

ԱՉԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Յ.

ԿԻՐԻՐՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՅԵՐԵՐԵՐՈՒԹԵԱՆՑ
ԵՅԹՆԵՐՈՐԳ ԴՐՐՈՒ ՄԷՋ

(Ըստ անասնոց շրջան հայոց եկեղեցական պատմության համար 574—610)

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏՆԱԴԱՐԱՆ ԵՐԵՎԱՆ

Գ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿՈՆԵԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊՐԻՆՏԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ե Ր Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն
1910.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԸՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Գ.

ԿԻՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1910.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԵՏՄԱՌԹԻԻՆ ՀԵՅ-ՎՐԵԿԸՆ ՅԵՐԵՐԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԵՐՈՒ ՄԷՁ

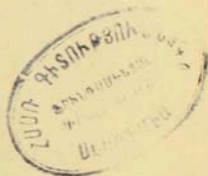
(Ըստասանաբան) շրջան Հայոց եկեղեցական պատմության համար. 574—610)

ՊԵՏՄԵԿԸՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՍԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ը Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ը Ր Ը Ն

1910.

ՇՄԵՆԸՊԸՏԻԻ ԵՒ ՄԵԺԸՊԸՅԺԸԹ

ՏԵԼՈՒՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻ Վ.Ի ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ

ԸՆԴՀ. ԱԲԲԸՅԻ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԻԵՆՆԱՅ

ԱՌԹԻԻ Ս. ՕԺՄԱՆ

ՅԱՐԿԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԺԲՆԱՅ

ՆՈՒԻՐԷ

Յ Ա Ն Մ Ա Հ Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ՅԵՏԻՆՆ ՅՈՐԳԻՈՅ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Թերեւս անյարմար նկատուի ընտրած խորագիրս ուսումնասիրութեան մը, որ նուիրուած է ամբողջապէս Հայոց եկեղեցական պատմութեան փոքրիկ շրջանի մը: Ստոյգ է Կիւրիոն չէ շրջանիս միակ ներսը. քայց անիկա է ծինին, որուն վրայ կը դառնայ քառասնամեայ պատմութիւնս: Որո՞նք ծանօթ է Կիւրիոն անունն եւ անյայտ այդ անուան նետ անբաժին կապուած այն դերը, զոր կատարեց նա: Վրաց Հայոցմէ Բաժանման պատմութիւնը, զոր նիւթ առած ենք յատկապէս ուսումնասիրութեանս, Կիւրիոնի գործունէութեան պատմութիւնն է միանգամայն. իսկ այս այնպէս սերտ կապուած է Հայոցկաթողիկոսարանի 574-610 շրջանի պատմութեան նետ, որ կարելի չէ առանց միոյն նկատել միւսը, առանց երկրորդին լուսաւորել առաջինը: Երկուքն ի միասին կը կազմեն ամբողջութիւն մը:

Այս երկու դրացի ազգացս եկեղեցական պատմութեան սերտ կապակցութիւնն անհրաժեշտ կ'ընէ ուրեմս երկուքին միանգամայն ուսումնասիրութիւնը. այսպէս ընթացանք մենք ալ: Ըստ այսմ ուսումնասիրութիւնս հարկ է նկատել երկու Եկեղեցեացս յարաբերութեանց քառասնամեայ պատմութիւնը (574-610): Բաժանման զաղափարը կ'ենթադրէ նախ միութիւն. իսկ թէ ուստի էր այս միութիւնը երկու դրացի ազգաց մէջ այն եւս կարելոր համարեցանք լուսաբանել նին յարաբերութեանց վրայ ակնարկ մը նետելով: Կարելոր էր նաեւ զնահատութիւն մը աղբերաց՝ Թղթոց Գրքին եւ Ռախտանիսի, զոր տուած ենք Նեքաճոռթեան մէջ:

Բաղձալի էր մեզի ուսումնասիրութեանս մէջ առանձին զխոսի խօսիլ նաեւ Վրթմանէս Քերդողի վրայ, որ այս շրջանին կարելորագոյն անձերէն մին է, քայց

ստիպուեցանք այս քաղճանքը առանձին հատորի մէջ հրագործել, շատ ընդարձակ էջեր պահանջելուն: Մեր ընթերցողներու առանձին ուշադրութեան կը յանձնենք զայն իբրև ուսումնասիրութեանս շարունակութիւն եւ ամբողջացուցիչ մասը¹:

Անշուշտ անթերի չէ մեր աշխատութիւնը, ինչպէս համոզուած ենք: Պակասութիւն մը մանաւանդ զգալի է, զոր ուսումնասիրութեանս առաջին իսկ քայլին զգացած էինք (հմտ. «Հանդ. Ամս.» 1907, էջ 289). այն է անհմտ ըլլալով վրացերէն լեզուի չկրցանք ի մօտոյ անմիջնորդաբար օգտուիլ մեր նիւթի վերաբերեալ վրացերէն գրականութենէ: Բնականաբար անաշուղատաստան կտրելու համար իրողութեան վրայ կարելոր էր լսել երկու կողման ալ պատճառաբանութիւնք: Բայց այս թերութիւնը մեծ քիժ մը չի դնել մեր ուսումնասիրութեան, վասն զի ինչպէս վրաց մատենագրութեան մօտէն ծանօթ ձեռնհաս անձանց՝ Բրոսէի, Մառի, Գուսէնի եւ Զաւախովի գրուածներէն կը տեսնուի, վրաց քաժամման եւ յարակից ինդրոց վրայ նշանակալից նութեան նշխարք չէ յայտնուած տակաւին. նոյն իսկ Արսէն Կաթողիկոսի գրուածքն, զոր կարելոր կը համարէի, զուրկ է նշանակալից քովանդակութենէ (Տես այս մասին Յաւելոյն, էջ 289-91): Վրացի գիտնական Զաւախով իսկ իւր մենագրութեան մէջ վրաց բաժամման վրայ իրացս համար աղբիւր կը գտնէ միայն հայերէն մատենագրութեան մէջ: Կան, այո՛, գեղեցիկ յիշատակարաններ ՚իս եւ նոր յարաբերութեանց համար. բայց այս կէտը երկրորդաբար միայն նիւթ եղած է մեր ուսումնասիրութեան. եւ կարելորագոյն յիշատակարաններու ջանացած ենք ծանօթանալ միջնորդութեամբ Մառի եւ այլոց գրուածքներու եւ պատրաստակամութեան: Բաղբը պարտք կը մնայ ինձ հրատարակաւ ալ յայտնելու ջերմ շնորհակալութիւնս հայերէնագետ Մեծ. Զ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ տրամադրութեանս ներքեւ դնել Արսէն Կաթողիկոսի գրուածքը իւր գերմաներէն թարգմանութեամբ, եւ Պրոֆ. Ն. Մառի, որ հոգաց ինձ Զաւախովի եւ այլոց կարելոր գրութիւնները:

¹ Տես վրթանէս վարդապետ Բերդող եւ իւր կրկասիրութիւնները. Վիեննա 1910 — «Հանդես Ամսօրեայ» 1910, էջ 8-11, 37-46 եւն:

Բայց ի վրական յիշատակարաններէ կարելոր էր նաեւ ի մտոյ ծանօթութիւն հայերէն ձեռագիր աղբիւրներու, որոնք կը գտնուին Չեռագրաց հաւաքածոներու մէջ: Այսպէս Չեռագրաց ցուցակներու համաձայն կարելոր կը թուէին Էջմիածնի թ. 1466 (Կար. 1429), Լազարեան ձեռարանի թ. 267 Չեռագիրները: Բայց ինչպէս ապա իմացայ աննշանակ եւ անարժէք բաներ էին: Էջմիածնի Չեռագրին մանր նկարագրութիւնը հասնցաւ տալ Երժ. Ս. Վ. Ամատունի (հմտ. էջ 265-267), որուն կը յայտնեմ հրատարակաւ պարտաւոր շնորհակալութիւնս: Լազարեան ձեռարանի նոտրագիր Չեռագիրը (ըստ *Каталогъ книгъ и рукописей Библиотека Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ, Москва 1888, стр. 80, No. 1216*) ժԸ. դարէ՛ կը բովանդակէ. «Մարութայի բանք ի վերայ զանազան նիւթոց շին եւ նոր կտակարանաց, այլ եւ ի վերայ ժողովոց եւ ներձուածողաց ոմանց եւ յայտնութեան Մահմէտի եւ Բաժանման Վրաց ի Հայոց»: Մարութայի անձն օտար, ասորի կը թուի, որով օտարի մը տողերը ինչորոյս համար մեծարժէք կրնան ըլլալ: Բայց ինչպէս ծանօթանալով բովանդակութեան համոզուեցայ, Մարութաս ազգային մ'է հաւանականաբար ժԸ-ժԻ: դարէ, եւ հատուածն (թղ. 232) «Բաժանումս Վրաց ի Հայոց. ի թուին ԿԲ (= 603) բաժանեցան վրացիքն ի միաբանութենէն Հայոց . . . սկզբնաւորութեամբ, էջ մը քաղուածք մ'է Ռիտանիսի գրէն: — Ն. Գ. Զարբանալեան (Պատմ. Հայկ. ՚ին Գլր. 589) խօսելով Անանիա Սանատնեցոյ Բան հակաձառութեան ընդդէմ երկարակից գրութեան վրայ կը յիշէ թէ ինն կայ գլուխ մը նաեւ «Վրաց բաժանման վրայ», գրութիւնը շունինք մեր Մատնազարանին մէջ, բայց առանց տարակուսի քաղուածք մ'է Ռիտանիսի Բ. Գրէն, նման Պողոս Տարօնեցոյ գրութեան, զոր յիշեցինք (էջ 249, ծն. 2):

Մեր ուսումնասիրութիւնը սկսաւ մաս առ մաս լոյս տեսնել նախ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ 1907 ին եւ աւարտեցաւ 1909 նոյեմբերին յընթացս երեք տարւոյ¹: Տարիներու ընթացքը բնականաբար շատ նոր

¹ Տես «Հանդ. Ամս. 1907, Հայ-վրական յարաբերութիւնք Գ-Ը դարուց մէջ. էջ 289-296. Վրաստանի

քան սորվեցուց մեզի — dies diem docet — եւ այդ միջոցին նաեւ ուրիշ քանասէրներ եթէ առթիւ մեր յօղուածներու եւ եթէ ինքնաքերաքար զբաղեցան իոս շօշափուած ֆարցերով, որոնց գրուածներու շկրցանք ծանօթանալ ժամանակին եւ օգտուիլ: Այս տեղ պարտք կայ ուրեմն մեր վրայ համառօտիւ համար տալ ասոնց մասին յամբողջութիւն մեր ուսումնասիրութեան:

Ինչ ինչ տպագրական վրիպակներ եւ lapsus calami ուղղած ենք Ուղղելիաց քաժնին մէջ, ուր ըրած ենք նաեւ ինչ ինչ յաւելումներ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, գործնք կը յամօնենք մասնաւորապէս ընթերցողներու ուշադրութեան: Ուղղութեանց մեծ մասը կը պարտի՞մ հանդերձ Նորհակալութեամբ Մեծ. Նորայր Բիւզանդացւոյ ազնիւ թելադրութեանց ի ձեռն նամակի, որոնք յրատարակուած են ժամանակին «Համդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ¹:

Վրաց հարցի հայող գրուածքներէն կ'արժէ իոս յիշատակել հետեւեալ երեքը.

1. Մ. Զ. Ղազարեան 1907 ին Արարատ ամսագրի մէջ յրատարակեց երկու ընդարձակ յօդուած՝ «Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց Նախապատրաստական եկեղեցական ժողովում», խորագրով (էջ 847-863, 971-983), որ համառօտ ամփոփումն է 1906ին Վրաց անկախութեան խնդրոյն քննութեան համար Պետերբուրգ կայացած ժողովքին արձանագրութեանց՝ քաղուած ЦЕРКОВНЫМ ВЪ ДОМОСТІ թերթէն, ուր լցյս տեսած են ժողովոյն արձանագրութիւնք: Եօղուածն հետաքրքրական է այնու որ վրացի գիտնականք համախմբուած ուսումնասիրած են վրական

քաղաքական հանգամանքները Զ-Է տարուց մէջ, 347-350. Թղթոց գրքին հաւաքիչն եւ հաւաքման ժամանակը, էջ 371-374. Ուխտանէս եպ. Պատմագիր, 1908. էջ 17-20, 70-74, 112-115: - Կիւրիոն Կաթ. Վրաց, էջ 166-172, 202-204, 334-339, 1909. էջ 14-26, 76-81, 103-106, 141-148, 176-181, 193-197, 257-267, 327-332:

¹ «Համդ. Ամս.» 1908, էջ 155-156, 221. 1909, էջ 216-221:

և այլ աղբիւրներու ևւ աւանդութեանց ՚իման վրայ թէ ի ՚նուան Վրաց եկեղեցին որ Աթոռոյն իրաւասութեան ննթարկուած էր. իննդիւ մը, որ զմեզ ալ զբաղողուցած է Ներածութեան մէջ: Շատ նետաքրքրական է յատկապէս Պրոֆ. Մառի զեկուցումը, որ քոլորովին նոր տեսութեամբ կը ներքէ Վրաց կիւրծոն եպիսկոպոսի ևւ այլոց հաստատութիւնը, թէ ի ՚նուան Անտիոքայ կամ Բիւզանդիոնի իրաւասութեան ներքեւ էին: Մենք պատշաճ համարեցանք առանձին Յաւելուածի մէջ յառաջ բերել ժողովրդի մէջ կարդացուած զեկուցումները ընդարձակ զիծերով (էջ 273—289):

2. Երկրորդ գրութիւնն է H. Goussenի յատուածն Die georgische Bibelübersetzung, որուն առաջին մասն միայն լոյս տեսած է տակաւին Oriens Christianus թերթին մէջ (Հտր. VI, 1906, լոյս տեսած 1909ին. էջ 300—318), որուն նիւթն է «Վրաստանի եկեղեցական կախումն Հայաստանէն ևւ Ս. Գրոց նսագոյն վրացերէն թարգմանութիւնը — հայերէնի վրայէն»: Գուտէն ևւ այն համոզումն ունի թէ Վրաստան քրիստոնէութիւնն մտած է ընդ Հայաստան ճամբով ի ձեռն Գրիգորի. ևւ թէ Վրաց զիր տուած է առաջին անգամ Մաշտոց ևւ Ս. Գիրքը հայերէնի վրայէն թարգմանուած է վրացերէն նոյն դարուն: Յօդուածին կցած է Յաւելուած մը (էջ 315—318), ուր կու տայ քաղուածներ Արսէն Կաթողիկոսի ճառէն ևւ Մառի «Մկրտութիւն Հայոց...» գրութենէն հայ-վրական յարաբերութեան վրայ:

3. Աւելի մտադրութեան արժանի է И. Джавახовի գրութիւնը История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века (— Պատմութիւն եկեղեցական բաժանման Վրաց ևւ Հայոց մէջ 7 դարու սկիզբը). С.-Петербург. 1908, ուր վրացի գիտնականը կ'ուսումնասիրէ Վրաց բաժանման պատմութեան աղբիւրները Ռախտանէս, Արսէն Կաթողիկոս ևւ Թղթոց Գիրք. առաջին երկուքը անարժէք կը գտնէ, մանաւանդ նրք իրենց ՚իմ ունին Թղթոց Գիրքը. բաժանման պատմութեան համար միակ արժանահաւատ աղբիւր կը ցուցնէ Թղթոց Գիրքը (էջ 433—446), ուր ամփոփուած են թէ ևւ ոչ ամբողջութեամբ ժամանակակից վաւերագիրներ: Այնուհետեւ կ'անցնի իննդրի բնութեան. Վրաց ևւ Հայոց

յարաքերութիւնը սիրով էին մինչեւ բաժանում (էջ 512-517), յարաքերութեանց քայքայումն պատճառեցաւ հրճակաւն անհամաձայնութեանց շնորհիւ՝ Վիրք ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը (էջ 517-524): Բաժնուելով Հայերէն սկսան յարաքերութեան մէջ մտնել Յունաց մանաւանդ Երուսաղէմի հետ (էջ 524-527): Բաց ի Քաղկեդոնի ինդրէն կային նաեւ երկրորդական ինդիրներ, որոնք թէեւ շարժառիթ չնկատուեցան բաժանման, քայքայան պատճառ ինդրոց, այսպէս Ս. Շուշանկան պաշտաման վրացերէն լեզուաւ ալ կատարուիլը: Այս կէտի մէջ Ջաւախով Կիւրիոնի վարմանց մէջ ազգասիրական ձգտում մը կը տեսնէ, որով կը դիտէ ոչնչացնել ի Յուրթաւ Հայոց ազգեցութիւնը՝ քնակչութիւնն վրացընելու աշխատելով՝ քայք այս Բաժանման վրայ ազդեցութիւն չէ ըրած (էջ 528-530): Անիմաստ կը գտնէ նաեւ Ուխտամիսի ի մէջ բերած երկու պատճառները՝ ձերոց արամնդութիւնն եւ դասակարգութեանց ինդիրը (էջ 530-535). ակնարկով մը բաժանման նտուութեան վրայ կը փակէ ուսումնասիրութիւնը (էջ 534-536):

Գեղեցիկ է Ջաւախովի գործը եւ միաբան յամենայնի մեր եզրակացութեանց հետ:

Ինչ ինչ կարելոր ծանօթութիւններ այս եւ այլ գրուածներէ առած ենք Յուսկոռածի մէջ:

Կը յուսանք թէ մեր ուսումնասիրութիւնը եթէ չէ ամբողջական, քայք ընտրուած շրջանին պատկերը կը ներկայացընէ իւր էական գծերով. եւ այս բաւական է. աւելին ընել կը մնայ ժամանակին եւ կարողագոյն անձանց. նորագիւտ աղբիւրներ, նորանոր քննութիւնը ի հարկէ շատ բան ուրիշ կերպ պիտի մեկնեն. իսկ եթէ այդ մեկնութեանց շարժառիթ կամ ձեռնտու նկատուի մեր աշխատութիւնը, այն վարձատրութիւն է արդէն մեզի:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ը Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	Է-ԺԲ
Բովանդակութիւն	ԺԳ-ԺԶ
Մատենագրութիւն	ժԷ-ԻԷ
ՆԵՐԱԺՈՒԹԻՒՆ	1-81

1. Հայ-վրական յարաբերութիւնը Դ-Է դարուց մեջ. 1-26: — Վրաստան սահմանակից Հայաստանի. յարաբերութիւնը. քրիստոնէութեան մուտքն ի վերս. 1-3: — Վրաց Եկեղեցւոյն կախումը Անտիոքէն, Կոստանդնուպոլսէն. 3-9: — Կախումը Հայաստանէն. 9-20: — Վրաց կաթողիկոսաց ցանկը. 22: — Տարեգրոց արժէքը. 23-26:
2. Վրաստանի քաղաքական համալսմանքները Զ-Է դարուց մեջ. 26-37: — Տիրող սխալ ժամանակագրութիւնը. 26-27: — Գուարամ Կիրապաղատ. 27-29: — Ստեփանոս Թազարո. 29-30: — Ատրնեբսն. 30-35:
3. Եղբերք Վրաց բաժանման պատմութեան. 36-37:
4. Թղթոց Գիւրքը. հաւաքիչն եւ հաւաքման ժամանակը. 37-47: — Ատոնեան հարց Օրինակը. հնազոյն խմբագրութիւնը. 37-41: — Հաւաքիչն չէ Յովն. Օժնեցի կամ Անանիա Մոկացի՝ այլ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը. 41-43: — Անհարազատ ընդմիջարկութիւնը. 44: — Ժամանակագրութիւն Վրաց բաժանման առթիւ գրուած թղթոց. 45-47:
5. Ռեխումնէս եպիսկոպոս պատմագիր. 47-81: — Մատենախօսական, 47-48: — Կենսագրական. 49-57: — Ժամանակ վաճան եւ Խաչիկ կաթողիկոսաց. 50-51: — Ուխտանիսի գրութիւնը՝

ա. Պատմութիւն Հայոց. 58-62: - ք. Պատմութիւն
 Բաժանման վրաց. 62-71: - զ. Պատմութիւն
 Մկրտութեան ծաղաց. ծաղերու ծագումը եւն.
 71-81:

ԿԻՐՐԻՈՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ 83-272

ԳԼՈՒԽ Ա. Միաբանութիւն էր վրաց եւ Հայոց
 ընդ միմեանս. 83-101: - Բրիստոնէութեան
 մուտքն ի վիրս ի ձեռն Գրիգորի. քարեկամական
 յարաբերութիւնք երկուստեք. 83-85: Մաշտոցի
 գործունէութիւնն ի վիրս. 85-87: Երթեւեկու-
 թիւնք ի Հայս եւ ի վիրս, ինամութիւնք, սովո-
 րութիւնք. 87-89: - Բարզէնի ժողովք ի Վա-
 ղարշապատ. վիրք միաբնեայ. 89-95: - Յա-
 րաբերութիւնք Երուսաղէմի հետ. 95-99: -
 Մակար Երուսաղէմացւոյ թուղթը առ վրթանէս
 Սիւնեաց եպիսկոպոս. 98: - Յարաբերութիւնք
 Բիւզանդիոնի հետ. Narratio de rebus Armeniae.
 99-101:

ԳԼՈՒԽ Բ. Հայկական ազդեցութիւնը վրաց Մա-
 տենագրութեան վրայ. 102-108: - Վրացի
 ուսանողներ Յունաստան եւ Հայաստան. 102-103:
 - Մաշտոց վրաց զիր կու տայ. ծագումն վրաց
 նշանագիրներու. 104-106: - Հայերէնէ վրացե-
 րէն թարգմանութիւնք՝ Ս. Գրոց եւն. 106-107:

ԳԼՈՒԽ Գ. Մովսէս Բ. Եղիշխարէցի. 108-124: -
 Դունոյ Կաթողիկոսարանը Զ. դարու վերջին
 քառորդին. Յովնանէս Բ. Կաթողիկոս. Դունոյ
 572ի աստամբութիւնը. 108-111: - Մովսէս
 Բ. Կաթողիկոս կ'ընտրուի. 111-113: - Հայոց
 թուականութեան հաստատութեան ինդիքը.
 113-114: - Հակաքաղկեդոնական ինդիքք. ժողովք
 ի Կ. Պոլիս. 114-116: - Հայաստանի բաժանումը
 591ին. 116-118: - Բանակցութիւնք ի Կ. Պոլիս.
 Կաթողիկոսական աթոռոյն բաժանումը. 118-121:
 Առաքելութիւն ի վրկան. Մովսէսի վերջին օրերը.
 122-124:

ԳԼՈՒԽ Դ. Յովնանէս Կաթողիկոս Բագրամնեցի.
 124-148: - Կենսագրական. 124-129: - Հակա-
 քաղկեդոնական ինդիքք. թուղթ Սորմէնի. 129-
 133: - Վրթանէս Բերդողի պատասխանը.

- 134-137: - Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոնները.
 138-146: - Յովնաննու վերջին օրերը. 147-148:
 ԳԼՈՒԽ Ե. Աբրահամ Կաթողիկոս Աղբաթաձնցի.
 149-157: - Կենսագրական. 148-151: - Աղու-
 անից հետ ինդիրը. 151-152: - Գրիգոր Քերզոզ.
 152-155: - Ս. Գրիգորի շինութիւնը. 155-156:
 ԳԼՈՒԽ Զ. Սմբատ Բագրատունի Վրկանի Մարգ-
 արան. 157-164: - Կենսագրական. 157-159: -
 Սմբատ ի վրկան. 159-160: - Սմբատ Հայաս-
 տան. 160-162: - Վասպուրական քաղին
 ստուգարանութիւնը. 161: - Սմբատ Հեփթաղաց
 դէմ. 162-163: - Վերջին օրերը եւ նկարագիրը.
 163-164:
 ԳԼՈՒԽ Է. Կիւրիանի առաջին կեսերը եւ Կաթո-
 ղիկոս ձեռնադրութիւնը. 164-173: - Գուգարաց
 նահանգը. 164-165: - Կենսագրական. 166-170:
 - Կիւրիոն՝ Կաթողիկոս. 170-172:
 ԳԼՈՒԽ Ը. Կիւրիանի գործունէութիւնն ի վիրս.
 Խոռժիկ նեստորականաց խնդիրը եւ Գրիգոր
 Մեծի թոռնիքը առ Կիւրիոն. 173-197: - Վրաս-
 տանի հանգամանքները. 173-174: - Խոռժիկ
 նեստորականք ի Հայս եւ ի վիրս. անոնց զաղ-
 տնիքը. 175-182: - Գրիգոր Մեծի թուղթը.
 182-192: - Կիս խոռժիկը. թղթակցութիւնք Մով-
 սէս Կաթողիկոսի եւ Կիւրիոնի մէջ. 192-196:
 ԳԼՈՒԽ Թ. Կիւրիոն եւ Մովսէս Յուրտաւայ
 եպիսկոպոսը. 197-223: - Յուրտաւայ դիրքը.
 198-200: - Մովսէսի կենսագրութիւնը. 198-
 202: - Կիւրիոնի հետ ընդհարումը. 202-211: -
 Մովսէս Հայաստան. թղթակցութիւնք Մովսէսի,
 վրթանէսի եւ Աբրահամի մէջ. 211-222: - Մով-
 սէսի վերջին օրերը. 222-223:
 ԳԼՈՒԽ Ժ. Կիւրիոն, Աբրահամ եւ Սմբատ.
 223-242: - Կիւրիոնի գործանէութիւնն ի վիրս.
 223-226: - Վրթանէս քերզողի թղթերը առ
 վիրս. 226-230: - Աբրահամու եւ Սմբատայ
 թղթակցութիւնք Կիւրիոնի հետ. 230-242:
 ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Բաժանառամ Հայոց ի վրաց. 243-256:
 - Աբրահամու Շրջագայականը. 243-246: -
 Յովն. Պատմարան վրաց Բաժանման վրայ. 247-

248: - Բաժանումը ըստ յետին պատմիչներու .
Սողոմոն Մարենցաց վանահայրը . 248-252: -
Ժերոց աւանդութիւնը ըստ Ուխտանէտի . 253-
254: - Բաժանման պատճառը . 254-255: -
Ժամանակը . 255-256:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Կիւրիոն քաժանուհեան ետքը եւ իր
վերջին օրերը . 256-261: - Արարամու Շրջա-
բերականին ազդեցութիւնը . 256-258: - Փոր-
ձեր միաբանութեան համար . Կոմիտաս եպ. Մա-
միկոնննից ի վերս . 258-259: - Կիւրիոնի վերջին
օրերը . 260-261:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Կիւրիոն իբրեւ Մատենագիր . 261-
267: - Կիւրիոնի թղթերը . անոնց արժէքը .
261-264: - «Բարձրացուցէք» ծառին Մեկնու-
թիւնն իրեն չէ . Էջմիածնի ձեռագիրը . 264-267:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Պետրոս Եպիսկոպոս . 267-272: Պետ-
րոսի անձնաւորութիւնն ըստ Ուխտանիտի . 267-
268: Իր դերը Բաժանման ինկրոց մէջ . 268-269:
- Վրական գրոյցք իր մասին . 269-271: - Իրեն
չէ «Պետրոս»ի թուղթն ի Գիրս թղթոց , այլ Պե-
տրոս Անտիոքացաւոյն . 271-272:

ՅԱԿԵԼՈՒԱԺ	273—291
ՅԱԿԵԼԼԻԷ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻԷ	293—300
ՅԱՆԿ ՅՆՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՅ	301—315

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ*

- ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն. վեներտիկ,
1862:
- ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Այրարատ. վեներտիկ, 1890:
— Հայապատում. վեներտիկ, 1901:
— Շիրակ. վեներտիկ, 1881:
- ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Աշուշայի կնիքը. Հ-ՆԳ. ԱՄ. 1907, էջ 121—126, 296—300:
— “Խոսքովիկ թարգմանիչ” եւ իւր երկասիրութիւնները. Հ-ՆԳ. ԱՄ. 1904, էջ 262—270, 304—316, 353—361. 1905, էջ 19—22, 114—116, 213—230, 361—370:
— Հայոց թուականութեան հաստատութեան ժամանակը. Հ-ՆԳ. ԱՄ. 1904, էջ 97—102, 218—224:
— Պետրոս եպ. Սիւնեաց. Հ-ՆԳ. ԱՄ. 1903, էջ 245—252. 1904, էջ 18—22, 77—83, 105—113:
— Վրթանէս Վարդապետ Քերդոլ եւ իւր երկասիրութիւնները. Հ-ՆԳ. ԱՄ. 1910, էջ 8—11, 37—46 եւն:
- ԱՃԱՌԵԱՆ ՀԲ., Չայնաբանութիւն վրացերէնից փոխառեալ բառերի, ԱՐԱՐԱՏ, 1898, էջ 309—351, 365—371:

* Այս տեղ կ'ամփոփուին մյս գրութիւնները միայն, որոնք հայ-վրական յարաբերութեանց համար նշանակալից են եւ կամ յամախ յիշատակուած ուսումնասիրութեանս մէջ:

ԱՆԱՆԻԱ ԿԱԹ. ՄՈՆԱՅԻՈՅ Թուղթք, հրատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, ԱՐԱՐԱՏ, 1897, էջ 91—96, 129—144, 275—288.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԳՐՈՒԹԻՒՆ Խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց. հրատ. Լ. Բ. Սարգիսեան. Ղենեա. 1904: = Գիրք կայսերաց:

BAUMGARTNER A.: Die georgische Literatur ի գիրս Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg in B. 1897.

BRÉHIER L.: L'Eglise et l'Orient au moyen age. Paris, 1907.

BROSSET M.: Analyse critique de la *Всеобщая история de Vardan*. St. Pétersb. 1862.

— Description des monastères arméniens d'Hagbat et de Sanahin. St. Pétersb. 1863.

— Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par —. St. Pétersb. 1871.

— Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès. Mélanges Asiatiques, t. VI (1868), p. 13—89.

— Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès relatif à la prétendue conquête „de l'Iberie“ par Nabouchodonosor. Mém. As. V (1864), p. 742—760.

— Histoire de la Géorgie, t. I. St. Pétersb. 1849 = Hist. I.

— Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851.

BROSSET M.: Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, traduite de l'arménien par —. St. Pétersb. 1869.

— Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Pétersb. 1850.

ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ Լ. Յ., Իրաւախոհի կեղծիքը. Բ. (ձեռագիր):

— Տիեզերական Պատմութիւն. Ա. Բ. Վիեննա, 1849—1852:

ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Լ. Գ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա, 1893:

ԳԱԵԱԶ. ԿԱԹ. = Գաւազանագիրը կաթողիկոսաց Հայոց, հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան ի Յաւելուածս Սամ. Անեցւոյ ժամանակագրութեան. Վաղարշապատ, 1893, էջ 266—277:

ԳԵԼՑԻՐ Լ., Սկզբնաւորութիւնը Բիւզանդեան բանակաթեմերու գրութեան, թարգմ. Լ. Գ. Գարանֆիլեան. Վիեննա, 1903:

GEORGH CYPRII Descriptio orbis Romani. Ed. H. Gelzer. Lipsiae, 1890.

ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ. Տփղիս, 1901:

GOUSSEN H., Die georgische Bibelübersetzung. (Oriens Christianus, VI. S. 300—318) Rom, 1906.

GREGORII I. PAPAE Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann ի հաւարման Monumenta Germaniae) t. II. Pars. II. Berolini, 1890 (1899), p. 324—327.

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՅԻ, Ἐχθροὶς πρωτοκλήσων πατριαρχῶν τῆς καὶ μητροπολιτῶν, հրատ. Ն. Գինկ, Տփղիս, 1902:

ZAGARELLI A.: Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai. Թարգմ. ուս- սերէնէ A. Andres. Zeitschrift des deutschen Palästina - Vereines, XII (1889), S. 35—73.

ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Լ. Գ., Հայկական Հին դարու- թեան Պատմութիւն. Վենետ. 1897:

— Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց. Վենետ. 1889:

ԶԵՆՈՒԲ ԳԼԵԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետ. 1889:

ԻՄԻՆ Մ. Ислѣдованія и статьи, Москва 1896. (էջ 137—138, о падахъ: էջ 154—157, объ отпадении Грузинской церкви отъ Армянской.)

ԹԷՈՓԸՆԷՍ ԽՈՍՏՈՎՅԱՆՈՂ. տպ. Բսննի:

ԻՆՃԻՃԵԱՆ Լ. Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հտր. Ա. Վենետ. 1806:

— Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Վե- նետ. 1822:

ԼԱԼԱՅԵԱՆՑ Ե., Զաւարթ, նիւթեր ուսումնա- սիրութեան համար. ԱԶԳԱԳԼԵԿԱՆ ՀԱՆ- ԴԷՍ. Ա. (1897), էջ 117—380:

LANGLOIS V.: Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu' à nos jours. Paris 1860.

ХАХАНОВЪ А. С.: Источники по введению христианства въ Грузіи, в Древности Восточныя изданные подъ редакціей М. В. Никольскаго, томъ I. З. Москва, 1893, стр. 299—345.

CHACHANOW A.: Le fonti della storia del christianismo in Georgia, Թարգմ.

- Վերնոյն*, Besarione, X (1905—1906),
9, p. 84—95, 171—178.
- CHACHANOW A.: Ueber den gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, VII (1893), S. 310—337.
- ԽԱՆՆՆՕՅ ԵՂ., *Հայոց գիրքը վրաց թագաւորութեան մէջ*, թարգմ. գաղղ. է: ԲԱՆԱՍԷՐ, 1899, էջ 57—66: — *Գաղղիերէնը* Journ. As. 1898, 337—44.
- ԿԱՐԻՆԵԱՆ Յ., *Մայր Յուդայի շեռագիր Մատենից գրադարանի Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի. Տպրիս* 1863:
- KAULEN FR.: Iberien *ի գիրս* Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, 2. Auflage, VI. Band, S. 560—568. Freiburg, 1889.
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ, *Պատմութիւն, վեներա.* 1865:
- ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ Բ. Վ., *Կոլոս Յովհաննէս Պատրիարք. վիեննա*, 1904:
- CUMONT FR. et E.: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et Petite Arménie, Bruxelles, 1906 (Studia Pontica, II).
- ԿՈՆԻԲԵՐ ՓՐ., *Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակի խնդիրը. թարգմ. Հ. Յ. Տ. Հ.Ն. Ե. Ա.Ն.* 1902, էջ 1—6, 85—90:
- ԿՈՐԻԻՆ ՎՐԳ. Վարք Մաշտոցի. *վեներակ*, 1894.
- HEFELE K. J.: Conciliengeschichte, 2. Aufl., II. Bd. Freiburg in B., 1875.
- HÜBSCHMANN H.: Armenische Grammatik I. Leipzig, 1895—1897.
- *Հին Հայոց Տեղւոյ անունները. թարգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան. վիեննա*, 1907:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց եւ
Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. Տփղիս,
1904:

ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մ. ՔԷ.՝ Վրաց եկեղեցու ինքնա-
գլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց
նախագատրաստական եկեղեցական ժողով-
քում. ԱՐԱՐԱՏ, 1907, էջ 847—863,
971—983:

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ, Պատմութիւն Հայոց. Ս. Պե-
տերբ. 1887:

ՃԱՆԻԿԵԱՆ Յ. Կ., Հնութիւնը Ակնայ. Տփղիս
1895:

ՃՈՒԱՔԱՂ ամսագիր, հրատ. Մ. Մսերեանց, Մոս-
կուա, 1860—1862:

ՄԱՇՏՈՅ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ Թուղթ առ Գէորգ Ա,
Գառնեցի վան Սիւնեաց Խաչին. ԱՐԱՐԱՏ.
1902, էջ 748—753:

MATAGNE H.: Ներածութիւն ի վարս Ս. Նէո-
փիտոսի, ի հաւարման Acta Sanctorum
Octobris, t. XII, editio altera, Bru-
xellis, 1884, p. 642—647. յաճախ յի-
շուած A. SS. համառօտագրութեամբ:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌԷՆՅԵՑԻ, Ժամանակագրութիւն,
Վաղարշապատ, 1898:

MARQUART J.: Erānšahr nach der Geo-
graphie des Ps. Moses Xorenaci. Ber-
lin, 1901.

МАРРЪ Н.: Арк'аунъ, монгольское название
христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ
Армянахъ - халкедонитахъ (Виз. Врем
XII). С.-Петерб. 1905.

— Изъ поѣздки на Афонъ, С.-Петерб. 1899,
հմտ. առ այս ԱՐԱՐԱՏ 1899, էջ 208—
219, 1900, էջ 596:

МАРРЪ Н.: Крещеніе Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ Св. Григоріемъ (Арабская версія) [Зап. Вост. Отдѣл. имп. Русск. Археолог. Общ. XVI.] С.-Петербург. 1905, стр. 60—211.

— Объ единствѣ задачъ Армяно-грузинской филологіи. Тифлисъ, 1902.

— Հայ-Վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում (Պրոֆ. Մարրի բանականիւր իշխ. Ակակի Ծերեթելու հետ). Թարգմանութիւն ծանօթութիւններով Ա. Արասխանեանցի (Արասապ. ՄՈՒՐՃ ամսագրից), Տփղիս, 1898: Ն. Մառի ուսերէն երկու յոդուածներն հրատ. են Новое Обозрѣніе Թերթին 1898 փետր. 5 եւ 6. եւ 31 Մարտ եւ 2 Ապր. Թուերու մէջ. առաջին յոդուածն արտասպումած է քաղուածարարի հաւաքման Братская помощь Армянамъ, Բ. տպ. Москва, 1898, էջ 560—569 (Отповѣдь проф. Марра грузинскому „Сборнику Акакія“):

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1871:

— Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166—1199). Ed. pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot. Paris, 1899.

ՄԻԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, Թուղթ յաղագս Վրաց. ԱՐԱՐԱՏ, 1900, էջ 497—504, 562—568. 1901, էջ 55—61. 121—7:

ՄԻԻԹԱՐԱՅ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻՈՅ Պատմութիւն Ժամանակագրական. Ս. Պետերբ. 1867:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմ. Հայոց վեներտ. 1865:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն.
Հրտ. Մ. Էմինի. Մոսկուա, 1860:

MÜLLER FR.: Über den Ursprung der
gruzinischen Schrift *ի* Sitzungsberichte
d. k. Akad. der Wiss. in Wien, phil.
hist. Cl. 137 (1897), S. 1—12.

ՅԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑԻ Տեղագիր վերին Հայոց. Հրտ.
Կ. Կոստ. Վաղարշապատ, 1903:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻ՝ Պատասխանիք առ
Հայս. Հրտ. Բ. Վ. Կիւլէսէրեան. ԼՈՅՍ
շաբաթաթերթ, 1905—1906:

JOHANNES VON EPHESUS: Kirchen-
geschichte. Aus dem Syrischen über-
setzt von J. M. Schönfelder. München,
1862.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ Թուղթ
առ Աբաս Աղուանից կաթ.: Հրտ. Կ. Վ.
Տէր Սկրտչեան. Վաղարշապատ, 1896
(Արտատպ. ԱՐԱՐԱՏէ 1896, էջ 252—56):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ԿԱԹ. Պատմութիւն Հայոց.
Հրտ. Մ. Էմինի. Մոսկուա, 1853:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹ. ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրու-
թիւնք. վենետ. 1833:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ՝ Պատմութիւն
Տարօնոյ. վենետ. 1889:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ Ա. ԵՊ., Ժամանակագրական
պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. Ա—Բ հտր.
Երուսաղէմ, 1890:

Narratio de rebus Armeniae. Migne, Pa-
tologia graeca, t. 132, col. 1237—
1258.

ՆԵՂՈՍԻ ԴՈՔՍԱՊԱՏՈՒԻ Կարգադրութիւն պա-
տրիարքական աթոռոյն, հայերէն եւ յու-
նարէն Հրտ. Փ. Ն. Ֆինկ. Վաղարշապատ,
1902:

NÖLDEKE Th.: Aus der arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879.

— Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und commentiert. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wiss. phil. hist. Cl. 128.) Wien, 1893.

ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ, Հայկական Բառարանութիւն. Կ. Պոլիս, 1880:

— Կորիւն վրդ. եւ նորին թարգմանութիւնը. Տփղիս, 1900:

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ Կ. Վ., Գաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը. Պարիս, 1862:

CHAPOT V.: La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris, 1907.

SCHULTZE K.: Das Martyrium des heil. Abo von Tiflis. Leipzig, 1905.

ՈՒԻՏԱՆԷՍ ԵՊ., Պատմութիւն Հայոց եւ բաժանման վրաց ի Հայոց. Ա եւ Բ. հտր. վաղարշապատ, 1871:

ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց. հտր. Ա—Գ. վենետիկ:

PALMIERI P. A.: La conversione ufficiale degl' Iberi al christianismo, ի թերթին Oriens Christianus, II (1902), p. 130—150, III (1903), p. 148—172.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԵՐՍԻՍԻ ՊԱՐԹԵՒԻ Հայոց Հայրապետի. վենետ. 1853 (Սոփերբ Հայկ. Զ.):

ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Մ., Հայ կաթողիկոսութիւն. ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1906, 399—405:

ՊՐՈԿՈՊԻՍ, De Bello Persico. ed. Dindorf. Bonn, 1833.

ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ Ս. ԵՊ., Ճանապարհորդութիւնը ի Մեծն Հայաստան. Բ. Տփղիս, 1858:

- ДЖАВАХОВЪ И. А.: История церковнаго разрыва между Грузіей и Армeніей въ началѣ VII вѣка. С.-Петербург. 1908 (= Արտասոց. ի թերթէն Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. 1908, p. 433—446, 511—536.
- Гасударственный строй древней Грузіи и древней Армeніи. I. С.-Петербург. 1905.
- Das Martyrium des heil. Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen übersetzt von Dschawachoff, bearbeitet von Harnack. Berl. Sitzungsberichte, 1901, S. 875—902.
- ՋՈՒԱՆՇԷՐ, Համառօտ Պատմութիւն վրաց. վեճեա. 1884:
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրոց (Ժամանակագրութիւն), հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան. Վաղարշապատ, 1893:
- ՍՄԲԵՏ ՊԱՏՄԻՉ, Տարեգիրք. հրատ. Շահնազարեանի. Պարիս, 1859:
- ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեղերական. Տփղիս, 1887,
- ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ, Հաւարումն Պատմութեան. վեճեա. 1862:
- WEBER S.: Die katholische Kirche in Armenien. Freiburg in B., 1903.
- ՎԿԵՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ՇՈՒՇԱՆԿԱՆ զօտեր Մեծին վարդանայ. վեճեա. 1853 (Սփ. թ.):
- ՎԲԱՆԷՍ ԲԵՐԴՈՂ, Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Աղուանից. հրատ. Կ. վրդ., ԱՐԱՐԱՏ, 1898, էջ 477—488:
- ՏԱՇԵՆ Հ. Յ., Մասենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը. Ա. վեճեա. 1895:
- Վարդապետութիւն Առաքելոց անվաւերական մատենար. վեճեա, 1896:

- ՏԱՇԵԱՆ Լ. Յ., *Ցուցակ հայերէն Չեռադրաց
Մխիթ. Մատենադարանին ի վիեննա,
1895.*
- ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ Ե. Վ., *Այսպէս կոչուած Պարս-
սից ժողովը. ԱՐԱՐԱՏ, 1907, էջ 179—195:*
— Die armenische Kirche in ihren Be-
ziehungen zu den syrischen Kirchen.
Leipzig, 1904.
— *Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց
եկեղեցիներին հետ. վաղարշապատ, 1908:*
- ՏԷՐ-ՄԱՐՏՉԵԱՆ Գ., *Գրիգոր Մանածիհր Ռաժիկ,
Միհրան տոհմից. վաղարշապատ, 1902
(Արտատպ. ԱՐՐՏէ):*
- TER-MKRTSCHIAN K.: Die Paulikaner.
Leipzig, 1893.
- ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ Մ. Վ., *Էջմիածին եւ Հայոց
հնագոյն եկեղեցիներ. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԳԻՍ, ԺԵ (1907), էջ 85 - 128, ԺԶ.
130—204:*
- ՓԼԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԻ, *Պատմ. Հայոց. հրատ. Գ.
Պատկ. Պետերբ. 1879.*
- ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԷ Կ. ՊՈՒՍՈՅ, *Թուղթր առ
Հայս. հրատ. Ն. Մառ. ի Православный Па-
лестинский Сборникъ. Հար. XI, 1.
С.-Петерб. 1892.*
- FINCK F. N.: Die georgische Literatur.
[Die Kultur der Gegenwart, I. 7.
S. 299—310.]

Ն Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայ-վրահան յարաբերութիւնք Գ—Ի
դարոսց մեջ:

Վասպիական ծովու եւ Եւքսինեան Պոնտոսի մէջ տեղ կը տարածուի բնդարձակ երկիր մը ջրաւէտ եւ արգաւանդ, որուն հիւսիսային սահմաններն կը ձգին մինչեւ կաւկասեան բարձունքը եւ հարաւէն արարատեան լեռնաշղթաները. Վրաստան կը կոչուի այդ երկիրը հայերէն, բնիկներէն Սագարթուիլոյ, հինք անուանած են Իբերիա, այժմ ծանօթ առ հասարակ ոչ-վիր ժողովրդեան Գէորգիա կամ Գրուզիա անուամբ: Բնակչութիւնն ի հնուց արդէն յայտնի էր իբրեւ պատերազմաւէր ժողովուրդ եւ այժմ իսկ կը նկարագրէ զայն բանաստեղծ Գրիգոր Օրբէլեան՝ Գոռ պատերազմող, ազնիւ եւ անկեղծ, ծանր օրհասներ կրելէ վերջն ալ արի եւ քաջապինդ պողպատի նման¹: Իւր պատմական անցեալն նոյն եղած է Հայաստանի բախտին հետ:

Սահմանաց մօտաւորութիւնն շատ անգամ առիթ տուած է երկու ժողովրդոցս անձուկ շփման մէջ մտնելու իրարու հետ, մերթ խաղաղական եւ մերթ թշնամական յարաբերութեամբ: Ըյսպիսի յարաբերութեանց ակնարկութեամբք լի են երկու

¹ A. Baumgartner, Die georgische Literatur, 1. 4րդ. Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg, 1897, p. 258-58.

ազգացս գրաւոր յիշատակարանք: Երկրին բնական դիրքն առիթ տուած է նաեւ մեր հզօր արքայից ձեռաց տակ երբեմն նահանգ դառնալու եւ հայ թագաւորական գահին վրայ վրացի բարձրանալու¹: Վրաց Տարեգիրք կը պատմեն նոյն իսկ թէ այդ երկրի ժողովրդեան բարբառն ժամանակ մը եղած է հայերէն²:

Սահմանակցութեան եւ յաճախակի յարաբերութեան շնորհիւ՝ կրօնականի եւ ուսումնականի նկատմամբ ալ զոյգն ազգեցութիւն չեն կրած Վիրք Հայոցմէ: Հայք Գ դարուն Ս. Գրիգորի քարոզութեամբն բնդդրկեցին քրիստոնէական կրօնն: Այդ դարն եղաւ նաեւ դար լուսաւորութեան Վրաստանի: Հայոց Լուսաւորիչն շրաւականացաւ զՀայաստան միայն լուսաւորելով, այլ ուզեց եւ յաջողուց իսկ, քրիստոնէական լուսոյն ճանադայթները նաեւ դրացի երկիրներն — ի Վիրս, յԱղուանս... տարածել եւ հեթանոսութեան աղջամուղջ խաւարն փարատել: Որչափ ալ մութ է Վրաստանի ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմութիւնն եւ ազգային զրոյցներն այլ եւ այլ գոյներով կը ներկայացրնեն, սակայն երկու ազգաց — Հայոց եւ Վրաց հնագոյն գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններն եւ համոզումն ի նկատի առնելով չենք կրնար ժխտել այն հաստատութիւնն թէ Գրիգոր Լուսաւորիչն եղած է առաջին եւ գլխաւոր առաքեալն Վրաց³:

¹ Տիեզ. Պատմ. Բ. 107:

² Марръ. Объ единствѣ задачъ армяно-грузинской филологіи. Тифлисъ. 1902. р. 4.

³ ՀմԽ. Н. Марръ, Крещение Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ святыми Григоріемъ (= Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Աղուանից ի ձեռն Ս. Գրիգորի). Санктпетерб. 1905. — P. A. Palmieri, La conversione ufficiale degli Iberi al christianismo, I Oriens Christianus. II (1902), p. 130-150, III (1903), p. 148-172.

Մինչեւ հոս թոյլ կու տան յառաջանալ այժմեան քննութիւնք. բայց ասկէ անդին առաջին իսկ քայլին կը յառնեն խոշորագոտներ: Չլիտաւոր դժուարութիւնն կը կայանայ յայնմ թէ որ պատրիարքական աթոռի իրաւասութեան ենթարկուեցաւ Արաստան: Երեք հակառակ պատասխաններ կը տրուին հարցմանս. վրական հին աւանդութիւն մը՝ միաբան յոյն մատենագիրներու հետ, Ա՜րիւսոյ՝ իսկ Տարեգիրք՝ Բ՛ի-չ-ն-դ՛ննէ՛ աթոռոյն կ'ենթարկեն Արաց եկեղեցին. Հալք Էրե՛նց կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքեւ կը ճանչնան: Քրն է սակայն ճշմարտոր: Առ այս հարկ է մանր քննութեան ենթարկել իւրաքանչիւրին ապացոյցները¹:

Արաստանի դարձին ժամանակը որչափ ալ պէս պէս կը նշանակուի զխառններէ, այսու հանդերձ ամենն ալ միաբան են յայնմ թէ տեղի ունեցած է Գ. դարու առաջին քառորդին. ուրեմն ճիշդ այն ժամանակներն, երբ կը գումարուէր Նիկիոյ ժողովն (325): Այս կէտն նշանակալից է առաջիկայ խնդրոյս համար. վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն Զ կանոնին մէջ, ուր իւրաքանչիւր պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմաններն կը դժուին, Անտիոքայ պատրիարքութեան ներքեւ կը ձգուի նաեւ Արաց եկեղեցին Ասիոյ միւս եկեղեցեաց հետ²: Զայս կը թուի հաստատել այն պարագան ալ, որ Գ. դարու սկիզբներն Արաստանի առաջին եպիսկոպոսն (Եւստասթէոս) Անտիոքէն եկաւ — ինչպէս կը հաստատեն Ալիքք³, թէ եւ կը լսեն տա-

¹ Իրացս նկատմամբ խօսած են այլ եւ այլ տեսակէտներով H. Matagne Բուլանդեանն, Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellis, 1884, p. 642-647 (քննութիւն վարուց Ս. Նեոփիտոսի). K. Schultze, Das Martyrium des hl. Abo von Tiflis, Leipzig 1905, p. 5-8.

² Hefele, Conciliengeschichte. I. p. 388 ff.

³ Տե՛ս վկայայութիւնքն առ Բրուսէի Histoire de la Géorgie, S. Pétersb. 1849. I. p. 118. n. 3. եւ մանրաւ.

րեգիբք, որոնք հակառակ ազգային հնազոյն անդուծեան՝ Վ. Պոլսէն կը ջանան եկած ցուցրցել՝ այլ առանց հիման՝: Վրաց անդուծիւնն իրեն թիկունք ունի նաեւ յոյն մատենագիրներ, զորոնք արհամարհէն արդարեւ յանդգնութիւն կը համարինք. ասոնց վկայութիւններն ի կարգին: Նոյն իսկ եթէ միտ դնենք, Վրաց Տարեգրոց մէջ իսկ կրնանք գտնել հեռաւոր յիշատակութիւններ այս նկատմամբ: Տարեգրոց այն մասին մէջ ուր Վախթանգ առաջնոյ փառաւոր թագաւորին վարքը կը պատմուի, եւ որ թ գարուն գրուած կ'ըսուի, սակայն յիրականին հազիւ ԺԳ գարու հնութիւն ունի¹, կը կարգանք թէ Ե գարու սկիզբը Վ. Պոլսոյ պատրիարքէն Անտիոքոյ պատրիարքին այսպիսի խօսքեր ուղղուած են. «Ի սկզբանէ անտի գարձին Վրաստանի ի ձեռն կնոջ ուրումն հոռվմայեցւոյ՝ որում անուն Նունէ, աստի առաքեցաւ առ ձեզ առաջին եպիսկոպոսն Վրաց, վասն պատերազմացն որ ընդ մէջ Պարսից եւ Յունաց, եւ այսր իսկ աղաղաւ իբքս շգործեցան ըստ եկեղեցական օրինաց: Գիտեմք իսկ եթէ Վրաստան, արեւելք եւ հիւսիս ընդ իշխանութեամբ այսր աթոռոյ են, որպէս եւ յաւետարանի անդ յայտ արարին զիրաւունս իւրաքանչիւր ուրուք առաքեալքն . . . : Ապա յե-

գոյնս Palmieri, Or. Chr. III. p. 161—171. որոնք թէեւ թ գարէն յառաջ չեն ձգտիր. սակայն յոյն մատենագրաց հետ համաձայնելովն՝ վրիպական չեն կրնար նկատուիլ: Մեր նպատակէն դուրս է այն խնդիրն թէ յիրաւի Եւստատիէոս Անտիոքոյ եպիսկոպոսն է եկողը, որ կը ժխտուի առ հասարակ ամենէն (հմմտ. Goussenի հասուածն Theologische Revue. 1906, p. 85):

¹ Brosset, Histoire de la Géorgie. I. p. 118—19. եւ Intr. XXXVI—VII. Եյս կարծիքն ունին նաեւ Վրացի նոր հեղինակներէ սմանք. հմմտ. Oriens Christianus, II. p. 150, n. 3.

² Hist. I., Intr. p. I. եւն: — Acta Sanctorum անդ. p. 642.

Եւրոպացիներէն վաղվաղակի զերկուս զգոսա, զորս թա-
 գաւորն Արաց խնդրեաց եւ զայլ մետասանս, զորս
 դուքդ ընտրեալս եւ արժանաւորս համարիցիք :
 Յետ ձեռնադրութեանն այսր առ մեզ եկեսցեն,
 զի եւ զայլ շնորհս եւ զամենայն կարեւորսն շնորհի-
 ցեմք նոցա¹ : — Թէ թուղթս անհարազատ է,
 որուն համաձայն ըստ եկեղեցական, մանաւանդ
 թէ նոյն իսկ առաքելական օրինաց, Պ. դարու
 սկիզբները Արաստան Ա. Պոլսոյ աթոռոյն իրաւա-
 սութեան կը վերաբերէր, ոչ ոք կը տարակուսի.
 սակայն նշանակալից է, ըստ որում բաւականաչափ
 կը պատկերէ մեր աշաց առջեւ հին Արաց կարծիքն :
 Ասան զի թղթոյն գրութեան ժամանակն կ'իյնայ
 այնպիսի ատեն մը, երբ Վիքր ամենայն գրութեամբ
 կը ջանային ինք զինքնին Ա. Պոլսոյ իրաւասութեան
 ներքեւ ցուցրնել ժխտելով Անտիօքոյ տակ գրու-
 նուիլն երբեմն. սակայն որչափ ալ ջանային, շէին
 կրնար միանգամայն հերքել հիներուն աւանդու-
 թիւնը, թէպէտ այսպիսի վարագուրաւ մը սքողել
 փորձէին : Այս կեղծիքը լաւ կը պարզէ Տարեգրոց
 աւելի հնագոյն հայ խմբագրութիւնն ընդ անուամբ
 Ջուանշէրի, ուր այս պատգամաւորութեան (թրդ-
 թակցութեան) համար կը գրուի². «Այսրն եւ
 պատրիարզն Ա. Պոլսոյ առաքեցին զՊետրոս քա-
 հանայ եւ զՍամուէլ կրօնաւոր՝ յԱնտաք (Անտիօք),
 զի անդ առցեն ձեռնադրութիւն, շէ յէր է, --էն,
 զէն-զն-այն : Եւ կատարեալ զինգիրն՝ --էն-էն-էն-
 է Աւեր-» : Հետեւաբար աննշանակ կը մնան Տարե-
 գրոց տողերը. բաց սակից են թաղրելով իսկ հայ
 խմբագրին խօսքերն անհարազատ, զարմանալի կը
 մնայ միշտ Տարեգրոց գործածած այս ոճը. ինչ
 կ'ուզուի ապացուցուիլ Ա. Պոլսոյ պատրիարքին բե-
 րանը գրուած խօսքերով. ինչ պատճառաւ ի Բիւ-

1 Hist. I. p. 191-2.

2 Տպ. Ահնեա. 1884, էջ 90-91 :

զանդիսն առ ոսո Պատրիարքին Հասած Հետամուտք կ'ուղղուին թղթով մը յԱնտիոք: Պատասխանն չ'արժեր տալ՝ հերքումն իւր մէջն ըլլալով: Եւ արդէն Վախթանգայ (Ա) վարքն լի է առասպելներով: Այսպէս մինչ անպատասխանի կը մնայ այս ի նպատակ. Պոլսոյ աթոռոյն խնդիրն, հակառակ կարծիքն ի նպատակ Անտիոքեան իրաւասութեան հաստատելու համար բացի Զուանչերէ՝ օգնութեան ձեռք կը կարկառէ Թէոդորոս Բաղսամոն (ԺԲ դար) երբ կը գրէ. «Ասի թէ ի ժամանակս Ս. Պատրիարքին աստուածային քաղաքին Մեծին Անտիոքայ, Տեառն Պետրոսի, սիւնհոգոսական կանոնաւ (οἰκονομία συνοδική) սահմանեալ իցէ անդ թէ եկեղեցին Վրաց լիցի ազատ եւ ինքնագլուխ, այլ կարգեալ ընդ պատրիարքաւ Անտիոքայ»¹: Այս Պետրոսն, ինչպէս կը գիտէ Բրոսէ², պիտի ըլլայ Պետրոս Թոթովն որ կ'իյնայ ընդ մէջ ամացն 475—488: Հանգոյն Բաղսամոնի ԺԱ դարուն առ Ռոզերիոս (Ռոսէր ըստ հայ թարգմ.) արքայն Սիկիլիոյ կը գրէր Նեղոս դոքսապատիս վանահայրն. «Հին ժամանակ ի Վիրս Անտիոքայ պատրիարքէն կը խաւրուէր կաթողիկոս»³: Իսկ իւր ժամանակն այս նահանգը կ. Պոլսոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր եւ կ. Պոլսոյ պատրիարքէն կ'առաքուէր Վրաց մեարսպոլիս⁴: Նման ունի նաեւ Եպիփան Ախպրացի⁵ Վիրք

¹ Bevergius, Synodicon seu Pandectae Canonum, t. I. p. 88.

² Hist. p. 192. n. 2.

³ Հրա. Ֆինկ, Վաղարշապատ 1902, էջ 5: Հայ թարգմ. ունի «ձեռնադրէ եւ առաքէ», որ սխալ է. յունարէնն անկատար ժամանակ է: — Պէտք է գիտել որ ըստ Տարեգրոց՝ Վրաց կաթողիկոսութիւնն հիմնուեցաւ Վախթանգ Գուրգաշանի օրով, որ առաջարկելով լեւոն կայսեր եւ կ. Պոլսոյ պատրիարքին այսպիսի խնդիր մը, անոնց միջնորդութեամբ ընդունեցաւ Անտիոքէն առաջին կաթողիկոսն Պետրոս (Hist. I. p. 191—2. Intr. XLIV—V).

⁴ Անդ, էջ 29:

առաւ Մնտիրոբայ՝ եւ եղև ինքնագլուխ կաթողիկոսն նոցա՝ վասն անաստուած այլաղեանց գերութեանն¹։ Յամենայն դէպս ի նպաստ Բաղասմնի նշանակալից է Գէորգ Արարացւոյ լուութիւնն այսնկատմամբ, որ մանրամասն ստորագրելով (Չ— է դարուց մէջ, առ Մօրկաւ կամ Փոկասու) Բիւզանդական պետութեան մետրապոլիտութեանց իրաւասութեան սահմաններն, ոչինչ յիշատակութիւն կ'ընէ Արաց նկատմամբ²։ Ժամանակ մը Անտիրոբացիք Հանացին ժամանակակից վրացի մատենագրի մը վկայութեամբ ցուցընել թէ Արաստան իրենց պատրիարքութեան կը վերաբերի դարձեալ³։ Ասոր կը համաձայնի Եղիա Գամասկացի մետրապոլիտի Տախտակն (Tabula), որ Արաց եպիսկոպոսութիւնը նետտորական կաթողիկոսի ներքեւ գրտնուող նահանգաց մէջ կը թուէ⁴ եւ այն հանգամանքն որ Արաց կաթողիկոսի աիտղոսն Անտիրոբայ պատրիարքութիւնն ցայժմ իրեն կը սեպհականէ, ըստ վկայութեան Պղատոնի Իւսելեան⁵։ Նոյնպէս յամի իբր 1470 Անտիրոբի Միքայէլ պատրիարքը այն հրովարտակաւ, որով Իմերեթի կամ արեւմտեան Արաստանի յատուկ կաթողիկոս տուաւ, կը հաստատէ թէ իրեն ծանօթ է թէ Հին ժամանակներն Արաստանի կաթողիկոսներն Անտիրոբի պատրիարքներէն կը հաստատուէին⁶։ Այսչափ արտաքին վկաներ ունենալէն յետոյ յայտնի կեղծիք կը համարիմ Matgneի հետ Արաց տարեգրոց վիպած-

1 Եպ. Արարացի, հրատ. Ֆինկ. Տփ. 1902, էջ 16.

2 Հմեա. Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani. Ed. H. Gelzer. Lipsiae 1890.

3 Hist. I, p. 118. n. 3.

4 Assemani, Bibl. Orient. t. II. p. 460.

5 Ա. Բրուէի, Hist. I. p. 194. n.

6 Acad. de St. Pétersb. Bulletin hist. phil. t. I.

ներն թէ Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ էին Վիբբ ժԱ կամ թէ Ը դարէն յառաջ:

Վիբբ, միտ գնելով Տարեգրոց խօսքերուն, յայտնապէս շին ուղեր ըսել զայս, այլ մեղմով իմն յայն հասնիլ կը ճգնին. այսպէս կը պատմեն այլուր՝ թէ իրենք գտնուած են ժամանակ մը Անտիոքայ իրաւասութեան ներքեւ, բայց ապա Է դարուն առաջին կիսուն անկախ ինքնազուի հրատարակուեցան եւ թէ Զ Տիեզ. ժողովոյն մէջ Վրաց մետրպոլիտն պատրիարքական իրաւունք տրուեցաւ: Ե. յաշտի Վրաց եկեղեցւոյն Անտիոքայ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեանց հետ յարաբերութեան նկատմամբ. Բնշ աղերս ունէր հայ եկեղեցւոյն հետ: Նախ քան քննութեան մատչիլը աւելորդ շեմ համարիր հոս կցել Կ. Matagneի խօսքերն, ուր հակիրճ կերպով ընդհանուր պատկեր մը կը դնուի Վրաց եկեղ. հանգամանաց:

«Վրաց այն հին կարծիքն թէ առաջին եպիսկոպոսն Անտիոքէն եկաւ, անոր համար հնարուած է, որպէս զի Վրաստան, որ Քաղկեդոնի ԻԸ կանոնիւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կը վերաբերէր, մայր եկեղեցիէն չբաժնուի, եւ անոր հաւատարիմ մնայ. ապա երբ ճանապարհք փակուեցան եւ Անտիոքի եկեղեցւոյն իշխանութիւնն Նեստորականութեան պատճառաւ քայքայեցաւ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն հակառակէն օր ըստ օրէ աճեցաւ, յարեցաւ բիւզանդական Յունաց: Ե. յս փոփոխութիւնն սակաւ ուսեալ ժողովրդոց մէջ յառաջ բերին մէկ կողմանէ Տիեզ. ժողովոյն տուած իշխանութիւնն եւ միւս կողմանէ իրաց քաղաքական հանգամանքներն, որ զՅոյներն եւ զՎրացիները ընդդէմ Վրաբացւոց եւ Թուրքաց յարձակմանց ի հարկէ դաշնակից ըրին: Ե. յսպէս երբ իրաց բերմամբ գեր ի վերոյ եղաւ Կ. Պոլսոյ աթոռն եւ Վիբբ ան-

ձուկ յարարերու թեան մէջ մտան Բիւզանդականաց
հետ, այնուհետեւ Ախրք հաղիւ թէ մտքերնին
կրնային բերել իրենց հին սովորութիւնն — Ան-
տիոքի իրաւասութեան ներքեւ բլլայլ: Երբ Ան-
տիոքայ իրաւասութեան տակ կը դանուէր Արաս-
տան, երեք կերպով կառավարուեցաւ. յառաջա-
գոյն եպիսկոպոս միայն ունէին, որուն ձեռնադրու-
թիւնն ապահովապէս — ինչպէս պիտի տեսնենք —
հայ մետրապոլիտութեան յանձնուած էր: Ապա երբ
Անտիոքի պատրիարքութեան դուրսն անցաւ Պե-
տրոս Թոթով, այն է ընդ մէջ ամաց 471—488,
Արաց յատուկ մետրապոլիտութիւն տրուեցաւ, այն-
պէս որ նահանգ եղաւ: Ը դարուն Թեոփիլակոս
պատրիարքի օրով Արաց եկեղեցին եղաւ ինքնօրէն
եւ անուամբ միայն Անտիոքի տակ¹:

Յամենայնի չեմ կրնար համամիտ բլլալ գի-
տուն Բոլլանդեանիս. յատկապէս այն կէտին մէջ
թէ մինչեւ ցՊետրոս Փուղոն, ուրեմն մինչեւ
Ե դարու վերջին քառօրոն միայն՝ հայ կաթողի-
կոսէն կը ձեռնադրուէին եւ այն լսկ եպիսկոպոս:
Իւր հիմն առ այս մի միայն հայ պատմագիրնե-
րն են, եւ այն, ինչպէս կը տեսնուի, յետին դարեանք,
որոնք եթէ ոչ բնաւ, գոնէ շատ գոյզն հեղինակու-
թիւն կրնան նկատուիլ այս խնդրոյս մէջ: Քննենք
ընդ Հայոս ճանապարհով այս հարցը:

Ըստ Գաշանց թղթոյն² — որուն խօսքերն ի
հարկէ աննշանակ են մեզ համար քանի որ գործ է
ԺԱ—ԺԳ դարու, Ս. Սեղբետարոս Հոռոմայ քահա-
նայապետն իշխանութիւն շնորհած է որ — Հայոց
հայրապետն ձեռնադրեցեղ կաթողիկոս Արաց աշ-
խարհին³: Այս տողերս առանց ազդեցութեան չեն
գրուած հնագոյն պատմագիրներէ. արդէն Յով-
հաննէս Պատմագիր, Ուխտանէս եւ այլք հռչակած

¹ Acta SS. t. XII. Oct. p. 644.

² Թուղթ Գաշանց, հրատ. Շահնագ. էջ 25:

էին Աիւրիոնի — Է դարուն — «սպասամբու-
թիւնն» Հայ կաթողիկոսէն, որոնց արձագանքն ու
հետեւութիւնն է որ հոս կը լսուի: Նոյն Հայ հե-
ղինականերէ ուսեալ կը գրէ այս նկատմամբ նմանա-
պէս եւ Ն. Ղ. Ինճիճեան¹, որուն խօսքերն կարեւոր
կը համարինք ամբողջութեամբ յառաջ բերել, ուր
ամփոփուած են նաեւ պատմագրաց խօսքերը:
«Սահման իշխանութեան Աթողիկոսին (Հայոց)
ձգէր ոչ միայն ի վերայ Հայոց, այլ նաեւ ի վերայ
Վրաց եւ Աղուանից», Ի մէջ բերելէ ետքը Գաշանց
թղթոյն խօսքն, կը շարունակէ. «Այլ թողեալ
գրանն թղթոյն՝ զգործագրութիւնն գտանեմք հա-
մաձայն այսմ ասացուածոյ. զի Աիրակոս վասն նորին
խկ Ս. Գրիգորի ասէ. «Չեանագրեաց զորդի իւր զՍ.
Առիստակէս եպիսկոպոսապետ Հայոց եւ Վրաց եւ
Աղուանից» (Աիր. էջ 7). Յովհաննէս կաթողիկոս
յաւելու եւ ղեգերացիս... Այլ ի գործագրութե-
նէն երեւի՝ ոչ անմիջապէս ընդ իշխանութեամբ կա-
թողիկոսին Հայոց անկեալ Եգերացւոցն, այլ միջ-
նորդութեամբ Վրացն: Բայց եւ այս իշխանութիւն
ի վերայ Վրաց՝ տեւեաց մինչեւ ցնախայիշեալն Աիւ-
րիոն, զոր Բ Մովսէս ի մէջն անդ Չ. դարուն ձեռ-
նագրեաց. զի ասէ Աիրակոս. «Մինչեւ ցայն վայր
(մինչեւ ցԱիւրիոն) ի Հայոց առնուին Աիրք ձեռ-
նագրութիւն... եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնա-
գրութիւն Վրաց որ ի Հայոց, զի սկսան նորա
զՅունօք թեւակոխել» (Աիր. 26):

Եթէ համաձայն Ն. Ինճիճեանի եւ հայ մա-
տենագրաց կարծեաց նկատենք իրողութիւնն,
տարակուսական կը մնան Պետրոս Թափիչի մասին
վերագոյն աւանդուածները: Սակայն մենք չենք
կրնար ամէն բանի մէջ հաւատա բնծայել հայ մա-
տենագրաց, մանաւանդ երբ առջեւնիս ելլեն հա-
կառակէն ծանր հեղինակութիւններ: Շատ հնա-

¹ Հնախօսութիւնք Հայաստանի, հար. Գ. էջ 262:

բաւոր կրնայ ըլլալ Գ—Ե դարուց նկատմամբ այս ամէնը: Չմերժելով հանդերձ Վրաց Անտիոքի ներքեւ ըլլալը, կ'ընդունեմ Վրաց *Կաթողիկոսաց-ձեռնադրութիւնն Հայոցմէ Է—Ը—Յ: Հայք երբ տակաւին Աեսարիոյ տակն էին, էին միեւնոյն ժամանակ նաեւ Անտիոքայ տակ, ըստ որում այդ դարերուն Աեսարիոյ մետրապոլիտութիւնն էր մետրապոլիտութիւն ընդ Անտիոքաւ¹: Այս պատճառաւ ալ Նեղոս դոքսապատիոս (էջ 5) Հայոց Կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնն կը գնէ Անտիոքէն: Ասկէ դիւրաւ թոյլտուութիւն կրնային ընդունիլ իրենց գրացի Վրաց եւ Աղուանից Կաթողիկոսներն ձեռնադրելու, որոնց յարաբերութեամբ Հայք էին primus inter pares. Այսպիսի պատճառաբանութեամբ դիւրաւ կրնան մեկնուիլ հայ պատմագրաց աւանդածներն: Առ այս նշանակալից է Յովհ. Պատմաբանի այն տեղին, ուր խօսելով եկեղ. նուիրապետութեանց Ներսիսի (Ա) օրով կարգաւորութեան վրայ՝ կ'ըսէ թէ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսք «արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա (Ներսիսի) կարգեալ» եղան (Յովհ. Կաթ. էջ 29): Աիրակոսի այն հաստատութիւնն թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ զԱռիստակէս ձեռնադրեց Վրաց «եպիսկոպոսապետ», շունի որեւիցէ յենակէտ: Հնագոյն պատմագիրներէն ոչ ոք կը յիշէ այսպիսի բան մը, եւ ԺԳ դարու վիպագրի մը խօսքերն չեն կրնար ծանրակշիռ հեղինակութիւն արժեւ հոս: Բայց ունինք նման վկայութիւն մը ոչ գոյզն հեղինակէ մը. Փաւստոս կը գրէ. «Գրիգորիս եհաս յեղիսկոպոսս ինչ ինչն ինչն Աղուանից է— Վրաց» (Գ. Ե. 10). եւ այլուր՝ «վասն Գրիգորի եպիսկոպոսի, որդւոյ Վրթանայ, որ ինչն ինչն էր ինչն Վրաց եւ Աղուանից (Գ.

¹ S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien. Freib. 1903, p. 356. Hefele, անդ. p. 390 եւն:

դ. 12): Այս կրկին վկայութիւններէն մանաւանդ երկրորդն յայտնի կը գնէ մեր առջեւն թէ Գրիգորիս «կաթողիկոս» էր «կողմանցն» Վրաց եւ Աղուանից: Բայց ինչ պէտք ենք հասկրնալ այս «կողմանց» ով: Բրոսէ կը գրէ. «Յայտնի է որ այս ոճն, որով կը պատմէ Փ. Բիւզանդ, կարծել կուտայ — եթէ այս խօսքերն ճիշդ իմաստով շառնուին — թէ Գրիգորիս իրապէս հոգեւոր գլուխ եղաւ Աղուանից եւ Վրաց: Բայց որովհետեւ յամի 340 — երբ կը պատահի այս — Վիրք իրենց եպիսկոպոսն ունէին, պարզ է որ Վրաստան ըսելով պէտք է հասկրնալ ոչ թէ բուն Վրաստան այլ այս երկրին այն մասն, որ մերթ շայոց կ'ըլլար եւ մերթ Վրաց, այս է Սոմխէթն եւ այն երկրներն որ ապա Ասխէթ կոչուեցան¹», Բրոսէ միտ չէ դրած Փաւստոսի երկրորդ տեղւոյն, եւ կը շարունակէ ըսել թէ յետին դարեան մատենագիրք «եպիսկոպոս» Վրաց եւ Աղուանից բացաարութիւնն կաթ. ի փխած են, այսպէս Մովսէս Աղանկատուային եւն: Սակայն Բրոսէի այս յանդուզն գատատանը ուղիղ չեմ կարծեր: Վրաց Տարեգրոց յիշատակած կաթողիկոսն կրնար այդ ժամանակ վախճանած եւ նոր մը խնդրուած ըլլալ: Եւ բնդհանրապէս խոհեմութեան չէ՝ հետեւիլ կէտ առ կէտ Տարեգրոց — ինչպէս կը վարուի Բրոսէ հոս եւ այլուր — եւ արհամարհել երբ մէկն հակառակի անոնց: Շայոց «կողմանց» ով բմբռնածն շատ բնդարձակ դադափար է. եւ ամենայն հաւանականութեամբ հոս այդ բառով բովանդակ Վրաստանն կ'իմացուի: Առ այս թէ եւ չունինք ուրիշ նման դիպաց յիշատակութիւններ մինչեւ ցԱիւրիսն, այսու հանդերձ Փաւստոսի բացաարութեան ոճէն կարելի է հետեւըննել թէ մինչեւ Ե դար այդպէս կը շարունակուէր:

¹ Hist. I. p. 194.

Հ. Պատուրեան նկատելով Գրիգորիսի այդ
 դէպքն եւ ապա Աիւրիոնինը, այսպէս կը գծէ
 Հայոց Աթոռիկոսին իրաւասութեան սահման-
 ներն՝. «Հայ Աթոռիկոսը ժամանակաւ Արաց
 եւ Աղուանից վրայ կրօնական իշխանութիւն
 ունեցած է, թէեւ այդ իշխանութիւնն բաց-
 արձակ չէր, այլ մասնական. եւ պատճառն ալ
 այն կը համարինք որ անոնք մեր առաջնորդու-
 թեամբ ընդունած են քրիստոնէութեան լոյսը:»
 Առ այս ի մէջ կը բերէ ըստ (Ազատականագետի եւ)
 Խորենացոյ. «Նուէնէ... Գր. Լուսաւորչի կը դիմէ,
 որ հոն եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ ղրկէ,
 որուն խնդիրն իսկոյն կը կատարէ Հայոց Լուսաւո-
 րիչը. եւ այս պատճառաւ ուրեմն Հայ Աթոռի-
 կոսը Արաց եպիսկոպոսը ձեռնադրելու իրաւասու-
 թիւնը կը ստանայ:» Սակայն այս եղբակացութիւնս,
 որ ղխորենացին իրեն հիմ ունի, արդիւնք է
 թիւրիմացութեան մը: Խորենացին չ'ըսեր թէ
 Գր. եպիսկոպոսներ եւն խաւրեց, այլ պարզապէս.
 «Խնդրեալ (այս է՝ փնտռելով Նուէնէ) արս հաւա-
 տարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ
 հրամայեցէ նմ զորժել այնուհետեւ... եւ հրա-
 ման ընդունի կործանել զկուռսն... եւ կանգնել
 զպատուական նշան խաչին մինչեւ յօր պաշտ
 Տեառն իմս...» (Խոր. Բ. ձգ. 170.)
 Յայտնի է որ այժմեան Ազատ. ի մէջ չկայ Նուէնէի
 մասին խօսք. եւ, ինչպէս ըսինք, Աիւրակոսի վկայու-
 թիւններն առաջիկայ հարցին համար նշանակու-
 թիւն չեն կրնար ունենալ: Հետեւաբար անհիմն
 է նաեւ նոյն մատենագրին այս հաստատութիւնս.
 «Ձե մնչն զայս (ցԱիւրիոն) ի Հայոց առնուին
 Աիւրք ձեռնադրութիւն» (Աիւր. 25): Ուղղագոյն
 կը թուին Հ. Գաթրըճեանի խօսքերս. «Ամբողջ
 Աբաստան՝ որուն բարձրագոյն մետրապոլիտն էր

միշտ Հայոց կաթողիկոսը, կտրեց իւր հաղորդութիւնը Գունոյ աթոռէն՝ առ կիւրիոնիւ՝ Գաթրքեանի այս կարծիքն այն առժամը որ Հայք կը նկատուէին Վրաց ինչպէս եւ Աղուանից — բարձրագոյն մետրապոլիտ (primus inter pares), այս է հաւատոյ իրաց մէջ անոր առաջնորդութեան կը հետեւէին, շատ ծիշդ է: Ասոր վկայ են. յամի 449 Հայոց հետ միարան կը պատասխանեն Միհրքաներոսէին Վիքրք եւ Աղուանք (Փարպ. 45): 508ին Վրաց (Գարբիէլ) եւ Աղուանից կաթողիկոսունք ի Վազարշապատ Բարգենի հետ ի ժողով կը գումարուին եւ կը կը նորովն քաղկեդոնի ժողովն...: Այսպիսի օրինակներ յայտնի կը ցուցնեն թէ միշտ վեր կը նկատուէր Հայոց կաթողիկոսն այդ երկու ազգաց կաթ.ներէն եւ թէ ատենք հնազանդ էին Հայոց կաթ.ին: կիւրիոն կը գրէ առ Աբրահամ. «Թէպէտ եւ դու ինքնին իսկ քաջ գիտես, սակայն յիշեցուցանել եւ մեզ շէ զիեան, զի որ յառաջ քան զքեզ յայդ ի սուրբ եկեղեցւոյ վարդապետք (կաթ.) էին, եւ որ ի մեր տեղւոյն վարդապետք (կաթ.) լինէին, ընդ միմեանս խաղաղութիւն էր եւ սէր. ի մին հաւատ էր եւ կարգաւորութիւն» (Գ. Թղթ. 178): — Անշուշտ այս սիրոյն պատճառն ալ էր մասամբ Հայաստանի քաղաքական դիրքն. Փարպեցի Միհրքաներոսէի բերնով կը խօսի Հայոց. «Եւ յորժամ դուք իբրեւ զմեզ ճանաչողք ճմարիտ մեր օրինացս լինիք՝ Վիքրք եւ Աղուանք ըստ մեր եւ ձեր կամս շիշխեն ելանել:» (Փարպ. 44:) Հմմտ. եւ (էջ 43) «Յորժամ Հայք սերաիւ մեր լինին՝ Վիքրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են:» Ուր անշուշտ կը նկատուէր այդ երկու ազգաց հոգեւոր կապակցութիւնն Հայոց հետ: Այս «բարձրագոյն մետրապոլիտութիւնն» հաւատոյ խնդրոց մէջ էր միայն. եւ իրաւասական

որեւիցէ արժէք չունէր: Հայոց կաթողիկոսն չէր կրնար միջամտիլ Վրաց եկեղեցւոյ դատաստանական իրաց մէջ. դոնէ այս կը ցուցրնէ Աիւրիոնի այն վարմունքը, որով բողոքեց թէ ինչպէս կրնայ Աբրահամ մոնել իւր իրաւասութեան տակ եղող Մովսէս եպիսկոպոսի դատին մէջ: — Գարձեալ Մովսէս կաթողիկոս երբ խնդրուեցաւ ձեռնադրել Վրաց կաթողիկոս մը, ջանաց այնպիսի անձ մ'ընտրել, որ միշտ պահպանէ Հաւատոյ միութիւնն Հայոց հետ եւ ոչ թէ հպատակութիւնն հաւատարմաբար ցոյց տայ: Մտադրութեան արժանի է այն կէտն ալ որ երբ Աիւրիոն կտրեց յարաբերութիւնն Հայոց հետ, շտուեցաւ որեւիցէ բողոք թէ այսու եկեղ. իրաւասութեան բռնաբարում կ'ըլլայ:

Թէեւ կը հաստատենք այս կէտը, այսու հանդերձ չենք ալ կրնար մեկնել այն առեղծուածն, զոր կ'առաջարկեն հայ մատենագիրք. ինչ հիմամբ Վրաց կաթողիկոսք Հայոց կաթողիկոսէն կ'ընտրուէին. զ. օր. Աիւրիոն Մովսէսէն. Այս հարցին հետ անձուկ կապուած է նաեւ այն թէ ե՞րբ սկսաւ այս եւ մինչեւ Աիւրիոն անընդհատ շարունակուեցաւ:

Ար խոստովանինք, անբաւական ենք մեր ձեռքը գտնուած աղբիւրներէն դատելով ճշգիւ գտակաւ պատասխանել: Առ այս հարկ է միտ դնել հայ եկեղ. Պատմութեան: Չկայ պատճառ մինչեւ Գ դարու Ք կէսն ընդհատուած ենթադրելու¹. այս

¹ Վրաց Տարեգիրք (I, p. 136) եւ Զուանչեր (էջ 70) կը յիշեն այսպէս Յակոբ կաթողիկոսին ձեռնադրութիւնն Ներսէս Պարթեւէն (+372). «Չկնի Յովհաննիսի՝ եղև եպիսկոպոս Յակոբ եւ յետ նորա՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զսարկաւազն իւր զՅակոբ (ըստ Տարեգրոց՝ Յօր)՝ եպիսկոպոս (իմա՝ կաթողիկոս) Վրաց, եւ առաքեաց զԶուանչերի հրատարակիչն ի ծան 5, այս Ներսէսը կը համարի Աշտարակեցին. որ հարկաւ անձիզ է, քանի որ կը պատահի ձեռնադրութիւնն Միհրդատ Թագաւորի (364—379) օրով:

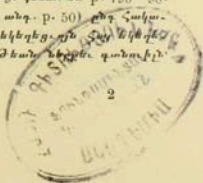
Ժամանակակէտէն վերջը շատ պատճառներ ունինք
 ենթադրելու: Առաջին հաւանականագոյն առիթն
 բնծայեցաւ 372ին, երբ Պապ զեղելով բարձաւ ի
 կենաց զՍ. Ներսէս եւ տեղն կարգեց “առանց
 կեսարիոյ հայրապետին (Բարսղի) գիտութեան”
 զՅուսիկ Բ, որ հակառակ էր եկեղ. իրաւանց: Այս
 կեսարիոյ իրաւասութեան բռնաբարութիւնն զը-
 դուեց Ս. Բարսղի սրամտութիւնն, որ եւ չճանչցաւ
 զՅուսիկ՝ կաթողիկոս Հայոց, այլ սոսկ եպ. Գրան:
 Այս բնթացքը տեւեց մինչեւ յՍ. Սահակ, գրեթէ
 20 տարւան միջոց: Յայտնի չեն Ս. Սահակայ
 (390—439) ձեռնադրութեան հանգամանքներն.
 գիտենք որ այլ եւ այլ պատճառներով յաջորդն
 Սահակայ Ս. Յովսէփ († 454) շունէր կաթողիկո-
 սական ձեռնադրութիւն: Իսկ Մեղիսէի, Սովորիսի
 ինչպէս եւ Գիւտայ եւ Յովհաննու ձեռնա-
 դրութիւնքն ալ նոյնպէս ահայտ են, թէ եւ էին
 պատուով կաթողիկոս: Այսպիսի անորոշութեան
 մէջ կրնային Վիրք գիմել Հայոց կաթ.ին եւ
 խնդրել ձեռնադրութիւն. կեսարիոյ (կամ Անտիո-
 քայ) Եկեղեցին կրնա՞ր հանդուրժել ասոր: Ի
 հարկէ ոչ: Եւ ըստ մեզ կեսարիոյ հայրապետն
 նովին գործով իսկ որ արգելեց Յուսիկն եպ.
 ձեռնադրել, վերապահեց իրեն նաեւ Վքաց կա-
 թողիկոս ձեռնադրելու իշխանութիւնը: (Հմմտ.
 առ այս Բուզ. Ե. իթ. 190—191. “Ասցոյց թա-
 դաւորն Պապ զՅուսիկ եպ... եւ հրաման ունել
 նմա զտեղի հայրապետացն... Բայց լուաւ եպիսկո-
 պոսապետն կեսարու՝ թէ սպանին զմեծ հայրապետն
 Ներսէս, եւ փոխանակ նորա տեղի նորուն զոր կա-
 յուցին զՅուսիկ՝ ---նչ նոր նշանն էնչւլ...
 Եւ եղև ժողով եպիսկոպոսացն սիւնհոգոսին նա-
 հանդին կեսարու... եւ լուծին զիշխանութիւնն
 կաթողիկոսութեանն, զի որ լեցին հայրապետ
 Հայոց... մի իշխեսցդ ձեռնադրել զնշանն
 Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայնմ

Տեսե՛ք բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց զէդէ-ի-դ-ն-ն
 ձեռնադրել. ոչլ որ լինէին եդէ-ի-դ-ն-ն... երբ-ոյն
 է + զ-ն-ն Կէ-որ-ց-ոց, ե- ն-ր լինէին եդէ-ի-դ-ն-ն...»
 — Այս արգելքն՝ «Հայոց սահմանաց» եպիսկոպոսաց
 համար կ'արժէր, ինչպէս յայտնապէս
 կը շեշտէ Փաւստոս: Դ դարու վերջերն (յամբ
 390) Հայաստանի կրկին բաժանման — մէկ մասն
 Յունաց եւ միւսն Պարսից ձեռքն եղած ասեմն ի
 հարկէ փոխուեցաւ նոյն իսկ Հայոց Հայրապետին
 դրութիւնն, երբ դիւրութեամբ Պարսից սահ-
 մանէն ի Աեսարիա անցնիլն անկարելի ըլլալով՝
 ի հարկէ արուեցաւ Հայոց իշխանութիւն, Պար-
 սից սահմանի համար եպիսկոպոսներ ձեռնա-
 դրելու: Բայց թէ այսու նաեւ հրաման արուե-
 ցաւ Վրաց միւսանգամ Հայոց կաթողիկոսէն
 առնելու ձեռնադրութիւն, ըստ յառաջուան սո-
 վորութեան, դժուարին է հաստատել, քանի որ
 արտաքինը հակառակը կը վկայեն եւ տահմայիք
 ոչ ինչ բացայայտ կ'ըսեն:

Ուսուցչապետն Սիմոն Վերեր ծանրութեամբ
 կը շեշտէ Հայոց եւ Վրաց մատենագրաց վկայու-
 թիւնքն այսպիսի եզրակացութեան կը յանգի.
 «Վրական վկայութեանց վրայ հիմնուած կարծիքն
 թէ Վրաստան Անտիոքի պատրիարքութեան կցուած
 էր¹, ուսկից եկաւ առաջին եպիսկոպոս առաքելալը,
 չի կրնար Լուսաւորչի եւ իւր գործոց պատմութեան
 հիմամբ հերքուիլ²»: Այս մեր՝ ցայժմ տուած

¹ Վերեր կ'առարկէ Kirchenlexikon, VI, 562. Lübeck, Reichseinteilung und kirchliche Hierarchie des Orients, Münster, 1901, p. 101, 134 ff. Զուանչէր 95:

² Die kath. Kirche, p. 198—9. հմտաւ եւ p. 195—98. Իսկ Palmieri (Oriens Christianus, անդ. p. 50) ընդ հակառակն աներկրայ կը համարի Վրաց եկեղեցւոյն իրականացուցող ազգեցութեան եւ իրաւասութեան ներքին զանուիլն անգոստին Գ. դարէն:

մեկնութեամբ կարելի է ճշմարիտ առնուլ, բայց ոչ խիստ առմամբ:

Թ. Բաղսամոնի խօսքերն թէ Պետրոս Թափիչի ժամանակ (Ե զարու Բ կիսուն) «պատ եւ ինքնագլուխ» հրատարակուեցաւ Վրաստան, խնդիրն կը դժուարացրնեն: Այն հայք զիտեն այսպիսի բան մը եւ ոչ Վիքր: Բրոսէ ի մէջ կը բերէ Բաղսամոնէն այսպիսի նախագասութիւն մը «Յուստինիանոս քանի մը եկեղեցի ինքնագլուխ սահմանեց, ի միջի այլոց նաեւ Վրացք¹», որ սակայն յոյն բնագրի թիւրիմացութենէ ծագած է²: Բայց նման գաղափար մը կը գտնուի Վրաց Տարեգրոց եւ հայ Ջուանշէրի (ասկէ նաեւ Մ[ս. Անեցւոյ] քով³: Յամի 549 Վիքր խնդրելով հրաման Յուստինոսէն որ իրենց կաթողիկոսներն բնորոին Վրացիներէն, փոխանակ Յունաստանէն գալու, այս թագաւորն իւր կնքով կնքուած թղթով մը սահմանեց որ այս երկրին կաթողիկոսներն բլան Վրացի եւ եկեղեցական բոլոր դասակարգութեանց մէջ աւագութիւնն ունենան⁴: Կամ ըստ Ջուանշէրի. Յետ 2 իմարայ «նստուցին կաթողիկոս՝ առանց Անտաքու (Անտիոքու) զՍաբա, զի յայնմ հետէ ինքեանք իսկ Վիքր զնէին կաթողիկոս յազգէ նախարարացն, քանզի զկնի Սաբայ՝ նստաւ Յելլաթի» (Ջուանշէր, 95): Այս կը պատահի ըստ Մխիթարայ Արիվանեցւոյ «Յամի 50 Հայոց թուականին (որ է 601 Յ. Բ.), Սաբայ նստի կաթ. ի Վիքր, առանց պատրիարզին Անտիոքու» (Հրտ. Պատկ. 64): Արիվանեցւոյ նշանակած թուականն սակայն չի կրնար վստահելի համարուիլ, վասն զի այդ ժամանակամիջոցին պիտի տեսնենք Վրաց

1 Hist. I. p. 202 n. 6.

2 Հմմտ. Matagne, A. SS. p. 644.

3 Հմմտ. Hist. I. 202, n. 6.

4 Et qu'ils eussent la superiorité sur tous les dignitaires du clergé des églises.

նաց: Մովսէս, ինչպէս կը գրէ ինքն առ Վիւրիոն, կը կացուցանէ « առաջնորդ Վրաց աշխարհին », իւր տնէն՝ բայց ազգաւ Վրացի մէկն — զՎիւրիոն՝ « ըստ կամաց նորա » (Տմնա. Ուխտ. Բ. 11): Այս է մեր բովանդակ գիացածն ընտրութեան հանգամանաց մասին: Բայց ասկէ կարելի՞ է հետեւցընել սովորութիւն մը: Ըստ մեզ գոնէ փոքր մի ժամանակ այսպէս կատարուած վայել է մտածել: Ահա թէ ինչու:

Վաղարշապատու 508ի ժողովոյն մէջ ամէրապնդուեցաւ Հայոց, Վրաց (Գաբրիէլ կաթ. ի ներկայութեամբ) եւ Աղուանից մէջ հաւատոյ միութիւնն: Այս միութեամբ երեք ազգաց հոգեւոր պետերը ստորագրեցին Զենոնի Հենոտիկոնին եւ Անաստասայ թղթոյն եւ այսու մերժեցին եւ նզովեցին լուութեամբ Քաղկեդոնի ժողովն: Յորչափ որ կենդանի էր Անաստաս, այդ երեք ազգերն մի էին նաեւ Հոռոմոց հետ, հետեւաբար մի նաեւ Անտիոքայ աթոռոյն հետ: Բայց երբ Անաստասայ մահուամբ (518) Յուստինոս եւ այլք բարձրացան կայսերական գահն եւ կրօնական խնդիրք այլ գոյն զգեցան, բնական էր որ նախկին միութիւնն խզէր, եւ արդեամբք ալ խզեցաւ՝ ինչպէս Հայոց նոյնպէս Վրաց եւ Աղուանից կողմանէ: Զայս քաջ կ'ապացուցանեն Քաղկեդոնական եւ Հակաքաղկեդոնական (յառկապէս ընդ մէջ Հայոց եւ Յունաց) խնդիրները: Այս գէպքն, զոր կը լռեն Վիրք, չմիշտատակելով անգամ զԳաբրիէլ կաթողիկոս եւ ապա զՎիւրիոն, այնպիսի վաւերական յիշատակարաններով պահպանուած է, որ կարելի չէ ուրանալ: Գաբրիէլ կաթողիկոսն յաւիտեանս չէր կրնար ապրիլ, այդ ժողովէն վերջը շատ շատ ապրած պիտի ըլլայ 20—40 տարի. եւ յամենայն գէպս 54¹)ին

1 Գիրք Թղթոց, էջ 177. 182.

վախճանած¹։ Ո՞վ պիտի բլլար յաջորդն եւ որո՞ն ձեռնադրութեամբբ։ Ի հարկէ Անտիոքայ պատրիարքէն չէ. վասն զի շատոնց խղուած էր այդ հայրապետութեան հետ կրօնի միութիւնն եւ դայթակղական պիտի բլլար ժողովրդեան աչքին առջեւ։ 539ին Անտիոք յարձակմամբ գրաւուեցաւ Խոսրով Ա. էն, որ եւ գրեթէ քանդեց եւ աւերակ ձգեց քաղաքն միջի բնակիչները հետը ի գերութիւն խաղացնելով ի Պարսաւ Թէեւ քիչ վերջը Յշիբ կրկին առին Պարսից ձեռքէն։ Ի նկատի առնելու ենք միւս կողմանէ նաեւ Յունաց եւ Պարսից քաղաքական հանգամանքները, երբ երկուստեք հապճեպ մարտ կը մղուէր։ Վերք ստիպուած էին կամ Աղուաններէն առնուլ ձեռնադրութիւնն եւ կամ Հայոցմէ։ Ի հարկէ բարձրագոյն մետրապոլիտութիւնն Հայոցն էր. եւ ըստ հնագոյն սովորութեան դարձեալ եկան Հայոց կաթողիկոսին դուռը եւ ընդունեցան իրենց կաթողիկոս։ 508—598 յետ Գաբրիէլի մահուան՝ ապահովութեամբ կրնանք 2—3 կաթ. փնտռել Մծխեթայի աթոռոյն վրայ մինչեւ Արեւիտնի բնտրութիւն։ Այսպէսով կարելի կ'ըլլայ Վրաց տարեգրոց այն խօսքերն թէ առ Փարսմանաւ Յուստինիանոսի հրովարտակաւ Անտիոքէն անկախ հրատարակուեցան Վրաց կաթողիկոսք, իմանալ ճիշդ իմաստով։ Առ Արեւիտնի բաժնուեցան յայտնապէս Հայոցմէ։

Եթէ Անտիոքէն կը խորշէին Վերք՝ Քաղկեդոնիտ բլլալուն համար, իրենք ալ ապա Քաղկեդոնիտ բլլալով բնական ճամբով պիտի մօտենային միւսանգամ Յունաց Բիւզանդականաց՝ այժմ խորշելով Հայոցմէ։ Այլ եւս չէին կրնար Վերք Անտիոք գիմել տեղւոյն քայքայեալ եւ Հայրա-

¹ Դունոյ 508ի ժողովոյն հարց մին՝ Մերշապուհ եպիսկոպոսն կենդանի էր դեռ յամբ 556 (Գ. Թղթոց, էջ 70—76)։

պետին Միաբնեայ բլլալուն պատճառաւ, խոհեմութիւնն էր անկախ կամ Բիւզանդիոնի հպատակ մնալ: Թէ որն լաւագոյն համարուեցաւ, յաջորդաբար պատմութիւնն կը վկայէ արդէն: — Այս մեկնութիւնս որչափ ալ յեցած է ենթադրութեան վրայ, այսու հանդերձ այժմեան աղբիւրներով հաւանականագոյնը կը համարինք:

Հոս ուրիշ մէկ դժուարութիւն կը ծագի, զոր առիթ ունեցանք արդէն նշանակելու: Գժուարութիւնն Աբաց Տարեգրոց կողմանէ է, որոնք այս ժամանակներս Աբաց կաթողիկոսութեան աթոռն կը հանեն այլ եւ այլ անուամբ կաթողիկոսներ՝ առանց յիշատակելու զԳարբիէլ: Հոս կը դնենք այդ կաթողիկոսաց ցանկն ըստ Տարեգրոցի:¹

1. Պետրոս	† առ Գաշի արքայիւ 499—514:
2. Սամուէլ Ա.	առ Գաշի արքայիւ 499—514:
3. Թափեչաք	առ Փարսմանաւ Է. 528—542:
4. Չրմար	առ Փարսմանաւ Է. 528—542:
5. Սարա	առ Փարսմանաւ Չ. 542—557:
6. Էւլաիոս	առ Փարսմանաւ Չ. 542—557:
7. Մակար	առ Բակուրաւ Գ. 557—570:
8. Սիմէան	առ Գուարամաւ 575—600:
9. Սամուէլ Բ.	առ Գուարամաւ 575—600:
10. Սամուէլ Գ.	առ Գուարամաւ 575—600:

Բայց ինչպէս թաղաւորաց ժամանակն վրիպական է եւ հակառակ ժամանակագրութեան (ասոր վրայ ապա), նոյնպէս յայտնի կը տեսնուի կաթողիկոսացն ալ:

Բրոսէ այս անմխարանութիւնը նկատելով ուրիշ մեկնութիւն մը տալ կը փորձէ, զոր H. Matagneի (A. SS. 645) հետ անհիմն կը համարիմ²: Բրոսէ² կը կարծէ թէ Հայ մատենագրաց քով յի-

¹ Brosset I, p. 201—221.

² Hist. I. 194. Addit. et éclers 107 n. 3, իսկ Deux hist. p. 24 n. 5 քիչ մը մեղմագոյցած է սաբակցան:

չուած Վրաց «կաթողիկոսք», այսպէս Գարրիէլ, Կիւրիոն՝ հայ եպիսկոպոսներ են իբրև առաջնորդ վրաստանարձակ Հայոց վրայ: Ասոր կը հակառակին Գիւրք թղթոցի էջերն, ուր բազմեցս կը շեշտուին այսպիսի նախադասութիւններ՝ որ կաթողիկոսք անուանի», «Կաթողիկոս Վրաց» եւն, եւ դարձեալ այն պարագան որ Արրահամ բոլոր վրացիներն նգովեց: Չայս նկատելով նոյն Բրոսէն կը գրէ այլուր². «Ասից կ'երեւայ թէ Կիւրիոնի բովանդակ պատմութեան մէջ ոչ թէ Վրաստանի Հայոց պարզ առաջնորդի մը վրայ է խնդիրն, այլ ինքնին Վրաց: Բայց այդ ժամանակները Վիւրք իրենց յատուկ կաթողիկոսն ունին, ինչպէս Տարեգրքերէ կը տեսնուի, հետեւաբար Կիւրիոն կամ լսկ հայ եպիսկոպոս էր կամ Վրաստանի այն մասին, որ իւր իրաւասութեան տակն էր»: Մեզ զարմանալի են Բրոսէի պէս Վրաց Տարեգրոց էութեան քաջ ծանօթ անձի մը այս խօսքերը³: Նա այդ Տարեգրոց ծանօթութեանց

1 Այս երկու կաթողիկոսներէն զսա կը յիշուին հայ մատենագրաց քով, 1. Գրիգորիս (Բուզ. 10 եւն), 2. Փառէն «եպիսկոպոս Վրաց» որ կ'ուղեցկի (360) Ս. Ներսիսի ի Կեսարիա (Սոփերք, 2. 26): 3. Սամուէլ «գլուխ եպիսկոպոսաց» Վրաց (Ակայարանութիւն Ս. Շուշանկան, Սոփերք, Թ. 44):

2 Deux hist. 24, n. 5.

3 Ս. րիշ տութիւ մը այսպէս կ'ամփոփէ Բրոսէ իւր կարծիքն (Analyse critique de la Весооmая исторія de Vardan, S. Pétersb. 1862, p. 18). «Կիւրիոն՝ Վրաստանի Հայոց եկեղ. առաջնորդը, Քաղկեդոնի ժողովն ընդգրկելու համար իւր հետին հիշուող տուր իւր միջոցով Վրաստանը իրեն հետ հիշուող: Ասանց բաժանուած կերպով Վրաստանարակուեցաւ Արրահամ կաթողիկոսէն՝ 596ին ի Գուին դու մարտած ժողովով. եւ անկէ ի վեր կատարուեցաւ անխեղտկոչ իրողութիւն մը, որ Բրոսէ շեմ տարակուսիք կ'ըսէ այժմ, գործողութեան իւր-իւր-ինն եւ Ս. խառնիսի ճշմարտախօսութեան վրայ, կը զարմանամ միայն

մէջ քանիցս չեշտած է հակաժամանակագրական ըլլալը, այժմ կը դժուարի ընդունիլ նոյնը այս գէպքիս մէջ¹։ Տարեգիրք առ հասարակ Զ — Է դարուց Վրաստանի եկեղ. հանգամանաց վրայ կը լռեն, անգամ չեն յիշեր թէ ինկած են երբեմն միաբնեայ աղանդոյն մէջ, որուն ճշմարտութիւնն սակայն հազիւ թէ կարելի է ժխտել։ «Վերք, կը գրէ Հ. Գուսէն, իրենց եկեղեցւոյն երբեմն Հայոցմէ կախում ունենալն ժխտելու, եւ այսու նաեւ միաբնեայ աղանդոյն մէջ կործանած ըլլալնին Եկեղ. պատմութենէն անհետացրնելու համար, այս Վաթողիկոսն յուսացութեան մատնած են եւ զրուցաց ամբողջ շղթայ մը հիւսած»²։ «Յայանի շէ, կը հարցընէ Իրաւամբ Matagne, որ Վրաց Տարեգիրքը Վաթթանգի թագաւորութենէն մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքն շատ ամուլ է» (A. SS. 645)։ Բոլոր թագաւորաց պատմութիւնք փոքր գծերով կը բովանդակուին եւ կաթողիկոսաց նկատմամբ շատ անգամ կը նշանակէ Բրոսէ³, թէ ուրիշ յիշատակարաններէ նաեւ Վրաց շատ բան ծանօթ է, որոնք տպուած Տարեգրոց մէջ իրենց տեղն չունին։ Այդ յիշատակարաններու մէջ պէտք է փնտռել զԿիւրիոն եւ որ ի կարգին⁴։ Ուխտանէս Ժ դարուն Վրաց

Վրաց Տարեգրոց լռութեան, ինչպէս եւ Գուարամ թագաւորին Հայոց պատմագրաց քով չյիշատակուելուն վրայ։

1 Հմմտ. Deux hist. t. II. p. XI.

2 Theol. Revue, 1906, p. 85.

3 Hist. I. p. 354 n. 3.

4 Այսպէս Վրացերէն յիշատակարանէ մը (Վ. Կայաբանութիւն Ս. Եւստատիէոսի) կը տեղեկանանք թէ 541—5 Վրաց կաթողիկոսն էր Սամուէլ (Berliner Sitzungsberichte 1901, p. 876. 892. 894 եւն), մինչ ըստ Տարեգրոց Սաբա էր։ Եւրոպէս Ս. Շուշանկան ժամանակ կը յիշուի ուրիշ Սամուէլ մը, զոր Տարեգիրք կը յիշեն 499—514ի մջերը. իսկ Ս. Շուշանկան վկայութիւնն կը պատմեն կատարուած Մակար կաթողիկոսի եւ Բակուր Գ.

ցերէն գրքի մէջ գտած է Մովսիսի Բ. Հայոց կաթ. ի առ Աիւրիոն եւ Աիւրիոնի առ Մովսէս թղթերը: Այդ գարէն ունինք այսօր Արաց հմուտ եկեղեցականի մը — Արսէն կաթողիկոսի մէկ գրութիւնն, ուր արդեամբք ալ կը գտնենք Աիւրիոնի անունն: Արսէն կը կշտամբէ այդ գրութեան մէջ զՀայերը թէ ինչու այնպէս թշնամութեամբ են Աիւրիոնի անուան հետ, որ Ս. Գրիգորի հաւատքն կը քարոզէր, զոր նա Յունաստանէն բերաւ ի Հայս եւ ի Ախրս¹: Այս խօսքերէն կը տեսնուի քաջ թէ Արսէն ծանօթ էր Աիւրիոնի թղթոց:

Արաց Տարգրոց շափաղանց լուծիւնն Հայոց յարաբերութեամբ զգալի է, եւ որ ծագած է այդ գրոց հեղինակին անզուսպ հակառակութենէն առ Հայս: Այդ հակառակութիւնն ի վաղուց հետէ լարուած էր Հայոց հետ. կը կարծենք նոյն իսկ է գարէն: Մովսէս Յուրտաւայ եպ. ր որ ազգաւ հայ էր, իւր թղթոց մէջ մոլեռանդ ատող մ'է զԱրացիները. Ժ գարու մատենագիր Ուխտանէսը շափ շունի յայսմ: Արացիք ալ փոխարէն քիչ նախանձորդ շէին: Տարեգրոց մէջ² կը կարգանք նոյն իսկ այսպիսի խօսքեր. «Գուք, Հայեր, եօթնիցս անիծեալներ, պիտի փորձէք առնուլ զայն, զոր շունն անգամ եթէ տեսնէր պիտի վախնար տանելէ»: Այսպիսի ատելութեամբ տողորուն հեղինակէ մը կարելի է սպասել էջեր, յորս Արաց կաթողիկոսն Հայոց կաթողիկոսէն կախում ունենար

արքայի (557-570) որով (Hist. L. p. 214) մինչեւ Ս. Շունի փոխեցաւ յաստեացս ամենայն հաւանականութեամբ Ազգէնի մահաւ ընէ (482) ոչ շատ յառաջ, իբր յամի 480, որով եօթնամեայ շարշարանաց տարիներն կ'ամփոփուին 470-480: Բրոսէ կը նշանակէ մահն 458ին, որ շատ կանուխ է:

1 Յ. Жордания, Хроника, I (Тифлисъ 1893), էջ 319. Հմմտ. Н. Марр, Крещение Армянъ եւն, էջ 154:

2 Brosset, Hist. I, 459.

որ եւ իցէ կերպով, եւ կամ հաւատոյ միութիւն
հաստատուած բլլայլը պատմուէր: Ի հարկէ ոչ: Եւ
ահա այս իսկ է պատճառն, որ շատ անգեր — ուր
հարկ էր Հայոց անունն փնտռել, կը գտնենք Ան-
տիոքի կամ Յունաց անունը:

վրաստանի քաղաքական հանգամանքներն

Զ — Ի դարուց մեջ:

Տարակուսանօք կը նայի Բրոսէ Աիւրիոնի
պատմութեան՝ ի միջի այլոց պատճառ առնելով
այն կէտն թէ ինչո՞ւ շեն յիշատակեր Հայք այս
խնդրոց անթիւ զԳուարամ, որ կը կառավարէր՝
ըստ Տարեգրոց՝ ճիշդ այս ժամանակներն ի
Վիրս: Արդարեւ զարմանալու արժանի կէտ է այս,
քանի որ կը տեսնուի թէ իբք քաղաքական ան-
ձանց միջամտութեամբ մասամբ ի իբ նաեւ քա-
ղաքական գոյն զգեցած են: Բայց փութանք ըսել
թէ այս լուսութիւնն չէ նպատակաւոր:

Թողով այժմ այն խնդիրն, թէ վստահելի՞
են այն ամէն պատմուածները, զորոնք Տարեգիրք
ի մէջ կը բերեն արքայիս նկատմամբ եւ զորոնք
սակայն հայ խմբագրութիւնն՝ Ջուանշէր բոլոր-
վին կը լռէ — որ ըստ Բրոսէի՝ «պաշտօնապէս ոչ
առանց նպատակի է; —, միտ գնել կու տանք որ
Բրոսէի նկատած բոլոր դժուարութիւնք կը ծա-
գին սխալ ճանապարհ բռնելէ: Յայտնի է որ
Չամչեան՝ Մովսէս Բ կաթողիկոսի մահն կը գնէ
593ին եւ Աբրահամու ընտրութիւնն 594ին, որուն
հետեւած են շատերը. ասկէ Վրաց Հայոցմէ բա-
ժանումը կը նշանակուի 596ին: Բրոսէ եւս կը
հետեւի այս վրիպական ժամանակագրութեան,
եւ այնպէս նախապաշարուած է, որ նոյն իսկ Ուխ-
տանիսի եւ Սերէոսի հեղինակութիւններն, որոնք

1 Deux hist. p. 279 n. 1.

2 Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 302, 306:

ուղիղն մասնացոյց կ'ընեն, իբրեւ սխալ կ'արհամարհէ: Բայց յանիրաւի: Բնականաբար այսպիսի ժամանակագրութեամբ անհնար է ճշգրիտ իրողութիւնն իմանալ: Արդարեւ Տարեգիրք զՎուարամ 600ին վախճանած կը դնեն, հետեւաբար բաժանուիմն իր օրով պատահած կ'ըլլայ, բայց այս ուղիղ ժամանակագրութեան համաձայն չէ: Այսին զի Սուրբիսի մահն պատահած է — ըստ միաբան վկայութեան թղթոց գրոց, Սերէոսի եւ Ռիստանիսի — 604ին եւ Արրահամու ընտրութիւնն 607 Ապրիլին: Այս հաշուով բաժանուիմն տեղի ունեցած կ'ըլլայ 608—9, եւ ի զուր է փնտռել այս ժամանակ զՎուարամ: Բայց այսու ալ չի հարթուիր տակաւին զՎուարութիւնը: Տարեգիրք այս միջոցիս իբրեւ Վուարամի յաջորդ կը դնեն զՍտեփանոս 600—619, որ նոյնպէս չի յիշատակուիր: Այս զՎուարութիւնն բառնալու համար պատշաճ կը կարճենք Արաստանի 590—610 տարեաց պատմութիւնն հիսուել հոս համառօտիւ, եւ որ կարեւոր պիտի ըլլայ Աիւրիսնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած անձանց եւ զիպաց լուսաւորութեան համար:

Ըստ Արաց Տարեգրոց, երբ Բակուր Վի մահուամբ (570) Խոսրովեան հարստութենէն վերցուեցաւ թագաւորութիւնն² երկրին նախարարք Պարսից հպատակութենէն ելլելով Բիւզանդիոյ ինքնակալին դիմեցին եւ խոստացան կայսեր իշխանութեան ներքեւ մտնել, եթէ առանց բռնաբարելու իրենց նախնի իշխանութիւնն Արաստանի հին թագաւորական ցեղէն իշխող մը կարգէ վրանին: Ար հաւանի կայսրն (Յուստինոս), եւ կուտայ զՎուարամ³ (575—600), որ մօր կողմանէ

1 Deux hist. t. II. p. XVI.

2 Hist. I. p. 215. Ե. Թ. Ի. շ. Գ. Լ. Է. երբք պատմական ժամանակագրութիւն. Տփղիս, 1890, էջ 33:

3 «Վարամ» ըստ Մ. Այբեկ. 23:

երկիրն հին թագաւորաց տոհմէն եւ հօր կողմանէ Բագրատունի հին ցեղէն կը սերէր, եւ կ'անուանէ կիւր-դ-դ-դ: Գուարամ ԅունաց հաճոյ ըլլալու նպատակաւ ի Պարսս շփոթութիւններ կը յարուցանէ զրգուելով հիւսիսային ազգերը (Վահրամ Չորին եւն): զորոնք սակայն ժամանակի Պարսից արքայն Խոսրով Բ Պարուէզ — որ ժամանակ մը (570—4) ի Վիրս իբրեւ մարզպան գործած էր, — կը յաջողի նուաճել. երկիրն խաղաղելէ ետքը կ'արշաւէ ի Վիրս Գուարամէն վրէժ առնելու, բայց Մօրիկ, որ Վրաստանի մէկ մասն իրեն իշխանութեան տակ առած էր՝ կը միջամտի եւ բարեխօսութեամբ կը խաղաղցընէ ցասուցեալ արքայից արքան¹:

Տարեգրոց այս ակնարկութիւնքը բաց ի Գուարամի անունէն՝ ծանօթ է նաեւ այլուստ: Գիտենք որ 571ին Հայոց հետ ապստամբեցան Պարսիցմէ Վիրք ալ եւ անցան ԅունաց կողմն² Գուրգէնի, իրենց գլխաւորին առաջնորդութեամբն³ եւ այս պատճառաւ ի Վիրս Պարսից հետ ընդհարումներ տեղի ունեցան. այսպէս յամի 573—4 Գողոն Միհրան արար կռիւ մի ի Վիրս եւ պարտեցաւ⁴, թէ յիրաւի մինչեւ 590—591, մինչեւ Խոսրովու թագաւորելը՝ Վիրք ԅունաց հպատակ մնացին, կրնանք տարակուսիլ, քանի որ Որմիդդ Գ (578—590) կրնայ զՎրաստան ալ անուանել իւր իշխանութեան տակ⁵: Հազիւ 591ի զաշամբ Մօրիկ կայսր Խոսրովէն ընդունեցաւ «մեծ մասն Վրաց աշխարհին մինչեւ ցՏփղիս քաղաք»⁶: Այս

¹ Hist. I. p. 216 s.

² Անդ. p. 223 n. 3.

³ Հմմտ. Թէոփ. Բիւզ. տպ. ԲՆ. 485, Γοργένους αὐτῶν ἡγεμονεύοντος.

⁴ Սեր. էջ 29:

⁵ Հմմտ. Deux hist. II. p. XI.

⁶ Սեր. էջ 33, 45:

ամէնուն մէջ քիչ շատ կարելի է զիջանիլ Տարե-
գրոց. բայց ինչպէս պատասխանենք հարցմանս
Ո՛վ կը կառավարէր պարսկական Արաստանը: Տա-
րեգիրք յականէ ոչինչ կը խօսին այս տեսակէտով,
եւ աւելի կը միտին ժխտելու պարսկական բաժին
մը Ձ դարու վերջերք: Այս իսկ պատճառաւ կը
հնարուի Գուարամ մը, որ անծանօթ է թէ Հայոց,
թէ արտաքնոց եւ ժամանակն ալ անմիաբան է
հնագոյն դրամոց անժխտելի վկայութեանց հետ:
— Լսենք նաեւ Աիւրապաղատիս կատարածն ըստ
Տարեգրոց:

Հատ գովութեամբ կը խօսին Տարեգիրք
Աիւրապաղատիս վրայ շնչտելով յատկապէս եր-
կիրն «ի խաղաղութեան» պահելը: Երկու որդի
ունէր, Ստեփանոս եւ Գեմետրէ, երէց որդին՝
Ստեփանոս հօրը մահուանէ ետքը (600) կ'անցնի
իշխանութեան գլուխն, որ եւ կը կառավարէ
19 տարի (600—619):

Բայց այս անհնար է: Գուարամի մահն —
եթէ պատմական ընդունինք անձը — առ նուազն
586էն յառաջ հարկ է դնել: Լանգլուա Արաց
դրամոց դասաւորութեան մէջ՝ երկու դրամ կը
ներկայացընէ Ստեփանոսի անուամբ, մին դրոշմուած
Որմիզդ Գի Էօնէրէրէ տարին (585—86) Որմիզդի
դահեկանի նմանութեամբ, եւ երկրորդն Խոսրովու
Բ Պարվէզի դահեկանի նմանութեամբ անոր թա-
ղաւորութեան Էրմիզդ տարին (592): Այս երկու
դրամներն ի հիմանց կը խախտեն Տարեգրոց ժա-
մանակագրութիւնը: Այսու զԳուարամ կամ
բողորովին Յունաց բաժնի մէջ Աիւրապաղատ պէտք
ենք ենթադրել՝ անկախ Պարսիկներէ, եւ մի եւ
նոյն ժամանակ պարսկական բաժնի մէջ յատուկ
իշխող մը — Ստեփանոս անուամբ, եւ կամ վաղ

1 V. Langlois, Essai de classification des suites
monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu' à nos
jours. Paris 1860, p. 29—30.

իսկ վախճանած — եթէ ընդունինք գոյութիւնը: Աէն - Մարտէն՝ Ստեփանոսի իշխանութեան գլուխն անցնիլը կը դնէ 571ին, զոր թէեւ չ'ընդունիր Բրուսէ, սակայն ուղղագոյնն կ'երեւայ — գոնէ մերձաւորապէս — քան Տարեգրոցը: Արդէն այս հաշուոյն համաձայն կու գայ Ստեփանոսի 586էն դրամը: Ըստ մեզ եթէ ոչ ճիշդ 571ին, գոնէ 586էն բաւական յոռաջ նա իշխանութեան զահն բարձրացած էր եւ եթէ վստահելի են Տարեգրոց բնծայած 19 տարիներն, վախճանած է 599—600ին, թողուլ յաջորդ Վարդէրսեհ: Առ այս մեզի համար անխախտելի եղբ մ'է 606—7 թուականն. երբ Աբաց առաջնորդն էր Արմենսեհ: Անցնինք Ստեփանոսի նկարագրին:

Շատ մութ գոյներով կը ներկայացընեն Տարեգիրք² այս անձը. *անհաւատ եւ աներկիւզ յԱստուծոյ մէկն էր, բնաւ կրօնի միտ չգրաւ, եւ եկեղեցիներ չկառուց³: Վախնալով Պարսիկներէն եւ Յոյներէն՝ շհամարձակեցաւ կոշուիլ —բ—, այլ բաւականացաւ պարզ Մ—--բ էբ—բ—ց, այս է՝ Գլ—է էլ—ն—ց յորջորջմամբ: Մօրիկի սպանմամբ ծագած խռովութիւններէ վախցած՝ Պարսից լծոյն տակ մտաւ եւ այնուհետեւ Տփղիս կը նստէր հպատակ Պարսից: Սակայն Հերակղի Աբաստան արշաւանաց եւ Տփղիսի պաշարման ժամանակ (յամի 624, իսկ ըստ Տարեգրոց 619) թէեւ ի սկզբան քաջութեամբ դիմակալեց Յունաց, բայց ապա ինկաւ պատերազմի մէջ եւ քաղաքն անցաւ Յունաց: Մեռած յ—--բիս յաջորդ կը կարգուի Հերակղի ձեռքը Արմենսեհ, Աբաց վերջին թագաւոր Բակուր Գիորդին՝ Ախաթթի իշխանը:

Ստեփանոսի վրայ բոլոր այս պատմուածները հարկ է այժմ այլազգ իմանալ, քանի որ իշխա-

1 Հմտ. Hist. I. p. 223. n. 3.

2 Անդ. p. 224.

նութեան տարիներն ամփոփեցինք 580—600 տարեաց մէջ: Հետեւաբար որեւիցէ գործ չէր կրնար ունենալ Հերակղի հետ, որուն ի վերս արշաւանքն կատարուեցաւ յամի 624¹: Նոյնպէս խնդրական է Յունացմէ ապստամբիքն Փոկասու օրով. վերջ Պարսից տակն էին արդէն — գոնէ մասամբ՝ մինչեւ 604, երբ խոստով Բ յունական մասերն ալ գրաւեց:

Ատրնէրսեհ Տէր—ը անուանուելէ յետոյ — ըստ Տարեգրոց, շարունակեց Զիբդայի, Հերակղի զօրավարի հետ, Տփղեաց հանդէպ բարձրացած Բերդին (Cala) պաշարուիմ, եւ զոր հանեց ի գլուխ: Ատրնէրսեհ բարեպաշտ անձ մ'էր, իբր օրով կը լմննայ Գուարամէ սկսուած Ս. Սիոն եւ Ս. Խաչ եկեղեցեաց շինութիւնքն². մահունէ ետքը († 639) կը յաջորդէ իւր որդին Ստեփանոս (639—663): Այսչափ Ատրնէրսեհի մասին Տարեգիրք, որ չի գոհացրներ զմեզ:

Տարեգրոց ժամանակագրութիւնն անձիս համար ալ ուղիղ չի գար. հարկ է զՍտեփանոս 600 իջեցրնելով, իւր անմիջական յաջորդն զԱտրնէրսեհ կարգել, որով միայն հնարաւոր է հաշտուիլ. ոչ-վրական յիշատակարանաց հետ: Թղթոց գրոց մէջ յամի 606—8 իբրեւ առաջին նախարարներ կը յիշուին ի վերս Ատրնէրսեհ եւ Վահան եւ Բրդլիհրն (էջ 133, 138, 169 կամ «Ատրնէրսեհ եւ Աշուշան» (էջ 170), «Ատրնէրսեհ եւ Վահան» - եղբայր» են (էջ 174): Ով է այս Ատրնէրսեհը. Թղթոց գրոց մէջ բռնած գիրքէն կը տեսնուի թէ էջիւն—ը † Տէր—ը է, այս է Տէր—ը վրաց: Թէեւ ոչ ժամանակաւ, սակայն պատմութեան կողմանէ համաձայն կու գայ այս անձը. Բակուրի որդւոյն հետ. Տարեգիրք կը

¹ Սեր. 92—3:

² Hist. I. p. 229—231.

վկայեն թէ Բակուր պատանի զաւակներ թողուց (p. 215), եւ թէ մին՝ Ատրնեքսեհ եղաւ ապա Բարսամուս (p. 227) յետ Ստեփանոսի. Թղթոց գրոց համեմատ ալ ունէր Ատրնեքսեհ եղբոր մը Վահան անուն, եւ թերեւս նաեւ Բարզաբէր՝ իւր եղբայրն էր:

Ատրնեքսեհի իշխանութեան ժամանակ շատ շփոթ կը ներկայանան մեզ Վրաստանի հանգամանքները: Արդէն յամի 598 խռովայոյզ ներքին վրդովմանց մէջ կը գտնուէր երկրին պարսկական մասն, թէ ի՞նչ էր պատճառն դժուարին է ճշգեղ, գիտենք միայն որ Աիւրիոն իւր առաջին քայլին իսկ ի Վիրս՝ այնպէս գտաւ երկիրը, բայց կը յաջողի խաղաղցընել: Է դարու առաջին քառորդի յոյն պարսկական թշնամական յարաբերութիւնք ընդգրկել կու տան յունական բաժնի Վրաց պարսկական լուծն: Վասն զի Խոսրով Բ զայրացած

։ Ոչ Վահան եւ ոչ Բարզաբէր կը յիշատակուին այլուր պատմութեան մէջ: Յամի 627 կը յիշեն բիւզանդական պատմագիրք Barsamoases կամ Bazamuzis Վրաց իշխան մը (αρχων) հպատակ Պարսից, զոր կը ձերբակալէ Հերակղ (Hist. I. p. 226 ծան.): Անունս շատ մօտ կը թուի Բարզաբէր անուն, եւ դժուարութիւն չենք տեսներ նոյնացընելու: Անձանօթ անուն մը չէ ընդհանրապէս Բարզաբէր. յամի 605 կը յիշուի ասորի եպիսկոպոսաց ցանկի մը մէջ Burzmbir եպիսկոպոս Դասէնի (Beß Dasen), տես ZDMG, 43 (1889) p. 406, 408. Ուրիշ մ'ալ Մոր Գորգոսի ասորերէն վկայարանութեան մէջ, Analecta Bollandiana. IX (1890) p. 77, 83; անունս առաջին մասը Բարչ ձանօթ է Բարչչ հայ իշխանին (Խոր. 153, 172) անունն, հմտ. Nöldeke, Persische Studien ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-hist. Cl. 116 Bd. (1888) p. 400. զարձեւալ Բարզին-Միհր Պարսից 7 ատոր շաններէն միոյն անունն էր. Թիբեայրեան՝ Արտաշէր Բարսկան Ատրնեքսեհ, էջ 4, եւ ծն. 42-3: — Ալեքսանդրի մասին տես մեր յոգուածը "Ալեքսանդրի Բիւրջ. Հնդկ-Ար. 1907, էջ 121-126, 296-300:

Մօրիկ կայսեր սպանմամբն, զոր իրեն իբրև «*Հայր*» կր նկատէր, փոխարէն այն սիրոյն, որով հիւրընկալեց Մօրիկ Աշհրամէն փախստականն եւ օգնեց կրկին ձեռք ձգելու գահը (591), անհաշտ թշնամութիւն հրատարակած էր Բիւզանդիոյ դէմ: Փոկասէն վրէժխնդիր Պարսից զօրքն յամի 604 արգէն Յունաց սահմանն կոխած էր եւ մեծաքայլ կր յառաջանար: Նոյն տարւան զարնան Գարա նուաճուած էր Խոսրովէն. յաջորդ տարին (605—6) Միջագետքն Պարսից հող զարձած էր¹: Ոչ շատ վերջն (607—8) տիրեցին նաեւ Հայաստանի եւ Արաստանի մնացած մասերուն (Սեր. 76—7 եւ Գ. Թ. 167): Յամի 608—609, կը գրէ Թէոփանէս (անդ, էջ 456—7), «Պարսիկք կարգարիզա զօրավարին առաջնորդութեամբ դուրս ելան եւ գրաւեցին զՀայաստան, զկապաղովկիա եւ զՊարսկազանիա, եւ հասան մինչեւ Քաղկեդոնի սահմանները, այնպէս որ կ. Պոլսէն դուրս գրեթէ բոլոր Յունաստանի վրայ տարածած էին Պարսիկք իրենց բռնակալութիւնն»: Եւ իրաւունք ունէր կիրարկն յամի 608 գրելու առ Աբրահամ (Գ. Թ. 167) թէ «Արքայից արքայ նոյնպէս տէր է Հոռոմոց (որպէս Պարսից եւ մեր), որպէս եւ տիրեաց աշխարհի (այս է — շէ — զէն — Հ — — — ոյ) եւ շէ այսպէս, որպէս դուք գրեցէք» (Գ. Թ. 165), թէ որիչ որիչ թագաւորութիւնք են» (Պարսիցն եւ Հոռոմոց): Այսպէս մեծաքայլ կը յառաջանար Խոսրովու բանակը, թէ եւ հոս եւ հոն ընդդէմ կը բաղկեկին յունական զօրքն: Արարատեան յունական բաժնի հայք ընդ առաջնորդութեամբ Աշհրամայ հայու²

¹ Հմմտ. Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik; übersetzt und commentirt. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 128 Bd.) Wien 1893, p. 17, n. 2. Սեր. 72—4¹

² Հմմտ. Գ. Թ. 171—173: «Ոչ է, կը հարցընէ Բրսսէ (Deux hist. p. 334, n. 1) այս Աշհրամը, զո-

կ'ասպատակէին (յամի 606/7) սահմանակից վրական զաւառներն, եւ այսու մեծ «զինեան» կը հասցընէին վրաց եւ «Արեաց արքային» (Գ. Թ. Պ. 171): Այս խառնաշփոթ ժամանակը ականատեսէ մը կ'անուանուի «չար ժամանակ» (Գ. Թ. Պ. 167): Աւերք հաւատարին մնացին միշտ արքայից արքային, որ փոխարէն մեծ սէր ցուցուց վրացիներուն: Բաց ի քրիստոնէից շնորհած կրօնի ազատութենէն, վրաց ժամանակոր արտօնութիւններ ալ ըրաւ, որ մեծապէս կենդանացուց երկրին բնակչութիւնը: Մտադրութեան արժանի են առ այս Վիւրիոնի առ Աբրահամ յամի 608 զբաժ թղթոյն խօսքերս (Գ. Թ. Պ. 167). Ձի թէ ցայժմ խոնսունդ էին տեարք, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի եմք, որք յարքայից արքայի ծառայութեան հասեալ եմք: Ձի մինչ երկինք եւ երկիր լեալ էին, շէր եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն ազգի զիւր օրէնս ի վերայ թողեալ էր, որպէս այս տէր եթող, եւ մնանդ շէր արիւտ:

բի՛նն արդեօք, եւ կը պատասխանէ բացասական «Ոչ»: «Այս տեղին թոյլ շի տար նկատել հոս զՎահրամ (Չորին), ինչպէս կարելի էր համարել ժամանակակցութենէն (?) Սահայ իշխան մը պիտի ըլլայ — թերեւս այլադաւան (իմա յունադաւան եւն), որուն բնակչութիւնն կը գտնուէր Տփղիսիսի եւ Ս. Յովհաննու վանքի (Վարբի) մջերը» (անդ, p. 336, n. 7): Աը սխալի ընդհանրապէս Բրոսէ, երբ Վիւրիոնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած քաղաքական խնդիրք Վահրամ Չորինի եւ Խոսրով Բի ժամանակներն (590—91) կը փոխադրէ, որ ծագած է դարձեալ Չամչեանի վերպական ժամանակագրութեան հետեւելէ:

1 Հմմտ. այս նկատմամբ Nöldeke, Aus der Arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879, p. 287. Սեր-120. Գ. Թ. Պ. 167: Տարարիի խօսքերն են. «Ինչպէս կ'ըսուի, Պարուէզ քրիստոնէից հրովարտակ մը գրեց, յորում իրենց թոյլ կու տար, որ իրենց եկեղեցիներ կանգնեն եւ թէ ով որ կ'ուզէ կրնայ անոնց կրօնին անցնիլ — բացի մոզերէ:

նէից հ-----, ի-ի -ը-դ-ի -ը-ի-բնի Բեր-ը, --ելի +ն
 շ-ձի-յն -ը-ի-բն-ը...: Ատրնեբսեհ Երջանիկ
 գտնուեցաւ մանաւանդ Աիւրիոնի մը պէս իմաս-
 տուն եւ շրջահայեաց կաթողիկոս մ'ունենալով
 իրեն գործակից, որ արքայից արքայէն «աշխարհ-
 արձակ» կարգուած էր բովանդակ երկրին վրայ:
 Իրաւամբ կրնար վկայել երկրին յառաջագիմու-
 թեան համար Աիւրիոն թէ «Այսօր (608)... քան
 զամենայն երկիր յառաջագէմ եմք մեք եւ ուղ-
 զափառ»¹:

Այս յոյն-պարսկական պատերազմներն շա-
 րունակուեցան մինչեւ Հերակղի զօրանալն, որ յա-
 ջողութեամբ խորտակեց Պարսից բանակն, յառա-
 ջացաւ մինչեւ Տիւրոն եւ նուաճեց կրկին իւր իշ-
 խանութեան ներքեւ Աքաստանն ու Հայաստանը
 (յամս 624—630): Թէեւ քիչ վերջը խաղաղու-
 թիւնն հաստատուելով միւսանգամ՝ ըստ 591ի
 դաշին Աքաց մէկ մասն անցաւ Յունաց, մինչեւ որ
 ապա դրաւուեցաւ Արարացիներէն:

Ատրնեբսեհ հանդիսատես էր այս ամէն
 արարուածներուն: Տարեգիրք թէպէտ 639ին կը
 դնեն մահն, սակայն նա ըստ վկայութեան Մ. Աս-
 զանկատուացւոյ², կենդանի էր տակաւին 645ին
 երբ «մեծապատիւ այրն Ատրնեբսեհ իշխան աշ-
 խարհին (Աքաց), որ երբեակ գահերիցութիւն ի
 Հռովմայեցւոց թագաւորութենէն ունէր, գայր
 առ նա (առ Ջուանշիր Աղուանից իշխանն, որ
 Պարսից դէմ տարած յաղթութենէն գառնալու
 ժամանակ «առ սահմանօքն Աքաց», դադարած էր)
 եւ իւրովի պատեր գվէրս նորա» եւն: Թէ ինչ պա-
 տիւ էր՝ երբեակ գահերիցութիւնն, չենք գիտեր,
 սակայն թէ ստուգիւ ունէր նա Հռոմոց թա-

¹ ԱՐՄՏ, 1903, էջ 567: Այսպէս գիտե եւ Պրսկո-
 պոսի Զ դարուն (De Bello Persico, I, 12), որ աստուած-
 ային օրինաց ճշգրիտ պահպաններ կը կոչէ վրացիները:

² Հրաւ. Էմբի, էջ 141. հմմտ. եւ Hist. I, p. 231 n. 7:

գաւորէն պատիւ, այն կը տեսնուի նաեւ իւր օրով
աւարած Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ յամի 1847
Բրոսէի կարգացած արձանագրութենէն. եկեղե-
ցւոյն հարաւ-արեւելեան պատուհանին վրայ
քանդակուած է. «Ս. Գաբրիէլ հրեշտակապետ բա-
րեխօսեա վանն Ատրներսեհի շէ-դ-տէ՛ : Իշխանիս
Տահուան ճշգրիտ թուականն կարելի չէ որոշել,
եւ արդէն մեր նպատակէն ալ դուրս կը մնայ այն,
ինչպէս եւ Արաստանի արաբական տիրապետու-
թեան շրջանը :

Աղբերոյ :

Ալիւրիսնի կենսագրութեան համար կարեւոր
է նաեւ գնահատում մ'այն աղբերաց, որոնք

1. Brosset, Rapports sur un voyage archeo-
logique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Péters-
bourg 1850, I. Rap. p. 48—50, եւ Hist. I, p. 232, n. 1-
Բաց աստի եկեղեցւոյն կենդրոնական պատուհանին վրայ
կայ «Ս. Աբիլա. զթա ի Ստեփանոս պատրիկ Արաց, :
Հարաւ-արեւմտեան պատուհանին վրայ «Ս. Միքայէլ
հրեշտակապետ (զթա ի) Գեմեարէն : Բրոսէ այս Ստեփա-
նոսն կը մտի համարել Ստեփանոս Ա. Գուարամի որդին,
նախորդն Ատրներսեհի. ըստ մեզ յունական շրջանի մէջ
հարկ է փնտռել պատրիկս : Գիտենք որ Հարիւր Արարա-
ցւոց զորավարն երբ եկաւ Արաստան յամի 654, երկրին
իշխողն կը կոչուէր «պատրիկն (Hist. I. p. 245. Սեր. 149) :
Գարձեալ ծանօթ է Տարեգրքէն թէ յամի 645—6 տա-
կաին կենդանի Ատրներսեհին յաջորդեց Ստեփանոս, որ
սուսնց դժուարութեան միջեւ 654 կրնար ի կեանս եւ
իշխանութեան ըլլալ : Ինչ կը կասեցընէ զմեզ ուրեմն
հոս զՍտեփանոս Բ ենթադրելու : Նոյնպէս զԳեմեարէ
հարկ չկայ Տարեգրոց յիշած Ստեփանոսի (Ն) որդին ըն-
դունիլ : Ինչպէս կ'ուզէ Բրոսէ. Արագան Պատմիչ մերձ
յամի 656 կամ աւելի ետքը կը յիշէ «Գեմեարէ Արաց ար-
քայն մը (Պատմ. էջ 69), որ կրնայ նոյն ըլլալ այս Գեմե-
արէի հետ, որով եկեղեցւոց արձանագրութիւնն երեք յա-
ջորդ իշխանաց անուններն կը ներկայացընէ (հմտ. եւ
Hist. I. p. 259 եւ Rapports, p. 49) :

գլխաւորաբար պիտի մատակարարեն պատմական նիւթերը: Երկու են այս տեսակէտով գլխաւոր - դէժէր+, 1. Թշն-ոց գէր+ն եւ 2. Ո-խ-ո-նէ-, երրորդ պիտի համարէի Աջաց Արսէն կաթողիկոսի (Ժ զար) գրութիւնն Աբ-ոց Հ-ոցոյն Բ-ն-ն-ն-ն իբ-ոյ', եթէ ունենայի աչաց առջեւ զայն: Երկրորդաբար միայն եւ շատ զոյգն նշանակութիւն ունին իրացս համար անազանագոյն պատմագիրք, որոնք ըստ դիպաց միայն կը զբաղին Վիւրիոնով, եւ այն մեծաւ մասամբ յեցած յիշեալ երկու ազգերաց վրայ. այսպէս Յովհ. կաթողիկոս, Մ. կաղանկատուացի, Վիրակոս Գանձակեցի, Աարգան, Ստ. Օրպէլէան, եւ այլք:

1. Թողթոց Գիրքը. Հաւարիչն եւ հաւարման ժամանակը

Չեռագրաց հաւարմանց մէջ յաճախ տեսնուած մատեաններէ մին է Թշն-ոց Գ-ի-ր-ն, ուր ամփոփուած կ'ըլլան բնդ հանրապէս այլեւայլ անձանց պէսպէս առիթներու մէջ հասարակաց կամ անհատականներու խնդրոց նկատմամբ գրած թղթերը: Ըստ հնութեան ձեռագրին եւ ըստ հանգամանաց զաղափարողին շատ անգամ իրարու անման կ'ելլեն մեր առջեւ բովանդակութեամբն այս Թշն-ոց գէր+երը: Այս կարգի մատեաններէն նշանաւոր են Անտոնեան Հարց Օրինակն, Էջմիածնի Մատենադարանի կրկին Չեռագիրներն, Անանիա Մոկացոյ Գ-ի-ր- Թշն-ոցն, Գր. Մագիստրոսի Ն-ն-ն-ն-ն-ն, Ն. Շնորհալուոյ "Ը-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն" եւն, որոնցմէ ոմանք հրատարակուած են ամբողջութեամբ եւ ոմանք մասամբ: Աբրջին ժամանակաց համար պէտք չէ մտնալ Արժ. Գիւտ քհն. Աղանեանցի Գ-ի-ր-ն Հ-ոցոց Դ-ո-ր-ն-ն-ն-ն հասարաւոր ժողովածոյքն, ուր

¹ Հմմտ. ԵՐԲՏ. 1907, էջ 856:

ի մի ամփոփուած են ժԸ—ԺԹ դարու հայ կաթողիկոսաց կոնդակներն եւն: Ի հարկէ այս "Գիրք Թղթոց", կամ նման յորջորջմամբ մատեաններէ դուրս ալ կը գտնուին շատ մը թղթեր, որոնք կամ ձեռագիր կը մնան եւ կամ ցրիւ հրատարակուած են պարբերական հանդէսներու մէջ: Հայագիտութեան մեծ ծառայութիւն է այս ամէնն ժամանակագրորէն ընդարձակ հաւաքածոյի մէջ դասաւորած ի լոյս ընծայել:

Թղթոց շէշէշ մեր մէջ շատ հին ժամանակներէ արդէն գոյութիւն ունէին, ամէնն ալ զուտ կրօնական բովանդակութեամբ: Կրօնական այն անդադար վէճերն, որոնք Ձ դարէն ի վեր տեւեցին, շատ դէպքերու մէջ համոզեցին հայ վանականներն, որ հարկաւոր է յրնթացս դարուց այսպիսի առթիւ գրուած թղթերն իրրեւ աստուածարանական հեղինակաւ որ աղբիւրներ, ի մի ամփոփել եւ հասարակաց մատչելի ընել: Ժ դարուն արդէն ծանօթ էին Ուխտանիսի Գէր+Թղթոց անուան ներքեւ այլեւայլ ձեռագիրներ (Ուխտ. Բ. 92), եւ Ուխտանիսէն յառաջ Յովհ. Պատմարան, Մովսէս Կաղանկատուացի կ'օգտուէին նման հաւաքածոներէ: Բայց թէ երբ սկիզբ առին այսպիսի հաւաքածոներ եւ որուն ձեռօք, կարեւոր խնդիրներ են, որոնք կը կարօտին մասնաւոր քննութեան:

Ծանօթ Թղթոց շէշէշէն հնագոյնն է առայժմ Անտոնեան Հարց Օրինակն, որ ԺԳ դարէն (1298) է, Թովմայի գրչէն¹: Թովմա, "գԱրբոց հարցն պէսպէս եւ զանազան Թղթոց շէշէշ" կամ "գԱ. Մատեանս հաւաքեալ թղթոցս", ինչպէս կը գրէ Ինքը (էջ 538), օրինակած է ամփոփոխ այն Օրինակին վրայէն, զոր գտած է ի Հռովմայ. սակայն այն Օրինակն (= C), ուսկից ընդօրինակած է, ԺԳ դարէն (1271էն) շատ յառաջ շէր կրնար

¹ Հրատ. Տփղիս 1901, 8° էջք ԺԸ+584:

գրուած բլաւ, վասն զի կը գտնուէին հոն արդէն
 Կոստանդին Կաթողիկոսի (1221—1267), Վար-
 դան Պատմչի († 1271), Վանական Վարդապետի
 գրութիւնները: Այս Օրինակն (C) ալ ուղղակի
 կամ միջնորդութեամբ ծագած է ԺԱ գարու Օրի-
 նակէ մը (= B), որ Գրիգոր Բ. Վկայասիրի
 (1065—1105) սեպհականութիւնն էր, ինչպէս կը
 տեսնուի էջ 219 գրուած Երչատակարանէս. «Ա-
 րինակ գրոցս՝ որ լեալ էր Տէր Գրիգորիս Վկայա-
 սիրին՝ մինչեւ ցայս վայր էր. եւ նա այսպէս էր
 գրեալ. Չվահրամ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի
 յիշեալիք յաղօթս ձեր, ով երջանիկ դասք ուղ-
 զափառաց խմբիցդ ասքանագեան սեռի: Շիէ
 թուական» (= 1077): Այս ծանօթութեամբ Ա
 օրինակին գաղափարոյն ուզած է իմացնել յետին-
 ներուս թէ իւր առջեւի Օրինակն (B) հոս աւար-
 տելով, յաջորդներն ինքն կը յաւելու այլեւայլ
 տեղերէ ժողովելով: Շատ զգալի է այս եւ դիւրաւ
 պիտի համոզուինք, եթէ քննական ակնարկ մ'ար-
 ձակենք 219 իջէն յառաջ եւ յետոյ դասուած
 թղթոց վրայ: Մինչ հոն առանձին խնամօք դա-
 սուած մէն մի թուղթ՝ ժամանակագրորէն կը յա-
 ջորդեն իրարու Ե—Է գարուց թղթակցութիւնք.
 հոս հակառակէն խառնակոյտ մ'է ամենայն ինչ.
 չկայ ժամանակագրական կարգ. չկայ անձի եւ անձի
 խտրութիւն, հարազատ կամ անհարազատ թրդ-
 թոց բնութիւն եւն: Է գարու առաջին տաս-
 նեակէն ստում կ'ըլլուի Ը գար, եւ ի մէջ կը
 բերուի Յովհաննու իմաստասիրի բնծայուած ան-
 հարազատ պատմութիւնն Մանողկերտի 726ի ժո-
 ղովոյն՝: Քիչ վերջը կու գայ Յովհ. Մանգակունւոյ
 Վ—Ն դուռոց ձառին մէկ հատուածն, ապա Կեղե-
 սինոս քահանայապետին առ Նեստոր թուղթն,
 Պետրոսի եւ Եկակայ թղթակցութիւնքն եւն: Ար

պահպին շատ մը թղթեր, որ այլուստ ծանօթ են, մէկ խօսքով բացայայտ յերեւան կ'ելլէ ամէնուն աշաց առջեւ թէ Շի ընդօրինակողն առանց կանխաւ ծրագրելու կարգն եւն, ձեռքն անցածը գրած է իւր օրինակին մէջ: Այս իսկ պատճառաւ հարկ է ի բաց յապաւել հնագոյն թղթոց չէրէն իրրեւ յաւելուած 219էն ասդին եղած թղթերն, որով էջ 1 — 219 մասն՝ իրրեւ նախնական հաւաքածոյին (A) ամենամերձաւոր խմբագրութիւնն (B) կը ներկայանայ: Գրիգոր Ա կայասիրի Օրինակն (B) թէեւ որ դարու ընդօրինակութիւն ըլլալն անծանօթ է, այսու հանդերձ A սկզբնական Օրինակին շատ աննման չ'երեւար, նկատելով ժամանակագրական կարգն եւ այլ պատմագրաց ծանօթութեան հետ միաբանութիւնն, որ վկայ է միանգամայն ամբողջութեան: Այստանէս Սմբատ Ա ըրկանի մարդպանի առ Վիւրիոն գրած թուղթն իւր թղթոց զբքին մէջ ուրիշ տեղ դասաւորուած տեսնելով, կը համեմատէ ուրիշ ձեռագրաց հետ եւ կը գտնէ ճիշդ տեղն հոն, ուր դասուած է Անտոնեան Հարց Օրինակին մէջ¹: Այս ամէնն աշաց առջեւ ունենալով կարելի է ծանօթ թղթոց գրոց ծագումն մեկնել այսպէս. A սկզբնագիր օրինակէն ծագած է B Գրիգոր Ա կայասիրի Չեռագիրն, որմէ անծանօթ գրիչ մը ընդօրինակած է C օրինակն, որուն անփոփոխ պատճէնն է D, թուվմայի գաղափարն՝ Անտոնեան հարց օրինակն, ուսկից ծագում առած են Ա ինտիկի եւ Զալալեանցի օրինակներն:

Չեմ կրնար ճշգիւ բան մ'ըսել Էջմիածնի կրկին Չեռագրաց մասին, որոնք հաւանականա-

1 «Չթուղթն Սմբատայ Ա ըրկան մարդպանի ոչ գոտայ ի կարգի զբեալ ի Գիրս թղթոցն՝ յորում հանդիպեցար... խնդրեալ յայլ Օրինակի, զտար այնպէս որպէս կարճէտքն Ուրա. Բ. 92»

դոյնս C-է (կամ D-է) ծագած են: Խնդրոյ նիւթ չեն կրնար բլաւ նմանապէս թղթոց գրքէն օրինակուած հատուածներն, քանի որ այդպիսիք չեն կազմեր Գիրք թղթոց: Օրինակի համար մեր Մատ. Թ. 610 Ձեռագիրն կը պարունակէ Աբրահամու եւ Կիւրիոնի թղթակցութիւնքն, որոնք առանց տարակուսի օրինակուած են D է, եւ այն երբ արդէն թերի էր Ձեռագիրն (D):

Այս վիճակի մէջ նկատելով Գ. թղթոցն շատ դոյն բովանդակութեամբ կը ներկայանայ, թէ եւ ամէնէն կարեւոր եւ հնագոյն յիշատակարաններով: Այս բովանդակութեամբ ծանօթ էր հաւաքումն նաեւ հնագոյն պատմագրաց՝ Յովհ. Կաթողիկոսի, Մ. Կաղանկատուացւոյ, Աւետանիսի եւն, որ կը հետեւի այն պարագայէն որ մինչեւ էջ 219 ամփոփուած թղթերէն երկար կոչումներ կ'ընեն, իսկ 220 իջին վրայ դրուած «Սակս Ժողովոց Հայոց» դրութեան ամենեւին անծանօթ կը ցուցընեն ինք զինքնին:

Ե օրինակին մէջ վերջին հատուածն է Կովտաս Կաթողիկոսի յամի 615 Ասորոց ոմանց տուած հաւատոյ թուղթն, իսկ ասկէ նախորդներն Աբրահամու՝ Կովտասի նախորդ Կաթողիկոսի թղթերն են: Այս բովանդակութիւնն ի նկատի առնելով պէտք ենք ըսել թէ Է դարու առաջին քառորդն ամէնէն վերջին եղրն է թղթոց գրոց հաւաքման ժամանակի: Խաչիկ Վ. Գաղեան (ԱՐՄՏ 1896, էջ 23) հետեւելով Մտ. Օրպէլեանի, թղթոց գրոց հաւաքումն կը դնէ Ժ դարուն, Անանիա Մոկացւոյ ձեռք: Բայց Օրպէլեանի խօսքերն ուրիշ հաւաքման մասին են. խօսելով պատմագիրս Անանիա Մոկացւոյ ժամանակ յուրուած խնդրոց մասին կը շարունակէ. «Եւ կնքեալ զայս վճիռ իւրեանց մատանեաւ (ի իսանքն Սիւնեաց)՝ ետուն ի ձեռս Կաթողիկոսին (Անանիայ), զոր աւերորդ համարեցաք զրեւ, զի կան լիով գրեալքն ի Գէր- Էն-Յն»:

զոր ժողովեալ է սոյն Անանիա, որ Հաւատոյ նա-
մակ անուանի, (Օրպէլ. էջ 208), Անանիայի
Թղլիւնց զէրէն բոլորովին տարբեր հաւաքուժ է ճա-
ռելի Թղլիւնց զէրէն, եւ զոր հրատարակեց Գ. Տէր-
Վերացեան Արարի մէջ վերջերս¹:

Արիչ գիտնական մը կանոնադրոց հաւաք-
չին՝ Յ. Օձնեցւոյ բնծայած է՝ ենթադրութեամբ
— Թղլիւնց զէրէն Յառաջարանին մէջ (էջ Ե), որ
նոյնպէս անտեղի է. այլազգ հարկ կ'ըլլայ հարցընել
թէ ինչ պատճառաւ կոմիտասէն մինչեւ Օձնեցի
է— Ը դարուց հայրապետներու թղթերն ի բաց
ձգուած են. յետինդարեան հաւաքչի մը գիւրա-
գոյն էր մօտ ժամանակաց թղթերն հաւաքել,
քան հեռաւոր Ե— Է դարուց:

Թղլիւնց զէրէն մէջ մեծ տեղ գրուած են կիւ-
րիսնի առթիւ գրուած թղթակցութիւնք եւ այս
թղթակցութիւնք կը գտնուին գրեթէ ամբողջու-
թեամբ — ժամանակագրօրէն կարգադրուած: Այս
պարագան կը ցուցնէ թէ ժամանակակից եւ
ինդրոցս մէջ մտնող անձի մը միջամտութիւնն կայ:
Մովսէս եպիսկոպոսն է այդ անձը:

Մովսէս Գուգարուց Յուրտաւ մայրաքաղաքի
եպիսկոպոսն էր (ձեռնագրուած յամի 600), որ
ինչպէս վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու,
605ին ձմեռը Հայաստան փախած էր եւ Արագա-
ծու-տան գաւառի Ս. Յովհաննու Վերացի վանքն
(ի կարրի) գաղար առած, ուր գրեթէ տարի մը
մնաց: Այս տեղէն յաճախակի թղթակցութեան
մէջ էր Արթանէս Տեղապահին հետ, եւ հոս խոր-
հուրդ յղացաւ մինչեւ իւր ժամանակ գրուած կրօ-
նական թղթոց հաւաքածոյ մը կազմել: Առ այս
զիմեց նա թղթով այլ եւ այլ վանքեր եւ ան-
հատներ, եւ քիչ ժամանակէն ձեռք անցուց բազ-
մաթիւ թղթերու պատճեններ: Արթանէս Տեղա-

1) ԱՐՔՏ 1897, էջ 91-96, 129-144, 275-288.

պահն ալ բաւական նպաստեց հաւաքմանս իւր կողմանէ՝ կաթողիկոսարանի գիւանն մնացած վաւերագրերն խաւրելով, ինչպէս նաեւ իրեն գրուած եւ իւր գրած կրօնական բովանդակութեամբ թղթերն: Լսենք այս նկատմամբ ինքնին Մովսիսի, որ անձամբ կը պատմէ առ Վրթանէս երրորդ թղթին մէջ այսպէս (Գ. Թ. Դ. էջ 140). «Եւ զայս եւս աղաչեմ զՏէր, զգիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ, եւ Մովսիսի որ է Մովսիս ինչպէս թղթի վերջին խորհուրդի տեղէնս հարկադրեալսն է յառաջ կարգիցմանսն յարտադրելուսն, որք յանդիմանեն եւ նկողմն զժողով երկաբնակացն»: Մովսէս կը խնդրէ սոյն թղթովս նաեւ թէ ինչպէս Բաղկէզոնի ժողովոյն սահմանն Չենոնէն եւ Անատատէն խափանուելէ ետքը նորէն տարածուեցաւ, որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնդ ձեր, հրամայեցէք գրել առ մեր նուաստութիւն» (էջ 140): Վրթանէս կը կատարէ խնդիրքն առանձին թղթով մը, զոր կը կցէ Մովսէս իւր ժողովածոյին (էջ 141—145): Այսպէս բնդարձակ հաւաքածոյ մը կազմելէ ետքը, յրեթացս ժամանակի իւր կենդանութեան օրով գրուած թղթերն ալ միացուցած է. եւ այս պատճառաւ ալ ամբողջապէս կը գտնուին հոն իւր գրած եւ իրեն առ թիւ գրուած բոլոր թղթերն ժամանակագրական կարգաւ: Այս վախճանաւ էր նաեւ որ յաճախ կը խնդրէր Վրթանիսէն առ Սիւրիոն եւն գրուած թղթերու պատճեններն: Եթէ կը պակսի հաւաքմանս մէջ քանի մը այլուստ ծանօթ թղթեր, պատճառն ձեռք ձգելու անկարելիութիւնն եղած է անշուշտ. այսպէս շկան հոն 506ին Բաբելոնի օրով Գուհոյ ժողովոյն մէջ գրուած թուղթն, որ այրած էր 572ի Գուհոյ հրդեհին. նոյնպէս Երուսաղէմայ Եպիսկոպոսի հայրապետի առ Աբաս, Արայ ազատներու առ Վրթանէս թղթերն, վերջինս Վրթանէս գիտմամբ շէր խաւրած Մովսիսի:

Թղթից քերտն այսպիսի զննութեամբ կը ստանայ խորին հնութիւն, որով բովանդակած շատ մը կատկածելի գրութիւնք ալ կը սահմանափակուին որոշ եզրով մը: Սակայն մենք շենք կրնար երաշխաւորել էջ 22—28 «Երանելի մեծի քերդողահաւուն Մովսիսի խորենացի եպիսկոպոսի» ընծայուած գրութեան հնութեան, նոյնպէս ասոր յաջորդող «Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն» (էջ 29—40) գրուածքին, որոնք յետնադոյն դարուց տիպն կ'երեւցնեն վրանին: Այժմեան C—D օրինակին մէջ ի միջի այլոց կը գտնուին Ակակայ եւ Պետրոսի թղթակցութիւնքն, Չեննի եւ Անաստասայ թղթերն. արդեօք հին հաւաքման մէջ (A) շկային ասոնք: Մովսէս իւր ձեռքն ունէր Տիմոթէոս Առաջի գրութեան հետ զասոնք ալ. բայց թէ կցած է իւր հաւաքման, չեմ կրնար տալ գոհացուցիչ պատասխան մը:

Այսչափ Թղթից քերտն մասին յրեղահանուն մեր նպատակին համար ուշադրութեան արժանի են յատկապէս այս գրոց 110—195 էջերն, որոնք նուիրուած են ամբողջապէս Էդարու առաջին տասնեակի խնդրոց — Արաց Հայոցմէ բաժնուելու պատմութեան: Բովանդակութեան կը ծանօթանանք, երբ զբաղինք Աիւրիոնով, հոս պիտի խնդրուի մեզմէ այդ էջերու վաւերականութիւնն: Այս կէտն սակայն պէտք չենք տեսներ մանր քննութեան առնուլ, քանի որ ըստ մեր համոզման՝ թղթոցս հաւաքումն արդէն այն ժամակն կը շոշափէ, յորում կատարուած են իրք, եւ հաւաքիչն Մովսէս ինքնին գլխաւոր անձերէն մին էր խնդրոցս մէջ: Թերեւս օրինուար բլայ կատկածն հաւաքչիս անկեղծութեան մասին, որուն քով սակայն մեր քննութիւնն չի կրնար նոյնպէս երկար գեղեցիկ, քանի որ ուրիշ ժամանակակից աղբիւր չի

բղիներ: Ար մնայ մեզ միայն այդ էջերու մէջ
հրատարակուած թղթոց ժամանակագրութիւնն
ստուգել:

1. Ա. թուղթն Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ
110—111) գրուեցաւ Ս. Յովհաննու Մկրտչի
վանքէն յամի 605/6 ձմեռը, երբ վախճանած բլլա-
լով Մովսէս կաթողիկոս († 604) «ի ժամուս յա-
ռաջնորդութենէ զրկեալ է աշխարհս Հայոց», (էջ
111): Ըստ Ուխտանիսի (Բ. 16) Մովսէս կաթողի-
կոսի մահուրնէ երկու տարի վերջը (604+2 =)
606ին կր պատահի:

2. Ա պատասխանն Վրթանիսի (էջ 112) նոյն
տարին 606ին, երբ «ի մօակ աւուրս կաթողիկոս
կամին նստուցանել», (էջ 112):

3. Թուղթ շրջագայական Մովսիսի առ եկե-
ղեցին Յուրտաւայ (էջ 113—127), 606 տարւոյն
սկիզբներն, Վրթանիսի Ա պատասխանէն ոչ շատ
վերջը:

4. Մովսիսի թղթոյն պատասխանն (էջ 128
— 129) 606ին:

5. Թուղթ Վրթանիսի առ եկեղեցին Յուր-
տաւայ (էջ 130—131) նոյն տարւոյն սկիզբներն:

6. Վրթանիսի թղթոյն պատասխանն (էջ
132) նոյն 606 տարւոյն:

7. Բ. թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ
133—4) 606ին՝ գարնան:

8. Բ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 135)
նոյն միջոցները:

9. Թուղթ Վրթանիսի առ Պետրոս (էջ 136
— 7) եւ Կիւրիոն (էջ 138—9) 606ին՝ ամառը:

10. Գ. թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ
140) 606ին ամառը:

11. Գ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 141—
145) 606ին ամառը, երբ «ի ժամուս պնդեալ են
առաջնորդ կարգել», (էջ 141), որ շաջողեցաւ:

Հմնտ. էջ 146: — 607 ապրիլին կ'ընտրուի Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն Կաթողիկոս:

12. Թուղթ Մովսիսի առ Աբրահամ (էջ 161—2) 607 Մայիսէն ետքը, ըստ Ուխտանիսի (էջ 72) «յետ ութից ամսոց անցելոց», անշուշտ՝ ի վերայ ընտրութեան Կաթողիկոսին, ըստ այսմ 607 Ապր. + 8 ամիս = 607 Նոյ. Գեկտեմբեր:

13. Աբրահամու պատասխանն (էջ 163) 607 Գկտ. — 608 Փետրուար, Չատկէն յառաջ. «մի զանդաղիչիս ի Ս. Չատիկն (Ապր. 22) գալ այսր», կը գրէ Աբրահամ (էջ 163), «միշտեռ Տէր Սմբատ աստէն է» ի Գուին. Հմնտ. եւ Ուխտ. 73:

14. Ա. Թուղթ Աբրահամու առ Կիւրիոն (էջ 164—165) 608ին, Չատկէն յառաջ:

15. Թուղթ Սմբատայ առ Կիւրիոն (էջ 168—169) վերջնոյն հետ միաժամանակ:

16. Ա պատասխանն Կիւրիոնի առ Աբրահամ (էջ 116—7) եւ

17. Պատասխանն Սմբատայ թղթին (էջ 170—171), նոյն 608ին, Չատկէն յառաջ, երբ Սմբատ մեկնած էր արդէն ի Գուռն «յանցանել ձմեռանւոյն ի գալ գարնայնուոյն ժամանակի» Սեբ. 64:

18. Առ Տէր Սմբատ ի Մովսիսէ (էջ 172—3), 608ին, Չատկէն յառաջ, երբ Սմբատ ճամբայ ելած էր արդէն Գուռնէն, Կիւրիոնի Ա թղթէն վերջը:

19. Սմբատի պատասխանն (էջ 174—175) 609 գարնան, կը գրէ Սմբատ ճամբու վրայէն. «Արդ զիս աւասիկ փութով ի Գուռն խնդրեալ է» (էջ 174):

20. Բ Թուղթ Աբրահամու առ Կիւրիոն (էջ 176—7), 608 Չատկէն յառաջ. Հմնտ. Սմբատայ տողերս առ Մովսէս. «Թող զի գրէ (Աբր.) երկիցս եւ երիցս անգամ» (էջ 174) եւ Աբրահամու առ

կիւրիոն խօսքերս. «Պատմեա՛ ինձ վասն տեղւոյ ի քո սահմանի կամ ի մեր, որ յէր քրիստոսի զմեանս տեսանեմք» (էջ 177):

21. Բ պատասխան կիւրիոնի առ Արրահամ (էջ 178—9), անշուշտ Ջատիէն ետքը:

22. Գ թուղթ Արրահամու առ կիւրիոն (էջ 180—184, Ուխտ. Բ. 83—7), 608 Մայիսին:

23. Գ պատասխան կիւրիոնի (էջ 185—88, Ուխտ. 87—8. եւ ԱՐԲՏ. 1902, էջ 566—9) 608 Մայիս-Աւգոստոս. Արրահամու Գ թղթէն բաւական ետքը, վասն զի պատասխանին համար թղթակցած է կիւրիոն նաեւ Երուսաղէմի հայրապետին հետ:

24. Թուղթ շրջագայական Արրահամու (էջ 189—195), կիւրիոնի Գ պատասխանէն վերջն՝ բնդ մէջ 608/9 ամաց:

Այս ժամանակագրութիւնն ի հարկէ պէտք է իմանալ մերձաւորապէս. թղթոցս մէջ որ եւ իցէ թուականի յայտնի յիշատակութիւն չկայ:

2. Սխտանկս կպիսկոսոս պատմագիր:

„Habent sua fata libelli“.

Հռովմայեցի բանաստեղծ Տերենտիոս Մաւրոսի առածն ամենայն պատշաճութեամբ կրնայ առնուիլ առաջիկայ պատմագրիս երկասիրութեանց վրայ ալ, որոնք Բախտի դժնդակ հարուածն կրած են շատ զգալի օրինակաւ. Ուխտանիսի երեք-մասնեայ պատմագրութեան երկու մասերն միայն հասած են մեր ձեռքն՝ ծանօթ մի միակ Չեռագրի մէջ, երկրորդն ալ թերի ի վերջոյ: Չեռագիրն կը գտնուի Էջմիածնի Մատենադարանն՝ ըստ կարենեանցի 8--9-իին 1675 եւ ըստ նորագոյն կարգագրութեան՝ 1717 թուով, զոր կարենեանց

1 Հ-ՆԴԵ- Հ-Յ-ԳԻ-Դ-ԲԻ-Ն. Բ (1904) էջ 36:

կը ցուցակագրէ. «Ռւխտանէս եպ. Ռւսհայեցւոց՝ Պատմութիւն, քառածալ, բոլորագիր՝ գրեալ ի թղթի, պարունակին ի սմին հարցմունք ինչ ի գիրն Յորայ, շունի զօխչատակարան, ի վերջն ունի թերութիւն» (Յոյ. 186): Ասկէ ծագած է Ասիական Միւսէոնի մաքուր նոտրագիր Զեռագիրն¹ (յամէ 1847): Վերջնոյս վրայէն կատարած է Բրոսէ իւր ուսումնասիրութիւնքն Վրաց բաժանման պատմութեան², Մագման³ եւ Ռւխտանիսի գրոց՝ վրայ, որուն ապա ամբողջական դազդիերէն թարգմանութիւնն ալ բրաւ⁴: Հայերէն բնագիրն հազիւ 1871ին՝ ոչ լաւ խնամեալ՝ լոյս տեսաւ երկու հատորի մէջ Էջմիածնի մամուլէն⁵:

¹ Brosset, Deux hist. Intr. p. VII.

² M. Brosset: Histoire de la scission religieuse entre les Géorgiens et les Arméniens depuis la fin du VIe siècle, ի գիրս Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851, pp. 107-125.

³ — Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétendue conquête „de l'Iberie" par Nabuchodonosor, ի Mélanges Asiatiques, t. V (1864) p. 742-760 (= Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. t. XIII, 248-260).

⁴ — Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès ի Mém. As. t. VI (1868), p. 13-(33) 89 (= Bulletin, t. XIII, 401-454), որ ապա փոքր փոփոխութեամբ ներածութիւնն կազմեց յետագայ գործոյն:

⁵ Deux historiens arméniens, Kiraeos de Gantzae, XIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par M. Brosset. 1re livraison, St. Pétersbourg 1870, 4° pp. 1-276 (Ռւխտ. Ա. մասն էջ 296-276), 2me livr. 1871, pp. LXIII + 277-351 (Ներածութիւն մը Ռւխտ. գրոց վրայ, հմմտ. վերջ ման. 5, եւ թարգմ. Բ. գրոց):

⁶ Ռւխտանէս եպիսկոպոս. Հաս. Ա. Պատմ.-Թէոլ. Հոյ. Բ. Պատմ. Բ-Յուն. Ար. 1 Հոյ. Գ. Աղաղաղապատ. 1871, 8° էջք Բ + 116 + 141:

Գրուածքս՝ հակառակ օրինակաց նուազութեան՝ հետաքրքրական բովանդակութեամբն չէ վրիպած հին — ժԳ — ժԴ դարու պատմագրաց ուշադրութենէն, եւ առ հասարակ գովութեամբ կը յիշատակուի ամէնէն: Նախ քան ընդգրկած նիւթն քննելը, նկատենք հեղինակին ժամանակն եւ անձնաւորութիւնն, որոնք տակաւին չեն ենթարկուած մանր հետազոտութեան:

Ուխտանիսի կենսագրութեան համար մեր ձեռքն կարեւոր աղբիւր կը բղխէ իւր անուամբ մեզ հասած մատենին Ա. հատուածի Ա. գլուխն, որ ընծայական մ'է առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի: Առանց ասոր շատ շնչին պիտի բլլային մեր տեղեկութիւնքն իւր ժամանակի եւ անձին վրայ: ԺԳ — ժԴ դարու պատմագրաց հետեւելով՝ որոնց քով կը յիշատակուի առաջին անգամ Ուխտանէս՝ կը ներկայանայ մատենագիրս ժ. դարու հեղինակ մը, ըստ կիր. Գանձակեցւոյ (էջ 4) ապրած Մովսէս Կաղանկատուացիէն ետքը եւ Ասողկէն յառաջ, եւ ըստ Մխիթար Այրիվանեցւոյ (էջ 37) ընդ մէջ Ղեւոնդեայ եւ Յովհ. Պատմաբանի: Մխիթար աւելի ճշդութեամբ կը գրէ ժամանակագրութեան մէջ — «Աստ (յամին 981) Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Գր. Նարեկացի եւ Ուխտանէս պատմագիրն» (էջ 71): Նորագոյններէն Յակոբ Այուբեանց կը յիշէ Կաղանկատուացւոյ եւ թոյլմ. Արծրունւոյ մէջտեղ: Անորոշ ժամանակս ստուգելու համար գեղեցիկ միջոց հայթայթած է արդէն ինքն հեղինակն զուարճարանութեամբ մը յիշեցընելով Անանիա

¹ Ուխտանիսի մասին համեմատէ՝ Պատմ. Հոյկ. հին Գար. Ա. կնեա. 1897, էջ 555-560: — Հ. Ղ. Աւելան Հայագատում, Ա. կնեա. 1901, 8⁰ Մասն Ա. § 59 էջ 206-209):

² Հմմտ. Գալէմբեարեան Հ. Գ.՝ Պատմ. Հայ. Արագրութեան. Ա. 206:

Նարեկացւոյ այն բուպէն, երբ խնդրած է սա իրմէ ճառելի պատմագրութիւնս: «Յորժամ եկիր առատուածապատիւ եւ սուրբ Հայրապետն մեր Խօչի՛կ՝ բերելով նմա ընծայ... զգիրս Հաւատարմատ, ընդդէմ՝ երկարնակացն... եւ բերան ի բերան խօսեցար ընդ իս յազազս պատմութեանս. եւ եթէ խնդրես զտեղին ուսանել, ասացից նաեւ զբանից նշանն... յորժամ անցեալ զնացեալ ի միասին եւ նստէաք յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրեան... յաւուրս ամարայնոյ, յամսեանն Տրէ, որ օր տանն ու մին էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի յիններորդ ժամուն, (էջ 11—12): Առանց տարակուսի հոս խօսքն Խաչիկ Ա. կաթողիկոսի վրայ է, որուն գահակալութեան տարիներն ըստ Ասողկան կ'ամփոփուին 972—991 ամաց մէջ: Արդ այս քսանամեայ շրջանին մէջ Տրէի 11ն (= Յուլիս 3—6) կիրակի կրնար հանդիպիլ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ (Intr. p. IX) միայն 973, 980 եւ 987 տարեաց մէջ: Այս 973—987 տակաւին անորոշ ժամանակն աւելի կարելի է ճշգրտել ընդունելով Խաչիկ կաթողիկոսի գահակալութեան տարիներն ըստ Մ. Առահայեցւոյ, որուն տուած կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնն մեծապէս կը տարբերի Ասողկան ժամանակագրութենէն: Ըստ Մ. Առահայեցւոյ Խաչիկ Ա. բնտրուած է կաթ. Հայոց ՆԼԴ (985) թուին (էջ 38, տպ. էջմ.) եւ վախճանած ՆԽ (991) թուին «կացեալ յաթոռն Հայրապետութեան Հայոց ամս Էնց» (էջ 40): Այս հաշուի համաձայն Ալխտանիսի յիշատակած կիւրակէն միայն 987ինը կրնար ըլլալ: Բայց թերեւս testis unus testis nullus. Առահայեցին չունի ուրիշ վկայ՝ բոլոր պատմագիրք —

՝ Սմբատայ Տարեգրութիւնն հոս ի նկատի չենք առնուր, որ աշխարհաբար թարգմանութիւն մ'է լոկ Մ. Առահայեցւոյ գործոյն:

— Ի հարկէ անագանագոյնք, կը հետեւին Ասողկան, որուն հետ միաբան է նաեւ Մեսրոպ Երիցոյ յիշատակարանն, որ գրուած կ'ըսուի « յամի նժՁ (967) Ի վերագիտողութեան Վահանց Հայոց կաթողիկոսի »¹։ 967ին կաթողիկոս Վահան՝ ըստ Ասողկան ժամանակագրութեան է, որ նժԳին (965) Անանիոս Մոկացւոյ յաջորդն կը կարգէ եւ մահն կը համարի անոր հակառակաթոս Ստեփանոսի (յամէ 967) հետ « Ի միում ամի » (Ասող. 181—2) նիւ (972) թուին։ Ասոնց կը յաջորդէ Խաչիկ նոյն տարին — 972ին։ Մինչ ըստ Ուռհայեցւոյ (էջ 33) Վահան կը նստի 976ին Անանիայի մահուանէ († նիւ 976) ետքը եւ Հին (այլ 22. էջ 72) տարի վարելէ յետոյ կը վախճանի ՆԼԲ (983) թուին (էջ 34) յաջորդ նշանակելով զՍտեփանոս († 985). որմէ ետքը եկաւ արդէն Խաչիկ, որուն մահուան մասին միաբան են երկուքն ալ։ Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութեան հակառակ կ'երեւայ նաեւ Խաչիկ կաթողիկոսի անունն կրող հրովարտակն յամէ 976, եթէ չէ բնաւ կեղծիք, ինչպէս հաւանական կը թուի ինձ։ Չեմ կրնար հոս մեկն կամ միւսն ճշգրտոյն համարիլ, երկու պատմագիրներն ալ հեղինակաւոր են. Ուռհայեցւոյ ի նպաստ որչափ ալ ծանր վկայ կը պահուի, բայց խնչրոյս մէջ աննշանակ պէտք չէ համարիլ Յայտնաւորաց մէկ տեղին, ուր խօսուելով նարեկացւոյ մասին՝ իր օրով յամի ՆԼԲ (983) կաթողիկոս կը նշանակուի Վահան². կէտ մը, որ միայն Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութեամբ կրնայ մեկնուիլ։ Յամենայն դէպս անգրագոյնքնութեան կարօտ կէտ մ'է այս Ուխտանիսի

¹ Սփերք 2, էջ 138: Պատմ. հայկ. հին Դպր. 561:

² Հրա. U.P.P.S. 1868, էջ 31-34:

³ Տիւրք. Յուրակ, էջ 77: Նոյնպէս է Թ. 592ին

մէջ ալ:

ակնարկած թուականին առեղծ ման համար: Պատմագիրն իւր օրով Հայոց թագաւոր կը յիշէ Սմբատ (Ա. էջ 14), որ Սմբատ Բ պիտի ըլլայ (977—989), կռուան Մ'ալ, որով դարձեալ 987 կը բարձրանանք, առաթուր կոխած 973ը եւ հարեւանցի անցած 980ի քովէն:

Այսու Ռեխտանէս կը ներկայանայ 987ին (980) մատենագրող պատմագիր մը, ժամանակակից Սմբատ Բի եւ Խաչիկ առաջնոյ: Բայց զարմանալի կերպով ժամանակակից պատմագիրք կը լռեն իւր մասին:

Ինք զինք նկը յորջորջէ հեղինակս «Ուր-պ-նէ-անուանեալ» (Ա. 10, հմտ. եւ էջ 1, Բ. 3), եւ այսպէս ալ ծանօթ է յետին ժամանակի պատմագրաց (Կիր. 4, 26, Օրպէլ. 72, 77, Այրիվ. 37, 71 եւն). Վարդան (էջ 58) միայն ունի «Ռեխթանէս»: Թէեւ ըստ Հ. Ալիշանի «նորալուր», անուն կ'երեւայ «մեր ազգին մէջ, ծագմամբ աւելի յոյն թուի քան հայ — Իր բառէն, (Հայաս. Ա. § 59), բայց ոչ ճշգութեամբ: Ազուանից Պատմութեան մէջ անուանի անձերէն էր «Ուր-պ-նէ-Ազուանից Կաթողիկոսն»: Է գարուն (հմտ. Մ. Կաղանկատ. 146, 161, 6, 198—170, 211, 275), եւ գեռ ԺԳ գարուն կը պատահինք այս կողմերն «Ուր-պ-նէ-Ազուանից Կաթողիկոսի»: Ծագումն չէ փորձուած տակաւին մեկնել², բայց որ-

1 Ս. եպ. Զալալեանց՝ Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան. Բ. Տփղիս 1858, էջ 258, Տողայ Լեռան Գաիշ եկեղեցւոյն մէջ կարգացած է այսպիսի արձանագրութիւն մը. «Ի թվին ՈՂԵ (1246): Ե՞ Տէր Վրթանէս շինեցի զեկեղեցիս . . . եւ արձանի գրեցի . . . տարւոջն Ժ. Ժամ Ինձ եւ Սարգսի, յինանցն ա. Ժամ Ուր-պ-նէ-Ազուանից . . . »

2 Համեմատուի թերեւս Ուր-պ-նէ-Ազուանից (— Վարդանէս), սովորական երեւոյթ է Վի եւ —ի ըի եւ հի (— Ի) փոխանակութիւնք հին լեզուաց մէջ:

շափ կը տեսնուի, անունս Հայաստանի Տիւրիս արեւելեան կողմերն աւելի գործածական էր. այս պարագան կը մտէ զիս պատմագիրս աշխարհաւայգ կողման գաւառներէն ենթադրելու, որուն հակառակ չկայ որ եւ իցէ դժուարութիւն, մանաւանդ թէ Ռիտանիսի կենաց պարագայք ըստ ամենայնի կը հաստատեն նոյնը:

Իւր գրուածքին մէջ բարձրաստիճան եկեղեցի մը կը ներկայանայ Ռիտանէս, որ ունի իւր իշխանութեան ներքեւ քահանաներ (էջ 1—2), այս կէտիս շատ համաձայն կու դայ գրոց սկիզբն տեսնուած տիտղոսս. «Ռիտանէս եղևիւր» (Ա էջ 1, Բ. 3), որ շատ հին ժամանակէ բլլալու է, այնպէս որ տիտղոսս մի եւ նոյն ժամանակ գրոց խորագիրն նկատուած է շատերէն (հմմտ. Միս. Այրիվ. 37). ուրիշ ճակատ մը ձեռագրին սկիզբն (տես Յաջր. Բ.), որ այնչափ հնութեան նկարագիր չի ցուցնէր վրան, աւելի կը մասնաւորէ անձն. «Չպատմութիւնս յերիս հասուածս, զոր ասացեալ է Տեառն Ռիտանիսի Սե. . . եպիսկոպոսի՝ ի խնդրոյ հարն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի եւ նախաշար վարդապետի»: Գժբախտարար թեմին անունը թերի է. հրատարակիչն լրացուցած է Սե[բարցացի] յաւելուածով առանց տարակուսի հիմնուած Ստ. Օրպէլեանի վկայութեան վրայ: Ստեփանոս կը գրէ. «Որպէս հաստատի ուսար ի Ս. Ռիտանիսէ՝ Սեբաստացոց եպիսկոպոսէ» (էջ 72). այսու խորագրոյս հնութիւնն կը բարձրանայ մինչեւ Օրպէլեան († 1304), աւելի հնութեան կը հակառակի Աիրակոս Գանձակեցի (էջ 4), որ կը ծանշնայ «գլխատանէս եպ. Ռեւհայի», (կամ ըստ մեր թ. 124 Չեռ. «Ռեւհայեցի»): Երկու պատմագրացոց հիմն ալ անձանութ է մեզ. բայց աւելի հիմնաւոր նկատուած է Օրպէլեանի վկայութիւնն, որուն կը համաձայնի գրոց ներքին ոգին ալ: Ա. հասուածի հե-

զինակն լաւ ծանօթ կը ներկայանայ Սերաստիոյ եւ անոր շրջակայ վայրերու (Լ. 85—88, 99) ուր ունեցած է նաեւ գործունէութիւն. այսպէս խօսելով Սերաստիոյ Քառասնից վրայ, կը յաւելու. «Չոր մեր ոչ վարկպարազի ինչ, այլ ստուգապէս քննեալ յուսումնասիրաց ոմանց՝ որք էին մարդասէրք եւ աստուածասէրք», դատած է նահատակութեան օրն Արեգ ամսոյն 15ն, «եւ վասն այնորիկ կարգեցաք մքր զօրն զայն տօն Ս. Քառասնիցն տօնել ամ յամէ անխափան» (Լ. էջ 87): Թէ հոս խօսողն ինքն Ուխտանէան է, գիտէ եւ Վարդան (էջ 42), երբ Արեգի 15ն Քառասնից նահատակութեան օրն նշանակելով կը գրէ «զոր Ուխտանէան կարգեաց», Թէ այս կողմերն զբաղեցաւ Ուխտանէս «Ծ-Դ ազգին» մկրտութեամբ, կը խօսինք վարբ: Չենք գիտեր թէ ինչ հիմամբ Արեգի օրն վկայութեան աւելի ծանրակշռութիւն տուած է Բրտսէ, որուն համեմատ խորագրած է իւր թարգմանութիւնն ալ «Oukhtanes d'Ourha», յամենայն դէպս եթէ Հ. Ալիշանի հետ վերջին ձեւս «գուցէ սխալմամբ գրչի» ալ ենթագրենք, ինդրական կէտ մը կը մնայ միշտ այս՝ Ուխտանիսի արդէն մտած կենսագրութեան մէջ: Սերաստիոյ աթոռոյն վրայ եպիսկոպոս ճանչնալու ալ դժուարութիւն կայ. ժ. դարու երկրորդ կիսուն (յամբ 986), երբ կը պատմագրէր Ուխտանէս, Ասողկան քով (էջ 251—2), կը յիշատակուի Սերաստիոյ հայ եպիսկոպոսն «Սիոն» անուամբ որ տեղւոյն յոյն մեթապոլտէն բանագատուած՝ ընդգրկած է յունագաւանութիւնն Արեւսայի հայ եպիսկոպոսին (Եովհաննէս) հետ: Այս դէպքս գտնէ կու տայ մեր ձեռքն կառւած մինչեւ այդ թուականն (986) զանալու Ուխտանիսի Սերաստիոյ աթոռն: Թեքեւս Աթողիկոսն խաչիկ դէպքէս յետոյ՝ պաշտօնանկ ընելով զՍիոն՝ Ուխտանիսի յանձնած բլտայ այդ թեմն, ենթագրելով միշտ թէ ճշմարիտ է Օրպէլեանի վկայութիւնն:

Նարեկայ վանքին մէջ, եւ եղած ամօխախ մը Գրիգոր Նարեկացւոյ: Հ. Ալիշան «ոմանք», կը գրէ, սորա (Անանիայի) աշակերտ կարծեն զՌախտանէս, յայտնին այս է որ բարեկամն էր»: Թէ երբ պատահեցաւ իւր վախճանն, նոյնպէս անյայտ է, բայց կարելի է ենթադրել, թէ ալեւորեալ էր արդէն պատմութիւնն յօրինած միջոցին, յամենայն դէպս ԺԱ դարու սեանքին վրայ կնքեց իւր մահկանացուն:

Երբ Ռախտանէս Արգինա կը գտնուէր, իւր եւ Անանիայի բարեկամական յարաբերութիւնք կ'ամրապնդուէին բաց ի փոփոխակի այցելութենէն ստեպ թղթակցութեամբ, դրական նուէրներով: Այդպիսի նուէր մ'էր նաեւ այն երեքամանեայ պատմագրութիւնն, որ ունինք իր անուամբ այսօր. զեղեցիկ դիպուած մ'է բովանդակ շարժառիթն, որով յորդորուած է Ռախտանէս պատմագրելու, եղական պատմուածք մը Հայոց Հին կեանքէն: Եւ այսպիսի նպատակաւ ալ ի մէջ կը բերենք մանրամասնութեամբ: Իմանալով որ մը Անանիայի բաղձանքն Հայոց համառօտ պատմութիւն մ'ունենալու, կը յօրինէ ծածուկ, եւ նուէր կը խաւրէ Փիլիպպոս քահանայի ձեռքը Անանիայի ի Նարեկ՝ թղթով մ'ի միասին: Անանիա պատասխանն կու տայ նմանապէս գրաւոր նոյն Փիլիպպոս քահանայի միջնորդութեամբ: Հոս Անանիա կ'առաջարկէ իրեն ուրիշ խնդիրք մ'ալ, պատմագրել Արաց Հայոցմէ բաժանման պատմութիւնն եւ Ծաղերու մկրտութիւնն: Ռախտանէս ընդունելով խնդիրքս «ի ձեռն սիրելի եւ հաւատարիմ եղբոր մերոյ Փիլիպպոսի քահանայի» (Ա. 1), կը հրատարի խոնարհաբար, «իւր ակարութիւնն» պատճառելով, բայց բուն դիտաւորութիւնն էր նոյն խնդիրքն ինքնին իսկ Անանիայի բերնէն

լուել, վասն զի, ինչպէս կը գրէ, «լուեալ իսկ էր իմ զգալն քո միւսանդամ առ մեզ, եւ այնմ անսայի տեսանել զքեզ եւ բերան ի բերան խօսել» : Եւ իւր այս գիտաւորութիւնն ակնարկած է եղեր մինչեւ անգամ «ի ձեռն Սիմէոնի քահանայի» խաւրած պատասխանին մէջ, (Ա. 2) : Անանիա արդեամբք ալ կու գայ այցելութեան խաչիկ կաթողիկոսին, որ նոյն ատեն կը նստէր «ի Շիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգիւնոյ, յեզերս Ախուրեան գետոյ՝ ի հանգստարանի Տեառն Անանիայի Հայոց վերագիտողի» (Ասող. 185) : Հոս էր նաեւ Ախտանէս : Երկու բարեկամք ժամանակ կ'ունենան խօսակցելու իրարու հետ «բերան ի բերան», շրջագայելու եւն եւն, երբ նաեւ պատեհ առիթ չէր պակսեր Անանիայի խօսք բանալու իւր խնդրած պատմագրութեան վրայ : Այսպէս կը պատմէ հեղինակն այս մասին խօսակցութիւնն. ամառնային գեղեցիկ առաւօտ մը, Տրէ մանոյն 11 ին (Յուլիս) Վիրակի օր մը, երկու բարեկամք պտոյտի կ'ելլեն դէպ ի Ախուրեանի ծիծաղկոտ ակունքք, որոշուած էր իններորդ ժամուն պատարագն հոն մատուցանել, Ս. Աթանասի ընծայեալ պատարագամատոյցի վրայէն, որ եւ գործածականն էր Ք. դարուն : Յետ պատարագին խօսակցութիւնն առաջարկեալ պատմագրութեան վրայ կ'ըլլայ. Ախտանէս կը յողթահարուի Անանիայի թախանձեցուցիչ խօսքերու առջեւ, եւ յանձն կ'առնու վերջապէս՝ Անանիայի

1 Հմմտ. Արքայան Պատարագամատոյցք Հայոց. էջ 268-337 : Մտադրութեան արժանի է որ առաջին անգամ Ախտանէսն է Պատարագամատոյցիս Ս. Աթանասի ըլլալուն վրայ տարակուսողն — «զոր ատեն Աթանասի» . նոյնն կը կրկնէ պարզապէս Ասողիկ (էջ 81) — «զոր Աթանասի ատեն լինելն»

2 Հմմտ. եւ Ախտ. Բ. 114. «... վասն զի փոյթ քոյոյ յօժարութեանդ սակս խնդրոյն հաճոյ թուեցաւ մեզ, եւ զսկարութիւնս մեր ի բաց դնել, եւ ի վերայ քո հրամանիդ զգժուարութիւնն հեշտութիւն համարել» :

առաջարկաթիւնն՝ պատմագրել Վրաց եւ Հայոց բաժանումն եւ Ծագերու մկրտութիւնն (Բ. 2, 12), Բայց որովհետեւ, ինչպէս ըսինք վերը եւ պիտի ապացուցանենք, նոյն վարդապետի խնդրանօք զբաժէր Հայոց պատմութիւն մ'ալ, մատեանն պիտի բաղկանար երեք մասէ.

Ա. Պատմութիւն Հայոց.

Բ. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց.

Գ. Պատմութիւն մկրտութեան ազգին, որ Ծագն կոչի:

Իւրաքանչիւր մաս կոչած է հեղինակն «Հ-ր-ը», որոնք իրենց մէջ ունին զլ-իւններու՝ բաժանում: Մեզի ծանօթ մի միակ օրինակին մէջ, ինչպէս կանխեցինք բսել, երբորդ հատուածն կը պակտի: Նկատենք մէն մի հատուած ի մերձուստ:

Ուխտանիսի եռամսանեայ պատմագրութեանս Ա-ըն ընդին նախագուռը կը կազմէ առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի ուղղուած բնծայական թուղթն (Ա. 1—15), որ մի եւ նոյն ժամանակ յառաջաբան մ'է գործոյն. այսու կը ներկայացընէ պատմագիրն իւր քրտանց պտուղը՝ սրտակից բարեկամին, եւ մեզ գրոց յօրինման պարագաներն. տեսանք վերագոյն արդէն, թէ ինչպէս յորդորուեցաւ Բ. եւ Գ. հատուածներն պատմագրելու, նկատենք այժմ Ա. հատուածին շարժառիթն իւր իսկ խօսքերով. «Լսած էի, կը գրէ պատմագիրն առ Անանիա, թէ կը բաղձայիր, որ ձեռնարկուէր պատմութիւն մը՝ սակաւ հատուածով յիշէնէ Ռ-ընդին Հ-ոց Բնէն է Բնէն, յօրինեցի ըստ փափաքանայց՝ պատմութիւն Հայոց փոքր հատուածըք առ ի մխիթարութիւն ընթերցողաց եւ ի լուսաւորութիւն լսողաց եւ ի

1 Հեղինակն կը կոչէ նաեւ Գ-ըն հմտ. Բ.

պայծառութիւն սրբոյ Եկեղեցւոյ, եւ նոյնն առաքեցի առ Տէրդ թղթով մը. եւ դուք՝ յիշատակեալ զուրախարար գիր[ս իմ] պատմութեան Հայոց, այն թղթին մէջ զոր ինձի խաւրեցիք, 'զայս եւս պատմութիւն (ըստժամանան Աքաց եւ զմկրտութեան Ծագաց) հայցէք, ինձմէ, որոնց վրայ խօսած էի 'փոքր ի շատէ գրով իմով (այս է ի Պատմութեան իմում), որ բերաւ առ քեզ սակաւ ինչ յայտարարութեամբ ի ձեռն Փիլիպպոսի քահանայի, որպէս ի սկզբան ճառիս ասացաք¹. եւ բնաւ չէի յուսար, թէ այս գիպաց պատմութիւնն ալ ինձ պիտի յանձնէք, (էջ 12—3):

Թէ այս խօսքերն ականարկութիւն են հեղինակին Ա. հատուածի մասին այն ականերեւ է ինձ եւ յուսամ թէ նաեւ ընթերցողացս. եթէ հարկ համարեցանք շեշտել այս կէտն մասնաորապէս. պատճառն կրկին էր, նախ վասն զի բնագիրն հոս շատ վրիպակալից էր եւ գժուարիմանալի, զոր աւելի մթնցուցած է հրատարակիչն շատ անիմաստ կիտաղրութեամբ². եւ երկրորդ, վասն զի այս պղտորութեան մէջ նշմարած է Հ. Ալիշան՝ Անանի-Ն-բեկ-չոյ-այժմ՝ Իրաւաբան-Քրիստոսեանի³. Բայց յուսախար պատրանք մ'է մեծա-

1 Այս վերջին կէտս աւելի պայծառ կը շեշտէ յէջս 2-3. «Զի զայստսիկ հրամայեալս ի քե՛ն՝ քեզ պարտ էր կատարել առ իմն խնդիր, որպէս յառաջագոյն գրեցի առ քեզ սակաւ ինչ զպատճառն յայտ արարեալ պատմութեանս. զի յայտմ ամենայնի բնաւ իսկ ոչ ունէի (ակն) թէ լինիցի, այլ սակաւոք յայտարարութեամբ յիշատակել ի ձեռն գրոյ իմոյ՝ որ բերաւ առ քեզ»:

2 Իրոսէ՝ անշուշտ այս պատճառաւ՝ բոլորովին ի բաց ձգած է Ա. գլուխն իւր թարգմանութեան մէջ. փոքր մաս մը տես Intr. p. VIII.

3 Հոյ-դ-դ-ժ. Ա. § 80. «Հոյցեան փոխելով հոյցեի, այսպէս կը հասկընայ այս տողերս. «Երկու բան կ'իմանամ այս կրկին կրկին ըսուածէն, . . . որ Անանիոս մեր ուրիշ

նուն շօր նկատումը, զոր դիւրաւ կրնար յայտնել փոքր ինչ մտադիր բնութեցումս :

Այս հատուածն ապա միացուցած է Բ. եւ Գ. հատուածոց — անշուշտ ինչ ինչ փոփոխութեամբ — եւ նուիրած կրկին՝ իրրեւ ամբողջական « Հայոց պատմութիւն » մը :

Հաւատարիմ յայտարարուած ծրագրոյն՝ յաջորդ գլխով կը սկսի Աւետանէս պատմել « զթիւթագաւորացն եւ հայրապետացն մերոց » : Բայց բոս խոստման ի գլուխ ելած շի ներկայանար մեզի՝ ձեռքերնիս հասած հատուածն. մինչ Տէր Բագրատի — Կարապետի (այս է՝ Վաթնոզիկոսաց) պատմութիւնն կը խոստացուի, կը պատմուի երկրորդ եւ յետագայ գլուխներու մէջ Ազատայ եւ անոր յաջորդ անուանի նահապետաց կեանքն, կը գծուին իւրաքանչիւրին գրաւած երկրին սահմաններն եւն. հազիւ թե՛ գլխով սկիզբ կ'ըլլայ Հայոց նախահարց՝ Հայկոյ եւ իւր պայազատաց պատմութեան, ուր մէջ բնդ մէջ կը հիւսուին ինչ ինչ Հրէից, Պարսից, եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալաց մասին՝ իւրաքանչիւր ինքնակալի գահակալութեան տարեթուերով եւ շատ համառօտ տեղեկութիւններով, ուր կը տեսնուին նաեւ քանի մը վկայից վկայաբանութիւնքն, բերելով հասցրնելով մինչեւ Աստանդիանոս Մեծ եւ Հայոց ի քրիստոնէութիւն գարծն առ Տրդատաւ ի ձեռն Գրիգորի — բնդ ամենն ՀԶ գլուխ : Չկայ հետեւաբար ոչ Տրդատայ պայազատաց եւ ոչ Ս. Լուսաւորչի յաջորդ կաթողիկոսաց պատմութիւնն մինչեւ թ գար : Այսչափ էր արդեօք Աւետանիսի հեղինակածն ալ. ասոր շնորհ կրնար ճշդիւ պատաս-

պատմաց սոփորութեամբ ազդին բովանդակ պատմութիւնը գրած է, այս ինքն Հայկոզանց եւ Արշակունեաց, երկրորդ օր փոքր հատուածովք գրեր է, այս ինքն համառօտ, կարճ գլուխ կամ հատուած բաժնելովն :

խանել, շունենալով ուրիշ վկայ, բայց եթէ ինքնին պատմագիրն, որ մինչեւ ժ դար Հայոց համառօտ պատմութիւն բաղձացող Անանիայի ցանկութեան բաւականութիւն տալն կը վկայէ եւ հօն համառօտիւ նաեւ Բ. եւ Գ. հատուածոց բովանդակութիւնն դրած կը յիշատակէ: Անադանազոյն ժամանակի պատմագրաց այս մասին լռելն չի կրնար իբրեւ ժխտական ապացոյց ծառայել հօս, որոնք Ա. հատուածին բոլորովին իսկ անծանօթ կը կերպարանին:

Այսպիսի բովանդակութեամբ Ա--Վ² շ--
 Կ--Ձ² իբրեւ պատմական աղբիւր շատ դոյզն չափով ծառայութիւն կրնայ մատուցանել այսօր բանասիրաց, որոնց ծանօթ են արդէն ի ձեռին ունեցած գրուածներն, այսպիսի գրութիւններ են.

1. Կ-յ-ե-ր-ո-ց զ-է-ր-ն, ինչպէս կ'անուանէ (էջ 42, 111) Հ. Սարգիսեանի հրատարակած «Անանուն ժամանակագրութիւնն»¹, ուսկից օրինակութիւն է գրեթէ Ա. հատուածն ըստ մեծի մասին:

2. Մ-վ-ե-լ-ս-ր-է-ն-ց-ո-յ Հ-ո-յ-ց Կ-Կ-Տ-Բ-Է-ն-ը (հմտ. էջ 22, 30, 35-6, 39, 58, 111, Բ. 34):

3. Ջ-է-ն-ք Գ-ւ-ի (հմտ. էջ 79, 111, աւելորդ է նշանակել մի առ մի վկայարանական եւ այլ մանր գրուածք²):

Այսու հանդերձ ունի միշտ բանասիրական

¹ Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վենետ. 1904:

² Հայագէտն Կոնիքի մասնաւոր հետազօտութեան նիւթ ըրած է առթիւ Մ. Խոր. ժամանակի քննութեան՝ Ուխտանիսի Ա. 102 էջն, ուր կը պատմուի Կոստանդիանոսի մկրտութեան գոյցն (Հ-Ձ-Գ. Ա՛. 1902, էջ 6, 65--68): Հայագէտին եզրակացութիւնն կ'ըլլայ. Ուխտանէս օգտուած է հօս աղբերէ մը, ուսկից նաեւ Խորենացին եւ այլք օգտուած են, եւ ոչ Սեղբեասրոսի վարքէն:

արժէք հին աւանդութեանց, զրուցաց քննութեան համար. այսպէս շահագրգիռ կրնան նկատուիլ ԿԱ գլուխն, ուր Սերաստիոյ քառասնից վկայարանութիւնն կը պատմուի (էջ 85—88), Հե գլուխն, (էջ 109—111) «Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ որպէս յաջողեալ եղեւ նմա ի Տեառնէ՝ Շարչոյ արտոյ Աշոտոյ դարսի՞ մարտիւն ի դարսիսն ինչո՞ւ», ցորչափ անյայտութեան մէջ է Բաղրատունւոյ Պատմութիւնը՝:

Աւելի մտադրութեան արժանի է Եւրոպոյն, որ ամբողջապէս նուիրուած է Արցախի իրաւունքները պաշտպանելու, որուն վերջին մասն դժբախտաբար թերի կ'աւարտի, թէեւ ոչ շատ անհրաժեշտ պակաս մը թողլով՝:

Ուխտանիսի նպատակն է հոս մանրամասնութեամբ պատմագրել և դարու առաջին տասնեկին (600—609) Արաց Կիւրիան եւ Հայոց Արրահամ Կաթողիկոսաց օրով երկու ազգացս մէջ տեղի

1 Այս գլուխն իրրեւ նորագիւտ նշխարը Շարչոյ հրատարակած էր Մ. Մոսկեանց ի թերթին Ճոպոն 1861/2, էջ 129—130: Անդ, 1860/1, էջ 89—90 նշուպէս հրատարակուած է Ուխտանիսի ՀԲ գլուխն (էջ 104—105):

2 Ըստ իս հագիւ մէկ կամ երկու գլուխ. այժմ վերջին գլուխն կը կազմէ զԼ. Հ, ուր ի մէջ բերուած է Արրահամու Շրջարեքական թուղթն առ Հայոս, որով վախճան կը արուի բաժանման խնդրոց. այս թուղթն ամբողջութեամբ է թղթոց Գրոց մէջ (էջ 189—195), ուսկից առած էր արդէն Ուխտանէս: Հ. Աւիշան կենթադրէ պատմուած ըլլալ այս թերի գլխոց մէջ՝ Կիւրիանի թղթակցութեան մասին Գրիգոր Մեծ Քահանայապետի հետ, բայց անտեղի է այսպիսի մտածութիւն հոս. Հայոց անձանոթէ է Մեծին Գրիգորի հետ թղթակցութիւնն, եւ եթէ ծանօթ իսկ ըլլար, պիտի պատմուէր Ուխտանիսէն Բ. հատուածի սկիզբներն, ըստ ժամանակագրութեան վասն զի, ինչպէս առիթ պիտի ունենանք այլուր անտեղու, Գրիգորի թուղթն առ Կիւրիան գրուած է 601ին:

ունեցած եկեղեցական խնդիրներն, յուզուած քրիստոսի մարգեղութեան շուրջն. երբ Աիւրիոն համաձայնելով Յունաց՝ պաշտօնապէս ընդունեցաւ քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնն — հեռանալով Հայերէն, Մծխիթոյի եւ Գունոյ Վաթողիկոսաց մէջ այսու ծագեցաւ զժտութիւն, որ աւելի սաստկացաւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ այլոց միջամտութեամբ: Եւս անօգուտ եւ երկար թղթակցութեանց՝ Արրահամ Շրջաբերականով մը խղեց Հայոց եւ Աբաց աւանդական խաղաղ յարաբերութեանց զօրն (608/9), սպառնալով նորովից հրացան շանթեր անոնց, որոնք որ եւ իցէ հաղորդակցութիւն կ'ունենան Աբաց հետ:

Այս՝ Հայոցմէ միշտ դառնութեամբ յիշուած իրողութեանս կրկին թարմացումն մանրակրկիտ հետազօտութեամբ ծ դարուն, գիւրին է ըմբռնել եթէ նկատենք ժամանակի ոգին, ժամանակ մը, երբ յուզուած էին վերստին իբրեւ զճուր յեռանդան՝ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական վիճմունք, երբ Ազուանք եւ Սիւնիք՝ «պատամբած» ընդդէմ Անանիա Վաթողիկոսի (941—965, ըստ Ուս. ՚ի 976) միտած էին Աբաց, եւ վերջապէս երբ սաստկացած էին նաեւ երկու ազգացս՝ Աբաց եւ Հայոց մէջ թշնամական յարաբերութիւնք, նշանակալից եւ հետաքրքրական հարց մ'էր Հայոց համար հնագոյն բաժանման մանրամասնութիւնք, մանաւանդ Անանիա Նարեկացւոյ, որ ինքնին թունդ հակաքաղկեդոնական մ'էր, եւ նոյն միջոցներն զբաղած էր «Հաւատարմատ» մատենով, զոր Ուխտանէս կ'որակէ «ընդդէմ երկաբնակաց» (Ա. 11):

Ուխտանէս այս հատուածիս մէջ չէ խնայած որ եւ իցէ ջանք իւր նիւթոյն յաջող ուսումնասիրութեան համար. մատենադարանաց յաճախակի այցելութիւն, հին պատմագրութեանց

ստեպ ընթերցում, ի հարկաւորութեան ճանապարհորդութիւն, հինօրեայ բանիմաց ծերերու հետ բանակցութիւն իրացս նկատմամբ եւն եւն, ամէնն ալ կը տեսնուի գործոյս մէջ. եւ այս ամէնն մէկ կամ երկամեայ ժամանակի արդիւնք չէ, այլ զբաղած է հեղինակն նիւթովս երկար տարիներ (էջ 14), եւ այսու ստացած է լաւ հմտութիւն ճառած նիւթոյն, որչափ հնարաւոր էր այս յուսալ թ. դարուն: Այսպիսի խնամք մը զգեցուցած է գործոյն անգնահատելի յարգ մը, որ արժանաւոր պատիւ կը բերէ մի եւ նոյն ժամանակ հեղինակին անուան:

Բաց ի կենդանի աւանդութենէն, իւր ձեռքն ունեցած է պատմագիրս նաեւ գրաւոր ազբիւրներ, որոնց մէջ զլխաւորագոյնն եղած է.

1. ԹՂԻ՞՞՞ քէրքէ՛ զոր շատ ստեպ կը յիշէ ինքն ալ. այնպէս մեծ եղած է աղբերս կիրառութիւնն, որ կրնանք բսել թէ բովանդակ Բ. հատուածն համառօտ Մեկնութիւն մ'է ԹՂԻ՞՞՞ քէրքէ՛ 110—195 էջերուն: Այս պատճառաւ ալ այսօր քանի որ ունինք մեր ձեռքն այս հաւաքածոն ամբողջութեամբ, Ուխտանիսի երկասիրութիւնն սակաւիկ մը կը տուժէ այն յարգն, զոր ստացած էր օրինակի համար մինչեւ վերջին տարիներս յաշս ազգայնոց եւ օտարաց, երբ չէր ելած ի լոյս ԹՂԻ՞՞՞ քէրքէ՛: Մասնաւորապէս անպէտ են այսուհետեւ թղթոց յառաջբերութիւնք, որոնք, ինչպէս հեղինակն ալ կը փութայ խոստովանիլ (էջ 103 եւն) եւ կարելի է տեսնել հարեւանցի համամատութեամբ մը, ամբողջութեամբ շեն եւ ոչ

1. Հմտ. Բ. 23, 24, 45, 54, 114, 122, 127. էջ 129 կը գրէ. 'Արդ որ վասն բաժանման Արաց եղև ի ձեռն Կիրիանի վիճմունք օկեպէս եւ թուղթ ազգի ազգի՝ կարգեցար ի պատմութեան ասա շարքերս՝ հարեւանցի ընկեալ եւ ստուգեալ հաստատի:

ցած հետքերն ասպագայ սերնդեան սրտին վրայ — չորս դար վերջն ալ: Կարելի չէ շնկատել հոս ալ միակողմանիութիւն. ամենեւին խօսք չ'ըլլար Արաց աւանդութեան մասին այս նկատմամբ:

Ամբողջապէս Արաց բաժանման նուիրուած մատենէ մը դժուարին է յուսալ ի հարկէ մանրամասնութիւններ ուրիշ իրաց վրայ. բայց Ռիտանէս յընթացս պատմութեան խառնած է նաև ուրիշ հետաքրքրական զրոյցներ, օր. համար Արաց ծագման, Յուրտաւ քաղաքի (էջ 34—35), Կաթողիկոսարանի կահուց (66—68), Ս. Շուշանկան (127—129) եւ է դարու նշանաւոր անձանց մասին: Այս եւ նման առաւելութեամբ Ռիտանիսի պատմագրոց այս հատուածն արժանի է միշտ ուշադրութեան տոհմային միւս պատմագրութեանց շարքին մէջ:

Նկատենք նաև գրութեան ոճն. այս տեսակէտով չի կրնար Ռիտանէս արժանանալ գրուածաց, որ իւր շաղկապի գրչովն այնպէս զառածած է յաճախակի կրկնութեանց, խտտորմանց (digression) եւ աւելաբանութեանց մէջ, որոնց վրայ բարդուելով թղթոց յառաջբերութիւնք եւ մեկնութիւնք՝ բովանդակ գրութիւնն ձանձրացուցիչ գոյն մը ստացած է, զոր շի կրնար բնթերցողն առանց զգալու անցնիլ, եւ զոր ինքն անդամ զգացած է¹. Թէեւ լեզուն սահուն ընթացիկ հայերէն մ'է՛ հեռու խրթնարանութենէ եւ թռիչքներէ, ինչպէս օր. համար կը սիրեն գրել Յովհ. Պատմարան, Թովմաս Արծրունի եւ Գր. Նարեկացի, բայց չի կրնար համեմատուիլ բնաւ Եղնիկեան եւ նոյն իսկ Եղիշէի դարու հայերէններու հետ. չափազանց առատութեամբ կը նշմարուին ընդհանրա-

1 Բ. 90. «Երգ զայսօտիկ Գեորգիոսի եւ Երկոյ գրեալ էաք յայլում տեղով, է ինչ, որ չի-բ-տ-ն-ն-բ ինչ-ն-ն-ն-ն, եւ է ինչ որ Գեորգիոսի ինչ-ն-ն-ն-ն, որ կարծեմ ոչ գերծանիմք ի բամբասակոյ ի ձէնջ»:

պէս քերականական անկանոնութիւնք, եթէ վրիպակաց մեծ մասն ալ պէտք չէ վերադրել դրշագրաց: Չուր է փնտռել Ուխտանիսի քով պատմելու յօրինուածական կարգ, թէպէտ կը պատմէ լաւ հմտութեամբ: Յաճախ զո՛հ երթալով կրից սաստկութեան՝ կը կործանի իրեն շատ սովորական թերութեան՝ խոտորմանց (digression) մէջ, կը կորսնցընէ խաղաղ եւ հանդարտ պատմելու թեյն, եւ աւելի սրտին զգացումներն արտաքս զեղուլ քան իրողութիւնն պատմել կ'ուզէ: Այս տպաւորութիւնն կ'ունենայ ընթերցողն զլիսաւորաբար երբ կը դարձընէ պատմագիրն խօսքը Աիւրիոնի մասին, այն տեղ մէն մի տող խճողուած է խիտ առ խիտ պէս պէս վերադիրներով՝ որոնք Վքաց Աթողիկոսին անձն եղանակաւորելու նպատակն ունին. շկայ թշնամանիկ բառ կամ անուն, որ չգործածուի պատկերելու համար Աիւրիոնի նկարագիրն, որ միշտ յուստեսութեամբ կը նկատուի: Ուխտանիսի աչաց Աիւրիոն ամենայն ինչ է, որ վատ է, որ ստորին է: Տեղ մը կ'անուանէ նա զԱիւրիոն՝ Սիմոն մոգ, կերինթոս, Սաւուղ, Արամ, Յուդա, Վասակ, Նեստոր, Ասխարդ... եւ այլուր կ'որակէ. «խաբերայ, անմիտ, անիմաստ, աներկիւղ յԱստուծոյ, անղգամ, հէգ եւ թշուառական, ամբարիշտ, գաւաճան, մատնիչ, գտիչ շարեաց...» (հմմտ. էջ 110—12). անհանգուրժելի պիտի բլլար ականջաց եթէ ուզուէր երկարել այս տողանն, որ շատ հեռուններն պիտի ձգէր. եւ սակայն պատմագիրն կը տեղայ առատօրէն եւ անխնայ Վքաց Աթողիկոսի վրայ: Չափազանցութիւն արդարեւ եւ յետին աստիճանի մոլեռանդութիւն հայ պատմագրի կողմանէ. որ առանց տարակուսի իւր շարժառիթն ունէր ծ գարու հայ-վրական ռշ լաւ յարաբերութեանց մէջ: Սակայն հարկ է դիտել միանգամայն, որ Ուխտանիսի այս բուռն ատելութիւնն ընդդէմ:

Վրաց եւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, թէպէտ կը հասնի մոլեռանդութեան բարձրագոյն աստիճանն, բայց մի եւ նոյն ժամանակ ամենայն ինչ վերին աստիճանի պարզմտութեամբ կը կատարուի: Աւարացած նախապաշարեալ՝ կանխակալ կարծեօք այն ամէնն որ հակառակ է ազգային շահերուն՝ նկատած է յոռետեսութեամբ՝ բայց հոգեւէր մտօք. այս նախապաշարումն պատճառ եղած է իրեն շատ կէտերու մէջ սխալ դատել, յանդուգն խօսիլ եւ գործել ընդդէմ ստուգախօսութեան: Այսպէս՝ նկատած է նա Աիւրիոնի քաղաքագիտութիւնն, բարձր կրթութիւնն, խելքի մեծութիւնն, խոհեմ վարմունքն, գրելու եւ համոզելու բնատուր ձիրքերն, սրբութիւնն եւն, բայց ըստ իւր տեսութեան՝ Աիւրիոն այս ամէն բարեմասնութիւններն իշարն գործածած է, կեղծած, հակառակ խղճին եւ սնապարծիկ փառասիրութեան անձնատուր: — Այս նկատումով իբրեւ պատմագրութիւն՝ զգուշութեամբ պէտք է հետեւիլ իւր վճռոց՝ միշտ հարցընելով նախ խորհուրդ Թղթոց զգրին:

Այս ոգին հեղինակին սրտին մէջ ծ գարու ոչ լաւ յարաբերութիւնք ծնած են ըսինք. յիրաւի ալ անոր մտաց մէջ կենդանի էր դեռերէկ ի Բասեան շարաշար կտտանօք ի սայր սուսերի սպանուած Յովհաննէս վարդապետն «Խաչակիրն Քրիստոսի» «ի մոլեալ ազգէն Վրաց» (Ասող. 185): Եւ արդէն այսպիսի յարաբերութիւններն նկատեցինք Ուխտանիսի խնդրովս զբաղելու պատճառներէն մին: Ճիշդ նոյն դարուն այս խնդրովս կը պարապէր նաեւ Արսէն Վրաց կաթողիկոսն իւր գրուածքին մէջ — «Վրացի եւ Լաւրացի եկեղեցիական բաժանման մասին» (Հմմտ. ԱՐՄՏ, 1907, էջ 856): Գրութեանս զժբախտաբար անձամբ անձանօթ ըլլալով, շեմ կրնար ըսել ճշդիւ թէ հերքումն է Ուխտանիսի հատուածին:

Պատմագրիս անունն անմահացնող մի միակ գրուածքն պէտք է համարիլ այս հատուածը. առաջինն խնդրոյ նիւթ չի կրնար բլլալ, վերջինն ալ, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք անյայտ է յայտմ: «Կը կարծեմ, կը գրէ Բրոսէ (Intr. p. XI.), թէ Ուխտանիսի այս գործն մի միակ մատեանն է բովանդակ արեւելեան մատենագրութեան մէջ, ուր արեւելցի մը կ'ուսումնասիրէ մանրամասնօրէն պատմական խնդիր մը վաւերագիրներու համեմատ»: Եւ իբր այսպիսի ալ կապուած կը գտնենք Ուխտանիսի անուան կից: Կիրակոս Գանձակեցի հին պատմաց շարքին մէջ կը գրէ «Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց եւ Հայոց ի ձեռն Կիւրոնի» (էջ 4). եւ նոյնն կը յիշատակէ պատմութեան ընթացքին մէջ. էջ 26 խօսելով Կիւրոնի մասին կ'ըսէ. «Չայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս», Կ'օգտուի եւ Վարդան (էջ 58), թէեւ առանց մատնանշելու ազբիւրն: Իսկ Ստեփանոս Օրպէլեան մերթ յառաջբերութիւններ կ'ընէ «յՈւխտանիսի գրոց» (էջ 72) եւ մերթ կ'առաքէ — «ընթերցիր զՈւխտանէսն» (էջ 77): Ընդհանրապէս տարածուած մատեան մ'էր հին ժամանակներս այս հատուածը. մտագրութեան արժանի է առ այս Յովհ. Պամակացւոյ անուան ներքեւ կեղծող հայ-հոռամի մը տողերս', զորոնք կ'ուզէ Հայոց. «Չինչ Եպիփան կուզն, զինչ Անանէ Շիրակացւոյն գրեալն, զինչ Ուխտանէս, զինչ Տօնապատճառն ձեր, ո՛չ այս ամենայն նոր եւ հակառակ առաքելոցն գրուակի եւ նոցա եկեղեցեացն եւ աւանդից նոցա եւ սրբոյն Գրիգորի եւ իւրոց հետեւողացն» (էջ 357). եւ այլուր. «Այլք (ոմանք ի Հայոց)

1 Տես Բարզէն Ա. Կիւլէսերեանի հրատարակած գրուածքն. «Յովհաննու Պամակացւոյ պատասխանիք առ Հայս», Լոյս շարաժամերթ, 1906, էջ 357 եւ 475:

արտաբոյ ի ժամատունն ընթեռնուն դիրս կամ
 զՍեւերոսին ... կամ Անանէին մի բնութեան
 արուեստս, կամ Չո-ն-դ-նէ-ն-ն-յ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն
 կամ զՄաթէոսին պատմող, կամ զՏօնապատ-
 ծառան, (էջ 475): երկու տեղն ալ Բ. հատուածն
 կ'ակնարկէ կեղծանուն Հեղինակն, որուն ժամա-
 նակն անյայտ է: Չարմանալի է որ ոչ Ասողիկ
 եւ ոչ Սամ. Անեցի ծանօթ կ'երեւան Ուխտանիսի
 դրոց: Վըաց բաժանմամբ զբաղած են ԺԱ-ԺԲ դա-
 րուն նաեւ Անանիա Սանահնեցի եւ Սարկաւազ վրդ.,
 որոնց գրուածներն սակայն ինձ մատչելի չըլլա-
 լով, աղբիւրներու մասին շեմ կրնար բան մ'ըսել:
 Թէեւ իրեն բնարան ընտրած է Ուխտանէս
 Մ. Խորենացւոյ առածն. Ոչ է վկայութիւն
 ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, (Ուխտ.
 Ա. 111), եւ այս հիմամբ ալ քննութեան առած
 է Տրդատայ գահակալութեան տարւոյն նկատ-
 մամբ Հայ երկու՝ ժամանակագրութեան անծանօթ
 պատմչաց անհամաձայնութիւնն (Ա. 111—112),
 բայց շատ դոյզն շափով պէտք է պահանջել այս
 «պայմանն առանց որոյ ոչ, թ դարու պատմագրէ
 մը. ըստ այսմ ալ զարմանալու չէ, եթէ նաեւ իւր
 գործածած թուականներն մեծաւ մասամբ անճիշդ
 երեւան, մանաւանդ Ա. մասին մէջ, ինչպէս կը
 ցուցնեն Բրոսէի քննութիւնք (Intr. pp. XII ss.).
 Բ. մասն աւելի ճիշդ է, թէպէտ հոս ալ համեմա-
 տութեամբ նուազագոյն է կիրառութիւնն. յամե-
 նայնի ճշգրութիւն յուսալի չէ երբեք մեր պատ-
 միչներէ. հոս Ուխտանիսի գայթուիմն մասամբ
 կարելի է մեկնել կրկին աղբեր հետեւելէ. այս-
 պէս երբ կը գնէ Մովսիսի մահն († 604) եւ
 Արրահամու ընտրութիւնն (607) առ Մօրկաւ եւ
 Խոսրովու, վերջնոյս կ'ընծայէ 23 տարի կաթողի-
 կոսութիւն, եւն: Մեզ անիմանալի մնաց Ուխ-
 տանիսի գործածած աղբիւրն ստուգելու համար
 Բ. հատուածի պատմական դիպաց ժամանակա-

գրութիւնն, որ այնպէս ճիշդ եւ այնպէս համապատասխան կու գայ այլուստ յայտնի ժամանակագրութեան հետ. օր. համար երբ Մովսիսի դահակալութեան տարիներու վրայէն կու տայ Արիոնի Հայաստան գալու, Աթոռղիկոս ձեռնադրուելու, Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի Գուին գիմելու եւն ճիշդ ժամանակն: Իրականութիւններ, որոնք առանց յստակ աղբեր չէին կրնար յաջողիլ թ գարու պատմագրի մը. թերեւս աւանդութիւնն եղած ըլլայ հիմն. բայց շորս գարու անջրպետն կրնա՞ր այնպէս անաղարտ պահպանել, որ մեզի անհաւատալի կը թուի:

ԵՐԵՐԻ ՀՊՐԻՆՈՎ կը խոստանար Ուխտանէս պատմել ԾԻՊ ազգին մկրտութիւնն. նիւթ մը, որ այսօր յիրաւի հետաքրքրական է այնչափ աւելի, որչափ ազօտ է մեր ծանօթութիւնը պատմութեան առարկայ ազգին եւ իրողութեան մասին: Ամենայն ինչ խանձող ժամանակն այրած անհետացուցած է ի սպառ զայն մեզմէ, կը կարծեմ թէ նաեւ հիներէն շատ կանուխէն, գոնէ ոչ զք տեսած է ցայժմ այն Հատուածը, թէ Աիրաւկոս, թէ Օրպէլեան, եւ թէ Այրիվանեցի Աբայ Բաժանման պատմիչ միայն կը ճանչնային զՈւխտանէս, իսկ Աարգան նաեւ առաջին Հատուածին ծանօթ կը ցուցնէր ինք զինքը: Եւ ոչ անգամ ԾԻՊերու մկրտութիւնն, որ նշանաւոր իրողութիւն մը կը թուի, կը գտնենք յիշատակուած հայ Տարեգրոց մէջ: Այս լութիւնը աւելի զգալի կ'ընէ կորստեան մեծութիւնը. կասկածիլ կորստեանս առարկային վրայ անտեղի է, քանի որ բացայայտ է այս մասին հեղինակին վկայութիւնն, եւ Բ. Հատուածի վերջէն պակասը հաւանական կ'ընէ նոյնը. Չեռագրին միութիւնն չի ներեր այս նկատմամբ ուրիշ ենթադրութեանց գիմել:

Հատուածիս բովանդակութեան եւ հանգամանաց վրայ շունենալով այլուստ մասնաւոր տե-

ղեկութիւն, պէտք ենք զոհանալ պատմագրին տուած ուրուագծով, զոր կը ներկայացընէ առ խնդրոյն իւր ընծայականին մէջ: Այսպէս Բաժանման պատմութենէն յետոյ պիտի պատմեմ, կը գրէ Անանիայի, նաեւ «Չմկրտութիւն ազգին՝ որ Ծագն կոչի, նաեւ զգաւառու եւ զգեղս գլխաւորս եւ զքաղաքս եւ զբերդս իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ՝ որպէս եւ կամք քո հրամայեցին, եւ զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց, եւ զանպատու միայնաւորաց, եւ որք բազմակիցք եւ որք միայնակեացք բնակեալ յապատս եւ յանպատս, եւ զօրինակ ցուցանել զօրութեանն Աստուծոյ, որ ի ծածուկս եւ ի յայտնի գործէր ի մկրտեալսն՝ երեւմամբ նշանաց եւ արուեստից՝ տեսեամբ եւ յայտնութեամբ, միանգամայն եւ զգործս հոգեւորս եւ զբան եւ զջան եւ զվաստակ եւ զհանդէս երանելի եպիսկոպոսացն Գրիգորի եւ իւրոյ պաշտօնէիցն, զգործակցութիւն եւ զհրաման թագաւորին Սմբատայ, եւ զնախանձ նախարարացն ի հոգեւոր գործն, եւ զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր իշխանութեան, եւ զայլ եւս պատուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ, որք գործակիցք լինէին մեզ ի բանս եւ ի գործ հոգեւոր: Նաեւ զհոգեւոր եւ սպառնալիս զազանամիտ եւ թեթեւահաւատ (եւ) ճիւղաբարոյ մարդկան այնոցիկ ի վերայ մեր: Ասան զի այսոցիկ հրամայեալս ի քէն գտուողութիւն բերէ պատմութիւնս, թէպէտ եւ մեզ աշխատութիւն հասուցանէ յերկարութիւն բանիցս: Այլ քանզի եւ ոչ այսու եւեթ բաւականանային շարութեամբ, այլ ի մտաւ մտանէին եւ ի կոիւ, եւ որային ազգի ազգի հնարիք մեքենայից հրացանութեամբ, եւ այլ եւս բազում եւ պէս պէս շարութեամբ՝ արդ եւ դաւաճանութեամբ. արդ զայսոսիկ խնդրեցեր ուսանել: Գարձեալ եւ սկիզբն եւ զրնակութիւն եւ զպատճառս

ասացից, եթէ ուստի կամ զինչ եւ կամ զիւրոք եւ կամ էր վանն, եւ կամ որպէս, եւ կամ որով օրինակաւ» (Ա. 14—15):

Սակաւ տողերու մէջ կու տայ Ուխտանէս նորանշան տեսչեան մը համառօտագիծ պատկերը, պատկեր մը, զոր որչափ նկատենք, այնչափ աւելի պիտի հետաքրքրուինք իրողութեամբ, բայց միշտ մութ եւ տկար պիտի մնայ մեր ենթագրութիւնը, կազմած տեսիլը: Այս միայն պարզ է ըսուածնե-րէն, որ գործողութիւնն կը կատարուի Հայաս-տանի սահմանակից աշխարհ մը, ժ. դարուն՝ Սմբատ Բ. թագաւորին (977—989, Ասողիկ 187, 255) հրամանաւ եւ գործակցութեամբ Ուխտանիսի, Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ այլոց: Բայց թէ ինչ ազդ էին Ծոփերն, ուր իրենց բնակավայրը եւ որպիսի կրօնքով, շուրժուած խնդիրներ են, թէ եւ յաճախ խնդրոյ առարկայ դարձած¹, որ զմեզ ալ զբաղը-նելու է հարկաւ հաս:

1 Կը զնենք հոս մասննախօսական ցանկ մը Ծոփերն (Ծոփ) վրայ խօսող գրուածոց, որչափ ծանօթ են մեզի. 1. Ինչի՞նչ է Ղ. Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, Մասն Ա. հար. Ա. վեճեա. 1806, էջ 303—305: — 2. Визитъ Н. О., О Цадахъ, Գոսկուա 1862 (թերթի մը մէջ), այժմ արտատպ. հեղինակին Изслѣдованія и статьи հաւարածոյին մէջ Москва 1896, стр. 137—8: — 3. Brosset M., Deux hist. II, Intr. p. XI—XII. — Mém. As. VI. p. 21—22. — 4. Ter-Mkrtschian K., Die Paulikaner... Leipzig 1893, p. 74—78. — 5. Տեր-Յովնանի-Բեկի Ա. Ի. Պ. Ժամանակագրական Պատմ. Ս. Երուսաղէմ, հատոր Ա. Երուսաղէմ 1890, էջ 97—98: — 6. Մանգի-Յ. Կ., Հնութիւնք Ակնոց, Տփղիս 1895, էջ 8—9, 55—60: — 7. Ալի-Ղ. Ղ., Հայագաւորութ. 8° Ա. § 59, էջ 208—209. Բ. 3, § 363, էջ 177—178. — 8. Марръ Н., Армяны, монгольское название христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ-халкедонитяхъ. С.-Петербург. 1905 (Виз. Врем., XII) стр. 30—33. 9. Կի-Է-Էրի-Յ. Բ. Ա. Կոլոս Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա 1904, էջ 74—78 եւ 202: Լոյս 1906, էջ 226:

Աչաց առջեւ առնլով հնոց գրութիւններն, կը տեսնուի թէ անուամբս Ծառ (Ծայդ, Ծաթ, Ծայթ) կը կոչուէին ընդհանրապէս այն քրիստոնեայք, որոնք կ'ընդունէին Քաղկեդոնի ժողովն. այսպէս կը յորջորջուէին հայերէն առ հասարակ թէ հայք, թէ յոյնք, թէ լատինք՝ եւ թէ վրացիք: Բայց մասնաւորապէս սեպհականուած էր այն հայերուն, որոնք բաժնուելով Հայոց եկեղեցիէն եւ հասարակութենէն՝ դաւանութեամբ եւ ծիսով էին յոյն՝ հայ-հոռոմ, թէ եւ լեզուներն հայերէն: Ի սկզբան իբրեւ անարգական վերագիր մը հնարուած կ'երեւայ, բայց ապա ընդհանրանալով եղած է դործածական նաեւ Յունաց բերանն, որոնք այս անուամբ կ'որոշէին յունածէսներն բուն հայերէն, ինչպէս կը տեսնուի Նիկոն Սեաւեանցւոյ (ԺԱ դար) գրութիւններէն: Սակայն ախորժալուր շէ լուած երբեք հայ-հոռոմներէն, որոնք փոխադարձաբար Ծռք կ'անուանէին հայերն, ինչպէս Թէոփիստէի թղթէն յայտնի է: Այս իմաստն շատ լաւ կը տեսնուի հետեւեալ վկայութեանց մէջ. Մխիթար Ապարանեցի (ԺԵ դար) խօսելով Հայոց մուրութիւններու վրայ կը գրէ (Հայապատում, § 363) «Եւ ոմանք (ի Հայոց) կոչին Ծաթ հաեր, որ լեզուով եւ գրով ազգաւ են հայք, բայց դաւանութեամբ եւ ամենայն օրինօք են Յոյնք, եւ ամենայն կարգաւ հնազանդ նոցա, որպէս յայտ է այնոքիւք, որք են ի յեղճնկէն եւ ի յայլ Հոռոմոց տուն եւ ի կաֆէն, ի Ղըրիմն եւ ի յայլ բազում տեղիս». եւ դարձեալ. «Մուրութեան (կայանագրաց) հետեւեցան ոմանք ի Յունաց եւ ոմանք ի Հայոց, որք

1 Կոստանդին կաթողիկոսի առ Հեթում թղթի խորագրին մէջ կը կարդանք. «Պատասխանի թղթոյն որ ի պապէն (Հռոմայ) բերաւ առ թագաւորն Հեթում ի ձեռն Ծռք Ղիկաթին, որ կոչէր Յիմանջ ի թուին Հայոց ՈՂԷ (1248) հմմտ. ԵՐԲՏ 1892, էջ 946. Գրք՝ Յուդայի համառօտ Ձեռագրաց Վանուց Սեւանայ. Մոսկուա 1892, էջ 42:

մերձակայք են այն՝ գաւառին (Աեսարիոյ) եւ երկրին, որք կոչին Ծայթ Յոյնք եւ Ծայթ Հայք, որք ամենեւին դաւանութեամբ եւ օրինօք եւ պարագայիւք նոյն են Ծայթ Հայքն ընդ նոյն Յունաց, եւ յոյժ առեն եւ բամբասեն զՀայսն» :

Նոյն իմաստով կը գործածեն անունս նաեւ Պօղոս Տարօնեցի եւ Խոսրով Անձեւացի. առաջինն կը գրէ առ Թէոփիստէ, « Որք ի Հոռոմայ աշխարհն էին Հայոց յազգէս ի նոյնն մնացին, եւ Հոռոմայն կարգօք եւ կրօնիւք եւ եղեն ընդունողք խմորոյ եւ ջրոյ, արդ այսպէս է Ծայթն, եւ ոչ որպէս դու ես գրեալ առ մեզ թէ Մեծին Իսահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Ներսիսի են աշակերտեալք... » (Թ. 10, Պ. Տարօնեցւոյ, Կ. Պ. 1752 էջ 207) եւ այլուր (էջ 273). « Ահա Ծայթեր գուք էք, որ Հայ լեզու էք եւ ասէք զձեզ Հոռոմք » : Իսկ Խոսրով (Մեկն. Ժամագրոց, Կ. Պ. 1840, էջ 199). « Որ դք (ի Հայոց) այլոց ազգաց իրաւունս տացէ յիրս ինչ վասն ճշմարտութեան՝ Ծայդ կարգան եւ թերի ի հաւատս, ծանակ առնեն եւ հալածեն եւ ի մահ սպառնան, մինչ գրեթէ մաղապուրժ լիցի » : Իրականութիւն մը, որուն փորձն առաւ նաեւ Մեծին Խոսրովու որդին Գրիգոր Նարեկացի, ճիշդ այն պատճառաւ, որուն մասին է խօսքն. Գրիգոր, ինչպէս կը կարգանք անոր վարուց մէջ (Յայսմաւուրք, Թ. 213, թղ. 195ա Մատենադարանին Միաբանութեան) եկեղեցւոյ եղծեալ կարգերն կ'ուզէր հաստատել, արեղայք այսն առնէին զնա բիրտ եւ սուգա մարդիկք եւ համբաւէին զնա Ծայդն » (Թ. 10, ունի հոս « հերձուածող ») եւ կը խորհէին « քսորել զնա պատուհասի որպէս ինչպէս » : Գեղեցիկ տուած է Ծայդերու նկարագրութիւնն նաեւ Նիկոն վանահայրը (տես իր յունարէն գրութեան սլաւերէն թարգմանութենէն քաղուածքներ այս մասին Մ. Ի գործն էջ 33—38, յունարէնն անտիպ է ցայտմ), որուն թղթերէն օգտու-

եւով Անտիոքայ յոյն պատրիարքն Մակար կը գրէ իւր «Մեղուանոց» մատենին մէջ (առ Տէր-Յովհաննէսեանի, էջ 97—8). «Եւ թէ բազումք էին ի քահանայից եւ ի վարդապետաց անտի Ծայլն կոչեցեւոց բնակեալ յԵրուսաղէմ եւ ի սահմանսնորա... լեզու, գիրք եւ ընթերցուածք նոցա հայերէն, բանք նոցա ճշմարիտք իբրեւ գրոց մերոց, նոյնպէս եւ հաւատք նոցին»: Նիկոն յականէ կը յիշէ նաեւ ծայթ վանականեր Սեաւլեռան վրայ եւ Ս. Սիմէոնի վանքը: Ըստ այսմ տեղի չի մնար վիճել Ծայլն՝ գործածութեան եւ այդպէս անուանեալ ժողովրդեան հաւատքի մասին. խնդիր կարելի է ընել սակայն տեղւոյ վրայ, ուր կը բնակէին:

Ծայլն բա՛ շարժարանական մեկնութիւն պէսպէս օրինակաւ փորձուած է առ. Հ. Ալիշան (անդ) «Ծթբիւլ» բառէն կ'ուզէ անանցել, որ հարկաւ ծիծաղական է: Ն. Մառ կը համեմատէր ստորերէն յիշ (Ծաղ) «բաժնութիւն» բային հետ. աւելի հաւանական է Սմբնոսի արարերէն ձեռն շահի՝ «բաժանեալ», բառէն անանցելն. ինչպէս կը նկատէ Մառ (անդ 38 Ծն. 6), որ լիով համաձայն կու գայ հնոց սուած իմաստին «թերի ձեղբեալ», (տես Էմին, անդ. Ալիշան «ըստ նշանակութեանն ձեղբուած բաժնուած, ծած ծրղած»): Տէր Մկրտչեան (անդ 77): «Ծաղ, ազգին մէջ կ'ուզէ նշմարել թանգրակեան աղանդաւորաց Ֆացորդներն. Ծաղ բառն, կը գրէ, որ առանց տարակուսի Հայերէն իրենց ուրացեալ եզրարց արուած անարգական անուն մ'է շատ նման կը հնչուի Ασιάτοι անուան, որ Սերգիոսի մահու ընէ ետքը անորոշ ծագմամբ հերձուածող մը յերեւան ելաւ եւ նշանակալից դէր մը խաղաց: Դիւրին էր, կ'ըսէ. Ծաղ բառն յունաց բերանն Աժ-Գի շրջութիւն — քանի որ Ծ-Գի ստուգաբանութեան քոջն ենք, յիշենք նաեւ որ Հայոց եւ Աջաց ոչ անձանութի կողքին բնակող լազ ժողովրդեան արքաներէն մին կը յիշուի առ Թէոփանեայ Խոստ. (Ճամանակագր. յամբ 515 ապ. բուն, էջ 259—60) Τζάθος ό τών Λαζών βασιλεύς, որուն օրով զարձաւ ի քրիստոնէութիւն երկիրը:

Այս նկատմամբ ալ գոհացուցիչ տեղեկութիւն կու տան վերոյիշեալ մատենագիրքք, որոնց համեմատ տարածուած էին Ծառք գլխաւորաբար ի Փոքր Հայս, Կեսարիա-Սերաստիա-Երզնկա-Կարին-Ակն, նաեւ Երուսաղէմ, որ բնական ալ էր, քանի որ շատ երկար կրած են այդ կողմանք յունական ազդեցութիւնն: Ըստ տեղւոյ ենթարկուած էին յոյն պատրիարքաց իրաւասութեան, ինչպէս բացայայտ կը գրէ Նիկոն: Այս սահմանն ի հարկէ նկատելու է միշտ «մերձաւորապէս». վասն զի Ծառքն չէին ամփոփուած բացարձակապէս որոշ սահմանագծի մը մէջ. նաեւ ի Մեծ Հայս եւ մինչեւ ի Ղրիմ կային Ծառք, ցորշափ կար Քաղկեդոնի ժողովն դաւանող: Երկու անուանքս «Ծայթ» եւ «Քաղկեդոնիկ» հարկ է շատ դէպքերու մէջ մի եւ նոյն գաղափարի բացայայտիչ նկատել:

Ուխտանիսի յիշած «Ծաղազան» համանիշ է այս Ծայթերու հետ: Բրոսէ (անդ) եւ Մառ (էջ 31) «հաւանական» կը կարծեն թէ Ուխտանիսի յիշատակած Ծառքն ըլլան հիւսիսային Հայաստանի Ծառքէնցոյ գաւառին՝ բնակիչք,

1 Նշանակելու է որ երկու Ծաղազք անուն գաւառ կայ, մին Ազնեաց նահանգին մէջ՝ Տիգրիսի արեւմտեան կողմն (հմմտ. Հիւրշ. «Հին հայերէն տեղւոյ անուանք», էջ 182-3 եւ Մառ, անդ 31, Ծն. 2) յիշուած առ Եզիէի 10. 39, զոր ասորիք կ'անուանեն Beṣ Zawdai, լատ. Zabdicena. Ընունս «Ծաղազք», ըստ Հիւրշ. սխալ գրուածք մ'է փոխանակ Չաղազքի յառաջ եկած շփոթութեամբ հիւս. Հայաստանի «Ծաղազք», անուան հետ, զոր Ագաթ. 597 ընդ մէջ Սիւնեաց եւ Ուտեացոց կը յիշէ, եւ որուն բնակիչներն Խորենացոց քով (78) ընդ մէջ Ուտեացոց եւ Քարգարացոց կը յիշուին: Հայոց նախարարութեան Պահնամակի մէջ կը յիշատակուի նաեւ ասո՛ մը «Ծայթունիք», (Սոփերք Զ. 36 «Ծայթիունիք»): Նշանակենք նաեւ որ կայ անուն մը մերձ արաքեռոյն յիշուածներուն՝ Ծայթ-ն-շէթ (= Զիւրացիք, հմմտ. Ծայդան = Տիւրոս): Հայկազնեան Բաւարանն ի մէջ բերելով Ծայթ

տարբեր չէ Գուրեան եպիսկոպոսի համազումն ալ (Կողբա, 202): Առ այս նպաստաւոր երեւայ թեւ բեւ Մ. Այրիվանեցւոյ մէկ վկայութիւնն, որ (յամն 821) կը գրէ. «Յաւուրս Տէր Գաւթի՝ Փարսման քահանայ Կակաղեցի որոշեալ ի Հայոց՝ ի Աիրս դարձոյց զՄոնղէացիսն, այս է Մադն՝, որ կան այժմ ի Հոռոմս» (էջ 69): Բայց Այրիվանեցւոյ այս տողերն շատ դժուարաւ կրնան նման հաստատութեան մը նպաստել, Մխիթար կ'ուզէ ըսել թէ

բառին տակ Բարսղի Աւեղօրէից (էջ 30) մեկնութենէն նախադասութիւնս. «Մարկիոնիստայք եւ Եսայանձիք», կը կցէ զիտողութիւնս. յունարէնն Աւղենախանեանք. թեւ բեւս գրելի է «Եսայթ անձիք կամ Եսայդանեցիք», արդեամբք ալ ի տպագրին կը տեսնենք նախադասուած «Եսայթ անձիք», Բայց կարգաւու է այն տեղին ըսաւ Անտ. Չեռապրին «Գաժանացիք», որուն նման ունի օրիշ չին օրինակ մ'ալ, ուր կը գրուի «Գայժանացիք», այս ինքն Բարդաժան ասորի աղանդաւորին հետեւողք, որ կ'ընդունէին Աւղենախանոսի մուար վարդապետութիւնը: Հմմտ. եւ Եփրեմ Մեկն. Գ. Կորն. (տպ. Ա. Ենեա. 1836, էջ 117) «Այս ուսումն վարդապետաց տանն Բարդեժանու է, եւ վասն այսորիկ ոչ թողին Գաժանացիքն զայս թուղթ յառապեալ իւրեանց», ակս Կորայր, Բառաքննութիւն 63 Գոյն-ն-չիք, կը գիտէ Մառ, լեզուարանական օրէնքով հնարաւոր էր ըլլալ նաև Եսայժանացիք Եսայդանացիք. բայց Եսայթի մեկնութեան համար հետու են լոյս տալէ երկու անուանքս ալ: — Աւելորդ չեմ համարիր այս առթիւ նշանակել նաև թէ մերձ ի Սանաճին կայ գիւղ մը «Եսայթեր», անուն, որ կրնայ առնչութիւն մ'ունենալ Եսայթերու հետ: քանի որ յիշատակարանք կը մատնանշեն հոն յայն ազգեցութեան հետքերն (հմմտ. Ջաւախեանց, Բ. 104. Brosset, Description, p. 57): Ընդի եկեղեցւոյ մը արձանագրութեան մէջ կը կարգամ (Շիրակ, 73 Ծն.) «զայդին որ ի Եսայնոցին է, ընծայեցի»,

1 Բրոսէ (ի գաղ. թարգմ. Այրիվ. էջ 83) կը կարծէ ըլլալ Եսայ գաւառ մը ի Փայտակարան, Գուրի աջ կողմն, որ կողմերն ցայսօր իսկ կան կ'ըսէ 150 ընտանիք հայ-հոռոմ:

Փարսման Ծոնդէացիներն (ըստ Ն. Մառի՝ կարդայ Ծ--Գէ-շէները) քաղկեդոնիկ ըրաւ եւ բաժնելով Հայոց իրաւասութենէն մացուց քաղկեդոնիկ Արաց իրաւասութեան ներքեւ, ըրաւ այսու զանոնք Ծ-Գ նման ի Հոռոմն զանուածներու :

Ըստ իս Ուխտանիսի ակնարկած «Ծագ ազգն» նոյն է բողոքովին «Ծայթ» հայերու հետ, ազգ կոչուած է շեշտելու համար պարզապէս Ծայթերու բազմութիւնը : Ն. Ալիշան ասոնց բնակավայրն կը համարի «Փոքուն Ասիոյ մէջ Եփրատայ արեւմտեան ափանց վրայ» (ԲԶՄ. 1881, էջ 336) կամ «Աեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ միջեւ» (Հայաստանում, անդ) : Սեբաստիոյ շրջակայքն թէեւ շատ ի դէպ կու գայ Ուխտանիսի պատմութեան, բայց կը դժուարիմ այս կողմերն կատարուած ընդունիլ Ծագերու մկրտութիւնն : Սեբաստիոյ հայութիւնն ենթարկուեցաւ 986—1000 խիստ հալածանաց, երբ փոխանակ ի հայութիւն դարձի՝ կատարուեցաւ հակառակէն ի հոռոմութիւն դարձ, լուեցին երկար ժամանակ հայերէն «ժամաձայնք», միով բանիւ հայ անունն հալածուած էր ի սպառ (հմմտ. Ասողիկ 201—202). հետեւաբար այս միջոցին ենթագրել պատմուած իրողութիւնն, անտեղի բան մ'է : Բայց երթալով քիչ մը յառաջ դէպ ի Ալիլիկիա, կրնանք այն կողմերն կանգ առնուլ, ուր ժ դարուն յառաջացաւ մեծաքայլ Հայոց եկեղեցին, «Յաւուրս Տեառն Խաչկայ հայրապետին Հայոց, կը գրէ Ասողիկ (էջ 258), սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն արեւմտից, մինչեւ ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորոց եւ ի Տարսոն Ալիլիկեցոց եւ ի Սուլնդայ եւ յամենայն գաւառսն յայնոսիկ» : Թէ յիրաւի այս գաւառներն էին Ուխտանիսի նկարագրելիքն, շեշք կրնար ճշգիւ ըսել. բայց աւելի հաւանական կը թուի մեզ : Պատմագրին դորձածած բառն «մկրտութիւն» պէտք չէ պղտորել մեր միտքը, իբր թէ հեթանոս ժողովրդ-

դեան մը մասին ըլլայ խօսքն: Ժամանակակից հայ կաթողիկոսաց (Անանիա Մոկացւոյ, Խաչկայ) եւ եկեղեցականաց անհանդուրժող աստուածաբանութիւնն անվաւեր նկատած էր քաղկեդոնականներու մկրտութիւնը. եւ Անանիա իրեն խորհրդակից աստուածաբան վարդապետներով սահմանած էր դրականապէս ^{հրէի} մկրտել զարձող քաղկեդոնիկները (Ծագերը): «Սքա ամենեքեան (այս է թ զարու նշանաւ որ վարդապետք, զորոնք կը թուէ պատմագիրն), Ե-ր-է-ր-է-ն-է-ն-է-ն-է-ն-է-ն-է-ն-է-ն ընարու թեամբք գրովք աստուածայնովք հրամանաւ Տեառն Անանիայի զքաղկեդոնական մկրտեալն կրկին անգամ հրամայեցին մկրտել (Ա. 178): Ուխտանէսն ալ անշուշտ իրեն գործակից «Գրիգոր», եւ այլ «երանելի եպիսկոպոսներով», այդ վարդապետաց թուին մէջ էր: Աչքէ պէտք չէ հեռացրնել այն պարագան ալ որ պատմագիրն կը խոստանար թուարկել նաեւ «զվանորայսն հանդերձ վանականօք», եւն, բան մը, որ լիով կը ճշգրտուի Վիլիկեան Հայաստանի համար, մինչ նորագարձ նորատունկ ժողովողեան մէջ շատ ժամանակի կը կարօտէր այնչափ բարգաւաճելու համար:

Մենք սակայն շատ հեռուներն տարածուեցանք՝ թողով հիւսիսային Հայաստանը, ուր նուազ չէր նոյնպէս Ծ-ր-է-րու թիւն. թէ յԱղուանս, թէ ի Սիւնիս եւ թէ ի Շիրակ կար բազմութիւն մը Ծագերու — հոս վրական ազդեցութեամբ: Ասողկան Պատմութենէն եւ Անանիա Մոկացւոյ թղթերէն յայտնի են այն խնդիրներն, որոնք ծագեցան թ զարուս հիւսիսային Հայաստան. Աղուանք

1 Այս Գրիգորն է ապահովապէս Ասողկան (էջ 178) յիշատակած «Գրիգոր քահանայն յամուսնացելոց. յորդախօս եւ առատաբան ի պատգամս Տեառն», որ մեծ գործունէութիւն ունեցած է թ զարու կրօնական խնդրոց մէջ. թերեւս ապա եպիսկոպոս Տեառնարուած ըլլայ: Եթէ Ուխտանէսի յիշած Գրիգորն Եղիշ-Վոյն է:

եւ Սիւնիք կտրած հաղորդակցութիւնին Հայոց
 Վաթնոյնկոսին հետ յարած էին Վրաց եւ ընդգրկած
 Քաղկեդոնի ժողովն. թէ եւ Անանիա յաջողեցաւ
 կրկին հաստատել հին կապն, բայց իւր յաջորդ
 Վաթնոյնկոսն՝ Սիւնեաց Վահան եպիսկոպոսն —
 պարագլուխն «սպստամբութեան», վերստին յայտ-
 նեց իւր հաճութիւնն Վրաց, որով ենթարկուեցաւ
 սաստիկ հալածանաց, ստիպուեցաւ թողուլ ա-
 թոռն, սպաւինիլ ի Վասպուրական — առանց տա-
 րակուսի «Ծայթ» Ապուստոլին. ուր եւ մնաց
 ցմահ ըստ Ասողկան: Վահանայ յաջորդ Վաթնոյն-
 կոսաց՝ Ստեփանոսի եւ Խաչկայ դործն նոյնպէս
 կուուիլ եղաւ (Ծայթ) քաղկեդոնականաց այդ հզօր
 կուսակցութեան դէմ, որ շատ զօրացած էր: Ախտա-
 նէս, որ Խաչիկ Վաթնոյնկոսի օրով կը պատմագրէր,
 շէր կրնար իւր պատմութեան նիւթն ժամանակացս
 հիւսիսային Հայաստանի խնդիրներն՝ Ապուանից եւ
 Սիւնիքի յոյգերն եւ նուաճումն շքնարել: Այս ալ
 հնարաւոր է ըստ այսմ. բայց հաւանականագոյնն
 առաջինն կ'երևայ մեզի:

Երանի թէ յաջողէր օր մը Ախտանիսի պատ-
 մագրութեան ամբողջական օրինակի մը դիւտն, որով
 միայն հնարաւոր պիտի ըլլայ տալ վերջնական
 լուծումն այն ամէն խնդրոց, զորոնք շօշափեցինք
 ցոյս վայր, եւ զնահատել պատմագրիս արժանիքն
 ճշդութեամբ Հայոց եկեղեցական եւ մատենագրու-
 թեան պատմութեան համար:

Հոս կը վերջացնենք Ներածութեանս բա-
 ժինն, որ թէ եւ ընդարձակեցաւ մեր կարծածէն
 աւելի, բայց անհրաժեշտ էր լաւ հաւկնալու
 համար մեր ուսումնասիրութիւնն, զոր յաջորդ
 էջերու մէջ պիտի կատարենք:

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԸՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Մի-բ-ն-ն-ն-ն էր վ-ր-ո-ց է- շ-յ-ո-ց ը-ն-դ մ-ի-ն-ն-ն .

Կ . . . եւ այլ ինչ բանք եւ
խօսք չեին ուրիշ եղեալ ի ներքո .
իսկ այժմ ուստի՞ եղին . . .

Այս խօսքերս կ'ուղղէր Աիւրիոն Հայոց Աբրահամ Աթոզեկոսին թուականէս ճշդիւ 1300 տարի յառաջ՝ յամի 608, երբ սկսած էին խանգարիլ երկու եկեղեցեաց մէջ խաղաղական յարաբերութիւնք: Ի՞նչ «միաբանութիւն» էր այն, որուն քայքայման պատճառներն կը հարցաքննէ Աիւրիոն: Երկու եկեղեցեաց պետերու հարցը հարկաւ եկեղեցական տեսակէտով ըլլալու էր, «Միաբանութիւն» Խաչի դրօշի ներքեւ:

Քրիստոնէական բարձր վարդապետութեան հասանքն Փոքր Ասիոյ հիւսիսային ժողովրդոց մէջ Յունական Արեւմուտքէն եւ Ասորիքէն, իւր խաղաղական նուաճումներն դիւրաւ կատարեց Հայաստան, Վրաստան, Աղուանք եւն. որչափ ալ զրուցախառն ըլլայ ժողովրդոցս դարձի պատմութիւնն, այն չի կրնար ուրացուիլ, թէ Դ. դարու առաջին տասնեակին քրիստոնէական լծոյն ներքեւ կը գտնուէին արդէն այս երեք աշխարհները — միջնորդութեամբ՝ գլխաւորաբար՝ Հայոց Առաւուրչին:

Այս է բնիկ ժողովրդոց դարաւոր համադումն, եւ դայս կ'աւանդեն գրաւոր յիշատակարանք՝ Ե. դարէն ի վեր: Լուսաւորչի այս գերն կապեց դրացի ժողովրդոց սրտերն Հայոց եկեղեցւոյն հետ հոգեւոր միութեամբ, եւ տուաւ Հայոց եկեղեցւոյն տեսակ մը գերիշխանութիւն հաւատոյ իրաց մէջ եւ եկեղեցւոյ աւանդութեան պահպանութեան նկատմամբ — Վրաց եւ Աղուանից վրայ. այս մասին խօսեցանք բաւականաչափ արդէն: Այս համադումն յաճախ կը նշմարուի Հայոց եկեղ. պատմութեան մէջ. Վրկանի մարգարանն Սմբատ կը գրէր 608ին Յուրաւաւայ Մովսէս եպ.ին «Սուրբն Գրիգոր զայն (հաւատ) եւ նոցա (Վրաց) եւ մեք գնոյն ունիմք» (174). նոյնը կը յիշեցրնէին իրարու Հայոց եւ Վրաց կաթողիկոսները (էջ 180 եւն) եւ Վրթանէս կաթ. տեղապահն յամի 606 Յուրաւաւայ եկեղեցւոյն (էջ 128), որ իւր պատասխանին մէջ կը դաւանէր նոյն «դուրբ եւ զուղիղ հաւատն, զոր Մեծին Ս. Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի վաւկասային կողմանս» (Գ. Թղ. 132):

Գրիգոր Լուսաւորչի գործակցութեան եւ այնու այս ազգաց համար իւր մեծ նշանակութեան գեղեցիկ ցոյց մ'էր այն, որ Գրիգորի մահունէն ոչ շատ վերջը անոր թոռը՝ Վրթանիսի մանկահասակ որդին՝ զԳրիգորիս իրենց կաթ. ուղեցին Վիլքք եւ Աղուանք (Բուզ. Գ. զ. 12): Սրբոյն եղերական նահատակութենէն յետոյ յայնուամ խանդավառ. զգացմունքն եւ հանդիսաւոր յուզարկաւորութիւնն դէպ ի Ամարաս նոյնին գրաւականն էր (Բուզ. Գ. զ. 13): Անաղարտ պահեցին Վիլքք իրենց յարգանքը դէպ ի կաթողիկոսական ակառն եւ Ս. Գրիգորի տոհմը, այս-

1 Տես վերն էջ 1 եւն: Հմտ. եւ Աղաթ. 627-628. Փարպ. 50 եւն. Գիրք Թղթոց, 128, 132, 174, 180 եւն:

պէս Մեծին՝ Ներսիսի ձեռնադրուելու համար Աեսա-
րիա ուղևորած ժամանակ, ուղեկից էր նաև
« եպիսկոպոսն Վրաց Փառէն » — ըստ Մեսրոպ Երի-
ցու վկայութեան (Սոփ. Զ. 26), եւ ըստ Տարե-
գրոց (Hist. I. p. 136, Զուանշէր, 70) Ներսէս
ձեռնադրած է նաև իւր Յակոբ (Յօր) սարկա-
ւազն Վրաց եպիսկոպոս (տես վերը էջ 15 ծ.) :
Գժբախտաբար շատ անապատ է մեր առջև հօդը
Գ. դարու վերջին կիսուն եւ գրեթէ ոչինչ գիտենք
ժամանակիս յարաբերութեանց աստիճանի մասին :
Եթէ ուղեւոր քաղաքականէն եկեղեցականի մասին
ալ հետեւութիւն հանել, շատ ձախող եզրակացու-
թեանց հանդէպ պիտի նշմարենք զմեզ — զոնէ
ըստ Փաւստոսի¹ : Ինչպէս ալ եղած ըլլայ Գ. դարու
վերջերր, Ե. դարու խաղաղական յարաբերութիւնք
զեղեցիկ անցեալ մը կը պատկերեն :

Հայոց մատենագրութեան ոսկեդարուն, երբ
կը փայլէին ի Հայս Սահակ մը, Մաշտոց մը ու-
սումնասէր Առամշապուհի անդորր թագաւորու-
թեան երջանիկ օրերուն՝ չէին կրնար շամբապնդուիլ
դրացի քրիստոնեայ ազգաց հետ սիրոյ յարաբե-
րութիւնք : Գիտութեան նախանձաւոր առաքեալն՝
Մաշտոց Հայոց նշանապիրն յօրինելէն ետքը —
զիմեց նաև դրացի սահմանակից աշխարհները,
այն ժողովրդոց մէջ ալ ձգելու գիտութեան խոյժը,
զէպի մտաւոր բարգաւաճում սէր եւ եռանդ քա-
րողելու : Այսպէս կը պատմէ ականատես կենսա-
գիրն Աորիւն իւր վարդապետին գործունէու-
թիւնն այս կողմերը .

« Առնոյր ընդ իւր զումնս լաւագոյնս յաշա-
կերտաց իւրոց, յարուցեալ դնայր իջանել ի կող-
մանս Վրաց, եւ երթեալ յանդիման լինէր թա-
գաւորին, որում անուն էր Բակուր, եւ եպիսկո-

¹ Փաւստ. Ե. ԺԵ. 177 : Հմմտ. ՀԱ. 1907
էջ 293—4 :

պոսին (կաթողիկոսի) աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն՝ հնազանդեալ ընդ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին եւ գորացն, հանդերձ ամենայն դաւառօքն: Եւ նորագիրարուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով: Յորում եւ յանձն առեալ ամենեցուն զինդրելին կատարել. եւ գտեալ այր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղոյ, այր զբազէտ եւ ճշմարտահաստ. հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնիճազանջ՝ դաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս՝ տալ ի ձեռն վարդապետին. զոր առեալ՝ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն» (էջ 26):

Թէեւ շատ մութ են պատմագրին խօսքերն, եւ կը կարօտին լաւագոյն ընթերցուածի, բայց կը ներկայացընեն բաւականաչափ երանելւոյն գործունէութեան ասպարէզն եւ քաղուած շահն, որ մեծաշահ կ'երեւայ: Արկին անգամ կը գտնենք զինքը ի Վիրս՝ նոյն գործունէութեամբ.

«Իսկ նորա, կը գրէ Վորիւն, անցեալ զիմեալ ի կողմանն (Վրաց), առ որով ժամանակաւ Արձիւղ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. եւ նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօք պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն» (էջ 32): Վրական կողմանք, ըսելով պէտք է ի միասին իմանալ նաեւ Գուգարաց նահանգն, որուն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ նոյն իսկ Մաշտոցի աշակերտներէն մին՝ Սամուէլ՝ (հմտ. կոր. 26. ՀԱ. 1907, էջ 122): Մաշտոց երբ Վրաց աշխար-

1 Աւանդութիւնը թէ Վորիւն եւս ձեռնադրուած ըլլայ Վրաց եպ.՝ հիմնուած ինքնին կորեան վկայութեան վրայ՝ հիմնովին անճիշդ է, ինչպէս ցուցուց նորայր Բիզանդացի (Վորիւն Վրգ. եւ նորին թարգմանութիւնք ՏՓ. 1900 էջ 385—6):

Հէն անցաւ Գուգարք, ընդունեցաւ զինքը սիրով
բղեշին Աշուշայ՝ « եւ ի ձեռն տայր նմա զանձն
ամենայն գաւառովն իւրով. եւ նորա զամենա-
սփիւռ վարդապետութիւնն ոչինչ պակասու-
թեամբ քան զայլոցն գաւառաց անդ ցուցեալ, եւ
յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սա-
մուէլի, ինքն կը դառնար Հայաստան (էջ 31):

Այսպէս իւր անխանջ գործունէութեամբ
« զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից,
« իւրով աւետարանական եւ ողջապատում գնա-
ցիւքն, » լուսաւորեց Մեծն Մաշտոց (Կոր. 32): Եւ
իւր արդիւնքն կարճատեւ նշանակութիւն չունե-
ցաւ բնիկ ժողովուրդեան վրայ, այլ նաեւ յաջորդ
սերնդենէն շմատնուեցաւ մոռացութեան երկար
ժամանակ: Յամի 608 Աբրահամ կաթողիկոս Վրա-
ցիներն ի միութիւն յորդորելու համար կը դրէր.
« Մի հեղգասցուք զսէրն հոգեւոր, որ կայր ի մէջ
երկուց ազգացս՝ նորոգել, զայն, որ ի միջէ աղ-
բերէ առեալ էր զվարդապետութիւնն, որ նախ
ինքեանք զկենդանութեանն լոյս առին, որպէս ու-
սուցին մարգարէքն եւ առաքեալք, եւ ապա մեզ
եւ ձեզ հասարակ ուսուցին զաստուածպաշտու-
թիւնն, նախ երանելին սուրբն Գրիգոր, է- ոչ-
Մ-շո-ոչ, եւ զԳրոց ծանօթութիւն ի պնդութիւն
հաւատոց » (Գ. Թղ. 180):

Երանելւոյն առաքելական գործունէութիւնն
նաեւ յիշատակարաններու վրայ անմահացուած
մնաց: Այսպէս ԺԳ. դարուն Աննական վարդապետ
կը բողոքէր. « Եւ ընդ նոսա (ընդ Յոյնս) զԲ՛գարմանաս.
մէք ոչինչ քս՝ Հայոց յետին ծառայքս՝ Վերք այլ
նախատեն զմեզ եւ ուրանան. Մէ-ր-ոչ էր նոչ- գէ-
է- զԱ-ր-ճէ-ոչ է-ն Մէ-ր-ոչ է յընէլ. եւ յաջ թեւին
կայ հոյ գիր. եւ զայն ոսկւով ծածկեալ են, թէ
թող շերեւի » (Գ. Թղ. 534):

Այս սերը շարունակուեցաւ անվթար: Իբ-
րեւ դրացի, քրիստոնեայ միահաւատ, ժողովուրդ

կային երկակողմանի անդադար վաճառականական երթեւեկութիւնք, ուխտագնացութիւն, նաեւ խնամական կապ: «Հայք եւ Վիրք սահմանակիցք են միմեանց, կը դրէ Մովսէս եպ. առ Սմբատ, շառք յազատաց եւ յողովք ի շինականաց՝ աստի անդր հասաննն, եւ անտի՝ այսր» (Գ. Թ. Ղ. էջ 172): Պրոկոպիոս (Վասն Պարսկ. պատ. Բ. իե, էջ 263) կը յիշէ թէ կային ի Գուին Վրաստանէն բազմութիւ վաճառականներ: Ծանօթ իրողութիւն է Վրաց բղեշխին տան Մամիկոնեանց հետ խնամութիւնն. Աշուշայի որդին Վաղգէն «կին ուներ զգուստր Վարդանայ՝ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի . . . անուն նորա Վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ, եւ Շուշանիկ յորջորջանօք յետոյ անուանեալ» (Սոփ. Թ. էջ 11) եւ Վարդանայ երէց եղբոր Հմայեկի կնոջ քոյրն Անուշվամ «ուներ ի կնութեան բղեշխն Վրաց Աշուշայ» (Փարպ. 111): Բայց պէտք է խոստովանիլ որ Գուգարաց զիրքը Հայոց հետ ուրիշ էր, քան որ էր Վրաց: Այն աշխարհը իւր բախտին յաճախակի փոփոխութեամբն մերթ հայկական հող էր եւ մերթ վրական, այս պատճառաւ ալ ժողովրդեան մեծ մասն հայ էր եւ հայախեղու: Կարեւոր նշանակութիւն ալ ուներ սակայն երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, իբրեւ երկու աշխարհաց սահմանադրուի, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքն Յուրտաւ երկու ազգացս՝ Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց օղակն կը կազմէր: Յամի 607 կը դրէր Արրահամ Կիրիոնին. «Այժմ՝ զլարագոյնն եւ զծանրագոյնն մեզ եհաս լսեւ, զի զմիաւորութիւն հաւատոյ եւ զասպնջականութիւն զերկոցունց աշխարհացս՝ Յուրտաւայ եկեղեցին անշարժ միջնորդութեամբ պահէր, ուստի սէր եւ խնամութիւնք մարմնաւորականք եւ հաղորդութիւնք հոգեւորականք կատարէին ցնծալից ուրախութեամբ: Աստի ի ՄԾխութայի ի Խաչն [եւ ի Մանգղեաց խաչն, էջ 194]

դալով, եւ այտի ի սուրբ Աթուղիկէ [Ազարշապատու էջ 164] եւ յայլ վկայարանս յաղօթեւ» (էջ 169):

Յուրտաւայ բնակչութեան մէկ մասին հայազգի եւ հայալեզու բլալուն համար տեղւոյն եպիսկոպոսք կ'ընտրուէին նաեւ Հայերէն (Գ. ԹՂ. 178): Ս. Շուշանիկ երբ ամուսնանալով Ազգենի հետ կը բնակէր այս քաղաքը աւելի ճօխացան Հայք եւ Շուշանիկ ազգայնոց համար «կարգաւորած» էր հայերէն լեզուաւ «պաշտօն» (ժամասացութիւն), զոր ազգայինք սրբուհւոյն խոստովանողական մահուրնէ ետքն ալ շարունակեցին: Ապա Աիւրիոն նոյնն վրայերէն ալ թարգմանելով՝ երկու լեզուաւ ալ կը պաշտուէր: Յուրտաւ սակայն ուղղակի Արաց կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էր: Աիւրիոն 608ին թուելով Ս. Շուշանիկէն մինչեւ իւր ժամանակ Յուրտաւայ եպիսկոպոսաց անունները, կը գրէ. «... եւ այլք եպիսկոպոսուէք ի Հայոց եւ սմանք ի Արաց էին ի Հայոց --- էւ --- էւ, ի Հայոց --- էւ --- էւ: նոքա եւ մեր վարդապետք բնդ միմեանս խաղաղութեամբ կեցին. ի միմեանց ուսանէին եւ զմիմեանս ուսուցանէին. եւ մեր քան զմեր հարանցն ոչ թողեալ ինչ է եւ ոչ յաւելեալ ի հաւատոց: Եւ ազատ մարդիկն որ ի Հայոց ի Աիւրս խնամութիւն արարեալ էր, ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտօնն գային, եւ ի սուրբ Աթուղիկէ եւ յայլ եկեղեցիսդ աղօթեւ, անխիղճ ի միմեանց օրինաց հաղորդէին. եւ միաբանութիւն էր Արաց եւ Հայոց բնդ միմեանս» (էջ 178—9):

Միութիւնս ցուցուեցաւ նաեւ Արագանանց եւ Արահանանց պատերազմներու ժամանակ բնդդ էմ Պարսից մագութեան: «Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն (Հայք, Աիւրք եւ Աղուանք) առ միմեանս առնէին եւ ուխտադու-

Թիւնս, եւ բազում երգմամբ Աւետարանին հաստատէին» (Փարպ. 47): Թեթեւ միջադէպք մը պէտք է նկատել Աշխթանգայ երգման անհաւատարմութիւնն (Փարպ. 132—135), որ երբեք առիթ չեղաւ բարեկամական սիրոյն քայքայման. համերաշխութիւնն ընդհանուր էր, կարեկցութիւնն հասարակաց. Ղ. Փարպեցին խօսելով Ազան Արծրունւոյ վրայ, վախճանելէն ետքը, կ'ըսէ, « յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոզի մինչեւ ցայսօր եւ յաւիտեան անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հոյաստանեայց աշխարհիս, Աքաց եւ Աղուանից » (էջ 6): Չարմանալի պէտք չէ երեւալ այս մեզի. նոյն իսկ եկեղեցական տարին քսա մեծի մասին համապատասխան էր Հայոց տօնացոյցին: Չնայելով բաժանումէն ետքը Աքաց ստէպ Հայոց հասցէին ուղղած պարտաւանքներուն, յառաջագոյն իրենք ալ կր պահէին — նոյն իսկ հայերէն կոչմամբ, Ա---Ն---Գ---Գ Դ---Է: Նաեւ Մ---Դ---Է ւսմորութիւնն, ինչպէս յերեւան հանեցին Ն. Մառի հետազօտութիւնք ի Սինայի, կը նշմարուի հին Աքաց յիշատակարաններու մէջ, թէ եւ ապա արմատախիլ ընելով՝ յաճախ անգամ կը մեղադրէին Հայերը ասոր համար (համա. Բ. ՉՄ. 1904, էջ 45): Այն պարագան իսկ, որ Ղաղար Փարպեցի Աղաբաշապատու սուրբ տեղէքը նորոգելու համար նաեւ Աքաց եւ Աղուանից աշխարհներէն նպաստ կը գտնէ (Թուղթ, 196), առանց տարակուսի մեծագոյն համերաշխութեան բացայայտ նշան մ'է:

Բայց հաւատոյ իրաց եւ եկեղ. աւանդութեանց մէջ ունեցած միութիւնն ցուցնելու գեղեցիկ առիթն ընծայուեցաւ Չ. դարու սկիզբներն՝ Հայոց Բարգէն Աթողիկոսի օրով, որ եւ քարն գայթակղութեան եղաւ ապագայ քայքայման: Լաւութաւորուելու համար իրողութեանս մասին ab ove կարեւոր է լսել պատմութիւնը:

Մինչդեռ Հայք, Վերք եւ Աղուանք ընդդէմ Մազդեզանց քրիստոնէական հաւատոյ համար աւրիւն կը թափէին իրենց հայրենի աշխարհին մէջ, Բիւզանդական հողին վրայ կը զայրանային օր աւուր կրօնական բանակաւիւք. դարձեալ Մազդեզութեան հրամանակարգ վարդապետութեան մասին էր վէճն, այժմ ընդ մէջ ուղղափառաց եւ Եւտիքեանց: Քաղկեդոնի 451ի Գ. Տիեզերական սինհոդոսն կը դատապարտէր հանդիսապէս Եւտիքէսի հերետիկոսական նախադասութիւնն. — որ կը վարդապետէր էֆրէսիոս յետ Գրգորիոսի բնութիւնն, — հաստատելով հակառակէն էֆրէսիոսի բնութիւնն, — համաձայն Հռովմայ Լեւոն Ա. Մեծ Քահանայապետին (440 — 461) վարդապետական թղթին (Տոմար, τόμος): Ժողովոյն վճիռը աւելի սաստկացուց յոյգերը — հակառակ կայսերական իշխանութեան ձեռք առած խափանիչ միջոցներու: Ժողովոյն Սահմանադրութիւնն հակառակութեան բախեցաւ մանաւանդ Ասորիք (Անտիոք), Եգիպտոս (Աղեքսանդրիա) եւ Պաղեստին (Երուսաղէմ): Յուլիանոս առաջն առնուլ մտածեց և Պոլսոյ Ակակ պատրիարքն Հենոտիկոնով (εἰνοτιχον = «Միութեան գիր»), զոր Աղեքսանդրիոյ Պետրոս Ծանրախօս (μὀγγος) պատրիարքի խորհրդով յօրինած էր եւ հրատարակած (482) Զենոն կայսեր (474—491) հաւանութեամբ եւ ի դիմաց Երկիմաստ գրութիւն մ'էր այս. վիճմանց առարկայ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին կը լռուէր բոլորովին, «երկու բնութիւն» բացատրութենէն կը զգուշացուէր եւ հաւատոյ սահման կ'առաջարկուէր միայն նիկիոյ, և Պոլսոյ եւ Եփեսոսի տիեզ. ժողովները: Բայց չյաջողեցաւ Ակակ իւր խորհրդեան մէջ: Այժմ առաջին երկու կուսակցութեան վրայ աւելցաւ երրորդ մ'ալ, Հե-

Նորիկոնի հետեւեալը: Արեւելեայց այս ընթացքն
 բնականաբար Հռոմէն շէր կրնար հաշտ աչօք նկա-
 տուիլ. արդեամբք ալ ծագեցաւ արեւելեայց եւ
 արեւմտեայց մէջ անհամաձայնութիւն, որ տիրա-
 հռչակ «Աղակեան հերձուած» անուամբ տեւեց
 35 տարի (484—519):

Չենոնի օրով՝ որչափ ալ ճիգ կ'ըլլար Հենո-
 տիկոնին հնազանդեցընել արեւելեան եպիսկոպոս-
 ները, ի Հայս որ եւ իցէ խնդիր շեղաւ, Հայք եւ
 Վիրք դեռ նոր վերջ կու տային պարսկական կռուոյն:
 Չենոնի յաջորդ Անաստաս Ա. կայսրն (491—518)
 ալ նման իւր նախորդին միաբնեայց կողմն բռնեց,
 եւ մեծ եռանդեամբ զամէնքը կը ստիպէր ստորա-
 գրել Հենոտիկոնին. այս բռնութիւնն ի գործ կը
 դնէր մանաւանդ պարսկական պատերազմէն ետքը
 (507/8): Մտադրութեան արժանի է Թէոփանէս
 Խոստովանողի՝ տողերս, զոր կը գրէ յամն 508
 «Յայսմ ամի թագաւորն Անաստաս ստիպէր զե-
 պիսկոպոսն Անտիոքայ՝ զՓղարիանոս ձեռն արկա-
 նել Հենոտիկոնին Չենոնի, որ արար իսկ ժողով
 եպիսկոպոսաց, որ ընդ իւրեւն էին, գրեաց զիր
 երկայնածիգ, յորում ընդունէր զժողովս Նիկիայ,
 Կ. Պոլսի եւ Էփեսոսի, իսկ զժողովէն Քաղկոնոնի
 ամենեւին իսկ լուէր: Նշումէր զԳիտոգորոս [եւ զԹէո-
 դորոս], մերժէր զչորեսին զլուխ» եւն:

Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցական
 կապն Անտիոքի պատրիարքութեան հետ ծանօթ
 իրողութիւն է: Անշուշտ այս կապի շնորհիւ՝ Ան-
 տիոքի միջնորդութեամբ Անաստասի ձայնն լսուե-
 ցաւ նաեւ ի Հայս. եւ Չենոնի Հենոտիկոնին
 թարգմանութիւնն Անաստասի թղթին² հետ
 (յամէ 506) նաեւ ի Գուին խաւրուեցաւ յամի 508³:

1 Հմմտ. Թէոփ. 282 եւն:

2 Անաստասի թուղթը տես Գ. Թղ. 277-8:

3 Թուականիս մասին տես Հանգ. Ամս. 1904, էջ

Անաստասի խնդիրքն լսելի եղաւ մանաւանդ այնու, որ ի Միջագետս եւ ի Հայս Պարսից գէժ տարած յազթութիւնք (Թեոփ. 223—231) իւր անունն փառաւորած էին արդէն այն կողմերը:

Բարգէնն էր այն ժամանակ Հայոց Կաթողիկոսը (506/7—512/3): Պատասխանելու համար Կայսեր խնդրանքին եւ Հենոտիկոնին, գումարուեցաւ ժողով մը: «Գումարման տեղն այս անգամ Գուին Հայոց ոստանն եղած չէ, հապա նոր քաղաքը, այս ինքն Աղարշապատ Մայր եկեղեցւոյ մէջ, անշուշտ ասիկա աւելի կենդրոնական ըլլալով վրաստանէն, Աղուանից եւ Սիւնեաց երկիրներէն գալու եպիսկոպոսաց համար¹»: Ժողովոյն ներկայ էին վրաց Գաբրիէլ Կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, Աղուանից եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսները, եւ այլ բազմաթիւ ազատորեար (Գ. Թղ. 177): վրաց եպիսկոպոսաց անունները պահուած են, թէպէտ «ի կարի ծածուկ եւ այլաձեւք», Աբրահամ Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն երրորդ թըղթին մէջ (Գ. Թղ. 182—83): Ժողովականք — անծանօթ հրապարակին վրայ եղած կրօնական վիճից, ըստ ամենայնի ուղիղ կը տեսնեն Հենոտիկոնի միտքը եւ միաբան Հայք, Վիրք, Աղուանք եւ Սիւնիք կը ճանչնան ուղղամիտ եւ «Հոռոմց» վարդապետութիւն, եւ իրենց Յունաց հետ ի հաւատս հին մութիւնն շարունակելու համար կ'որոշեն ստորագրել: Նման Անտիոքի եպիսկոպոսին, իրենք ալ կը գրեն հաւատոյ թուղթ մը — յետիններու բացատրութեամբ «պայման նամակ» մը, զոր բացի

1 Գ. Թղ. 223-224-225 Ն. Յ. — Իրասախոհի Կեղծիքը եւն. Բ. (անտիպ): Հմմտ. Յովհ. Պատմարան, 36.¹¹ Բարգէն առնէ ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, վրաց եւ Աղուանից ի նորքաղաքի ի Ս. Կաթողիկէին ի Մայրն եկեղեցեաց Հայոց: Տե՛ր Միւն-ի-ն-ը Ե. Վ. Die arm. Kirche, p. 32. անիմանալի պատճառաւ Գուին կը համարի ժողովատեղին: Ըյո մասին տե՛ս եւ մեր մատենախօսականը Հանդ. Ըմտ. 1904. էջ 212:

իրենց ընտանի լեզուներէ — հայերէն, վրացերէն, կր թարգմանեն նաեւ յունարէն (եւ ասորերէն), բնագիրք կը պահուին կաթողիկոսական գիւանները իբրեւ հաւատոյ դաւանութիւն, եւ յունարէնն կը խաւրուի կայսեր՝ 1:

Չախոյ կը ժողովոյն վճիռը: Բիւզանդիոն Ահակեան հերձուածի մէջ էր, ուսկից Անաստասի († 518) յաջորդք գիւրաւ կրցան կանգնուիլ՝ մեր-

1 Հետաքրքրական են Աբրահամու տողերը. «Ազովեա եւ դու զժողովն Քաղկեդոնի եւ գտումարն Լեւոնի, որպէս նախնին քո երանելին Գարրիէլ կաթուղիկոսն Աբացն զովեաց ընդ երանելի հարսն մեր հանդերձ ակառակացք իւրովք, որոց անուանքն են այսորիկ՝ Որ ինքն Գարրիէլ եպ. Մցիթիթայի անուանի եւ Պաղղէն եպ. թագաւորութեան տանն ... (24 թուով) Աբգ՝ այս երանելի եպիսկոպոսունքս, որ յաշխարհէ մերմ էին, եւ ընդ Աղուանիք եւ ընդ Սիւնիք ի Հայս գիպեցան յաւուրս Բարգենայ Հայոց կաթուղիկոսի. յայն ժողովի, յորում անիծան ի նոցանէն մարանութեամբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ տումարն Լեւոնի: Եւ զի պայման նամակն, որ հայերէն գրով էր, յապատմբութեանն կորեաւ, եւ թարգմանեցաւ այս յՈւրհայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նորա ունէին ի մէնջ, եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, շխարացին թարգմանել, զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսացդ եւ եպիսկոպոսարանացն անուանք, եւ են որ ի կարի ծածուկ եւ սյլաձեք: Բայց թէ կամիր անուամբք եպիսկոպոսացն եւ յաջորդաւ ակեղեացն եւ սյլաձեւ անուամբք եպիսկոպոսացդ՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել, եւ զսյլոցն եւս, քանզի եւ մեր գմբս սյդ տարազու մարթացաք գտանել, եւ մանաւանդ թէ զպայման նամակն իսկ գտանիցէք գրով մերով, էջ 182—83: ժողովքիս ծանօթ կ'երեւայ Բեթ-Աբրահամայի Սիմոն եպիսկոպոսը, երբ կը գրէ Անաստաս կայսեր օրով, թէ Հինոսիկոնն կ'ընդունին եւ իւր հաւատքին կը հետեւին այժմ՝ եւ ունին յայտնի Աբաստանի (Gurzani) 33 եպիսկոպոսք իրենց թագաւորներու եւ նախարարներու հետ, ինչպէս եւ Պարսկահայոց 32 եպիսկոպոսք իրենց մարզպաններու հետ. Assemani, Bibl. Or. I. 355:

ժելով Հենոտիկոնը եւ ենթարկելով սաստիկ հաւածանաց Գ-բն-նէրը: Քայքայուած էր այլ եւս այն «միութիւնն» Հոռոմոց հետ, զոր ստեպ սովոր էր կրկնել Բարգէն իւր թղթոց մէջ. «Չայս հաւատ Հոռոմք եւ մեք՝ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք ունիմք» (Գ. Թ. 45, 46, 51): Սկսան Հայք ուժանալ Յոյներէն եւ մօտենալ «ուղղափառ» Ասորիներու: Այս ընթացքը բռնեցին Ներսէս Բ. Աշտարակեցի (548—557), Յովհ. Բ. Գաբեղինեցի (557—574) եւ յաջորդք:

Վրաց եւ Հայոց յարաբերութիւնք տակաւին խաղաղ էին, եւ կը շարունակուէր հաւատոյ միութիւնն, թէեւ զէպ ի Երուսաղէմ յաճախակի երթեւեկութիւնք կը սպառնային խորտակում մը, ինչպէս իրագործուեցաւ այս Աղուանից եւ Սիւնեաց համար Զ. դարու կիսուն:

Երուսաղէմ նուիրական անուն մ'էր առաջին դարէն սկսեալ քրիստոնէից՝ իւր սուրբ յիշատակներով: Գրեթէ միշտ անպակաս եղած են հեռաւոր եւ զրացիաշխարհներէ ուխտագնացութիւնք սուրբ տեղեաց, ասկէ հաստատուած են նաեւ գաղթականութիւններ եւ բազմութիւն մը վանօրէից: Նուազ շէր ուխտաւորներու թիւը նաեւ Հայաստանէն, Վրաստանէն եւ Աղուանքէն: Տարեգիրք (Hist. I. p. 137) կը յիշեն մասնաւորապէս Վրաց Վախթանգ թագաւորին ուխտագնացութիւնն Երուսաղէմ: Գ—Ե. դարերուն կային արգէն հոն հայ վանքեր. բայց ծաղկեցան մասնաւոր Զ. դարու սկիզբները, այնպէս որ ժամանակակից մը՝ Անաստաս Վրդ. նոյն դարու վերջին քառորդին կը յիշատակէ յանուանէ 70 Հայոց վանք (Հայապատում, Բ. 1. էջ 514—521): Այս թուին հետ կրնային մրցիլ նաեւ Աղուանից մենաստանները նոյն տեղ (Անդ, 517 եւ կաղանկատ. Բ, ծր. 227): Ունէին առանց տարակուսի համապատասխան թուով Վիրք ալ, թէեւ ասոր մասնաւոր թուար-

կութեան պատահած շեմ: Անաստաս Արզ. իւր գրուածքին մէջ կը նշանակէ. «Ս. Յովհաննու վանքն ի դրանն Յարութեան (յառաջագոյն Հայոց էր), զոր այժմ՝ Արացիք ունին» (էջ 516): Պրակտիկոս (Աստուծոյ խնամութեանց, Է. թ. սպ. Բանն, էջ 328) կը թուէ Յուստինիանու Երուսաղէմ շինած վանօրէից թուին մէջ նաեւ τὸ τῶν Ἰβήρων ἐν Ἰερουσόλυμοις. Կը յիշուի Երուսաղէմ վրահան նշանաւոր վանք մը նաեւ «Ս. Խաչ» անուամբ (ROC. IV, 1899, 540—41). Կային նման բազմաթիւ մեծամեծ վանքեր ալ, ուր կը գտնուէին վեր կրօնաւորներ (Brosset, Deux hist. p. 330, n. 1): Արահան վանքերու թուին մէջ նկատելու է նաեւ նոյն Անաստաս Արզ. ի նշանակածներն «...Գուգարաց վանք: Բոյեշիսի վանքն շինեալ ի նոյն կողմն, որ կոչի Ս. Սարգսի եւ Բագոսի» (էջ 515): Այն պարագան իսկ, որ կիւրթոն ունի թղթակիցներ Երուսաղէմ, եւ հոն թարգմանել կու տայ շորս տիեզ. Ժողովոց պատմութիւնն եւ սահմանները, որոնք ի Ս. Անաստասիա եւ ի Ս. Սիոնի» կը խոստովանուին (ԱՐՄՏ. 1902, էջ 568), այս է Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն եւ Ս. Սիոն եկեղեցիներու մէջ, նշան է թէ կային հոն բուսական թուով ազգակից կրօնաւորներ: Այս պիտի տեսնենք, թէ կիւրթոն իւր առ Գրիգոր Քահանայապետ թուղթն ալ Երուսաղէմի վրայէն խաւրեց: Երթեւեկութիւնք Արաստանէն մինչեւ Երուսաղէմ կ'ըլլային բնդհանրապէս Հայաստանի ճամբով՝ եւ Ասորիքէն (Անտիոք). այս առթիւ կը մտնէին Ասորոց հետ ալ մտերիմ յարաբերութեանց մէջ, եւ Անտիոք եւ սահմանակից Սեաւ լեռանց մենաստան-

1 Գրքը Թղ. 179. «Ձի սպա ինչ շնչ Հոյ», բայց թէ հնարահ հնարեւել երբէք, թէ Աստուած արժանի առնէ երթել երկրորդիւ հարց տեղը երբեք կը գրէ կիւրթոն առ Արրահամ:

ներն կ'ըլլային նաեւ ճգնաւայր վիր կրօնաւորաց¹։ Այս կէտերը ի զուր չէ որ կը յիշատակենք։ Վանականք, որոնք յառաջագոյն (մինչեւ Չ. դարու կէսն) կրնային միարնեայ ալ եղած ըլլալ, Յուստինիանու եւ Յուստինոսի ստիպիչ հրամաններէն ետքը չէին կրնար միարնեայ դաւանութեամբ երուսազէմ մնալ։ Հայ կրօնաւորներէն մաս մը, որ շուգեց հպատակել հրովարտակին, ստիպուեցաւ թողուլ քաղաքն (Հայապատուժ, էջ 519—20. ԱՐԲՏ. 1896, էջ 252)։ Այսպիսի անցք կրեցին անշուշտ նաեւ Վերք իրրեւ Հայոց հաւատակից, եւ իրենցմէ ալ եղան հաւանողներ կայսեր հրամանին։ Երուսազէմի հայրապետները վաղ իսկ ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն եւ հաստատուած էր հոն երկու բնութեանց վարդապետութիւնն։ Այսպիսի հողի վրայ երթեւեկութիւնք Փոքր Ասիոյ հիւսիսային աշխարհներէ անձուկ շփման մէջ կը գնէին ուխտաւորները երուսազէմացիներու եւ Ասորիքի յոյներու հետ։ Լուրջ հարցում մը. «ուստի՞ եղեն» հաւատոց խտրութիւնք իրենց եւ երուսազէմացոց մէջ, կրնար դիւրաւ խելամոտեցընել զիրենք իրին։ Նման անդրադարձութիւնք շատ անգամ կարծեաց փոփոխմամբ կը վերագարձընէին ուխտաւորներն Հայրենիք։ Ազուանք Չ. դարու խոնարհող կիսուն ազգուած այսպիսի հանգամանքներէ՝ հեռացած էին արդէն Հայերէն², իրենց հետեւած էին քիչ

1 Իստրամանութիւնք Արոց եւ Երուսազէմ յարաբերութեանց նկատմամբ հմնա. A. Zagarelli: Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai. Թարգմ. ուստիւրէնէ A. Andres ի Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins. XII (1889) p. 35—73.

2 Թ. Չ. Բ. Ը. Բ. — Ե. Չ. — Գ. Թ. Չ. էջ 81—84. Կաղանկատ. 94—97. հմնա. եւ Գ. Թ. Չ. էջ 193։ Թուղթ Ե. Չ. Երուսազէմացոց ստ. Արատ. ԱՐԲՏ. 1896. էջ 252—256։

յետոյ նաեւ Սիւնիք՝ եւ ընդգրկած երկու բնութեանց վարդապետութիւնն եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը: Յովհ. Երուսաղէմացի իւր թղթին մէջ կը յիշէ թէ իւր նախորդները գրած են թղթեր Աղուանից. հաշակաւոր թուղթ է Երուսաղէմայ Մակար հայրապետի առ Վրթմանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս գրած կանոնականը՝: Վիրք, որ այդ երկու ժողովրդոց հետ ալ յարաբերութեանց մէջ էին, շուտ թէ ուշ չէին կրնար ականատես շըլլալ եղելութեանց: Մասնաւորապէս թէ նաեւ Վրաց հետ թղթակցած են Երուսաղէմի հայրապետք, չկայ այս նկատմամբ յիշատակարան, թէ եւ ենթադրել կու տայ պատմութիւնը: Բայց անտարակոյս առանց գիտութեան եւ հրամանի Երուսաղէմի հայրապետին չէր ասորա-յունական բարձրագոյն հոգեւորականութեան երեւալն Վրաստան, ուր երկար ժամանակ տիրող տարրն եղաւ եւ մեծապէս նպաստեց բնակչութեան մէջ քրիստոնէական կրօնից բարգաւաճելուն: Չ. դարուն մանաւանդ տեղի ունեցաւ այս գաղթականութիւնն Անտիոքի շրջակայ մենաստաններէն (Չ--ան-չէր, 91, 95). իրաւամբ պէտք է հրաւիրել մեր ուշադրութիւնն ասոնց մուտքն ի Վիրս ճիշդ այն ժամանակամիջոցին, երբ կ'իյնայ յատկապէս վրական եկեղ. պատմութեան ամենէն աւելի տաղ-նապալի ճգնական վայրկեանն: Հարկաւ այս հոգեւորական դասը իւր գործունէութիւնն պիտի

1 թ--ըն Եւզ. Բ. -- Վրթմանէս եւն. Գ. թղ. 7—880. Օրպէլ. 66—69:

2 Հրտ. Գ. թղ. 407—412: Յայժմ առ հասարակ կը կարծուի թէ նամակագիրն ըլլաց Երուսաղէմի Մակար Ա. հայրապետն (312—335) եւ ուղղուած առ Վրթմանէս Աթ. (333—341): Վերապահելով ուրիշ առթի մանր քննութիւնը՝ կը մասնանշենք հոս, որ գրուած է թուղթս Չ. դարու Բ. կիսուն Երուսաղէմի Մակար Բ. հայրապետն (565—572) առ Վրթմանէս եպ. Սիւնեաց (558—580):

573/4ին Տիրերեայ հրամանաւ ժողովք ըրին Յունաց հետ միանալու նպատակաւ, ժողովքին մէջ ոմանք հաւանեցան եւ ընդունեցան Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը, եւ ոմանք մերժեցին: Վերջիններս դառնալով Հայաստան՝ թղթեր գրեցին Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին, որ իրենց հետ միանայ ընդդէմ քաղկեդոնականներու, Աբաս սակայն բացասական պատասխանեց. նոյնպէս գրեցին նաեւ Աբաց. բայց անոնք ալ միտ չդրին¹, բացի քանի մը գաւառներէ, այսինքն Տաշիր, Զորափոր եւ Գարդմանք եւ Արձախէն ոմանք:

Անանուն պատմագրին այս տողերը կարելոր յիշատակարան մը կ'ընծայեն, որով ի վիճակի ենք ապագայ բաժանման նկատմամբ ի յառաջագունէ կռահում ընելու: Անհամաձայնութեանց ծիւերն սկսած էին արդէն ջովանալ, դէպի Բիւզանդիա համակրանքը բողոքել. Մորկայ եւ Խոսրովու 591ի դաշնադրութեամբ երբ Աբաստանի ալ մէկ մասն Յունական հող եղաւ, աւելի մղում ստացաւ: Այսպիսի տեսլեան մ'առջեւ Հայոց Մովսէս Բ. կաթողիկոսի վարանումը, երբ Վերք կաթողիկոս խնդրեցին իրմէ. այժմ կրնայ իւր ճշգրիտ մեկնութիւնն ընդունիլ: Մովսէս կ'ընտրէ կաթողիկոս այնպիսի անձ մը, որ իւր վստահութեան լիուլի արժանացած էր, եւ քաջայոյսէր թէ Արարիոնամբայինդ պիտի պահէ յաճախ վտանգի ենթարկուած կապը: Առ այս երդում իսկ պահանջած է Արարիոնէն — ինչպէս ժամանակակիցք կը յիշատակեն:

Պակտելով մեր ձեռքը գրաւոր ազբուր՝ շենք կրնար հոս խնդիր բնել կարելոր կէտի մը վրայ, այս է, թէ ընդհանրապէս ինչ շափով եղած են Ձ. դարու մէջ Աբաց յարաբերութիւնք Յունաց հետ կրօնական տեսակէտով: Այս մասին փոքր

¹ Ἰβήρας ἔγροσαν. Οἱ δὲ, σφοδρῶς ἀντιπλέοντες, οὐ κατεδέξαντο, *անդ.* col. 1245—1246.

իսկ ծանօթութիւնն պիտի տար մեզի չնարաւու-
րութիւն բացատրելու Աիւրիոնի կատարած դերն այս
նկատմամբ: Ար կարծենք միշտ թէ երբեք այնչափ
մոլեռանդն չեն եղած իրենց հայրենի հողին վրայ՝
վարդապետական վիճարանութիւնք Յունաց կամ
Ասորոց հետ, ինչպէս Չ. դարու վերջերն Հայոց
եւ Յունացը: Պարզ է որ կրքի փոխուած վիճա-
բանութիւնք յամառեալ մտաց ուրիշ կերպ մտա-
ծել եւ գործել կու տան: Ժողովուրդ մը, որ ան-
ծանօթ է դարերով վիճարանութեամբ ծեծուած
խնդրոց, դիւրաւ պիտի հրաժարի իւր կարծիքէն,
երբ աւելի մտացին եւ ճշմարիտը համոզեցուցիչ
ապացոյցներով ներկայացուի իրեն: Արական հողը
այսպիսի հանգամանաց մէջ էր բստ երեւութին:
Աիւրիոն, երբ կը պարսաւէր զինքը Արրահամ,
Յունաց հետ հաղորդութեան մէջ մտնելուն հա-
մար, պատասխան կու տար ի դիմաց Արաց եկե-
ղեցւոյն, թէ Մեր նախնիք Ս. Գրիգորէն այն
հաւատքը բնդունեցան, զոր կը դաւանէին Երու-
սաղէմացիք եւ Հռոմք, եւ նոյն վարդապետու-
թիւնն աւանդեցին մեզի, այս նկատմամբ «այլ ինչ
բանք եւ խօսք չէին ուրեք եղեալ ի ներքս» եւ կը
հարցընէր «իսկ այժմ ուստի՞ եղեն»: Եւ յիշեցը-
նելով թէ իր դաւանած հաւատքն ալ այն
հաւատքն է, զոր շորս պատրիարքական աթոռ-
ներն կը դաւանին, կը յաւելուր. «Արդ զոր նոցա
հաւատն կալեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հա-
րանցն եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ, այժմ
զիւրդ թողուցումք զայն եւ ձեզ հաւատասցուք»
(Կ. թղ. 179): Խօսքեր, որոնք Հայաստան եւ
Յունաստան յուզուած խնդրոց բոլորովին անտե-
ղեկութիւն կը յայանեն, եւ սակայն Աիւրիոն կը
համարձակի ըսել ի դիմաց Արաստանի Եկեղեցւոյն,
թէ եւ ինքն լաւ ծանօթ էր իրողութեանց:

1 Հմտ. եւ F. N. Finck: Die Georgische Lite-
ratur [Die Kultur der Gegenwart. I. 7.] p. 302.

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

Հայկական ազգայնական Վրաց Դատարանի
 վրայ :

Քրիստոնէութեան մուտքը Հեթանոս արեւելքի մէջ նաեւ մտաւոր կենաց վրայ գործեց ազգեցիկ փոփոխութիւն եւ եզրայրական այն «միաբանութիւնն», զոր նշմարեցինք երկու ազգացս եկեղ. յարաբերութեանց մէջ, մտաւոր կենաց համար ալ ունեցաւ իւր ճշմարիտ նշանակութիւնը : Իրենց կրօնական միութիւնն այնուհետեւ կը ծառայէր միանգամայն Արեաց ազգեցութեան դէմ ամուր պատնէշ մը, եւ կը բանար դռները յունականին առջեւ. քրիստոնէական եզրայրացութեամբը հաղորդութեան մէջ կը մտնէին բարգաւաճ յունական եւ ասորական արեւմուտքի հետ եւ երթեւեկութիւնք ի Բիւզանդիոն եւ յունական երկիրները շահաւէտ ազգեցութիւն յառաջ կը բերէին ծանապարհորդաց վրայ :

Առանց տարակուսի, ինչպէս Հայք, նոյնպէս Վիրք ունէին Յունաստան եւ Ասորիք ուսանողներ, որոնք հայրենի հողին վրայ ապագային գիտութեան մշակներ հանդիսանալու նպատակաւ կը դեզերէին յունական գպրոցները, թէեւ Վրաց համար չունինք յայտնի ակնարկութիւն հնոց քով : Զագարեղի (անդ, էջ 35), կը նշանակէ այսպիսի նպատակաւ մասնաւոր հաստատութիւն մը Անտիոք, ուր վրացիք յունական եւ ասորական գիտութեան եւ լեզուաց պիտի ծանօթանային, եւ յոյն եւ ասորի պաշտօնեայք վրացերէնի, ապա ի Վիրս գործելու եւ այլ եւ այլ թարգմանութիւններ կատարելու համար : Վրաց տարեգիրք կ'աւանդեն նման նպատակաւ առաքելութիւններ ի Բիւզանդիոն եւ յԱնտիոք, եւ Անտիոքէն ի Վիրս եկած գաղթականութիւններ. բայց ապահովապէս

աւելի ստէպ էին ուսումնական տեսակէտով երթեւեկութիւնը իրենց զբացի աշխարհն՝ Հայաստան, եւ ասկէ Վրաստան, եւ կրնանք ըսել վստահաբար Պ. Ֆինկի հետ (անդ, էջ 301), թէ յունական տարրը վրական մասննագրութեան վրայ երբեք չզործեց այն աստիճանի ազդեցութիւն, որ նշանակալից մղում մը տար, ինչպէս Հայք ազդեցին ի սկզբան այնպէս բարձրագոյն կերպով: Վերք Հայոց միջնորդութեամբ ծանօթացան յունական գրականութեան եւ այն այնպիսի դարու մը մէջ, երբ տիեզերական եկեղեցւոյ հետ մի էին երկու աշխարհներն ալ, եւ հաւասարապէս հաղորդութեան մէջ: Ստացուած այս հեղինակաւոր դիրքը շարունակուեցաւ գրեթէ մինչեւ բաժանում (Է. դար), երբ յունական ազդեցութիւնն աւելի զօրացաւ եւ տիրող հանդիսացաւ: Այս հայկական շարժումն իւր ազդեցիկ դրից մէջ էր մանաւանդ Ե. դարուն, երբ Հայոց կողմանէ նոյն իսկ մասնաւոր առաքելութիւն ալ կ'ըլար ի Վերս: Յիշեցինք վերը Մաշտոցի կրկին երթն Վրաց կողմերը եւ անոր աշակերտներէն ոմանց այս կողմերու եպիսկոպոս ձեռնագրութիւն¹, որ մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի ըլլայ նաեւ Վրաստանի մտաւոր լուսաւորութեան համար: Այս հանգամանքը յինքեան միայն ամփոփուած՝ եզական զիպուածք մը չէ: Հայք ուրիշ շատ առիթներու մէջ ալ նոյն դերը կատարեցին: Շատ բնորոշ են այս տեսակէտով Աիւրիոնի խօսքերն, որ դեռ Է. դարուն կը գրէր Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսին, թէ իրենց եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն ոմանք «ի Հայս ուսեալք էին, եւ ի միմեանց ուսանէին եւ

1 Կոր. 26. Խոր. Գ. ծգ. 248. «Ընարեալ մանկունս եւ յերկուս բաժանեալ զասս եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՑէր խորձենացի եւ զՄուշէ Յարօնեցի»:

զմիմեանս ուսուցանէին» (Գ. ԹՊ. 178): Այնպէս որ նոյն դարուն Վրթանէս Քերդող կը համարձակէր — թէեւ փոքր ինչ մեծամտութեամբ, բայց Վիւրիոնին եւ Վրաց ազատներուն, թէ «զամբ այդք եւ յայտ առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս» (անգ 139):

Նշանակալից կէտ մ'է միշտ ներկայ ինդրոյս համար Հայոց աւանդութիւնն (առ Խորենացւոյ), իբր թէ Մաշտոցն եղած բլլայ Վրաց նշանագիրներու հնարողը: «Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ եւ նոցա նշանագիրս սուելոյն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլեն եւ հայ լեզուի» (Գ. ծգ. 248): Հայոց պատմագրին այս աւանդութեան հիմը կը կարօտի սակայն հաստատուն հողի, զոր շունի դժբախտաբար: Անտարակոյս այսպիսի ենթագրութեան առաջնորդած է զինք այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին երկու ազգացս նշանագիրները: Արեան մութ խօսքերը անբոյթ կուսան չեն բնծայեր այս հաստատութեան, եւ Փարպեցւոյ ալ անծանօթ է: Վրացի գիտունք՝ հետեւելով իրենց տարեգրոց, կասկածական կը նկատեն Խոր. վկայութիւնն, որոնց համակարծիք կ'երեւան նաեւ Եւրոպացի լեզուագէտք: Ինչպէս ալ ուզուի մեկնել Վրաց նշանագիրներու ծագումը¹, շի

¹ Վրաց Ցարեգրոց համալայն փրական Ղզփարեաի ծագումն փրկչական թուականէն երեք դար յառաջ՝ Փառնասց Ա. թագաւորի ժամանակ կ'ընայ. բայց որովհետեւ այսօր Վիբք երկու տեսակ նշանագիր ունին՝ Միտքը—լէ (գիւտուորական) եւ Խո—շ—ը—լէ (քահանայական), ինդիր կրնայ ըլլալ թէ Ցարեգրոց ակնարկածն ո՞րն է ասանցմէ: Վրական աւանդութիւն մը Միտքը—լէ նշանագիրն կը համարի, որուն պաշտպան կը հանդիսանայ Յ. Լ. Օկրոմէնզեւոյ. որ յամբ 1881 իւր «Վրաց — գիտնացութեան» յոդուածին մէջ ջանաց միանգամայն ջրել հայկական աւանդութիւնն, թէ Մաշտոց է Վրաց նշանա-

կրնար ուրացուիլ. թէ կայ աղերս մը Վրաց եւ
 Հայոց նշանագիրներու մէջ, եւ կը նշմարուի եր-
 կուքի վրայ ալ մէկ կաղապարող ձեռք, որ Մաշ-
 տոցին ըլլալու է: Մեծին Մաշտոցի այս գործու-

գիրներու հնարողը: Ըստ իւր կարծեաց Միխայիլն նշանա-
 գիրք փոխ առնուած են շինթ-լուկէն, իսկ խո-չո-չուրիները
 ծագած են Միխայիլներէն: Մաշտոցի գործակցութիւնն
 միայն Միխայիլի նշանագրոց նախնական կըր ձեւերուն
 ուղիղ գծերու փոխելու մէջ կը նկատէ: Բայց Օկրոնչեզե-
 լովի այս մեկնութիւնն անհիշե է նոյն իսկ Վրացի բանա-
 սէրներու աչաց, որոնք ընդհակառակն Միխայիլներու
 ծագումն մինչեւ ժ-ժԱ դար գործածական խո-չո-չուրիներէն
 կը համարին, նկատելով որ բոլոր հնագոյն ձեռագիրք
 գրուած են խուճուրիով (տե՛ս A. Chachanow: Über den
 gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie,
 WZKM, VII (1893), p. 310—337). Փր. Միւլլեր կը միտի
 սեմական կամ լուս եւս արամեական ծագմամբ ընդունիլ
 վրական գրերն, նոյնպէս հին ժամանակներէն, ինչպէս Տա-
 բեգիրք կը նշանակեն (Fr. Müller: Über den Ursprung
 der grusinischen Schrift ի Sitzungsber. d. k. Akad. der
 Wiss. in Wien, phil.-hist. Cl. CXXXVII (1897), p. 1—12
 շՆ. 1897. էջ 187), իսկ Մաշտոցի մասնակցութիւնն պա-
 կաս նշանագրոց լրացնելու եւ վերջին ձեւ տալու մէջ կը
 համարի: Միակողմանի է Միւլլերի ընթացքը, եւ որ շատ
 զգալի է բովանդակ յօդուածին մէջ. մտադիր զննութիւն
 մը յառաջ բերուած համեմատութեանց վրայ ակնկերէ կը
 պատկերէ աչաց այն մեծ նմանութիւնը, որ կայ մէկ կող-
 մանէ խուճուրի նշանագրոց եւ հին մետրոպեան հայկական-
 նին մէջ եւ միւս կողմանէ նշանագրոց թուին, դասաւո-
 բութեան եւ անուններուն մեծ նմանութիւններն, որոնք
 մասնամիշ չ'ընեն երկուքին վրայ հաստատարպէս գործած
 ձեռք մը, ըստ հետեւորդի հայկական աւանդութեան
 հաւանական ճշմարտութիւնը: Տեղւոյս չի հայիր այս մա-
 սին աւելի տողել: Թէ՛ խախտեով (p. 319) եւ թէ՛ Ն. Մառ
 (Объ единствѣхъ заглавнъхъ букв.-групп. филол. р. 11), խնդրոյս
 վերջնական լուծումն միայն վրական հնագրութեան մանր
 քննութեամբ կը կարծեն թէ կրնայ տրուիլ, որ չէ ձեռ-
 նարկուած տակաւին: «Վրաց եկեղեցական գիրքը կը գրէ

նէութիւնն եթէ երկբայական իսկ ձգենք, հարկ է ծանրակշիռ համարիլ արդարակորով Աորեան վկայութիւնն, թէ Մաշտոց ունեցած է գործակցութիւն Աբայ մտաւոր լուսաւորութեան համար եւ այն գլխաւորաբար քրիստոնէական գրականութեան համար անշափս կարեւոր Մատենին՝ Աստուածաշունչի (Հին եւ Նոր կտակարանք) վրացերէն թարգմանութեան մէջ: Իւր առաջին իսկ առաքելութեան ի Ախրս, համաձայնութեամբ Աբայ թագաւորին (Բաղուր) եւ Մովսէս եպիսկոպոսականին, Ջաղայ թարգմանին յանձնեց հայերէնի վրայէն թարգմանել վրացերէն՝ Ս. Կիրքը (Աոր. 26): Աորեան տողերն որչափ ալ մթագնած ըլլան՝ թէ այս իմաստով պէտք է հասկընալ, բացի Աբրահամ կաթողիկոսի վկայութենէն (Գ. Թղ. 180), ակներեւ կը ցուցընեն, ինչպէս Ն. Մառի ուսումնասիրութիւնք յերեւան հանեցին, նոյն իսկ վրացերէն Աստուածաշունչի հին թարգմանութեան մէջ տեսնուած կոյտ մը հայերէն բառերը, զորոնք թարգմանիչն ներս առած է հայերէնէն¹:

Հայկական ազգեցութեամբ Աբայ մատենագրութիւնն ալ ի սկզբան եղաւ զուս կրօնական բովանդակութեամբ: Հաւանականաբար, բաց ի սուրբ Կրքէն, զեռ շատ նման թարգմանութիւններ ալ կատարուեցան այս դարուն, երբ Հայք գրաւուած գիտութեան սիրով՝ իրենց մայրենի լեզուին կը փոխէին յոյն եւ ասորի սուրբ հարց գլուխ գործոցները. շրջան մը, որ իրաւամբ սեպ-

Ն. Մառ, եթէ տուած էլ շինի հայ Մեսրոպը, բայց նա, անկասկած, կազմուեց Հայոց սյրբեհարանի օրինակի համեմատ, եւ, ըստ էութեան, Հայոց պատմագիրներէի հազորգածը իրականութեանը բնաւ չի հակառակում (Հայփրացական յարար. էջ 6):

¹ Ն. Մառ, Հայփրացական յարարերութիւններէի մասին անցեալում. Տփ. 1898, էջ 42: ԱՐԲՏ, 1899, էջ 208-209. *Объ единствѣ задачъ арм.-груз. филол.* p. 11.

Հականաձ է իրեն « Հայոց մատենագրութեան ոսկեգար, յորջորջումը: Բայց դժբախտաբար անձեռնհաս ենք այս մասին ապացոյցներով խօսիլ, քանի որ ոչինչ հասուցած է ժամանակն Վրաց հին մատենագրութենէն: Հազիւ Թ. դարէն կը սկսին վրացերէն գրաւոր յիշատակարանք: Նկատելով նոյն իսկ այն փոքր բեկորները, որոնք հնութեան ժանիքէն ապրած հասած են, կրնանք մեզի թոյլ տալ երեւակայել բաւականաչափ հայկական ազգեցութեան ծանրակշիռ շափր Վրաց մատենագրութեան վրայ: Ն. Մառ.¹ օրէ օր յերեւան կը հանէ նորանոր յիշատակարաններ այս մասին. թողով Հիւպոզիտեայ երէնց էրէնց,² Եպիփանու Ս-ընց Մեմօնի-նե-նց, Բ-ընց-Է-նց -- Է-նց-Է-նց եւն հայերէնէ վրացերէն թարգմանութիւնքն Ը-ԺՆ դարուց մէջ, յիշենք հոս տասնեակ թուով վկայաբանութեանց հայերէնէ թարգմանութիւնքն, կատարուած « ոչ ոչ քան զէ-Ը դար »:

Եթէ այսօր այսպիսի յիշատակարանաց թիւն քիչ է, պատճառն բացի բարբարոս ազգաց գերող գերփող արշաւանքներէն՝ մասամբ պէտք է նկատել նաեւ երկու ազգացս մէջ ծագած հակառակութիւնները, երբ Վիլք Հայոցմէ իրենց որեւիցէ կախումն կամ կրած ազգեցութիւնն ժխտելու համար աշխատած են ջնջել ամէն այս կարգի յիշատակարան:

Մեր նպատակին համար մտադրութեան արժանի է նոյն իսկ Կիւրիսնի անձն, որ յունական կրթութեան հետ, ստացած էր նաեւ հայկական կրթութիւն իւր Գունոյ մէջ երկար դադարման ժամանակ: Նա իւր նամակները հայերէն կը գրէր:

¹ Մառ. Հայ-վրացական յարար. 43-44: Изъ поѣздки на Афонъ. ПРФС, անդ: Тексты и разскавія по армяно-грузинской филологіи, գիրք I-VII, С. Петерб. 1900-1907.

Եւ ընդհանրապէս հայկական ազգեցութիւնը վրացերէն լեզուի վրայ յաճախակի յարարերութեանց պատճառաւ ունեցած է հին ժամանակներէն արդէն կարեւորնշանակութիւն եւ, այն, աւելիքան որ ցայժմ պարզուած է, բայց այս կէտին քննութիւնն գործ է ընդարձակ աշխատութեան՝:

Այս նկարագիրն ունէր Հայոց եւ Արաց-միարանութիւնը՝ գրեթէ մինչեւ Չ. դարու վերջալոյսը: Գարձնենք այժմ մեր ուշադրութիւնը Գունոյ կաթողիկոսարանը, որուն հանգամանքներէն կախուած էր գլխաւորաբար միութեանս ոյժը եւ շարունակութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Մ-Լ-Է- Բ . ԵՆԷԼ-ԵՐԵՆԷ՛ :

Հայաստանի եւ Արաստանի տէրերն երկու հզօր ինքնակալներ էին այս շրջանին, Պարսկական բաժնի՝ «Անուշիրվանն» Խոսրով Ա. (531—579), եւ յունականին Յուստինոս Բ. (565—578). Խաղաղ կ'ընթանային իրք երկու պետութեանց մէջ ալ. «խաղաղասէր եւ աշխարհաշէն» (Սեր. 28) Խոսրով ամենայն կերպով ձեռնտու էր երկրին բարգաւաճման. քրիստոնէութիւնն առատապէս կ'ըմբոշինէր ազատութիւնը՝ մասնաւորապէս 562ի դաշնագրութենէն ետքը: Յանկարծական փոթորիկ մ'անդորրութեան ուկիանին մէջ վերի վար յեղ-յեղեց ամենայն ինչ յանկարծօրէն. դարձեալ մոգերու հնարագիտութեամբ: Չանդիկ գեղն եւ քրիստոնէութիւնն երբեք հաշտ աչօք չէին նկատած զիրար. մոգութիւնն սպառսպուռ ջնջումն կը խնդրէր քրիստոնէութեան. եւ Խոսրով ունկնդիր

1 Հմմտ. Հ. Աճառեան՝ Չայնարանութիւն վրացերէն հայերէնից փոխառեալ բառերի. ԱՐՐՏ, 1898, էջ 309—351, 365—371:

կ'ըլլար մոգերու անվերջ թելադրութեանց: Ար ձեռնարկէ Արքայից արքան կրկին հալածել, ճնշել քրիստոնէութիւնն իւր պետութեան մէջ ամենայն սաստկութեամբ (571/2):

Բանակ մը մոգերու՝ անթիւ զօրաց ընկերակցութեամբ կը խաւրուի նաեւ Հայաստան, Արաստան՝ բովանդակ քրիստոնէայ բնակչութիւնն արեւդական երկրպագու ընելու վախճանաւ: Ատրուշան մը պիտի կանգնուէր նաեւ ի Գուին: Սուրէն, Գրունոյ պարսիկ մարզպանը, ետեւէ էր արագ արագ ի գլուխ հանել հրամանը՝ հակառակ տեղւոյն աշխարհիկ թէ եկեղեցական մեծամեծաց զիմադրութեան: Աթողիկոսն Յովհաննէս Բ. Գարեղինեցի (557—574), տանուտէրն Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետը՝ Աւարդան, Ասասկայ որդին, զուր կը յորդորէին զմարզպանը կասիլ գործէն. ատրուշանը կը բարձրանար...:

Յուզուած էր քրիստոնէայ բնակչութիւնն եւ ապստամբութեան ծրագիրն՝ շինուած արդէն: Սուրէն վերջապէս կը զիջանի նկատելով վերահաս վտանգն եւ կիսակատար թողուցած ատրուշանը՝ կը շուէ ի Գուան նոր հրահանգներ առնելու համար արքայից արքայէն: Արեւաց տէրը սակայն նոյն մոգութեան ծառան է. հետակորոյս ջնջել կը սպառնայ արքունական հրամանաց ընդդիմացողները, փոխանակ յետս կոչելու յաճախ փորձուած եւ երբեք ի գլուխ չեղած անխորհուրդ հրամանը: Սուրէն կը մեկնի արքունիքէն դէպ ի Գուին

1 Գունոյ 572ի ապստամբութեան ընդարձակ նկարագրութիւնն կու տանք ուրիշ առթիւ. հին կը գնենք նաեւ մատենախոսական ծանօթութիւնքը: Երկար խոսած են այս մասին յատկապէս սահմայիններէն՝ Սերէոս եւ Բարդիկ, եւ արտաքիններէն՝ Յովհաննէս Եփեսացի (Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt J. M. Schönfelder, München, 1862, S. 61—65) Թեոփանէս Բիւզանդացի եւ Եւսպր:

15.000 զօրքով. բայց հազիւ թէ կը մօտենայ քաղաքին պարիսպներուն, կը կրէ ուժգին ընդհարում մը, ուր իւր գլուխն ալ կը տուժէ Վարդանայ սրոյն — 2 Փետրուարի 572:

Այսպէս կը բացուի այս շրջանը մեր առջեւ: Այսօրն Յուստինոս երգմամբ խոստացած էր պաշտպանութիւն Հայոց դեսպաններուն, որոնք ի ծածուկ դիմած էին Բիւզանդիոն օգնութիւն հայցելու Պարսից դէմ, փոխարէն խոստանալով ենթարկել կայսեր իշխանութեան ներքեւ Պարսկահայաստանը:

Հայք շուտով զգացին ապստամբութեան դժնդակ հետեւութիւնն. զրգուած էր խոսրով: Թէպէտ յաջող էր ի սկզբան պատերազմներու ընթացքն, եւ Վարդան կանգնած էր շքեղ յաղթութիւններ Միհրանի եւ խոսրովու վրայ¹, այսու հանդերձ անկարող էին երկար դիմակալել Պարսից բուռն զօրութեան: Գունէն, որ պատերազմաց կենդանն էր այնուհետեւ, քիչ վերջն հատուածեցաւ բազմութիւն մը փախստէից դէպ ի կայսերական մայրաքաղաքն, որոնց թիւն կը կազմուէր գլխաւորաբար ապստամբութեան առաջնորդ ոստանիկներէ, աշխարհական եւ եկեղեցական. անոնց մէջ էին Վարդան Մամիկոնեան իւր ընկերներով եւ կաթողիկոսն Յովհաննէս: Այսօրն մեծաշուք ընդունելութեամբ պատուեց փախստեաները եւ զետեղեց արքունական թոշակով՝ փառաւոր ապարանքներու մէջ:

Բիւզանդիոնի այս ձեռնառութիւնն նշան էր բեկման յոյն-պարսկական խաղաղական դաշանց (562). բայց ձերունին խոսրով այլ եւս չունէր փորժակ բանակի գլուխն անցնելու, եւ խաղաղութեան պատգամաւոր կ'առաքուի ի Բիւզանդիոն Սերուխտ. սակայն անհնարին կ'ըլլայ խաղաղու-

¹ Սեր. 26-27.

Թիւն կայացրնել եւ կը շարունակուին պատերազմներն վեց տարի անընդհատ:

Փախստէից թուին մէջ կը տեսնուէր նաեւ Յովհաննէս Բ. Աթողիկոսը՝ շրջապատուած եպիսկոպոսներէ: Այսերական մայրաքաղաքին մէջ այժմ ուրիշ էին պարագայք. Աթողիկոսն հակառակ քանի մը տարի յառաջ հայրենի հողի վրայ Յունաց հանդէպ ցուցուցած քաղաքականութեան՝ ստիպուած էր համաձայնիլ հիմայ անոնց հետ ի կրօնականս, ընդունիլ Քաղկեդոնի ժողովն եւ հաղորդութեան մէջ մտնել տեղւոյն պատրիարքին՝ համանուն Յովհաննէս Գ. ի (565—577) հետ. իրեն հետեւեցան միւս եպիսկոպոսներն ալ: Համբաւն սակայն հաճոյքով չսուեցաւ Հայաստան. եւ ծագեցաւ գժտութիւն ընդ մէջ Գունեցւոց եւ Բիւզանդացւոց, եւ արդիւնք՝ փոքր ժամանակէն կտրուեցան հաղորդակցութիւնք երկուստեք: Տարագիր կաթողիկոսն օտարութեան մէջ երկու տարի հաղիւ երկարեց բազմարդին կեանքը եւ «կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս ժե՛ վախճանի՛» ի Ա. Պոլիս 574ին՝: Աթողիկոսին մահուան զոյժն մեծ ցնցում յառաջ շքերաւ ապահովապէս Գունեցւոց վրայ, որոնք թերեւս ընտրած էին արդէն ուրիշ մը, թէեւ այս մասին պատմագիրք ըշինշ կ'աւանդեն, բաւականանալով ըսել թէ իրմէ վերջը Գուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս (իր տեղապահն) «Մովսէս, այրն Աստուծոյ,

1 Յովհ. Պատմ. 38:

2 Joh. von Ephesus. S. 65: Հարկ է ըսել որ հայ պատմագրաց քով լսուած է բոլորովին Աթողիկոսին փախուսան Ա. Պոլիս եւ հոն վախճանիլը: — Մահուան թուականն նշանակեցինք 574, որուն ճշմարտութեան բացի ի Յովհ. Եփեսացիէն, վկայ է նաեւ ինքն Յովհ. Պատմարան, երբ կ'ընծայէ կաթողիկոսութեան 17 տարի. արդ Ներսէս Բ. վախճանեցաւ 557ին, որուն վրայ գումարելով 17, կը ստանանք 574:

որ յեղիվարդ գեղջէ, որ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ» (ի Գուին)¹ :

Մեզի անձանօթ է Մովսիսի կաթողիկոսութեան առաջին տասնեակ տարիներու գործունէութիւնը. բայց յամենայն դէպս մեծ եղած պիտի ըլլայ եւ ամենայն աշալտջութեամբ: Յոյն-պարսկական պատերազմներն կը շարունակուէին դեռ. Գուին ասպարէզ էր կռուոյ, եւ մերթ Յունաց եւ մերթ Պարսից աւերիչ արշաւանաց ենթակայ: Մովսէս աւերակաց վրայ ստիպուած էր իշխել անշուք եւ անզարդ, աւելի կարեկցելով բեկեալ ժողովրդեան՝ քան նորանոր ձեռնարկութիւններով բարգաւաճման նկրտելով: Գունոյ կաթողիկոսարանն՝ եւ կաթողիկէն՝ Ս. Գրիգոր այրած էր 572ի ասպտամբութեան ժամանակ². Մովսէս հետեւաբար պարսպած պիտի ըլլայ նաեւ նոր հայրապետանոց մը դտնելու եւ առ այն կարեւոր սպասներն հոգալու. վասն զի հայրապետանոցի բոլոր կահներն կարին տարուած էին ի պահեստ (Սեր. 53):

Մովսիսի նկարագիրն կու տայ Չամչեան (Բ. 256) կոչելով «այր մեծիմաստ». իբր այսպիսի ալ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, թէ եւ շատ ազքատ են յայսմ պատմագրաց տեղեկութիւնները: Հ. Չամչեան հետեւելով անագանագոյն դարուց պատմչաց՝ անոր մասին խօսած ժամանակ (էջ 256—258) կը յիշատակէ դէպքեր, որոնք արդիւնք են պարզապէս սխալ ժամանակագրութեան. եւ հոս շենք կրնար ի նկատի առնուլ իբրեւ ստուգութիւն. օր. համար, թէ նա 551ին իւր կաթողիկոսութեան — — ջն — — ղն (!) հանած է ի գլուխ ի վաղուց ցանկացուած Հայոց թուականին հաստա-

¹ Եովհ. Պատմ. 38 :

² Սեր. 26. «Չեկեզեցի Ս. Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արարեալ համբարանոցս Պարսիկքն. հարին հուր եւ այրեցին, վասն որոյ եղև նոցա խոսովութիւն մեծ» :

տութիւնը, կամ թէ իւր օրով նահատակուած է Ս. Յիզաիրուզը եւ ինքը կատարած է յուզարկաւորութիւնն, ունեցած է խնդիրներ Բուխանիաներու հետ եւ զանոնք մերժած Հայաստանէն եւն: Իրողութիւններ, որոնք ստուգիւ տեղի ունեցան Զ. գարու մէջ, բայց շատ այլազգ եւ ոչ Մովսիսի օրով:

Շատ անորոշ տեղեկութիւն է Եովհաննէս Պատմաբանի (էջ 38) աւանդածը, թէ «Յամի տասներորդի հայրապետութեան սորա եւ երեսներորդի առաջնորդի ամին Խոսրովայ՝ որդւոյ Աւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բուրակի ՇԼԲ ամաց, ապա ի հրամանէ մեծին Մովսիսի քերթողք եւ զիտունք արուեստին եղին զկարգ թուականութեան թորգամեանս համարոյ, որ է շարժումն յառաջխաղաց եւ հիմն զանազան մասանց արուեստին, եւ այսպէս ըստ հայկական լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց եւ յայնմ հետէ ոչ կարօտանային իբրեւ մուրացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս»:

Պատմաբան Աթոզիկոսիս մութ խօսքերս շատ օտարոտի մեկնութեանց պատահած են յետնոց քով, եւ ծառայած յենակէտ Հայոց թուականի հաստատութեան զրոյցին համար:

Ի նշպէս պէտք է միտարանել Մովսիսի (574—604) ժ. կամ (ըստ Չեռագրաց) Փե. տարին (584 կամ 589) Խոսրովու (531—578) ԼԱ. տարւոյն (562) հետ. շմիտարանութիւնը ակներեւ է. որ դժուարաւ կրնայ հանդուրժել ուրիշ մեկնութեանց: Այլուր՝ առիթ ունեցած ենք երկար զբաղելու խնդրովս, եւ պատշաճ իմաստն պարզելու. Մովսէս Եովհաննէս Պատմաբանի դրուատեաց արժանացած է մի միայն տօնացուցի կարգադրութեան համար՝ ըստ հինգ հարիւրեակի դրութեան:

Յիշեալ տեղ ուսումնասիրուած է նաեւ թէ ինչ հիմամբ կը վերագրուի Մովսիսի 551ին Գունոյ ժողով մը, ինչ հիմամբ Վարդան Պատմիչ (էջ 57) ՊՄովսէս կը համարի ձեռնադրիչ Աբգիշոյի եւն եւն (ՀԱ, էջ 224):

Հ. Չամչեան (Բ. 291) կը յիշատակէ, թէ Յոյն-պարսկական պատերազմաց ժամանակ (578) Յունաց կողմն փախստեայ Հայոց համար բարեխօսած ըլլայ Մովսէս Խոսրովու առջեւ եւ Խոսրով ներողամիտ գտնուած: Այս մասին անձանօթ է մեղի աղբիւր. կը կարծենք թէ Չամչեանի սոսկ ենթադրութիւնն գրի առնուած է հոս:

Մովսէս Վաթողիկոսի անձնաւորութիւնն հետաքրքրական է աւելի՛ ժամանակի եկեղ. պատմութեան մէջ կատարած դերով. յատկապէս թէ ինչ դիրք բռնեց նա Յունաց հանդէպ:

Զ. դարու առաջին քառորդին երբ քայքայեցաւ Հայոց Յունաց հետ ունեցած միութիւնն, ծագեցաւ անհաշտ թշնամութիւն մը երկու ազգացս մէջ, որ տեւեց շատ երկար եւ շատ աղիտալի հետեւութիւններով: Նշանակալից էր քայքայումն այնու մանաւանդ, որ Հայաստան կրկին իշխանութեանց բաժնուած էր, Յունաց եւ Պարսից, եւ ասկէ՝ ենթարկուած կրկին անխուսափելի հոսանքներու: Յունական բաժնի Հայք բնդգրկած էին Յունաց դաւանանքն՝ Երկու բնութիւն ի Քրիստոս. իսկ պարսկահայք՝ Մի բնութիւն: Այսպիսի խորութիւն մը բնականաբար կը սպառնար մի եւ նոյն միաշուրթն համալեզու ժողովրդեան մէջ եկեղեցական բաժանում: Այս խորութեան առջեւն առնելու համար, երկու կուսէ ալ շատ ջանք եղան՝ գլխաւորաբար Բիւզանդիոնի կողմանէ:

Առաջին փորձն տեղի ունեցաւ 573/4ին, երբ Հայոցմէ մեծ հատուած մը ապաւինեցաւ Վ. Պոլիս: Վոյեբեռն զբոն հեղինակն (էջ 75—76) այսպէս կը նշանակէ այս փորձը. «Տիրեր՝ ամս Է. առ սուլաւ

եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս՝ Լայոց եւ Լոռու-
մոց, վասն սահմանին Քաղկեդոնի, յորում պատ-
րեցան հայք¹։ Ժամանակագիրն ընծայելով Տի-
բերեայ 7 տարի, կը հաշուէ գահակալութեան
սկիզբը 574, երբ հիւանդ Եւստինեայ կամքով կը
վարէր իշխանութիւնն իբրեւ ւթոռակից. առան-
ձին ելաւ գահը 578ին եւ վախճանեցաւ 582ին։
Այսու անորոշ անջրպետի մէջ կը մնայ ժողովոյն
տարին։ Այս մթութիւնն պարզելու համար կռուան
մը կու տայ Փոտ իւր առ Չաքարիա թղթին մէջ²,
ուր ժողովոյս տարին յայտնի կը նշանակէ. «ի ժե-
ամի Եւստիանոսի», այս է (565+17) 582։ Բայց
Եւստինեայ կեանքը այսչափ չերկարեցաւ. ըստ
այսմ Փոտայ ընծայած թիւն կարգալու է «ի Կո-
նստանդնուպոլիս 573/4: Եւ յի-
րաւի ալ շատ ճիշդ կու գայ այս թուականն այլուստ
ունեցած ծանօթութեանց։ Եովհաննէս Եփեսացի³
կը պատմէ այս թուականիս ի Կ. Պոլիս Լայոց ժո-
ղով մը, զոր աւելի մանրամասնօրէն կը նկարագրէ
De rebus Armeniae գրութեան անանուն հեղի-
նակը։ Փոտի տեղեկութեան համաձայն ժողովոյն
ներկայ գտնուած են 130 ժողովական։ Ժողովոյն
հետեւութիւնն կ'ըլլայ Լայոց եւ Եւստաց միու-
թիւնն, եւ Լայք «ձեռնագրով ղ ժողովն Քաղկե-
դոնի, կ'ընդունին⁴։ Եովհաննէս Բ. Լայոց կաթո-
ղիկոսն ներկայ էր ժողովոյն։ Ժողովոյն սահմանը
սակայն չեն ընդունիր Գունդ հարք եւ կը գժտուին
Կաթողիկոսին եւ իրեն հետ եղող եպիսկոպոսնե-
րու հետ։

Մովսէս ընդգիծացող կողման կը վերաբերէր։
Եւ իւր այս ոգին նաեւ Կաթողիկոսութեան ժամա-

¹ ԱՃԼ 260. «Ոչ հաւանեցան Լայքն կամ «Պար-
տեցան Յոյնք»։

² Քոստանդնուպոլիս, էջ 181։

³ Job. von Ephesus, S. 64-65.

⁴ Migne, P. gr. 132, 1245. Փոտ. 182. Ասող. 85։

նակ պահեց: Ժամանակակից մը՝ Սերէոս կը վկայէր իրեն համար, թէ «Ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա (ի Յոյնս) հուպ¹: Մեզի անձանօթ է իր մասին մանրամասնութիւն մինչեւ 590), երբ Հայաստանի քաղաքական հանգամանքներն նաեւ եկեղեցականը խանգարեցին:

572 ի ապստամբութեամբ ձեռք ձգուած Գուինը երկար ժամանակ շինաց Յունաց ձեռքը: Չնայելով բազմամեայ պատերազմաց Յունաց եւ Պարսից մէջ, որոնք Հայաստանը յետին աղէտից հասցուցին, Պարսիկք գրաւեցին վերստին Գուինը եւ իրենց յառաջուան սահմաները: Հազիւ 591ին Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնք փոփոխեցին իրաց վեճակն, երբ Աւհրամ Չորինէն հալածական Ազրուէզ Խոսրովն իւր երկիրներուն հարուստ մաս մը Յունաց տալ խոստացաւ եթէ կայսրը Մորիկ ապահովէր իրեն գահը: Այդ մասն էր ըստ սահմային պատմեաց², վասն զի արտաքինք կը լռեն այս նկատմամբ, հետեւեալը:

Բոլոր Արուստանը (Ասորիք) մինչեւ Մծրին, Աղձնիքը, Տանուտերական իշխանութեան աշխարհը (այս է Այրարատեան գաւառը) մինչեւ Գուին եւ Հուրագղան (Չանգա), լաւ եւս Ազատ գետն, Առտեից գաւառը մինչեւ Գասնի աւանը, եւ այն երկիրն, որ կը սահմանուի Բգնունեաց ծովով, Առեսա աւանով, Աոգովիտ գաւառով եւ Հացիւն ու Մակու քաղաքներով: Բայ առից վրաց երկրին մեծ մասը մինչեւ Տփղիս: Այնպէս որ «Երկու տերութիւններու նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզի գծով մը Մծրինէն մինչեւ Ընձաքիտար լեռը՝ վա-

¹ Սեր. 53:

² Սեր. 33, 45. Գովհ. Կաթ. 39-42. հմմտ. առ այս H. Gelzer, Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani. Lipsiae 1890, p. XLVI-LXI. Մասնաւորապէս շ. 21-22. 2-ը Հիւն Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. շ. Բ. Պիլի-պիէ-ն, Վիեննա 1907, էջ 43-48:

նայ ծովուն հարաւ արեւմտեան կողմը, եւ Առեսաւանէն՝ Վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսիսակողմը՝ Մակուի, Հացիւնի, Ազատ գետին եւ Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրազգանի վերին ընթացքը. այս ինքն՝ Հռովմ իւր արդէն գրաւած Բարձր Հայք եւ Գ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ զեռ Տայքը, Այրարատը (առանց Դրենոյ), Տուրուբերանն ու Աղձնիքը, Թերեւս նաեւ Գուգարաց մեծ մասը՝, այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկք, Կորդուք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Գուին ու չըջակայքը, Սիւնիք, Փայտակարան եւ Աղուաններէն Պարսից անցած Ուտի եւ Արցախ նահանգները¹ :

Հայաստանի այս նշանակալից բաժանումը դոյզն նշանակութիւն չունեցաւ երկրին համար՝ գլխաւորաբար եկեղ. պատմական տեսակէտով: Այսու Մեծ Հայաստանի ընդարձակ մաս մը Յունաց կ'անցնէր եւ կայսեր բաժնին մէջ նաեւ հայախօս ժողովուրդն կը բազմանար: Հայք տակաւին Գունոյ կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էին. եւ հետեւաբար անձուկ յարաբերութեան մէջ պարսկահայատակ Գունեցւոց հետ: Բնականաբար Մարիկ, որ բաւ կարի յունացնելու կը նկրտէր կայսերական սահմանները, իւր քաղաքագիտութեան հակառակ պիտի նկատէր զայս. կասկածն աւելի կը յաճախէր այն պարագան, որ Հայք՝ Պարսկահայաստան եւ նոր ստացուած երկիրներու մէջ, գաւանութեամբ օտար էին իրմէ: Անտարբեր իրողութիւն չէր այս

¹ Եւստատիէ յունական գաւառ կը յիշուին առ Սեր. 51, եւ ի Գէր. Թ. 7¹-7, 151, «Սեպհական Գունոյն, Ազատհունիք, Մասիկանեանց (Տարսնի) մէկ մասն, Վասէն ունիք, Բագրեւանդ, Վանանդ, Տրպատունիք, Բմատունիք, Այրարատ՝ Վաղարշապատով, Եովհաննապատով, Պաղատանքով, Փարպիով, Բղջրով, Բրուճով, Բրձափքով, Ուրզով, Դատապատով եւ Բագարանով:

² Հ. Թ. 7¹-7, անդ, 47-48:

մանաւանդ յայս Գորհան, որ իւր բովանդակ Տնարագիրութեամբն հակահայկական քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ ջանալով միշտ բնկծել, սպառնել՝ ըստ սմանց իրեն համարին հայութիւնը։ Ազգմի խտոր եւ անհնազանդ են, կը գրէր Գորհի առ խոսորով (Սեր. 47), կան ի միջի մերում եւ պղտորեն։ Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ եւ ի թրակէ գումարեմ. եւ դու գքոյդ ժողովէ եւ հրամայէ յԱրեւելս տանել։ Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, եւ եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. եւ միք կեցցուք խաղաղութեամբ։ Զի եթէ գոքս յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի, թէ ստուգիւ Սերէոսի այս տողերն գիւանագիտական արժէք ունին, կարելի չէ հաստատել, բայց այս էր իւր ձգտումն արեւելեայց՝ յատկապէս Հայոց հանդէպ։

Օգտուելով ժամանակի հանգամանքներէն իւր ծրագիրն նաեւ եկեղեցական նախարայեանութեան մէջ ի գործ գնել փորձեց։ Յայտնի է քիչ շատ մինչեւ իւր ժամանակ բիւզանդականաց առ այս ցոյց առած բնթացքն Յունական Հայաստանի մէջ, ուր ըստ արտաքնոյն ձուլուած էին գրեթէ ազգայինք Յունաց հետ, Փոքր Հայոց հայկական թեմերն յունական մետրապոլիտութեան ենթարկուած եւ ըստ հետեւորդի անջատուած էին բոլորովին հայ Եկեղեցիէն։ Իրողութեանս պատկերն սիրուն կերպով նկարած է Գէորգ Ախպրացի (Իբր յամի 60⁽¹⁾) իւր Եպիսկոպոսանիստ աթոռներու կարգաւորութեան մէջ։

Գորհի իւր խորհրդեան յաջողութիւնն յուսաց տեսնել հաստատելով միութիւն ի հաւասար Հայոց եւ Յունաց մէջ։ Գծուարութիւնն մի միայն Հայոց կաթողիկոսէն էր, որ ի Գուին, Պարսկահայաստան կը գտնուէր։ Պէտք էր կաթողիկոսարանը յունական բաժինն փոխադրել, որով խայժմբ կը ձգուէր նաեւ պարսկահայաստաններու,

գաղթել դէպի հայսերական հող: Առ այս, Սերէոսի խօսքերով, «Հրաման ելանէ դարձեալ ի հայսերէն վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, եւ միաւորել հազորդութեամբ ընդ զօրս իւր»: Քարոզին թէ եւ հնազանդողներ գտնուեցան, բայց եղան եւ այնպիսիներ, որոնք կամ փախստեամբ կամ թաքստեամբ եւ կամ հրամանն առ ոչինչ գրելով մնացին անխաղաղ. «Իսկ մանկունք Աւխտի եկեղեցեացն Հայոց, կր շարունակէ Սերէոս, փախստական գնացեալ յօտար երկիր վարէին: Եւ բազմաց առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի հայան եւ անշարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հազորդեալ միաւորեցան օրինաւ[որ]ք»¹:

Ընդդիմադրութիւնն սակայն չհասեցուց զՎայսրը, որ առանց երկար դեղեւելու վճռեց հայացնել երկու յունական եւ պարսկահայկական եկեղեցեաց մէջ կերպական բաժանում:

Այս նկատմամբ, բարեբախտաբար, ունինք մանրապատում՝ աղբիւր De rebus Armeniae յաճախ յիշուած գրուածքը². Թոհմայինք շատ համառօտախօս են այս մասին: Սկզբնաւորութիւնն եղաւ այսպէս:

Երբ Խոսրով Բ. յոյն զօրաց օգնութեամբ նուաճեց պարսկական ապստամբութիւնն եւ ապահովցուց գահն (591), Վայսեր զօրքն թողուց այլ եւս Տիրոնն եւ քաշուեցաւ յունական սահմանները: Հայ բանակին սպարապետն էր Մուշեղ Մամիկոնեան, որուն արքունիքէն հրաման ելաւ զօրաց հետ հայսեր պալատը ի Վ. Պոլիս³ շուել: Մուշեղ համաձայն հրահանգին կր մեկնի եւ կր հասնի Վ. Պոլիս երբ քաղաքացիք մեծաշուք հանդէսով կր

1 Սեր. 52-53:

2 Migne, P. gr. 132, 1248-49:

3 Հմմտ. Սեր. 45:

տօնախմբէին 11. Խաչի տօնը: Մուշեղեանք շեն մասնակցիր սակայն տօնախմբութեան, եւ առ հասարակ ի կրօնականս Թունաց հետ հաղորդութենէ կը զգուշանան: Հայ բանակին այս նորանշան թացքը անհաճոյ աչօք կը գիտէ Մօրիկ. եւ Մուշեղէն պատճառը կը խնդրէ. որուն կը պատասխանէ պարսպետը, թէ երկու ազգաց կրօնական խնտութիւնն է շարժ առիթը: Կայսրը անտեղի կը համարի այս պատճառարանութիւնն յիշեցնելով 573/4 ին Յովհ. Բ. Կաթողիկոսի եւ Ղարղան Մամիկոնեանի օրով կայացած համերաշխութիւնն: Առ այս կը պատասխանէ Մուշեղ, թէ անոնք առ երկիւղի կամ տգիտութեամբ հաւանութիւն շնորհած են. եւ կը խնդրէ Կայսեր թոյլտուութիւնը ի Կ.Պոլիս մասնաւոր ժողով մը գումարելու եւ այս մասին Հայոց վարդապետաց կարծիքն հարցնելու: Հրամանն ի՞նչ է եւ զինուորական յատուկ պաշտպանութեամբ կը հրաւիրուին ի Կ.Պոլիս Մովսէս Կաթողիկոս եւ այլ եպիսկոպոսներ: Մովսէս սակայն կը հրաժարի բացէ ի բաց, հեգնելով իմն պատասխանելով. «Քաւ լիցի ինձ անցանել ընդ գետն Ազատ եւ ուտել ի պատարագի զեփեսայն ի փռան եւ բնօրէն զՆերսէս բաժակն»¹: Նման ոճով հրաժարեցան նաեւ Ասապուրականի² եւ Պարսկահայոց եպիսկոպոսները: Բայց Տարօնի եւ առ հասարակ Թունահայաստանի եպիսկոպոսներն՝ ընդ ամէնն 21 թուով³, հետեւեցան կոչին: Ժողովքը, «որում վեցերորդ ժողովն կոչեն» ըստ

Οὐ μὴ γὰρ παρελθῶ τὸν ποταμὸν Ἀζάτ, οὐδὲ μὴ φάγω φουρνιτόριον, οὐδὲ μὴ πίω θεομόνον. Երեսը պարզ է. Կակնարկուի Թունաց սոփրութիւնն, որոնք պատարագը խմորեալ՝ փռան ձկն եփած հացով կը մատուցանէին եւ բաժակին հետ սաք ջուր կը պաշտէին:

² Ἀσπουρσῆ, Ասապուրականը պարսկական հող էր. Եր. Եր. 45:

³ Թու զթ Փոսայ. էջ 182. «Գումարեցան ճի կպիսկոպոսը»:

Փոսի, դու մարուեցաւ ի Վ. Պոլիս, ուր հետադառն-
ցին դաւանարանական խորութիւնները. եւ դա-
ւանեցան Յունաց հաւատքն երգմամբ եւ ժողովոյն
պատճենին յատուկ ձեռք ստորագրելով:

Մովսէս կաթողիկոս եւ իրեն համախոհ
Պարսկահայաստանի եպիսկոպոսներն սակայն իրո-
ղութիւնս շնկատեցին հանգուրժող աջօք. մերժե-
ցին թղթոյն ստորագրողներն իրենց հաղորդու-
թենէն, որով երկու կողման մէջ ծագեցան եր-
կարատեւ անհամաձայնութիւն եւ խռովութիւն:

Պարսից եւ Յունաց բաժիններու ազգայնոց
մէջ այս անհամաձայնութիւնք գեղեցիկ առիթ հա-
մարեցաւ Մօրիկ բոյրովին կտրելու իր հպատակ-
ներու յարաբերութիւնքն Գունոյ աթոռոյն հետ.
այսպիսի նպատակաւ կ'ընտրէ իւր սահմանին վրայ
Հայոց կաթողիկոս ղՅովհաննէս, "որ էր ի Աղգով-
տայ, ի գեղջէն Քաղարանայ", եւ աթոռն կը հաս-
տատէ Աւան գիւղը (591, 2):

Այս առաջին եկեղեցական բաժանումն է
Հայոց պատմութեան մէջ. որուն նշանակութիւնն
շատ մեծ եղաւ այս եւ յաջորդ դարուց համար,
ինչպէս ընդհուպ պիտի տեսնենք:

1 Անձանօթ չէ իրս Հայոց պատմիչներուն. Կոյտ-
եռոյ թիւը (էջ 76) կը գրէ այս մասին. "Ի նորին (Մօրկայ)
աւարս եղեւ զարձեալ միւսանգամ ժողով Հայոց եւ Հո-
սոմոց՝ զանն նորին ազանդոյն Քաղկեդոնի. ժողովին ի
Վ. Պոլիս. եւ եղեն պատրեալք Հայք: Ի սորս յաւուրս
բաժանեցին զերկիրն Հայոց՝ Հոսոմոց եւ Պարսից թա-
գաւորքն եւ երկու կաթողիկոսք նստան ի Հայս. Մովսէս
Դմիտրի Պարսից կողմանն, ու զիդ հաստատվ. եւ Յովհանն ի
Հոսովմոց կողմանէ՝ Քաղկեդոնի ազանդոն": Եւ Սերէոս
(էջ 53) "Բաժանեցաւ ապա եւ Աթոռ կաթողիկոսութեանն
յերկուս. անուն միոյն Մովսէս, եւ միւսոյն Յովհանն: Մով-
սէս ի Պարսից կողմանէ եւ Յովհանն՝ Յունաց: Եւ Յովհանն
ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին
ոչ լինէր ի նոսա հուպի, Հմմտ. եւ Յովհ. Պատմար. 42:

Յոյն անանուն պատմիչն Մովսիսի մնացած տարիներու մասին այսչափս միայն կ'աւանդէ թէ «վէճերը շարունակուեցան դեռ 14 տարի (591 + 14 = 604/5) մինչեւ Մովսիսի մահը, որ տարին խորով կրկին պարսկական հող բրաւ Յունաց պարգեւած Հայաստանը: Այս շրջանին, իւր կաթողիկոսութեան Չորրորդ տարին (598/9), կ'իյնայ Կիւրիսնի, որ երկար ժամանակէ ի վեր ծառայած էր իրեն կաթողիկոսական գործերու մէջ, Արաց կաթողիկոս ձեռնադրուիլը. որուն մասին երկու տարի վերջը (600/601) լսելով թէ խուժիկ Նեստորականներու հետ բարեկամական յարաբերութիւն ունի, զգուշացուց թղթով մը, նոյն եւ ուրիշ հերձուածներէ, ի միջի այլոց նաեւ Յոյներէն: Այս նկատմամբ կը խօսինք վարը մանրամասնութեամբ:

Իւր օրով (յամի 601/602) առաքելութիւն մ'եղաւ դէպի Արկանի կողմերը, ուր կային Հայաստանէն, Ասորիքէն եւ Յունաստանէն բազմութիւն մը քրիստոնէից, որոնք Պարսից թագաւորներէն գերութեան վարուած էին եւ «նստուցեալ առ ստորտով անապատին մեծի, որ ի Թուրքաստանի եւ ի Դելհաստանի կողմանէ». երկար օտարութեան մէջ մոռցած էին մայրենի լեզունին եւ քրիստոնէութիւնն գրեթէ անհետանալու վրայ էր: Կային ասոնց մէջ, կը գրէ Սերէոս (էջ 59—60), բաց ի Ասորիներէ եւ Յոյներէ, նաեւ «Ազգք Կողբեացն, որք գերեցան մերովքն արամիք»: Սմբատ Բագրատունի այս կողմերն արշաւանք կատարած ժամանակ կը ծանօթանայ ասոնց, կը յորդորէ կրկին ընդգրկել քրիստոնէութիւնն. «հաստատէին ի հաւատս եւ ուսանէին դպրութիւն եւ լեզու, եւ հաստատէին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երեց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբէլ»: Աբէլ ձեռնադրուեցաւ անշուշտ Մովսիսէն, ինչպէս

բացայայտ կը հաստատէ Ղարղան (էջ 60):

Ուրիշ մանրամասնութիւն յայտնի չէ իր կեանքէն: Թովհաննէս Պատմաբան (էջ 39) կաթողիկոսութիւնն 30 տարի երկարած կը գնէ, որ յիրաւի շատ ուղիղ կու գայ բնդ հանուր ժամանակագրութեան. «եւ կացեալ ամս երեսուն կը փոխուի յաստեացս յամի 604»:

Ծերունի էր նա՝ սպիտակացեալ ալեօք. եւ կրնանք բսել, թէ ծերութեան տկարութենէ վախճանեցաւ բնական մահուամբ: Մերէոս (էջ 64) պարզապէս կը գրէ. «վան զի վախճանեալ էր Մովսէս Աթուղիկոսն երանելի»: Որչափ իւր առ կիւրին թղթէն՝ ներելի է գատել, հեղ եւ խաղաղասէր նկարագրով անձնաւորութիւն մը կը պատկերանայ մեր առջեւ: Լ. Յ. Գաթրբճեան «հանդարտ» անձ մը կը նկատէր ի նմա՝, «քաղաքագէտ եւ շրջահայեաց» միտք մը՝ Մ. Էմին՝: Չէր յունասէր եւ ժամանակցաց բացատրութեամբ «քաղկեդոնիկ», բայց շէր նաեւ մոյնուանդ հայաժող մը անոնց հանդէպ: Թէեւ Սերէոս (էջ 53) եւ Այստերաց գրոց հեղինակն (էջ 76) Հռոմոնց ակն-

1 Մովսէսի մահն առանց վիճելու հարկ է դնել 604ին, այս է ամենէն ճիշդը եւ համապատասխան նախորդ եւ հետեւորդ գիտաց: Տէր-Մինասեանց (Die arm. Kirche, p. 60. Բարսբ. 137-138) կը գեանդէ կաթողիկոսութեան 30 տարիները 573-602/3, զոր շատ ուղիղ շեմեր տեսներ: Ղերազդի Թովհ. Բ. ի վրայ խոսած ժամանակ նշանակեցինք մահուան թուականն 574, գու մարելով ասոր վրայ 30 տարիներն կը ստանանք 604, այսպէս գիտէ եւ Ս. խոս., որ Մովսէսի մահուրնէն մինչեւ Երրահամու ընտրութիւնն (607) էրէ+ տարւոյ անջրպէս կը գնէ. կը համապատասխանէ ասոր նաեւ. De rebus Armeniae գրուածքն, որ 591/2էն մինչեւ Մովսէսի մահը 14 տարի կ'ընդունի:

2 Ս. խոսանէս Բ. 8-12:

3 Իրուսախոհի Անգճիրը. Բ.:

4 Исключованія и Статьи, Москва 1896, стр. 156.

նեւին ՝ հուպ ՝ շեղող կը ներկայացընեն զինքը , առ որ Անանունի ի մէջ բերած խօսքերն ալ վկայ են , բայց իւր կիւրիոնի ցուցուցած ասպնջականութիւնն ուրիշ գոյն կու տայ իրեն : Եւ կիւրիոն , որ Մովսիսի ամէնէն սրտակից բարեկամն էր , այսպիսի ոգւով անձ մը կը ճանչնար ի Մովսէս , երբ անունն յիշատակելով կը բացատրէ ինք զինքը այսպէս . « Մինչ Մովսէս օրնեւ կենդանի էր , գրեաց առ իս , թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ խուժիկոյ : գիտէի թէ արդար է , ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէջ » :

Մովսիսի կաթողիկոսութեան կատարածն ալ առաջին վայրկենին նման շփոթ ժամանակ մը կը պատահի : ԅոյն-պարսկական պատերազմներն միւսանգամ սկսած էին բորբոքիլ : Խոսքով Ա . Անուշիրվանի գահն Խոսրով Բ . Պարուէզ փոխանակած էր . որ իւր երախտաւոր Մօրիկ կայսեր մահուան վրէժն Փոկասէն լուծելու պատրուակաւ խաղացուցած էր բանակն գէպի Եունական երկիրներն եւ հին սահմանն կրկին զբաւած : Երկրին աղէտալից շփոթ հանգամանքներն , որոնց պատկերն տեսնէք համառութիւ (էջ 32—35) , եւ ազգայնոց անհամաձայնութիւնք իրարու հետ , չեն ներեր ժողով գումարել Պունոյ ակթոնոյն վրայ յաջորդ մը բարձրացնելու . եւ առ ժամանակեայ տեղապահ կը կարգուի Արթանէս Քերդոյ , որուն օրով գլխաւորաբար ծագեցան Հայ-վրական յարաբերութեանց խնդիրք :

Գ Լ Ո Ի Խ Պ .

Յ-ձ-ննէ- կ-ի-զի-ն- Բ-գրէ-ն-բ-ոյ :

Ներունի Աթողիկոսին՝ Մովսիսի մահուամբն կ'ակնկալուէր հայրապետական երկփեղկեալ ակթոնոյն ցանկալի միութիւնը . գոնէ այս էր երկու կողման

ալ ընդհանրապէս՝ ակնկալութիւնը: Յովհաննէս Բագրեւանդացի պիտի ճանչցուէր ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս: Եւանջիստանք անձնաւորութեանս եւ ժամանակակից խնդրոց ի մերձուստ մանրամասնութեամբ:

Յովհաննու ծննդավայրն կը նշանակեն պատմագիրք Յունական Հայաստանի կողմ կամ կողովիտ գաւառի Բագարան գիւղը¹: Թէ եղած է ժամանակաւ նաեւ գաւառիս եպիսկոպոսն ոչինչ կ'աւանդուի այս մասին. վարագուրէս ներս կը մնան առ հասարակ անոր կաթողիկոսութենէ յառաջ ապրած կեանքը, այնպէս որ այսօր մեզի անյայտ է բոլորովին անգամ թէ ունէր եկեղեցական որ եւ իցէ աստիճան: Պատմիչք, Յովհան Պատմաբան եւ իրմէ Վարդան կը դրուատեն զինքը իբրեւ «այր Ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարս»², «այր սուրբ եւ ընտրեալ յամենեցունց»³, և՛ Ալիշան⁴ կ'անուանէ զՅովհաննէս «Սիւնական», բայց թէ ինչ աղբերէ ուսեալ եւ ինչ իմաստով, անյայտ է ինծի:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ իր անձնաւորութիւնն վեցերորդ դարու վերջին տասնեակին (591), երբ Մօրիկ կայսերական՝ այս է արեւմտեան Հայաստանի համար որոշեց հաստատել առանձին կաթողիկոս, հակառակաթոռ Գունոյ Պարսկահայոց Մովսէս կաթողիկոսին՝ անկախ բոլորովին անկէ: Յովհաննու կը վիճակի ընտրութիւնն (591/2), որ ապահովապէս արդէն յառաջացած ասարկքի մէջ ըլլալու էր⁵:

¹ Ե-Վ. Պ-Գ. 42. Ս-Վ. Ա-Վ. 77. Գ-Մ-Մ. 4-Բ. (անդ) 271: De rebus Arm. 1249 ունի հոս. 'Από τοῦ Κτωκοστᾶ Παγηοῦτων χῶρας, որ յայտնապէս ազուազու մնէ «ի կողովոսայ ի Բագարան գեղջէ» հայերէն բնագրի մը:

² Ե-Վ. Պ-Գ. 42:

³ Վ-Գ-Գ-Վ 60:

⁴ Ա. յրարտա. 292:

⁵ Անպանագոյն գարուց պատմագիրներէն ոմանք

կայսերական շայաստանը փոքր չէր, ինչպէս
ուհամանէն կը տեսնուի. եւ Յովհաննիսի թեմովն
կարող էր մըցիլ Մովսիսի հետ:

Բիւզանդականաց այս որոշումն իրեն վախճան
ունէր, ինչպէս կանխեցինք ըսել, կտրել կայսերա-
կան բաժնի շայոց յարաբերութիւնքն Պարսկա-
հայոց հետ, եւ հակառակէն իրենց ձգել զանոնք:
Սոյն այս վախճանաւ անշուշտ նոր հայրապետին
կաթողիկոսարանն հաստատուեցաւ Գունոյ արեւ-
մտեան կողմը¹, կոտայք գաւառի Աւան² գիւղաքա-
ղաքը, Ազատ գետի յունական բաժնի մէջ, ոչ շատ
ասպարիսօք հեռու, հետեւաբար, Գունոյ կաթո-
ղիկոսարանէն: Աւելի անշքացնելու համար Գունոյ
աւերակ կաթողիկոսարանն եւ Պարսկահայոց հրա-
պոյր մը տալու համար կամաց կամաց Բիւզանդա-
կանաց համակրելու եւ գէպի յունական երկիրներն
գաղթելու յորդորելու՝ թողլով Գունինն եւ իւր
«աւերածին» վրայ նստող կաթողիկոսն, ինչ-
պէս այսուհետեւ սովոր էին ըսելու յունահայք³,
ձեռնառու եղան յոյնք Յովհաննու՝ Աւանին մէջ

եւ նոր մատենագիրք կը վրիպին ընդհանրապէս կրթ-
հաննու կաթողիկոսութեան բարձրանալն կը գնեն Մով-
սիսի մահուրնէ ետքը (Աւելու, Այրարատ 292, «յես մա-
հուանն Մովսիսի կաթողիկոսին»), կամ Աբրահամու օրով
(Վեր. 26. Ս-ժ. 77. 275 եւն): Շփոթութիւնս ծագած է
ասպահովապէս Մովսիսի կաթողիկոսութեան 30 տարիներու
սխալ դասաւորութենէ: Մասնաւոր հերքման չեն կարո-
տիր հաս:

1 Այժմեան Երիւան քաղաքէն ոչ շատ հեռու՝ Քա-
նաքեռ գիւղին մօտ: Աւանի մասին տես Այրարատ, 290:

2 Յ-Վ Պ-ժ, 42. Սեք. 77. Վ-բք. 60. Գ-ռ-ալ.
Կ-թ. 275: Անտեղի է Ստեփ. Օրպէլեանի (95) տեղեկու-
թիւնն թէ «Յովհանն ոմն ի թեոզուպոլիս եղևս կաթողիկոս
եւ եկեալ եղ ամուս ի կոտայսն Մերձնս գիւղն, զոր ի-
բաւամբ կը մերժէ Հ. Ալիշան, Այրարատ, 290:

3 Հմմտ. Թուղթ. Սորմենայ, 90:

չքեղ կաթողիկոսարան մը եւ Եկեղեցի մը կառուցանել, զոր եւ հանեց ի գլուխ, եկեղեցւոյն շուրջն ալ «յարդարելով իւր կայեանին կալուածները»¹։ Շուտով զարդարուեցաւ կաթողիկոսարանն կարեւոր սպասներով, վասն զի Գունոյ հին կաթողիկոսարանի բոլոր կահերն ու կազմածները — «սպասք ամենայն եկեղեցւոյն» —, որոնք 572ի ապստամբութեան ժամանակ Վարդանայ եւ Յովհ. Գարեղինեցւոյ¹ խորհրդով փոխադրուած էին կարին ի պահեստ, յատկացուեցան նոր կաթողիկոսին²։

Եկեղեցին գեռ ժ. դարուն կանգուն եւ իւր պայծառութեան մէջ էր, եւ սքանչացուցած է Պատմաբան կաթողիկոս մը, որ կ'անուանէ զայն «Պայծառակերտ քաւարան սուրբ»։ Այսօր սակայն աւերած փլած է. հետազոտութեան կարօտ աւերակներն դեռ ցայսօր կը գրաւեն այցելուաց ուշքն, ըստ Նսաշիկ Վրգ. Գաղեանի վկայութեան, որոնք «արտաքին ճարտարապետութեամբ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Հռիփսիմեանց եկեղեցին»³։

Յովհաննէս իբրեւ յունական ազգեցութեան ներկայացուցիչ հարկ էր ըլլալ Եունաց հետ համակրօն ի վարդապետականս եւ էր նաեւ համոզմամբ։ Եւ այս կէտը կը շեշտեն պատմագիրք մասնաւորապէս. «Եւ Յովհան ընդ նոսա հազորդեալ միաւորեցաւ» (Սեբ. 53. Գեղ. Կոյ. 76)։ Այս պատճառաւ ալ իւր բոլոր գործերն անհաճոյ աչօք նկատուած են Պարսկահայերէն. որոնց աչքին Յովհաննէս մինչեւ անգամ «Նեոին ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարապետ» էր, «որ ազգի միոյ ապստամբութեան պատճառ» եղած է, «եւ զարս ի կանանց վարատելոյ եւ զկանայս յարանց, յորոց բազումք թափառական կենօք ի տար աշխարհ

¹ Սեբ. 74. 8-15. 42։

² Սեբ. 53. հմտ. Գեղ. Թղթ. 93-94, ուր Վրթանէս քերդոշ ցաւօր կը զանգատի Սորմէնի այս մասին։

³ ԱԶԳ. ՀԼՆԴ. ԺԶ (1907), էջ 195 Ծան.։

վխճանեցան՝ թաղման անգամ ոչ լեալ արժանի, որ «մանաւանդ յիւր բնակ եւ յուղղափառ վարդապետաց կարգէ սրանալով է փախուցեալ եւ տարագիր եղեալ յամբիժ եւ հաշակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատոց¹»: Ահա խօսքեր, որոնք ժամանակակցաց բերնէն ելած են, եւ ժամանակի զգածման ամենապայծառ թարգմաններն են: Ժ. դարուն դեռ Յովհ. Պատմարան (42) խօսելով իր մասին ինք զինքը կը բացատրէ. «Թեպէտեւ Յոհան այր ճշմարիտ եւ արդար էր եւ առաքինի ի վարս, սակայն հակառակաթոռ գոլով՝ յերկուս հատուածս ձեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական ակթոռոյն. եւ այս ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկօրին²»: Առանց հիման անշուշտ չէ տուած պատմագիրս երկու կողման այս թշնամական յարաբերութիւնքը. եւ աշաց առջեւ ունէր պատմական հիմ եւ արդիւնք: Երկու երեսս առ երես կանգնուած կաթողիկոսարանք այնպիսի տազնապալից մրցման մէջ, երբ մին միւսին մաս կը սպառնար, բնականաբար չէին կրնար համակիր գտնուիլ միանգամայն: Հանգոյն Պատմարանի կը նկարագրէ դարն նաեւ Անանուն. «Երկու կողմանք շատ վեճեր ունեցան իրարու հետ քրիստոսի երկու բնութեանց եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ³»:

Յունական կողմը պատուար ունէր իրեն կայսերական հզօր իշխանութիւնն, որ արդէն ինքնաբերաբար կը գործէր նոյն ոգւով: Ար վկայէր Սերէոս թէ ինքնին Մօրիկ հանած է հրաման միաբնեայ հայերն Քաղկեդոնի ժողովոյն հնազանդեցնելու, առ որ ձեռք կ'առնուէր մինչեւ անգամ հալածանք, կոշկոճում, գան եւ նմանիք, որոնց հանդէպ շատերն կը ստիպուէին նոյն իսկ պանդխտու-

1 Թուղթ Վրթանիսի առ Սարմէն. 93:

2 De rebus Armeniae, անդ:

Թեան ցուպն ի ձեռին՝ օտար երկիր փախտեայ երթալ: Այնպէս որ վրթանէս Տեղապահ կը գրէր առ Սորմէն (էջ 94). «Բազումք՝ ի ձէնջ հալածական եղեալ յաւուրս ձմեռայնոյ՝ վէրս բնկալան եւ ցարգ եւս մորմաքին»: Եւ Գունոյ 606ի ժողովոյն կանոնաց յառաջաբանին մէջ. «Այժմ բազումք բնդ խոստովանողս եւ բնդ բնդունաւոս ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ տուժարին Աւանի հաղորդեցան յաշխարհէս մերմէ. սմանք կամաւորութեամբ յաղաղս սնտաի փառասիրութեան՝ եւ աշառութեան, եւ իւրս իւրոյ բնդ զբնդ ի նոյնէ: եւ այլք առ ազիտութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ» (էջ 146):

Այսպիսի վարմունք ի հարկէ միայն յունականներէ չէր. Գունեցիք եւս նոյն շաւղով կը հետեւէին մոսխոսական արդարութեան օրինաց, ինչպէս Սորմէնի թղթէն կ'երեւայ բացայայտ եւ բնական է մտածել:

Սորմէն, Յունական Հայաստանի այս ժամանակի ստրատելատը եւ Հայոց զօրավարը, Սերէոսէն (70) «Սուրէն» յորջորջուած², պարսաւելով Պարսկահայոց քաղկեդոնականաց հանդէպ ցուցուցած անհանդուրժող վարմունքը՝ կը յիշատակէ թէ ձեռք կը ձգուին քաղկեդոնականաց կանգնած սեղաններուն, կը կործանեն զանոնք. քաղկեդոնականներէ մկրտուածներն՝ որպէս զպիղծ ինչ եւ զանօրէնութեամբ թաթաւեալս» «վերտաին մկրտելու տան, վանից երէցներն եւ անմեղ քահանաները գրով Քաղկեդոնի ժողովն նշովելու կը ստիպեն եւն: Գործեր, որոնց առաջն առնելու համար կը հարկադրուի Սորմէն մինչեւ անգամ Առյսեր (Փոկասու) դիմել³:

¹ Հմմտ. եւ Սէք. 52:

² Հաս ուղիղ կը գտնենք Հ. Գաթրըճեանի այս նոյնացումը. Իբն-Ի-Սին Արշակ, Բ.:

³ Թուղթ Սորմ. 91: Հմմտ. եւ 169:

Այս յայդերը բորբոքեցան մանաւանդ Մովսիսի աշուրները փակելէն յետոյ Արթւանիս օրով, երբ Գուկոյ աթոռն դատարկացած էր:

Թէեւ երկու կողման ալ ընդհանուր բաղձանքն էր տեսնել «մի հօտ եւ մի հովիւ», բայց զժուարին էր համաձայնութիւնն, որուն համար համոզումներ պիտի զոհուէին: Յովհաննէս Աւանի մէջ ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս պիտի հռչակուէր, որով «չէր յունահայր պիտի տանէին յազմութիւնն. բան մը, որ շատ ծանր էր եւ անհանդուրժելի Գուկոյոց համար: Սակայն յայսմ երկակողմանի զիջողութիւններով միաձայնելու համար զբուեցան բազմութիւ թղթեր, առաջարկուեցան նաեւ բանակցութիւն եւ ժողովներ:

Այսպիսի բանակցութիւններէ հատ մը կը յիշատակեն Սամ. Անեցի եւ Մխիթ. Այրիվանեցի. «Գրիգոր եւ Արթւանէս վարդապետք զնացին ի Յոյնս եւ ոչինչ օգտեցուցեալ զնոսա զարձան նորովելով»¹: Գժբախտաբար այս մասին ժամանակաւ մերձաւորներէ բան մը չէ ասանդուած: Բայց խընդրոցս համար ունինք մեծարժէք երկու վաւերագիր՝ դրուած ժամանակիս նշանաւորագոյն անձերէ, Մովսիսի մահուընէ ոչ շատ ետքը՝ միութեան հարցի աւթիւ:

Մին Սարմէն Սարատելլատէն է՝ ի գիմաց Յունահայոց ուղղուած առ Արթւանէս Տեղապահ, եւ երկրորդը Արթւանիս պատասխանը: Ահա թէ ինչ կը գրէ՝ Հայոց զօրավարը այսպիսի հասցէով.

«Փառաւորելոյ Տերանց՝ Արթւանիս Տերանց

¹ Սմ. Անեցի, 76. Մխիթ. 64:

² Ի գեղ համարեցանք աշխարհաբար ի մէջ բերել կրկին թղթերս (Գէր. Բէթ. 90-92, 93-98) Հ. Գաթըր՝ ճեանի թարգմանութեան հետեւելով (Իր. Կէր. 21+ Բ.):

³ «Տեղաբն յորնակի ձեւով սփորութիւն էր կոչել Բարձրաստիճանները (Էկեղեցական, Զննորական եւն). հմտ. Գէր. Բէթ. 90, 91, 150, 171 եւն):

նուիրակի եւ վարդապետի Քչկան սրբւոյ ի Սոր-
մենայ ստրատելառէ եւ Հայոց գաւառաւարէ :

«Մենք շատ անգամ ներկայ եղած ատեննիս
բանիւ բերանոյ, ներկայ շեղած ատեննիս՝ գրով
Չեր իմաստութեանը հետ խօսեցանք. եւ կը յու-
սայինք, թէ զՉեղ, իբրեւ մի եւ նոյն ժառանգու-
թեան տէր, բոտ աւազանին հարազատ եղբարք եւ
մեր շօրը սրբոյն Գրիգորի հասարակաց հաւատոյ
սրբիք պիտի գաննէք: Սակայն գուք շատ բանով
իբրեւ օտար վարուեցաք մեզի հետ, այնպէս որ
հիմակուան պատասխաններնիդ՝ ալ առաջիններուն
պէս խարդախութեամբ եւ անհիմն պատրուակնե-
րով լեցուն է:

«Վասն զի՝ եթէ իբօք, ինչպէս գրած էք,
առանց աթոռակիցներու մեզի հետ խօսելու եւ
մեզմէ լսելու իշխանութիւն չունի Չեր եկեղեցւոյն
տեղապահը կամ, ինչպէս կ'ըսէք, Չեր Քերզոզը,
որ Գունոյ աւերակներու մէջ, իբրեւ հաւատոյ նոր
կարապետ եւ Նեոին առջեւէն քալող, պաճու-
ճուած անախառութեամբ մը՝ տխմար եւ պակասա-
միտ մարդկան մէջ ինք զինք այնպէս մի կը ցու-
ցընէ, թէ Նս իսկ եմ վարդապետութիւն: (Մէկ
կողմանէ կ'ըսուի թէ) Պէտք եմ սպասել, որ
ամէնքը համախոհութեամբ միաբանին եւ կամ
ժողովական թղթերով իրարու հաւանութիւննին
տան, (եւ մեկալ կողմանէ) յանկարծ եւ թեթեւ
մտօք իբրեւ հասարակ ոչինչ բան մը, սրբազան
հայրերէն հաստատուած սեղանները կործանել,
եւ իբրեւ թէ պղծեալ եւ անօրէնութեամբ թա-
թաւեալ ըլլան, (քաղկեդոնականները) վերստին
մկրտել կու տայ, եւ անմեղ քահանաները բռնա-
դատելով՝ իրենցմէ ստորագրութիւն կ'առնու, որ
մեր ուղղափառացս՝ հետ հազորդութիւն չընեն:

1 Գժբախտարար չէ պահուած այսօր մեզի ակնար-
կուած թուղթը :

2 Ընդ մեր բարեպաշտութեանս :

“ Լսեցի՜նք նաև զինուորական կարգին ըսած-
նիդ, անոնց իսկ բերնէն, թէ “ Այդ ըստ դոցա
կամաց լինիցի, — որպէս զի այս ալ ետքը ձեզի
իրբևե պատճառանք ծառայէ, — առաքեցէք
զորս կամիք, թող գան, զհարցն հաւատ կար-
գեալ տեսաննու: ”

“ Եթէ Գիտակորոսի հաւաքն է հաւաք
ըսածնիդ, եւ կամ Տիմոթէոս Ազեքսանդրացւոյնը,
որոնք հոգեկիր հարց ուղղափառ վարդապետու-
թեանը դէմ խօսելու ժպրհեցան, եւ անոր համար
ալ սուրբ եկեղեցիէն մերժեցան եւ անջինջ յիշա-
տակաւ նորովքի վիճակեցան. այդ մենք ալ աղէկ
գիտենք եւ ճշմարիտ հաւատոյն կապարճին մէջ ու-
նինք զանոնք սուտ, օտար եւ անգործած ելինետերու
պէս: Աբրիշ բան մը եթէ ունիք, որ մեզի հասած
չըլլայ, խաւրեցէք: Իսկ եթէ սրբոյն Աթանասինը
կ'ըսէք, որ հոգեկից ժողովոյն՝ զարդն եղաւ, Մե-
ծին Բարսղինը, չորս Գրիգորներունը՝, եւ Տեառն
Յովհաննու անխարդախ վարդապետութիւնը եւ
անոնց նմաններուն, անիկա մեր սրտին մէջն է,
մեր քովը, շունինք պէտք խորասանիկ եւ Ատրպա-
տիճ կանոնադրութեան եւ վարդապետութեան՝:
Հոս ունինք նաև Աիւրղի Ազեքսանդրիոյ եպիսկո-
պոսապետին, Մեծ Հօրը, սիւնհոգոսական թղթե-
րը, որ Նեստորի մղար վարդապետութիւնը հեր-
քեց ջրեց եւ կը յուսանք ասոնց ամենուն աղօթիցն
ու բարեխօսութեանը եւ նոյն իսկ մեր Տեառն Յի-
սուսի Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուծոյն՝ որ մարմնա-
ցաւ ու մարդացաւ ի սուրբ եւ աստուածածին
միշտ Աուսէն Մարեմայ, եւ շարշարանք յանձն
առաւ, խաշի համբերեց, մեռաւ, թաղեցաւ, յա-

1 Իմա՝ նիկիոյ 325ի Սինհոգոսը:

2 Այսինքն՝ Գրիգորի Լուսաւորչի, Գր. Աբանչեւա-
գործի, Գր. Աստուածարանի եւ Նիսաացւոյ:

3 Ա'ակնարկուի ըստ Հ. Գաթրըճեանի՝ Արգիշոյ եւ
Խր կատարած գերը:

բեաւ, երկի՛ք ելաւ ու Հօր աջ կողմը նստաւ, որ
կը պահէ անասանելի եւ անխռով իր ընդհանրա-
կան սուրբ եկեղեցին:

«Սա կը փափաքէինք, որ իմանայիք, եղբարք,
թէ ձեր աչքին թեթեւ եւ չնչին բան երեւցածը՝
մեզի տառապելոցս շատ ծանր եկաւ, այնպէս որ
շատ մը ողբալէ եւ արցունք թափելէն ետքը, հարկ
եղաւ որ մեր բարեպաշտ եւ խաղաղասէր տիրոջը՝
ճանուցանենք: Ոչ ոք պարտապ տեղը փորձէ կամ
ջանայ, ինչպէս սովորաբար կ'ընեն կեղծաւորելով
ու ձեւանալով՝ մտնել սիրոյ նեղ դռնէն եւ եր-
թալ բանալ թշնամութեան լոյն դուռ: Այս-
պիսիները պէտք են շատ մեծ խիղճով վարուիլ եւ
նայիլ Աստուծոյ անաշառ ատենին գատաստան-
ներուն, իրաւունքներուն եւ վրէժխնդրութեանց
թէ հօս եւ թէ անդիի աշխարհքը:

«Որչափ ալ այսպիսի շատ մը նիւթերու վրայ
ի հարկէ տարածուեցաւ մեր խօսքը, ի վերայ այսր
ամենայնի քաջ եւ յաղթող նահատակն այն
է, որ Քրիստոսի սիրոյն համար կը խոնարհի եւ
զլորածը՝ ոտք հանելու կ'աշխատի: Անոր համար
այս անգամ ալ կ'աղաչենք, որ եթէ կը հաճիք,
հրաման ընէք, որ ժողովին եպիսկոպոսունք եւ
երեւելի քահանայք, որոնց համար կը կարծէք թէ
գիտութիւն բանի ունին: Աս այս յարմար տեղ
մ'ալ որոշեցէք՝ ժամանակն ալ ճշգիւ ճանուցա-
նելով: Մենք մեր եկեղեցւոյ Առաջնորդը՝ կ'աղա-
չենք, որ ասոնք ալ ներկայ գտնուին: Կը յուսանք
մեր Աստուծակն ի Քրիստոսէ որ այսպիսի համբաւ-
ներէ յառաջ եկած ու սնտի երկպառակութիւնը՝
իրարու քով դէմ՝ յանդիման գտնուելով՝ վախ-
ճան կ'անուս, եւ աւետարանական խօսքին համե-
մատ՝ կ'ըլանք մի հօտ եւ մի հովիւ:»

1 «Տերանց», այս է՝ կայսեր Փոկասու:

2 Այսինքն՝ զՅովհաննէս Կաթողիկոսը:

Առ այս կը պատասխանէ Գուենոյ Տեղապահ՝ որուն թուղթը խորագիր կը կրէ.

«Պատասխանի թղթոյն Աորմենայ, որ առ Արթանէս Արղապետ գրեաց:»

«Գիտենք որ շատ եւ պէսպէս եղանակներով խօսեցաք, որպէս զի ցուցրնէք թէ մեզի համախոհ եւ միաբան էք այն հաւատքին վրայ, զոր Քրիստոսի երանելի նահատակն ու մեր հայրը Պրիգորիոս տնկեց ի մշտնջենուոր պայծառութիւն շայտաան աշխարհիս: Ենթագրեցիք որ այդ այդպէս է: Անոր համար ալ շատ անգամ թախսնձեցիք սրբաւեր եպիսկոպոսս¹, որ քննութիւն ընէ. եւ սորվեցուց մեզի, թէ առանց միաբանական ժողովոյ օրինուոր չէ: Իսկ դուք զայս ծաղր բրած էիք ձեր պատասխանին մէջ՝ մեր երեսին շատ մը թշնամանքներ յաճախելով, որ եթէ (տեղապահն) իշխանութիւն չունէր, ինչու ուղղափառներէն հատատուած (պատարագի) սեղանները կործանեց, նորէն կնուէք (վերստին մկրտութիւն) բրաւ: Այս խնդրոյս համար տեղեկացանք, որ այդպէս չէ: Այլ ի կանոնաց որոշուածն ու իրաւացին բրած է: Բայց դուք, մէկուն բրածին պէս, բոլոր յաղթութիւններէ նախագաս եւ գերագոյն համարեցաք՝ անարդանօք յաղթել, եւ մեր Քերդօղը Նեոին կարապետն ընելով թշուառութեան վրայ խնդացիք բսելով, թէ Գուենոյ այրած ու փլած եկեղեցւոյն մէջ կը նստի եւ նորաձեւութիւն կը սորվեցրնէ: Նեոին հիւրընկալ, առաջնորդ ու կարապետ զանիկա² պէտք է կոչել, որ պատճառ եղած է բովանդակ ազգի մը ապստամբելուն, էրիկները իրենց կնիկներէն եւ կնիկներն իրենց էրիկներէն անջատե-

¹ Գ. Ժոս. արին է լուծել. թէ ո՛վ է ակնարկուած եպիսկոպոսը:

² Ըսել կ'ուզուի. թէ՛ Ձեր բրածին պէս — գոչն — կանոնաց հակառակ գործ մ'ըրած չէ:

³ Կ'ակնարկուի կ-ն-ը-չ-է-ն-ն-Յ-է-ն-ն-է-:

լու : Արսնցմէ շատերն հեռու երկիրներ թափառելով մեռան՝ առանց թաղման իսկ արժանի ըլլալու . առաւելապէս իրեն բնիկ եւ ուղղափառ վարդապետներու դասէն հեռու խուսած է, ամպարիշտին պէս՝ առանց մէկէ մը հալածուելու՝ փախչելով, եւ տարագիր ըլլալով անբիծ, հռչակաւոր ու փրկարար հաւատքէն՝ զոր անոնք (իրենց բնիկ ու ուղղափառ վարդապետք) ունին :

« Սակայն այս ալ պէտք է խորհրդածել, որ մէկ կողմանէ բերնով կ'որհնէք, այսինքն Ս. Գրիգորի հաւատքին ժառանգը կը համբաւէք զձեզ, մէկալ կողմանէ՝ Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն այրեցման եւ աւերածոյն բնձան դուք անոր՝ մատուցած էք : Իսկ թէ վանքերուն առաջնորդները եւ անոր քահանաները, որոնք ստորագրութիւն տալով Քաղկեդոնի անօրէն ժողովը նզովեցին, առանց բռնութեան տակ ըլլալու բրին, ամենուն յայտնի է . վասն զի որոնք որ այս ստորագրութիւնը տալ չուզեցին, դեռ հոս տեղս կը շրջին առանց իրիք խոշտանդանաց . ոչ թէ ինչպէս դուք բրիք՝ շատերը հալածելով ձմեռուան ժամանակ, որոնք վերքեր տաին եւ դեռ մինչեւ հիմայ կը հեծեն :

« Մենք՝ որովհետեւ մեր հարց եւ ճշմարիտ վարդապետաց հաւատոյ սահմանին վրայ վստահ էինք, անոր համար ոչ թէ ակամայ, այլ երանելի եպիսկոպոսին՝ եւ ուրիշներուն ուղելովը կը կանչէինք զձեզ, որպէս զի թէ մեր պարձանքն երեւայ եւ թէ խաղութեան պտուղ մը տեսնուի :

« Բայց սա՛ մանաւանդ հիանալի է եւ շատ մեծ զարմանք կը պատճառէ, որ մէկ կողմանէ երգմամբ կը հաստատէիք թէ ձեր հաւատոյ զրութիւնը՝ Հայաստանի մէջ այս եկեղեցւոյս առաջնորդներէն ընդունուածէն ոչ աւելի եւ ոչ պակաս

1 Իմա՝ Յովհաննու :

2 Այսինքն՝ հանդուցեալ կաթողիկոսին Մոսխոսի :

է — Տիմայ ձեր զբաժնեքուն մէջ՝ ասոր հակառակը տեսանք: Գիտակորսն ու Տիմոթէոսը անջինջ նգովեց արժանի կը համարէր, զորոնք մեր պատուական հայրերը ու հոգեկիր վարդապետները ուղղափառ հովիտներուն եւ մարտիրոսներուն մէջ դասած են: Իսկ մուար, շարապաշա եւ հերձուածող Քաղկեդոնիտները բարեփառ կ'անուանէք, եւ միաբանութեան միջոց կ'առաջարկէք: . . .

«Սակայն բսելիքնիս բոլորովին ծաղրական է: Ճամբարտակած էիք, թէ Խորասանիկ եւ Ատրպատիճ կանոնաց ու վարդապետութեան կարօտ չէք: Բայց շատ սուտ է ըսածնիդ. միայն անոնց չէ ձեզի ալ նոյնները կը վերաբերին: Ասան զի Խորասանիկը առտուանց՝ ելածին պէս կը լուացուի եւ կը կարծէ թէ իր բոլոր ազտեղի գործերը անով մաքրեց: Գուք ալ բողբու երթալէն ետքը՝ բազնիք երթալով, անոնց պէս զձեզ մաքուր կը կարծէք, անոր համար ալ անխտիր աէրուճական մարմնոյն կը հաղորդուիք, գործ մը, զոր աստուածային պատգամն բսած է թէ դատապարտութեան տակ է: Իսկ Ատրպատիճներու դալով՝ ասոնք ալ շիմանալով որ տարակոյսը հաւատքը կը լուծէ՝, շատ աստուածներու՝ պոսինքն միշտ մէկ աստուածէն մէկալ աստուած համբոյր կը փոփոխեն: Նոյնը ձեզի համար ալ ճշդութեամբ կրնայ բսուիլ՝ արցունքով մէկտեղ: Ասան զի անդադար ալեկոծեալ, պղտորեալ ու շփոթեալ էք, չէք կշտանար ետեւէ ետեւ տեսակ տեսակ՝ հաւատոյ սահմանադրութիւններ շինելով: Աւրեմն սուտ է եւ շատ անյարմար՝ Խորասանիկներն ու Ատրպատիճները բամբասելը: Ասան զի չէք կրնար ժխտել եւ բսել՝ թէ ատանկ չէ: . . . [Երկար խօսքով իբրեւ թէ ցու-

1 Ըստ Լ. Գամբրձեանի կ'ակնարկուի հոս Յովհ. Ասկերերանի Մեկն. Ա. Տեմ. Ճառ Ա. 7. «Խնդրեն հաւատոցն խափանիչ է, եւ որ խնդրեն՝ յայտ առնէ թէ յեւեւ եզրա, եւ ոչ հաւատալ կարէ, որ տակաւին խնդրիցէք:

ցընելէն ետքը՝ թէ խաշը երբորդու թենէն չի կրնար բաժնուիլ] Դուք պէտք էք նստիլ ձեր երկրին վրայ անմխիթար սգալ ու տրամել՝ որ իրարմէ ձեզ քուած եւ ազմկոյ մէջ էք՝ անթիւ աղանդներու զանազանութեամբ, անոր համար ալ ոչ մէջերնիդ կրնաք միաբանիլ եւ ոչ մեզի կրնաք բարկանալ, երբոր բսենք որ եթէ մէկը իր տանը մէջ չի գիտեր կամ չի կրնար կառավարութիւն բանեցընել, ինչպէս բարձրէն հրապարակախօս ըլլալու համարձակելով՝ կրնայ պատուերներ տալ ճոռոմարանելով: Ա՛յ ապաքէն ամէնէն պիտի ծաղրուի. եւ փոխանակ նեղ դրան՝ թշնամանքէն լայնը պիտի բանայ: . . . Թէպէտ այս այսպէս է, սակայն եւ այնպէս պէտք ենք յուսալ ի Քրիստոս Աստուած մեր, որ ձեռնառու կ'ըլլայ եւ կը բառնայ մէջտեղէն ի Քաղկեդոն Լեւոնի արձանի շնորհիւ բռնի սերմանուած նորագածեւ զայթակղութիւնը: Ասան զի անիկա միայն է քաջ եւ յաղթող հովիւ եւ իւր պատուերները պահողներն սիրող, խոնարհ եւ այցելու. որ ինչպէս երբեմն Արիանոսաց ճօխութիւնն քակեց քայքայեց, նոյնպէս կը հաւատամ, թէ պիտի տեսնեմ քայքայուած անոր օգնութեամբն զձեզ՝ քաղկեդոնիտներդ: Այնուհետեւ հնարաւոր կրնայ ըլլալ մեր եպիսկոպոսներու եւ բոլոր սուրբ ուխտի ճշմարիտ քահանայից միաբան հաւաքումն, խորտակել մէջտեղէն վերցնելու համար տիեզերակործան Արձանին զայթակղութիւնը. եւ անբաժանելի եւ անփոփոխելի քաջ հովիւր մեր փրկիչը եւ Տէրը խոստովանելով ձայնը լսելի բնել:

Չենք կրնար զժբախտաբար այս կարեւոր թղթակցութեան թելը հոս երկնցնել, վասն զի ինչպէս անկէ առաջինը շունինք, նոյնպէս անկէ ետքինն ալ մեզի հասած չէ: «Սակայն մէկ ըղունգէն բոլոր առիւծը կ'իմացուի» կը նկատէ Հ. Գաթրըճեան: Թղթերուս մէն մի խօսքը ունի իւր կրակոտ շեշտը, բղխած ժամանակի յուզմանց հնո-

ցեն. աւելորդ է երկարագոյն խորհրդածու-
թիւններով պարզելու աշխատիլ: Եեզի թոյլ կու
տանք հօս այս թղթակցութենէ յետոյ իրաց ա-
ռած կերպարանքն նկարագրել նոյնպէս Հ. Գա-
թրըճանի խօսքերով:

«Իրերն այս վիճակի մէջ էին, երբ Տեղապահ
կ'աճապարէր ու կը ստիպէր, որ ժողով մը գումա-
րուի, ոչ թէ հաւատոյ խնդիրներ ընելու, վասն զի
անիկա ինքը լմնցուցած էր, հապա Գունոյ գատարկ
աթոռոյն վրայ կամ ինք եւ կամ իրեն համախոհ-
ներէն մէկն էլէ: Քիչ չէ, 50 եպիսկոպոսունք եւ
390 Հարք (վանաց) եւ քահանայք ժողոված Գունոյ
մայր եկեղեցին¹: Եպիսկոպոսաց մէջէն յանուանէ
նշանակուածներն, ուստի գլխաւորաբար խօսքի տէր
եղողներն սա 12ները եղած կ'երեւան. Թէոդորոս
Մարդպետական, Յովհան Արծրունեաց, Քրիստա-
փոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասնոյ, Աբրահամ
Ուշտունեաց, Յովհան Ամատունեաց, Գրիգոր Ան-
ձեւացեաց, Սիւն Գողթան, Ահարոն Մեհնունեաց,
Ներսէս Բոժունեաց, Յովհանիկ Ելոյ (?), Թադէոս
Առնայոյ (?) եպիսկոպոսունք: Ասոնց մէջ Յունական
Հայաստանի եպիսկոպոսներէն մինակ մէկը կոյ, այս
ինքն Բէդոգորոս Մարդպետական կամ Սեպհական
զնդին եպիսկոպոս: Չենք կարծեր՝ որ քիչ ազմկով

1 Դեռ Ս. Գրիգոր չէր շինուած, բայց հարկաւ անոր
մօտերը առ ժամանակեայ պաշտօնատեղի մը եւ բնակարան
մը եւ կամ նոյն քաղաքին մէջ ուրիշ եկեղեցի մը իրրեւ
մայր եկեղեցի առ ժամանակեայ կը գործածուէր: Ժողովոյն
կանոնաց յառաջարանը կ'ըսէ. «Մայրաքաղաք եկեղեցիս
Գունեայ»: Ժողովոյս պատմութիւնն եւ կանոնք պա-
հուած են թղթոց 474-էն մէջ, 146—148 այսպիսի խորագրով.
«Կանոնք որ եզան ի Գունի, մինչդեռ մասձութիւն էր ժո-
ղովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթուղիոս եւ խափա-
նեցան այնմ անգամ»: — Ժողովական հարց թիւն կը
նշանակէ Հ. Գաթրըճ. 306. (Յ եւ Զ.), ապագիրն ունի
Յ. եւ Դ.:

ժողովուած ըլլայ այսչափ բազմութիւն քահանայից: Կաեւ եպիսկոպոսաց թիւը Հայաստանի մէջ ժողով գումարելու համար բաւական հանդիսական թիւ էր. Շահապիվանի աշխարհածողովն, որ դարձեալ Տեղապահի մը ատեն գումարուեցաւ, ասկէ աւելի եպիսկոպոս չունէր: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կաթողիկոսի ընտրութիւնը չյաջողեցաւ¹: Չունինք հիմայ կռուան մը իմանալու՝ թէ ինչ դիտմամբ կամ որ ներքին կամ արտաքին ազդեցութեամբ մնաց ընտրութիւնը: Սակայն եւ այնպէս, առանց կաթողիկոսի ալ, կանոնական սահմաններ զնելու միաբանեցան, հոս ամենեւին բացայայտ կանոնաց դէմ ընելէն չվախնալով, որոնք առանց մտրապոլտի կամ կաթողիկոսի երեւելի գործողութիւն մ'ընելու հրաման չեն ի տար նաեւ իրենց ձեռքն ունեցած հայերէն մատենաներուն մէջ: ² Արովհետեւ յառաջագոյն սուրբ հարք եւ ուղղափառ վարդապետք ստակալի նորովներով մերժած ու հերքած էին բոլոր հերետիկոսները², զՍարէլ, զԱրիոս, զԷւնոմոս, զՄանի, զՄարկիոն³ եւ անոնց նմանները, զՊոզոս Սամուատացի, զԴէոզորոս (կարգա՝ Թէոզորոս), զԻփոզորէ (կարգա՝ Գիոզորոս) եւ անյիշելի Նեստորը, զԹէոզորիտոս, զԷւտիքոս, զՍեւերոս, զԱնգրէաս եւ անոնց համախոհները, զԷւզոյիոս

¹ «Բացայայտ նշանակուած է ասիկա վերոյիշեալ յատճարանին գլուխը. այսինքն թէ կաթողիկոս ընտրելու մտք ժողովեցան, բայց չեղաւ այն անգամ»: ԿԷՆԷ՝ Բ:

² Հերձուածողաց յաջորդ ցանկը յորինուած է Բնաստաս կայսեր թղթի համեմատ. հմմտ. Թուղթ, զոր արար Անաստաս թագաւորն ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց. ԳԷՐԻ ԲՆՏ. 277-78. որ արդէն Բարզէնի օրով թարգմանուած էր ասորերէնէ եւ յաճախ անգամ գործածուած Բարզէնի եւ Ներսիսի թղթերու մէջ: Այս մասին կը խօսինք այլուր առանձինն:

³ «Դամանակի կարգ շատ պէտք չէ փնտռել թէ՛ հոս եւ թէ՛ մանաւանդ հետեւեալ անուններուն մէջ, զի ան իրենց պատմական հմտութիւնն ասկէ անդին չէր անցներ»:

Նիկեոսեղապետաց եպիսկոպոսը եւ անոր համախոհները, Քրիստոսին մերթն ժողովն -- Լեոնին չէր որո՞ւրը, որ Քրիստոսին լեւեմն շարժեցնելու հետեւին հեղինակները նոյն Քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի տուճարը դաւանողաց եւ ընդունողաց հետ հաղորդութեամբ միասորեցան, ոմանք ազատ կամօք՝ փառասիրութեան եւ ակնածութեան համար, ոմանք ակամայ բռնադատուած անոնցմէ, ոմանք ալ վերջապէս տգէտ եւ անկարող ըլլալով, այս պատճառաւ ժողովեցանք... կանոններ սահմանելու անոնց համար՝ որոնք խոստովանութեան կու գան իրենց կամու կամ՝ ակամայ դործած յանցանքին ու մեղքին վրայ զղջալով՝ զոր գործեցին, — Հինգ են առ ժողովէն սահմանուած շկանոններն, բոլորն ալ մինակ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից համար: Անկիրիոյ Սիւնհոգոսին՝ հալածանաց ասեն կամայ կամ ակամայ կուռք պաշտող քրիստոնէից համար տուած կանոններուն վրայ ձեւուած կամ ըստ մասին անոր լեզուն առած: Անոնց շնորհիւ թէ՛ փառասիրութեան կամ զօշարաղութեան՝ համար, հապա ի բռնութենէ կամ անկարողութենէ կամ տգիտութենէ եղած հաղորդակցութեան համար՝ ներողական ապաշխարութենէն զատ՝ որ ապաշխարողապետին խոհեմութեանը կը յանձնուի, կը պահանջուի՝ որ եկեղեցւոյ մէջ ամենուն առջեւ նզովիք հրատարի հերետիկոսութենէն՝ ստորագրութիւն տալով եւ երգում ընելով: Աւրիշ յիշատակարաններէն՝ կ'իմա-

1 Այսպիսի յիշատակարան մ'է «Արքայի եպիսկոպոսաց Կոնստանտին, Եգիպտոսեցի եւ Տեսառն Գրիգոր Գաշտակարանի եւ Տեսառն Կարգոսի եւ Տեսառն Վարդապետի (Վրթանեսի) ի Սահակոյ կորուսեալ ծառայէ խոնարհ երկրպագութիւն» խորագրեալ թուղթը, Գրեթ Բ.Յ.Մ. 108-109, որով Սահակ Համագաստաց որդին «Երաճի զեղջէն յետ կոչում կ'ընէ՝ նզովելով Նեստորը եւ իւր հերետիկոսութիւնը համաձայն ժողովոյս Ա. եւ Բ. կանոններու: Գծու արին է սակայն

նանք՝ որ այս երգումը ինք իր անձին վրայ տրուած սարսաելի շարամաղթու թիւններ են²։ Այս բլալէն եւ ապաշխարու թիւնը լմննալէն ետքն ալ՝ շի կրնար իր աթոռը քիշերուն հաւանութեամբը նստիլ, հապա պէտք է՝ որ բոլոր եպիսկոպոսունք քննեն եւ հաւանին։ ԵՐԷՐԷԴԸ անոնց համար՝ որոնք համոզուած չբլալով որ բրածնին գէշ է, կամակար նոյն հաղորդութիւնն բրած են հերեաթիոսաց հեռեւ զուրիշներն ալ ստիպած են նոյնն ընելու. կրպահանջուի ծանր քննութիւն, շատ փորձ, մեծ ապաշխարանք ապաշխարողապետին կողմանէ, երգում ուղղափառութիւն պահելու, նզովք հերեաթիոսութեան ստորագրութեամբ։ Եթէ բոլոր եպիսկոպոսներով մէկտեղ Աթոռդիկոսն իրեն նորէն աթոռը շնորհէ, բոլոր կեանքը զղջմամբ պէտք է բլալ։ Քահանայից ալ ստոր համեմատ։ ԵՐԷՐԷԴԸ անոնց համար՝ որոնք մէյ մը ինքնայօժար ի խոստովանութիւն կու գան եւ իրենց ստորագրութեամբը նոյն հերեաթիոսութիւնը նզովելէն ետքը նորէն իրենց փոխաձր կը դառնան, բայց ետքէն երկրորդ անգամ կու գան, կը սահմանուի աւելի խոստադոյն ապաշխարութիւն, քննութիւն եւ սաստիկ յանդիմանութիւն ու սաստ, անանկ որ ուրիշներուն ալ վախ բերէ։ Եթէ երկայն ատեն ուղղութիւն եւ առաքինութիւն յուցընեն, միայն ան ատեն նորէն իր աթոռը ելլէ, ան ալ եթէ բոլոր եպիսկոպոսունք ուզեն։ ԶԵՐԷՐԷԴԸ կը սահմանէ որ եթէ մեր (Միա-

ստուգիւ ըսել, թէ ինչ կ'իմացուի «Աեստորդ անուան տակ։ Քաղկեդոնի ժողովն, թէ խոսիկ Աեստորակաձք։ Առաջինն ճշգրտոյն կը թուի, վասն զի Արած գիւղն Յունական Հայաստանի մէջ գտնուելով՝ (մերձ ի Գուին), զժուարաւ գործ կարելի էր ունենալ խոսիկաց հետ, որոնք վաղ իսկ մերժուած էին Հայաստանէն։ Արած գիւղի մասին՝ Այրբ-բ-ր. 445։

2 Օրինակի աղապար՝ «Ազովեալ ըլլամ Սուրբ երբոր-գութենէ, կենօր ու մահուամբն եւն։ Հմմտ. Գէրթթի. 108։

բնակաց) հաւատոյն հաղորդութենէն շնորհ եւ սա մեր մխարանածէն օտար (քաղկեդոնիկ) եպիսկոպոսներ կամ քահանաներ առթիւ մը կամ պէտք մ'ունենալով մեղի դան, շըլլայ՝ որ մէկը անոր հետ հաղորդութի կամ քահանայական պատուով պատուէ, հապա մինակ անանկ բնդունի գանոնք, ինչպէս աշխարհական մը կ'ընդունի. բնակութիւն տալով եւ ուրիշ ասոր պէս բաներով: Հինգերորդէն կը սահմանէ որ քահանայիցմէ դարձողները՝ իրենց ստորագրութիւնն ան եպիսկոպոսին տան՝ որուն թեմին մէջ որ կ'ուզեն մնալ. եւ շըլլայ թէ վանքերու գլխաւոր երէցը կամ քահանայք առանց եպիսկոպոսին հաւանութեանը ասանկներէն մէկն իրենց ընտանութեանը կամ հաղորդութեանն բնդունին:

«Այս լուսագոյն դատի մը արժանի կանոնները պահողներուն օրհնութիւն տալէն ետքը՝ վերջապէս այս «ստուածահաճոյ ու փրկաւէտ պատուիրաններէն» ապստամբողներուն՝ ըլլան իշխան, քահանայ, եպիսկոպոս կամ ժողովրդական, ամենուն վրայ՝ սա անէժքի կերպարանք ունեցող նորովքը կը կարգան այս ժողովին անդամները՝ «Նորվեցին հոգւով եւ ժարմնով եւ ամենայն կենդանով իրեանց եւ ընկալցին անորում պատուհաս յարգար դատաստանացն Աստուծոյ, սոս եւ ի հանդերձելումն»:

«Ան շենք գիտեր թէ արդեօք Աթողիկոսի ընտրութեան վրայ խօսուելէն առաջ թէ վերջն սոյն կանոնք գրուած են:

«Այսպէս կ'եռար գրեթէ բոլոր Հայաստան իրրեւ կաթոսայ յեռանդան: Արնայ երեւակայութիւն ան ազմուկն երբոր երեքհարիւր քահանայք վանքերէն ու գեղերէն դղողմամբ կը ժողվէին, որոնց շատերն անշուշտ Քաղկեդոնի եւ Ղեւնի անունէն

ուրիշ բան լսած չէին, բայց Հիմայ մարդուս մա-
ղերը վեր տնկող երգումներով սաստկացած, ծուռ
նախապաշարումներով նպարակուած տեղերնին կը
դառնային քաղաքներն, աւանները, գեղերն ու
ազարակները նոյն սգին սփռելու: Աս ամէնը
է. դարու առջի տարիները կ'ըլլար, երբ քաղա-
քական հոլմն արդէն դարձած էր առ ժամն,
Ապրուէղ Խոսրովայ (Բ.) թագաւորութեան ատեն՝
Պարսից զօրութիւնն Հայաստանի մէջ աւելնալով
այս վերջին անգամ: Սակայն այնպէս ալ ստուգի-
րերը մինչեւ հոս չէին հասներ, եթէ այս տես-
լեան մէջ մէկը պակսէր կամ շըլլար այնպէս ինչ-
պէս էր: Ուրիշ մէկը չէր տսիկա, բայց եթէ
Սմբատ Արկանայ մարզպանն: Ասիկա բնականապէս
իրեն քաղաքական դիրքէն չէր կրնար Յունաց շատ
բարեկամ ըլլալ, բայց ինք նաեւ կրճական վէճին
մէջ ալ շահուեցաւ ի նպաստ Գուին տիրող հաւատ-
քին, եւ անկէ ետքը՝ ուր որ այս կուսակցութեան
միութիւն կը պակսէր, հոն իր զօրաւոր բազուկը
կ'երկնցընէր: Ասիկա տեսնելով որ եպիսկո-
պոսուծք չէ թէ մինակ երկու իրաւասութեան,
այսինքն Կարնոյ եւ Գունոյ բաժնուած են,
հապա Գունոյ մէջ ալ շկրցան միաբանիլ,
ստիպմամբ եւ բուռն հրամանաւ նորէն կը
ժողվէ այս վերջինները ի Գուին՝, ինք ձեռնարկ
տալով նախընթաց Գունոյ ժողովոյն մասց համե-
մատ, բոլոր եպիսկոպոսներէն ալ նոյնը կ'առնու՝
մերժել տալով զսրբազան Ժողովն եւ սրբազան
Քահանայապետին տումարը, եւ անկէ ետքը եր-
կայն ատեն դատարկ մնացած աթոռին դահակալ

1 Ժողովոյն ձեռնարկն տե՛ս Գէրգ ԹՂԲ. 149—50.

«Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Սմբատ Արկան մարզպան ցայն
եպիսկոպոսունս, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամա-
նաւ ի Գուին, կարգել կաթուղիոս Հայոց յետ մահուանն
Մովսիսի. եւ զայս ձեռնարկ ես նոցա»:

մը գտնելու համար նախ ինք իր քուէն վերոյիշեալ ժողովոյն մէջ գլխաւորաբար ձայն ունեցող եպիսկոպոսներէն Ռշտունեաց եպիսկոպոսին տալով՝ վերջապէս կը յաջողցընէ բնարութիւնն եւ ասանկով կը նստի Աբրահամ՝ Ապրուեզ Խոսրովայ 17երորդ տարին (617)։ Սմբատ եւ Աբրահամ իրենց ոչ գովելի գործունէութեամբք եւ իրենց դիմացիներուն տկարութեամբք՝ Յունական կողման մէջ գտնուած եպիսկոպոսներէն ալ շահեցան, որոնք իրենց ձեռնարկներն Աբրահամու յանձնեցին¹։ Ասոնց մէջ կան նաեւ նշանաւոր տեղերու եպիսկոպոսներ, վանահարք եւ քահանայք²։ Ասանկով դարձեալ կաթողիկոսութեան աթոռը մէկ մնալով՝ սեպուեցաւ կատարուած «միաւորութիւն աշխարհիս Հայոց», ինչպէս կ'անուանէ այս եւ ոչին ձեռնարկին գլուխը գրուած փոքր տեղեկութիւնը։ Բայց յայտնի է՝ որ դո՛նէ մէկ մեծ մաս մ'ալ ուղղափառ վարդապետութեան հաւատարիմ մնացած էր, որովհետեւ կեցած էր դեռ Աարին կամ Աարնոյ մօտերը իրենց օրինաւոր կաթողիկոսը Յովհանն³։

1 Հմմտ. Չեռնարկ, զոր կառնը Աբրահամու Հայոց կաթոլիկոսի ի միաբանութեանն աշխարհիս Հայոց. այնուքիկ որ էին ընդ իշխանութեամբ Հռոմոց ի թագաւորութեանն Մարկանն³։ Գէրգ. ԹՂԲ. 151-52։ Վերջին խօսքերն պէտք է հասկնալ. «որոնք Մօրկայ օրով Հռոմոց իշխանութեան տակ եղող Հայաստանն կը գտնուէին, որ այժմ Պարսից եղած է։

2 Թեոզորոս Սեպուեան գնդին եպիսկոպոս, զոր արդէն Դունոյ նախընթաց ժողովոյն մէջ տեսած էինք, Սեփանոս Բագրևանդայ եպիսկոպոս, Մոսէս Խորխոսունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոս, Ներսէս Անանդայ եպիսկոպոս, Աբրահամ սրբոյ կաթողիկէի վանից երէց, Սամուէլ սրբոյ Հռիփսիմի, Բարիզաս սրբոյ Յովհաննու վանաց երէց, Խոսրով Աշահանու, Յախտեան Աղիվարդայ, Դաւիթ Երեւանայ, Իսմայէլ Գառնոյ եւ այլք։ ԱՆԳ 151։

Թէ Յովհաննէս ինչ ընթացքի հետեւեցաւ այս յուզմանց ժամանակ, յայտնի չէ: Բիւզանդականք, որոնց յեցած էր կաթողիկոսն, իրենց օրհասին մէջ չէին կրնար այս մասին երկար խորհել: Եւ Յովհաննէս ստիպուած էր ըստ հաճոյս թողուլ եպիսկոպոսներն՝ աղատօրէն որոշելու ինք զինքնին: Առանց տարակուսի եպիսկոպոսներէն ամէնն ալ համամիտ չէին իրեն, ինչպէս 607ին տրուած ձեռնարկէն կը տեսնուի, ուր մինչեւ անդամ կաթողիկոսանիստ Աւանէն կար «Յունանէս» երէց մը (էջ 150):

Գունոյ 607ի ժողովով «միութիւնն» հաստատուելով՝ նաեւ ծագած գժտութիւնք եւ վէճք դադրեցան. զայս յայտնի կ'ըսէ Անանուն. «Երբ Խոսրով արքայն ետ առաւ Հայաստանի դաւառները (զորոնք Մօրկայ տուած էր), նոյն տարին ընտրուեցաւ նաեւ կաթողիկոս՝ Արրահամ եւ նոյն տարին ժողվելով եպիսկոպոսներն ու երէցներն եւ վանականները նորովեց Քաղկեդոնի ժողովն եւ (համամիտներն) վտարեց իւր սահմաններէն: Անոնք նորովեցին եւ դադարեցաւ վեճաբանութիւնը:»

Շատ երկար շապրեցաւ այսուհետեւ Յովհաննէս: Խոսրովու բանակն օր աւուր կը յառաջանար յունական երկիրներն: Գարայի նուաճումէն յետոյ յաղթ բանակաւ մը մտաւ Հայաստան Աշտատ-Յեզտայար Բասէնի կողմանէ (608), ուր Գու եւ Որդու սահմանադուրիս աւաններու քով խորտակելով Յունաց զօրքն շուեց գնաց եւ բանակեցաւ Կարնոյ քով. քաղաքացիք վայրագար տեղ զիմադրելէ ետքը՝ անձնատուր եղան: Աշտատ-Յեզտայար հոն պահապան կարգելով յառաջացաւ Հաշտեանք եւ հնազանդեցուց Չիթառիճ, Սատաղ, Առաստիա եւ Նիկոպոլիս Փոքր Հայոց քաղաքներն, եւ դարձաւ: Քիչ յետոյ եկաւ իւր տեղ Շահէն Պատգոսապան, որ յաջողութեամբ դարնելով յունական զօրքն Կարնոյ

գաւառին մէջ՝ Խոսրովու ԻԱ տարին (610, 611) անոր հրամանաւ գաւառին բնակիչներն խախտեց տարաւ Ահմատան շահաստան. «ընդ նոսին բմբունեալ եւ երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն, որ Աւանի նուաճուելոյն՝ բերուած էր պարսիկ զօրքէն ի Կարին՝, «վարեցաւ ի գերութիւն հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն»:

Ահմատան օտարութեան մէջ նոյն տարին կը վախճանի ծերունի կաթողիկոսն, որուն մարմինն սակայն կը բերեն իւր կաթողիկոսանիստ գիւղն Աւան, եւ հոն իւր շինած եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն¹:

Պատմագիրք² կու տան իրեն միարան՝ 26 տարի կաթողիկոսութիւն, որ շի համաձայնիր ժամանակագրութեան հետ, որ հաշուով վախճանն կ'իյնայ (591/2—26 =) 617/18ին: Պէտք է շփոթութիւն մ'ենթագրել հոս եւ ի բայ ձգել վեց տարիներն. որով ստացուած 20ը ուղիղ կա-

¹ Բացայայտ կ'ըսէ գոյս Անանուս. «Երեք տարի վերջը (607+3=610) կռիւ եղաւ ի Բասեն (?) (τοῖς Φρασιανοῖς) եւ Պարսիկք յաղթեցին Հռովմայեցոց, Պոկաս Կայսեր է. (602+7 = 609/10) եւ Խոսրովու Ի (609/10) տարին. նուաճեցին Չիթառիճը (Κιτιδίς) եւ Թէոգոսուպոլիսը, եւ ուրիշ շատ աններ, — ունց Բէլ էր նոսնայ Գիւն, ուր կը բնակէր Յովհաննէս Կաթողիկոս, որ էր Հռոմաց իշխանութեան տակ եղող Հայաստանին մէջ: — Իսկ Յովհ. Պատմ. 43. կը գրէ. «Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն կայր ի վախասականութեան ի նմա (ի Կարին) ընդ նոսին եւ նա բմբունեալ. . . »:

² Սէբ. 54. 76—77:

³ Յ-ՎՏ. 43. Կէր. 26. Ս-Շ. 77. 275:

⁴ Իրայն Ասողկն (86) է, որ Ճ.Ձ կս'մ ըստ Չեռապրին Ձ տարի գահակալած կը համարի: Ճ.Ձ սխալ է բողբոջին. թերեւս իմաստ մ'ունենայ պարզապէս Ձ. Մովսիսի մահու ընէ (604) ետքը իրրիւ սրինաւոր կաթողիկոս նկատուած:

բելի կ'ըլլայ զետեղել 591/2—610/11 տարի-
ներու մէջ¹ :

Յանկարձատեսիլ երեւոյթ մ'եղաւ Յովհան-
նէս պատմական հորիզոնին վրայ, որ իւր բովան-
դակ գործունէութեամբն կը պատկերէ միանգա-
մայն բիւզանդական ազդեցութեան մարմնացումն :
Բիւզանդականք ջանացած էին եւ ջանացին զեռ-
երկար ատեն Կ. Պոլսոյ «տիեզերական պատրիար-
քին» իրաւասութեան ներքեւ նուաճել Հայաս-
տանն, բայց ի զուր : Պարսիկ պետութիւնն իրագէտ
էր իրեն սխերիմ թշնամւոյն քաղաքագիտութեան
եւ ուրիշ քայլերով գիտցաւ ուղղել Հայոց եկե-
ղեցին : Եւ արդեամբք ալ, առանց նպատակի չէր
Յովհաննու գերութիւնն յԱհմատան «եկեղեցւոյն
բոլոր սպաներով» :

Թէ Բիւզանդականք խորհեցան իւր ակտ-
ոսոյն վրայ՝ յաջորդ մ'ընտրելու, այս մասին բան
մը չենք գիտեր, բայց դիւրին է ժխտել : Իրենց
ճգնաժամին մէջ այլ եւս ի վիճակի չէին այսպիսի
թռիչներ փորձելու :

¹ Պէտք է բնէ թէ Սերէոսի խորէն, ուսկից սոր-
ված են նաև յետինք, կարելի չէ հետեւցնել. թէ անպատ-
ճառ Նշն Գրէն (610/11) վախճանած է Յովհաննէս. պատ-
մագրին բացատրութիւնն է. «Եւ նշքն վախճանեալն»
Բայց միշտ բանագրութի կ'ըլլայ երկարագոյն ձգձգումք, եւ
այսու Երրորդանու մահուան տարին ալ դժուարութեանց
կը բաղխի :

² Յովհաննէս պատմութեան մէջ հարկ է նկատուիլ
հ-ի-ռ-ի-թ-ռ, քանի որ օրինաւոր կաթողիկոսին՝ Մոգոսիսի
կենդանութեան ժամանակ կը բարձրանայ ակտուն, եւ այն
ուշ միաձայն հասանութեամբ ազգին : Ուղիղ են ըստ այսմ
Յովհ. Պատմարանի «հակառակակաթոռն անուանելը (էջ 42).
եւ Ուխտանիսի (Բ. 63) խորհրդը. «նստուցին կողմն (sic)
Հոռոմայ հ-ի-թ-ռ Մոգոսիսի զՕհաննիս երկարանակ, ու
հ-ի-թ-ռ ի ի-ի-հ-յ-ր-դ-ի-թ-ռ շ-յ-ռ» : Արքիմ առղերս
սակայն ամենայն մասամբ ուղիղ չէ. քան զի յետոց բով
Յովհաննէս կ'ը գատուի կաթողիկոսաց Բ-ի-թ-ռ մէջ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

ԱԲԸ-ՆՆՎ ԿՐԻՆՆԻԿՈՍ ԱՊԸ-ԲՆՆՅԻ՛:

Գունոյ կաթողիկոսն եւս շատ շերկարեց Աթոսոյն վրայ. Սերէոսի (78) վկայութեան համաձայն «ի նմին ամի», յորում կնքեց կեանքը Բագրեւանդացին, վախճանեցաւ նաեւ «երանելին Աբրահամ կաթողիկոսն», ծերութեան ալեաց մէջ:

Աբրահամ հայրենեօք Ռշտունեաց գաւառի Ազրաթանից գիւղէն էր¹: Սերէոսի մէկ տեղը՝ կարծեւ կու տայ, թէ նախ քան եկեղեցական վիճակն ընդ գրկելը՝ մտած ըլլայ աշխարհք եւ եղած հայր որդւոց: Զինքը սակայն պատմութեան մէջ կը գտնենք առաջին անգամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսական գահուն վրայ², այսպէս Գունոյ 606ի ժողովոյն կանոններուն ստորագրող եպիսկոպոսներէ մին ալ ինքն էր: Յաջորդ տարին եւս (607 Մարտ-Ապրիլ) կը գտնենք զինքը ի Գունին, ուր Պարսկահայ 10 եպիսկոպոսաց հետ ժողոված «ի սուրբ եկեղեցւոջ», ստորագրած է իբրեւ «աթոռակից», Բաննոյ Մանասէ եպիսկոպոսի՝ Սմբատ Արկանայ մարզպանի տուած Զեռնարկին (Գ՛ԻԸ+ Թ՛ՎԵ. 149):

Նոյն 607ին՝ Պարսից Խոսրով Բ. ի ժէ տարին, ապահովապէս նոյն Մարերի ամսոյն (Մարտ-Ապրիլ)՝ Զատիկէն յառաջ³ «զկնի երեք ամաց մահուանն Մովսիսի» (Ո՛ՒԻԹ. Բ. 23) Սմբատայ հրա-

¹ ՅովՏ. Կաթ. 41. եւ այլք:

² Գրեթէ 17 տարի ետքը Կովտոսի յաջորդ կ'ընտարեն «զոմն անապատական յԱբրահամեան տանէ՝ որում անուն Քրիստափօր». ՍԻԲ. 98:

³ Գ՛ԻԸ+ Թ՛ՎԵ. 146: Նկատելով զ՛րբահամ այս թուականին ալեւորեալ, կարելի է ըսել թերեւս, թէ Ռշտունեաց աթոսոյն վրայ բարձրացած ըլլայ Քրի՛ստոփոսէն ետքը, որ կը յիշատակուի ՅովՏ. Բ. Գարեգինեցւոյ († 574) առ Ազուանս գրած թղթին մէջ (ա՛ՆԳ. 81):

⁴ Ո՛ՒԻԹ. Բ. 61: — Գ՛ԻԸ+ Թ՛ՎԵ. 163:

մանաւ եւ հսկողութեամբ կը գումարուի ի Գուին նոր Նիստ մ'ալ կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ կ'ընտրուի կաթողիկոս Ռչտունեայ եպիսկոպոսը՝ թէեւ ըստ ինքնագիր վկայութեան՝ «ակամայ ամեալ յաշտիճանս քահանայապետական»¹։ Չեւնագրութիւնն կը կատարուի «զկնի սրբոյ Չատիկն յաւուր Աիւրակիի՝ յեւս ամոյն Մարերի»²։

Կաթողիկոսական դահին նորոգութիւնը բնդհանուր խնդութիւն պատճառեց. ահա թէ ինչ կը գրէ ժամանակակիցներէն մին. «Լուսյ, Լայր պատուական, պայծառութեամբ զնորոգութիւն սրբոյ աթուոյդ Տեառն Գրիգորի, եւ բազում խնդութեամբ լցաւ անձն իմ առաւապեալ, զի ի վաղուց հետէ փափարեալ սպասէի լսել զայդ . . . Քանզի ահա արդէն իսկ օրհնեայ Աստուած յաին քում զաշխարհս Լայոց, եւ ամենայն բարեաց հիմնադրութեան սկիզբն եւ առաջնորդ . . . սրբոյ եկեղեցւոյդ շինութեան եւ նորոգութեան աշխարհիս յերկոցունց կողմանց հողեւոր եւ մարմնաւոր պատառմանն՝ անդրէն միաւսրութիւն։ Էւ որպէս հիմնս բարեօք եղաւ ի ձեռն ձերոյ սրբութեան յուսամք . . . զկատարումն եւս լաւագոյն լինել»³։

Աբրահամ հեռեւեցաւ իւր նախորդ կաթողիկոսաց շաւղին, նոյնպէս կրօնական-փիճական առպարեզին մէջ։ Խնդիրք կը յուղուէին զեռ, մանաւանդ թէ մասամբ աւելի բարբօքեցան իր օրով։ Բաղի Եունահայերէ եւ Աղուաններէ, այժմ նաեւ

¹ Գէրգ. Թղթ. 189—190. հմմտ. եւ 163։

² Ռ-Է-Գ. Բ. 61։ Օրինակն փոխ. Մ-շէշէ՛ ունի զբիպակաւ Ն-----ըդ։ 607ին Չատիկն կը պատահէր Բայր. 23ին, որ կը համապատասխանէր Լայոց Մարերի ամոյն 30ին։ Իմա ըստ այսմ յեւս Մ-շէշէ՛ ամոյն։ Մարերի ամիսն կը կշէր Եունաց 25 Մարտ—23 Բայր. ամիսներու։

³ Թուղթ Մոփսիսի Եւրոսուայ Եպ. առ Աբրահամ. Գէրգ. Թղթ. 161։

Վերջը դրօշ պարզած էին Աիւրիսնի առաջնորդութեամբ:

Արշափ կը տեսնուի ժամանակիս թղթակցութիւններէ, որովհետեւ մեծ կրթութեան տէր անձ մը շէր ԱրբաՏամ, Աթոզիկոսին գլխաւոր օգնականն եւ խորհրդատուն եղաւ այս խնդրոց մէջ ժամանակիս անուանի քերդողներէն մին Արթանէս, որ բունն ախոյեան մը հանդիսացաւ մի եւ նոյն ժամանակ Քաղկեդոնականաց հանդէպ: Ինքն էր մասնաւոր ժամանակին ոգին եւ կեանքը, որով անհրաժեշտ անձնաւորութիւն մ'ալ զարձաւ:

Իր անձն եւ գրական արժանիքն բաղձալի էր հոս առնուլ ի նկատի, եթէ երկիւղ չունենայինք ընտրուած ծրագիրն խանգարելու:

Աթոզիկոսն իր առջեւ ունէր ուղեցոյց խորհրդատու նաեւ Գունոյ ժողովոյն կանոնները, որուն հետեւելու երգ մամբ ալ պարտաւորած էր ինք զինք: Արդեամբք ալ կը տեսնենք թէ իւր բոլոր գործունէութիւնն քիչ շատ այս կանոններու համեմատ եղած է եւ ի նոյն ստիպած Յունահայերը, Արաջիներն ու Աղուանները: Բայց յընթացս գիտցաւ յախուռն գրուած կանոններն փոքր ինչ մեղմել' աւելի հանդուրժողութեամբ, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք:

Առ ժամն թողլով Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ Աիւրիսնի հետ ունեցած թղթակցութիւնքն, ուշադրութիւնն դարձնենք Աղուանից հետ ունեցած խնդրոց:

Աղուանք, որոնք արդէն Յովհ. Բ. Գարեգինեցւոյ օրով խզած էին Գունոյ Աթոռոյն հետ իրենց յարաբերութիւնն, կ'երեւայ թէ ԱրբաՏամու կաթողիկոսութեան օժման առթիւ հրաւիրուեցան ի հանդէս եւ ի միութիւն, ինչպէս Արաց համար կ'ըսուի յայտնապէս: Բայց ի զուր: Աղուանք կը հրաժարին հրաւերէն: Այսպիսի իմաստով զոնէ դրուած կ'երեւայ պատասխանը Ամարասայ Մի-

Թար եպիսկոպոսի կողմանէ. որուն պատճէնն զժրախտաբար Մովսէս շէ առած Թ. Չ. 7-ը Գ. Բ. 12-մէջ, Մխիթարայ Թուղթը կը բերէ Սիւնեաց Գրիգոր Նախարարը, եւ որ տխուր ազդեցութիւն կը թողու Վաթողիկոսի եւ աթոռակցաց վրայ. կը յանձնուի Վրթանէս Քերդողի պատասխան մը դրել առ այս ի դիմաց Աբրահամու եւ իւր աթոռակցաց: Վրթանէս կը գրէ՝ կրկին ի միութիւն Տրաւրելոյ: Հետեւութիւնն սակայն ոչինչ կ'ըլլայ, եւ Աբրահամ յաջորդ տարին (608/09) իւր շրջաբերականին մէջ՝ կը գրէր. «Քանզի եւ գեռ որպէս զքաղցկեղ ճարակի խմոր հերձուածոյն, մինչ զի եւ գրեթէ ի սահմանակիցս եւ միով վարդապետութեամբ լուսաւորեալս ժամանեաց, զՎրաց ասեմ եւ զԱշխարհից, որք զժահահատ սերման նախասացելոցն (Քաղցկեղ սնականաց) մեծարանօք բնկալեալ յինքեանս հաստատեցին... նոյն հրաման (այս է՝ Գունոյ 606ի ժողովոյն մէջ սահմանուած նշովքներն) եւ վասն Ազուանից անշարժ կացոյէ, զի պատկասեալ դարձցին ի թիւր ծանապարհէն»:

Վաթողիկոսութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ գրուած կ'երեւայ՝ Գրիգոր Քերդողի Թուղթը առ Աբրահամ¹: Գրիգոր Քերդող կ'երեւայ թէ նշանակալից դիրք շինած էր իւր դարուն մէջ եւ անուն հանած, որ Սամ. Անեցւոյ եւ Մ. Ա. յրիվանեցւոյ համեմատ մինչեւ անգամ Ա. Պսլիս ժողովքի դացած է Վրթանէս Քերդողի հետ

¹ «Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Ազուանից Վրթանէսի Քերդողի», EPPS, 1896, էջ 477-488, հմտ. առ այս Ա. Ա. ի յառաջարանն 443-447: Ա. Երջէն թերի է Թ. Չ. 7-ը Գ. Բ. 12-մէջ, էջ 196-211, իսկ Վաղանկատուացի (219-222) քանի մ'էջ հազիւ յառաջ բերած է:

² Գ. Բ. 7-ը Թ. Չ. 193-194:

³ Մովսէս կը գետեղէ 607/08 տարեաց մէջ գրուած թղթոյ մէջ:

⁴ Գ. Բ. 7-ը Թ. Չ. 153-160:

(Հմմտ. վերը էջ 130): Թուզժը խորագիր կը կրէ «Սրբասիրի Տեառն Արրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ի Վրիգորէ նուաստէ Քերդողէ», որով Վրիգոր կը գիտէ պարզել Արրահամու առջեւ ժամանակակից ինչ ինչ կենդանի հարցեր:

Ինչպէս Սորմէնի եւ Վրթանիսի թղթակցութիւններէ եւ Գուճոյ 606ի ժողովոյն կանոններէ անսնուեցաւ՝ Գուճեցիք կազմած էին այն համագումն թէ հերձուածոյններէ, այս է՝ Քաղկեդոնիկոններէ կամ՝ Նեստորականներէ կանգնուած սեղանները, կամ՝ այն սեղանները, որոնց վրայ անոնցմէ մին պատարագած է, անսուրբ են. հետեւաբար շին կրնար իրենք այսպիսի սեղաններու վրայ պատարագել: Այս համագումր տողորուած՝ կը քանդէին կը կործանէին եկեղեցիներու մէջ այսպիսի սեղանները: Արրահամ, որ Գուճոյ սահմանին եռանդուն ստորագրողներէն մին էր, այս կէտիս մէջ աւելի հանդուրժող ստիպուեցաւ բլլալ, եւ՝ փոխանակ կործանել տալու՝ հրամայած է պարզապէս օրհնել եւ «լոկ ի հացէն եւ ի բաժակէն օրհնութեանց» (Քաղկեդոնականներու) հեռու կենալ: Գարձեալ Գուճոյ ժողովոյն Ա. Բ. եւ Գ. կանոններու համաձայն եկեղեցական մը որ հերեփիկոսութենէ կը դառնար ծանր պատիժներէ ետքը միայն կրնար իր աթոռն նստիլ. Արրահամ այս ալ մեղմացուցած է, եւ կը գրէ Վրիգոր. «Իսկ յաթոռոցն իշխանութեան արժանաւորելոյ բոս կանոնին սահմանի դուք առաւել ողորմութեան արժանի արարէք, եւ այժմ զայս եւս մինչ բնդարձակեցէք» (էջ 156, Հմմտ. եւ 155): Վրիգոր այս հանդուրժողութեանց համամիտ չէ. եւ ի Ս. Վրոց երկար ապացոյցներ բերելով կը ջանայ կաթողիկոսին քայլերն անտեղիցուցնել: Նա առ հասարակ՝ Նեստորական Խուժիկոններն եւ Քաղկեդոնականները հաւասարապէս հերձուածող կը նկատէ, եւ իբր այսպիսեաց հանդէպ Արրահամու բռնած ուղւոյն մէջ հակասութիւն կը

տեանէ: Այսին զի Աթոռիկոսն Նեստորականաց նկատմամբ չէ գտնուած այնպէս մեղմ՝ ինչպէս Քաղկեդոնականաց հանդէպ: Այսպէս, Գրիգորի խօսքերու համաձայն, Աթոռիկոսն «յԱրեւելս ի Պարսս, ի Տիւրսն եւ յայլ տեղիս» խտաբ արգելած է եղբր արգայնոց՝ Նեստորականներու եկեղեցին երթալ, մինչեւ իսկ «եւ զգուցնաքեայ անդ երկրպագութիւն դատապարտութիւն ի հոգեւորին ուսուցանէք», եւ «վասն այսորիկ սեղանակտաւ օրհնեցէք եւ երկցունս արձակեցէք, կարեկցել[ալ] նոցա, որք արքունի հրամանաւ անդր երթան» (էջ 156):

Այս ամենուն զիմաց Գրիգորի «Հայրու մն» է, որ ոչ թէ հին «ուղղափառ» հայրերէն կանգնուած սեղանները կործանուին մոլեւանդարար, այլ գոնէ Քաղկեդոնիկներէ նոր շինուածները. «փոխել զսեղանս նորս՝ ի նորոց հաստատեալս, որ ոչ ըստ հարանցն մերոց, որ ի Քրիստոս կացեալ այլ ըստ օտարատեսուչ հոփուաց յաջորդութիւն առին»: Այսչափ միայն կը պահանջէ այս մասին, ընդունելով թէ ինչպէս որ քաղկեդոնիկները, որոնք նախապէս ուղղափառ էին, կրկին ուղղափառ դառնալով կը փոխուին իրենց սխալ մտքէն, նոյնպէս սեղանները կը զգենուն իրենց հին օրհնութիւնը՝ բայց ոչ այսպէս հերեափկոտութեան մէջ օրհնուած սեղանները, որոնք երբեք ճշմարիտ օծում չեն ընդունած:

Այս է թղթոյն էական բովանդակութիւնը: Գրիգոր զայս կողմնակցութեան մը կողմանէ գրած է, ինչպէս կը տեսնուի սճէն, եւ մանաւանդ վերջաւորութենէն. «Իսկ սեղան ուրեմն փոխել իրա-

1 «Քանզի որպէս նոքա գրաբեպաշտութիւնն խոստովանելով յառաջին ի մատցն փոխեցան, այսպէս դոյ հնար փոխարկել յառաջին սրբութեանն պատուականութիւն եւ զսեղանս»: Այսին զի «Հաստատուն հիմն Աստուծոյ կայ եւ ունի զկնիքս զայս, զորոց ասեն թէ Ծածեալ Տէր զիւրան: Իսկ յանօրինացն եւ յանհաճեցեացն բացակայի» էջ 155:

ւունք են: Այս ի մէջ աղերս առ Չեզ, եւ խնդիր բոս Գրոց. ուղղել ի պատուիրանաց զսխալումն կամաց մերոց Չեզ է բաւականութիւն. ապա թէ իշխանութեամբ ինչ կամիք եւ ոչ բոս Գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր սոյնդ է» (էջ 160):

Մեզ հանրապէս շատ դատարկաբանութեամբ եւ բռնագրօսիկ սճով սողուած գրութիւն մ'է, ուր գաղափար եւ բառ ամենեւին անշութիւն չունին իրարու հետ. խրթնարան եւ մութ նախադասութիւններով խճողեալ ոճ մը, որ յատուկ է գրեթէ մեր ամէն «բերդող» յորջորջմամբ պարծող հեղինակներու: Գրուածքն սակայն արժանի է ուշադրութեան իւր բովանդակութեամբն, մանաւանդ այն տեղն, ուր կը գրէ Գրիգոր թէ զարձոյններն մեծ համոզմամբ մը չէ որ կը դառնան, եւ շատ անգամ առ երեսս միայն կը կերպարանին (էջ 155—156):

Թէ առ այս ինչ պատասխանած է Վաթողիկոսն կամ այսուհետեւ ինչ ընթացք բռնած, յայտնի չէ:

Վաթողիկոսի ընտրութիւնն ի գլուխ հանելէ յետոյ Սմբատայ առաջին գործերէն մին եղաւ նաեւ Վաթողիկոսարանի մը եւ Վաթողիկէի մը շինութիւնը. առ այս ամէն թոյլատուութիւն առած էր արդէն արքայից արքայէն (Սէք. 64): Անմիջապէս նոյն տարին (607/608) իւր ներկայութեամբ կատարել տուաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն հիմնարկէքը. «Ժողովեաց ճարտարապետս քարի, կացոյց ի վրայ նոցա հաւատարիմ գործակալս, եւ հրաման ետ փութանակի հասուցանել ի կատարումն» կը գրէ Սեբէոս: Եկեղեցւոյ տեղն ընտրուած էր 572ին այրուած Ս. Գրիգորի հողը, որ շինուած էր «մերձ ի քաղաքն» (Սէք. 26), եւ «կարի մերձ» բերդապարսպին, որով նոր շինութիւնը բերդը «վաստակար ի թշնամւոյ» կ'ընէր: Չայս նկատելով բերդապահն եւ մարդպանը արքայից

արքային ամբաստանագիր մը կը գրեն, պարզելով իրն եւ խափանելու հրաման խնդրելով: Բայց Խոսրով, որ արքայատուր առատաձեռնութեամբ իւր «սիրելւոյն», Սմբատայ, ամէն ազատութիւն շնորհած էր, չի հաճիր նոր կարգադրութիւն բնել, պատուէր կը խաւրէ. «Բերդն քակեսցի եւ եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղուջն շինեսցի»:

Շինութեան բարձրագոյն հսկողութիւնն յանձնուած էր Աթողիկոսին, վասն զի Սմբատ գարնան փութով ի դուռն կոչուած էր: Մեծ էր, ինչպէս կ'երեւայ, Աբրահամու զրազմունքը, այնպէս որ նա հակառակ ցանկութեանը, չի կրնար ելլել իւր հօտին այցելութեան, եւ կը գրէ — ջն շրջաբերականին մէջ. «Ամէաք մերով բարբառով ասել ի բարեպաշտացդ լսելիս, բայց է նորէ զէրդն շնորհու ի զուրէն արդեւալ եղեաք»¹:

Արշափ ալ փութանակի ի զլուխ հանել պատուիրուած էր, այսու հանդերձ Աբրահամու օրով շելաւ ի յանգ. որ երէք տարիէն² կը վախճանի (610, 611): Իրեն կը յաջորդէ Աովիասա Տարօնոյ եպիսկոպոսը, եւ «առ սովաւ կատարի շինուած եկեղեցւոյն Ս. Գրիգորի» (Սէբ. 78):

Հետաքրքրական խնդիր է թէ Սմբատ ինչ ազգէ ճարտարապետներ աշխատացուց եկեղեցւոյս վրայ: Թ. դարէ ի վեր (Թ.Վ. Արժ. 231) ցայսօր տւերակ եւ առանց բնութեան մնալով դժուարալուծանելի խնդիր մ'է այս Հայոց ճարտարապետութեան պատմութեան համար: Սմբատ Խոսրովու շահերուն այնպէս վրէժխնդիր եւ Յունաց այնպէս հակառակօրդ անձ մը՝ չէր կրնար յոյն մը դնել

¹ Գէր+ Թ.Վ. 190-191:

² Աբրահամու կ'ընծայեն Պատմագիրք Ի.Գ տարի կաթողիկոսութեան, որ անհնարին է. թերեւ Ի.Գ հարկ ըլլայ կարգալ «Ի Գ (կամ Գ) ամբ (եւ վախճանի յերրորդ ամբ) կաթողիկոսութեան», ինչպէս է ճշմարտուր:

կը սկսի Սերէնս (59) պատմել անձնաւորութեանս զործունէութիւնը: Արշափ մանրապատուժ են պատմադրին խօսքերը Սմբատայ քաջագործութեանց վրայ, այնչափ, դժբախտաբար, համառօտ են անոր նախորդ կենաց մասին: Ի՞նչ արգիւնքներով հաճոյացաւ նա խօսրովու, Բագրատունի սր նախարարի որդին էր: Ար լուէ Սերէնս այս նկատմամբ: Աւնինք սակայն ուրիշ աղբիւր, որ բաւականաչափ կրնայ բաւականութիւն տալ մեզ:

ԹՎ.Պ. Գ. Գ. Կ'իմանանք թէ տակաւին 607ին ունէր կենդանի «եղբայրներ» (150), այդ թուականի մօտերն կենդանի էին նոյնպէս Հայրն ու Մայրը, որոնք զինքը սնուցած են «առաջի Խաչին Մծխիթայի» եւ ի մանուկ տիտղոսացած է յաճախ Մծխիթայի «պատուական եւ սուրբ Խաչին» երկրպագութեան: Քաջ ծանօթ եւ բարեկամ եղած է Վրաց եւ յատկապէս Ախրիոնի հետ. որմէ Ս. Խաչէն մասունք մ'ալ խնդրած է ծնողացը համար²:

607ին ունէր արդէն որդի Աւարաղտիրոց անուն (Գ. Գ. ԹՎ. 171), որ խօսրովու շատ սիրելի էր, այնպէս որ Սերէնսի (63) խօսքերով՝ խօսրով սնուցած էր «իրբեւ զմի յորդուց իւրոց» եւ անունանած էր «Ջաւիտեան խօսրով»³: Պատմութիւնն զԱւարաղտիրոց իւր միմիակ որդին կը ներկայացընէ⁴:

զպանի» (Գ. ԹՎ. 149, 15 եւ 168), ի Սմբատայ Գ. Գ. Կ'իմանանք զործունէութիւնը: Անուանս մասին հմմտ. Hübseh. Arm. Gr. 86. Marquart, Eranşahr, 72.

² «Երբէ խնդրելով պարգևեցար Հօր եւ Մօր քում», եւ սորա առաջի սնար եւ սորա առաջնորդութեամբ ի բարի հասեր»: ԹՎ. Պ. Կ. Գ. Կ'իմանանք զործունէութիւնը: 150:

³ ՍԷՔ. 68, 97, 101:

⁴ ՍԷՔ. 136 կը գրուի «... զՄանուէլ զայրն առաքինի, որ էր աներ Սմբատայ ասպետի որդուց Մեծին Սմբատայ խօսրովոց Շուքի կոչեցելոց»: Աւսից կը հետեւի թէ

Կ'երեւայ թէ Սմբատ իբրև քաջ ռազմագէտ մասնակցած է այլ եւ այլ պատերազմաց, եւ հռչակ հանած, որ մինչեւ Պարսից Գուռը հասնելով՝ Խոսրովու ուշադրութիւնն յինքն յանկուցած է: Ինչպէս ալ ենթադրենք, յամենայն դէպս պիտի առաջնորդուինք հոն, թէ մեծ եղած է Խոսրովու վստահութիւնն իւր ռազմագիտութեան վրայ, որ յամի 599/600՝ ի Վրկանս ելած ապստամբութիւնն զԷջուցանելու եւ այն կողման վայրագ ազդաց սանձգութիւնքն կարճելու համար Աբբայից արքայէն կը կարգուի Վրկանայ մարզպան եւ «իշխան ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ»:

Սմբատ պատերազմու կը նուաճէ ապստամբած գաւառներն՝ Ամաղ, Ռոյեան, Ջրէճան եւ Տապարաստան, եւ ձեռք կը զարնէ իւր մարզպանութեան երկիրներն, որոնք թշնամեաց արշաւանքներէն քանդուած էին, շինել եւ բարեկարգել: Մինչդեռ ինքը երկրին նորոգութեան զբաղած էր՝ Վստամ, Վահրամ Չորինի եղբայրն, որ Քուշաններու ապաստանած էր, յինքն միաբանելով Քուշանաց Պարիովի Թագաւորն եւ Սմբատոյ զօրաց մէկ մասը, Խոսրովու վրայ խաղալ կը մտաբերէ, բայց դաւաճանութեամբ մը Վստամ իւր խորհրդեան զոհ կ'երթայ: Իսկ զօրքը, իբր 2000 հոգի, Խեկեւանդ գիւղը կը բաղխի Սմբատոյ հետ, բայց արիւնահեղ ճակատը Սմբատ կը

Սմբատ համանուն զուակ մ'ալ ունեցած է: Բայց ըստ մեզ վերիպակ մը կայ հոս՝ կ'առաջարկենք ընթեռնուել . . . աներ Սմբատայ ոչոչոչ Ապպեաի, որգույ Մեծին Սմբատայ . . . »: Ըս Սերէոսի Վարապտիրոց յաճախ Ապպեա ալ կը կոչուի. հմմտ. 101, 102, 114 եւն):

։ J. Marquart. Eranšahr, 75. Սմբատոյ մարզպանութեան ութ տարիներն (ՍԷԲ. 63) կը զետեղէ 595-602, որ անընդունելի է. Պատմագիրն յայտնի կ'ըսէ թէ 8 տարի յետոյ եկաւ Հայաստան, որ է 607ին:

վաստի (602): Յաղթականը մեծապայծառ կը մեծարուի խոսորովէն, որ «առ. Սմբատ առաքէր շնորհակալութիւն մեծ»:

Յաջորդ տարին ալ նման յաջողութեամբ կը նուսձէ Տապարաստանի նոր ապստամբութիւնն, զոր կը վարձատրէ խոսորով խաւրելով զոհութեան հրովարտակ, ուր մի եւ նոյն ժամանակ Արեւաց տէրութեան մարդպանաց գերագոյն՝ կ'անուանուէր: Ա'երեւոյ թէ զայս կը բացատրէ Սմբատայ «Տերանց զինուոր» տիտղոսը¹:

Սմբատ այս պաշտօնով զեզերեցաւ Արկանի կողմերն 8 տարի (ՍԷՔ. 63), մինչեւ որ Արքայից արքան «բազում մեծարանօք, ի դուռն հրաւիրեց (606/7). ուր մեծաշուք պատուեցաւ բնդունելով նաեւ ազատ թոյլատուութիւն երթալու հայրենիք եւ լիուլի իշխանութեամբ աշխարհին ներքին՝ յատկապէս եկեղեցական իրերն կարգի դնելու, որուն վասթարութեան մասին լրամ էր ինչ ինչ բաներ նաեւ Արքայից արքան: Այս նկատմամբ կը գրէր առ. Աիւրիոն. «Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհարձակ, հաւատոյ եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վրայ արար, զի բնդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի, քանզի էր ինչ որ լուս»²: խոսորովու զահակալութեան ժ-Լ: տարւոյն (607) սկիզբներն Հայաստան կոխած էր արդէն Սմբատ ի մեծ հրճուանս իրեն եւ քրիստոնէայ բնակչութեան: Այս խնդակցութիւնն շատ սիրուն բացատրուած է Աիւրիոնի առ. Սմբատ թղթին մէջ, ուր կը գրէր. «Գոհանամ զամենասուրբ Երրորդութենէն՝ որ զքեզ Տէր Սմբատ ի ժամանակի յայսմ փորձութեան պատրաստեաց ի բարեխօսութիւն բարերար տերանց (խոսորովու),

¹ ՍԷՔ. 63. «պատուով մեծացուցանէ ի վեո քան զամենայն Մարգղանս իւրոյ տէրութեան աննելով»:

² ԳԷԳ. Թ. ԳՆ. 150, 168, 170, 170:

³ ԳԷԳ. Թ. ԳՆ. 168—9:

որ գոհ են գրէն՝ եւ ետ մեզ: Քանզի ազտիհդ ձեր եւ փառաւորութիւն մեծութեամբ հանդերձ ոչ միայն Հայոց աշխարհիդ խնդութիւն է, այլ եւ Աքացն. «Աւան այդր բարերարութեան հրամանի (այս ինքն՝ վասն խաղաղելոյ զաշխարհի եկեղ. խոսովութիւնս) եւ զՏէր յայտ գործ պարապեցուցանելոյ, Աստուած զարքայից արքայ անմահ արասցէ եւ զքեզ, Տէր, աւելի տերանց վասպուրականագոյն՝ արասցէ զաւակաւդ հանդերձ, քան որչափ եսդ²»:

Առաջին ուշադրութիւնն կաթողիկոսի ընտրութեան մասին կ'ուղղէ Սմբատ. եւ նոյն տարին, ինչպէս տեսանք վերագոյն, ընտրել կու տայ զԱբրահամ: Այս նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրիան. «Եւ մինչ բարեաւ յաշխարհս հասաք առաջնորդութեամբ սրբոյ Հոգւոյն հայրապետ կարգեցաւ, եւ ամենայնի՝ հակառակութեան եւ թերութեան ուղղութիւն եղև» (169):

1 Առաջնորդութիւնն (Գէր+ Թղթ. 170): Բառիս այսպիսի ձևի մէջ առաջին անգամ հոս կը պատահիք: Ինչպէս նկատուած է (Hübseh. Arm. Gr. 80—81. Տեղւոյ անուանք, 18, 94. Տալեմ՝ Հանդէս հայերէն դասական լեզուի, 641, Թէրեմ+եմ՝ Կարնամակ, 47) Աստուրական (Սեր. 45.) հաստար է պահլ. Vāspuhrakānի, որ կը յարբերէր «ագնուականաց ամենէն բարձր դասակարգը՝ Աստանեանց պետութեան մէջ կամ ամենէն ազնուատոհմ ետիմն ընտանեաց անդամները», եւ Սերէսէն (48) ալ գործածուած է այս իմաստով «Առաջնորդութիւն համարակար = հարկահաւար ազնուականացն»: Ըստ այսմ Աստուրական իմաստ մը կ'առնու մերձաւորապէս հայ. «նախարարական,ի, կամ ըստ Թիրեարիանի «ագատագլի, ազատագլեայ, վեհագուն», Այսու Կիւրիանի մաղթանքի իմաստն կ'ըլլայ. «աւելի աւագ, վեհագոյն ընէ, — էլի էրչըրէն Նեմուրընթեմ հասցընէ», Երզնամբք ալ յաջորդ տարին ճոխացաւ բարձրագոյն պատիւներով՝ «Եւ Տանուաւրութեամբ», «Երբորդ նախարարութեամբ», եւն:

2 Գէր+ Թղթ. 170, հմմտ. եւ 161:

Հրաման առած էր Արքայից արքայէն նաեւ Ս. Գրիգորի շինութեան համար, որուն հիմն իւր ներկայութեամբ դնել տուաւ :

Բայց հազիւ բոլորած տարի մը, « յանցանել ձեռնայնուոյն, ի գալ զարնայնուոյն ժամանակի » Արքայից արքայէն փութով ի Գուռն կը կոչուի (608, Ապրիլ 7էն յառաջ), վասն զի Արկանի կողմերը կրկին շարժման մէջ էր, քուշանք սկսած էին նորէն ասպատակել պարսկական սահմանները : Այս անգամ խոսքով կու տայ Արկանայ մարդպանին նաեւ « Տանուտէրութիւնն¹, կը յորջորջէ « խոսքով Շնում² », եւ մեծասպաս զարդարած շքեղ հանդերձիւք, շորեքձայնեան փողերով եւ արքունի հետեւակ զօրքէն անոր անձնապահ կարգած կը խաւրէ քուշանաց դէմ բազմազունք բանակով մը : Սմբատ հասնելով Արկանի Առջմ գաւառը իրեն կը կանչէ « զրուն ձեռական զօրսն իւր զհամաշխարհիկ », որոնց թիւն Պատմագիրը մինչեւ 2000 հեծելազօր կը բարձրացընէ, եւ կը խաղայ թշնամեաց վրայ : Երկիցս կը զարնուի, եւ երկու անգամ ալ կը խորտակէ թշնամիներն. յաղթական կ'ելլէ նաեւ Հեփթաղաց թագաւորին հետ ունեցած մենամարտութեան մէջ, որուն հետեւութեամբ քուշանք յետս քաշուիլ կը ստիպուին բոլորովին, եւ Սմբատ հետապնդելով աւարի առած Հարեւ, Ատաադէս, Տոխորաստան եւ Տաղական գաւառներն եւ ամբութիւնքն քանդած եւ աւերած կը դառնայ Մարզ եւ Մարդոտ գաւառներն կը նստի :

¹ Կոմիտաս կաթ. (Գէրգ Թ. 75. 218) կ'անուանէ ասկէ « Մեծ Տանուտէր », :

² Խոսքով Շնում (Սեր. 65, 97 եւ.), կամ Շնում, Շնում, կամ Խոսքով Շնում, Շնում, (Սեր. 121), Խոսքով Շնում կը համապատասխանէ պահլ. šnum — ուրախութիւն բառին. իմաստն է ըստ այսմ « խոսքով ուրախութիւն », : Հմմտ. Hübsch. Arm. Gr. 214 եւ Պատկանեանի ծանօթութիւնն՝ Սեր. 199 :

Յաղթութեանցս լուրը աւետարտ հրեշտակներն շուտով կ'աւետեն Աբքային, որուն խնդութիւնն անպատմելի կ'ըլլայ: Պահութեան հրովարտակ մը կը գրէ եւ Սմբատ ի Դուռն կը կոչէ: Մեծ ձաղանգք կ'ըլլայ ընդունելութիւնը Խոսրովէն, որ կ'ուզէ առ Յաղթականն ի միջի պլոց այս խօսքերը. «Մինչեւ ցայսօր մեզի ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայեցիր, եւ մենք զո՛հ ենք քու եւ զործոցդ վրայ. այսուհետեւ հաս մերքովը կեցիր, առ, կեր եւ խմէ»:

Արդեամբք ալ Սմբատ այսուհետեւ կը մնայ Տիսրոն, իբրեւ «երրորդ նախարար ի տաճարի թագաւորութեանն Խոսրովայ արքայի» (Սեր. 68):

Թէ վերջին անգամ քանի տարի զբաղած էր Սմբատ Արկանի կողմերն, Սերէոս որոշ բան մը չ'ըսեր. բայց յամենայն դէպս հրաւերն պատահեցաւ 609/610ին:

Այսպիսի անդորրութեան մէջ ապրեցաւ այնուհետեւ Սմբատ «ժամանակս սակաւ», մինչեւ Խոսրովու ԻԼ. տարին, այս է 616/617, երբ վախճանեցաւ Տիսրոն: Մարմինը կը փոխադրուի Հայաստան «ի բնիկ հանգստարանն», Բազրատունեաց, կողովիտ դաւառի Գարիւնս գիւղը:

Մինչ կենդանի էր դեռ եւս Սմբատ, կը պատմուի թէ Խոսրովէն «ոտիկան» կարգուած ըլլայ 615/16 ի Տիսրոն գումարուած քրիստոնէից ժողովին¹, ուր Հայոցմէ ալ ներկայ էին կոմիտաս — իբրեւ եպիսկոպոս Մամիկոնէից, եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, որոնք խաւրուած էին Հայաստան Պարսիկ կուսակալներէ զործադրուած բռնութեանց մասին գանգատելու Խոսրովու առջեւ: Սմբատայ միջնորդութեամբ յաջողեցան ապահովապէս իրենց նպատակին մէջ:

¹ Սեր. 121. Գէրգ Թղթ. 218: Հմտ. առ այս Ե. Պ. Տէր-Մինասեան՝ «Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովը», ԱԲԲՏ. 1907, էջ 179-195:

Ժողովոյն հետեւութիւնն կ'ըլլայ. «Ամենայն քրիստոնեայք որ ընդ իմով (Խոսրովու) իշխանութեամբս են, հաւատ զՀայոց կայսին»¹:

Սմբատ իւր քաջագործութեանց համար, որոնք ճշմարտութեանս համաններն կ'անցնին Պատմագրին գրչի տակ, իրաւամբ կոչուած է «Մեծ»² Ապրեցաւ հեռու հայրենիքէն պատերազմի դաշտին վրայ, եւ մեռաւ արքայական յարկի ներքեւ, բայց իւր հայրենական հաւատքն եւ հայրենասիրութիւնն վառ պահեց կրծոցը մէջ: Իւր կրօնասիրութեան եւ ազգասիրութեան առհաւատչեաներն են հոյակապ Ս. Գրիգորի շինութիւնն, կաթողիկոսական խնդրոյն լուծումն, եւ Վրկանի կողմերն մեռած հայութիւնն կանգնելը: Սեբէոս (63) կը պատմէ թէ անգամ Վրկանի խորքերն ունէր բանակին մէջ հայ երէցներ եւ մատուռ մը: Եթէ իւր առ Վիւրիոն եւ Արրահամ կաթողիկոսներ, եւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը գրած թղթերն ուղղակի իւր գրչի արգիւնքներն են, կը փայլի մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ իւր հմտութիւնն գրաւորին մէջ:

Այս է Սմբատայ գերը պատմութեան մէջ. բայց որչափ զոչոյցներով մթազնած է յետնոց քով: Յայտօր՝ Հայաստանի Մարզպան կը ճանչցուի Սմբատ՝ Վրկանի մարզպանը որ յառաջ եկած է մի միայն «մարզպան», տիտղոսին թիւրիմացութենէն: Սմբատայ օրով ի Հայս պաշտօնս կը վարէին պարսիկներն. ինչպէս բացայայտ կ'ըսէ Սեբէոս (64):

Գ Լ Ո Ի Խ Է.

Ա՛ւ-բէ՛ննն! -- - ջնն ինն + ը ե- կ-ն-դննն յե-ն-դր-ն-նն:

Գուգարաց նահանգին ինը գաւառներէն մին էր Զաւախք, այժմ Ախալքալաքի գաւառ, շրջապատուած Սամցխէ, Աղարջք, Արտահան եւ

Չորսօրս գաւառներէ, արեւմուտքէն ունենալով իրեն սահման կուր գետը, ոչ շատ անջրպետով հետու Տփղիսէն¹: Զաւախքը, ինչպէս բովանդակ Գուգարքը բզեչխութիւնը, հայ Արշակունի թագաւորութեան ժամանակ գրեթէ միշտ հայկական հող նկատուած է, սահմանադրուիս Հայաստանի եւ Արաստանի. 387ին Հայաստանի բաժանման ատեն միացաւ Արաստանի հետ եւ մտաւ Պարսից գերիշխանութեան ներքեւ, որուն տակ Մնաց մինչեւ 591, երբ անցաւ Յունաց, եւ թէեւ 602ին Խոսրով կրկին յետս գրաւեց, բայց Հերակղի արշաւանքներու արդեամբք (624 – 628) դարձեալ Յունական սահման եղաւ²: Երկրին այսպէս մերթ հայկական եւ մերթ վրական հող ըլլալովը՝ բնակչութիւնն կը կազմուէր կրկին տարբերէ, հայերէ եւ վրացիներէ:

Այս հայ-վրական գաւառէն էր Կիւրիոն³,

1 Զաւախքի տեղագրութիւնն ընդարձակորէն տես Ե. Լաւրի-նչ՝ Զաւախք. Նիթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար. Ե. Զ. Գ. Հ. Ե. Գ. Ա. (1897), էջ 125 եւն:

2 Հմմտ. Հ. Լ. Գ. Ա. 1907, էջ 124:

3 Ի վիճակի չենք որոշելու թէ «Կիւրիոն» անունս մանկութեան ժամանակ ընդունեցաւ, թէ ապա ի Նիկոպոլիս: Այսպէս կը գրուի անունս հայ մատենագրաց շատերու քով: Ըստին անգամ կը յիշատակուի յորջորջումս Արթանէս քերդոզի առնա ինքն գրած թղթին մէջ «Տեսան Կիրոնի» ձեւով (Գ. Է. Գ. Թ. 138, ուր Ուխտ. Բ. 42 կարգացած է «Կիւրոնի»): Երբահամ Կաթողիկոս իր Ա. եւ Բ. թղթերու մէջ կը գրէ «Տեսան Կիրոնի» (164, 176). Իոն Գ. եւ Դ. թղթոց մէջ (էջ 180, 194) «Կիւրիոն» եւ «Կիւրոնի»: Սմբատայ թղթին մէջ է «Տեսան Կիւրոնի», Իսկ ինքն Կիւրիոն իւր թղթերու մէջ կ'ուզագրէ մերթ «Ի Կիւրիոնի» (166) եւ մերթ «Ի Կիւրիոնէ» (170, 178): Թղթոց Գրքի հասարոզն՝ Մովսէս եպ. միշտ. «Կիւրիոն» (164, 168, 176, 180) կը գրէ: Աւերջին ձեւովս ունին յետին պատմիչք՝ Յովհ. Կաթ. 38, 41-2. Ըսողիկ՝ 86. Վարդան՝ 58, 60, Կիր. 25-26, թէեւ երբեմն կը գրեն նաեւ «Կիւրոն», ինչպէս

ըստ Ուխտանիսի¹ այժմ անձանօթ Սկուարի գիւղէն: Ինչպէս ծնողացը, նոյնպէս առաջին տիոց մասին կը պակսին մեզի մանրամասնութիւններ: Գիտենք որ —չէ— Վրացի էր եւ տեղեակ վրացերէնի եւ հայերէնի²: Ծնունդն պէտք է գնել 560—70ի մէջերը:

Բախտն ուրիշ ասպարէզ քան շինական կեանքը պատրաստած էր մանուկ Վիւրիոնին: Մատաղ հասակէն փոխադրուած կը տեսնենք անշուք Սկուարի գիւղէն Փոքր Հայոց յունական քաղաքականութեամբ բարգաւաճեալ Նիկոպոլիս եպիսկոպոսանիստ քաղաքը (578): Թէ ինչ շարժաութով բաժնուած է Վիւրիոն հայրենիքէն, գիւրին չէ պարզել: Ուխտանէս կը գրէ պարզապէս. «Երթեալ յերկիրն Հռոմոց բնակեցաւ անգ ամս ԺԵ ի գաւառին որ կոչի Աողոնիա³, եւ բնակեցաւ

մփօրինակութեամբ ունի Ուխտ: Իե՞ծն Գրիգոր իւր առ Վիւրիոն թղթին մէջ գիտէ անունս՝ Quirico կամ ըստ սլլ 2եռագրաց՝ Quirio episcopo ևե.ով: Ըստ Brossetի (Deux hist. II. p. 278, n. 2) ծագած է անունս Յունաց *Κυριων, Κουριων, Curio* ևեւերէն: Անտիոքայ ժողովոյն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ Յունաց *Κυριωνը* կը շեջուի հայերէն «Վիւրիոն» ևե.ով. հմմտ. Տալեան՝ «Յուցակ, 652»:

1 Լարի է հաւատալ թէ Ուխտ. հոս վաւերական աղբիւր մ'ունեցած է աշաց առջեւ: Իսկուէս կաթողիկոս առ Վիւրիոն թղթին մէջ կ'ըսէ պարզապէս. «բնակութեամբ (իմա՝ հայրենեօք) յաշխարհէն Վրացն էր»:

2 Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Բ. 301) եւ ասկէ Չարբանալեան (Պատմ. հայկ. հին Գպր. Գ. ապ. 417) «հմտ. տէր, կ'ըսեն յոյն, հայ, պարսիկ եւ Վրացի լեզուացն»: Պարսկերէնի ծանօթութիւն թէեւ կարելի է ենթադրել, բայց պատմագիրք չեն յիշատակեր բնաւ:

3 «Բնակութեամբ կ'իմանայ անշուշտ հոս Ուխտանէս «Աողոնիա գաւառ», ըսելով. սլլազգ անձանօթ է սլլուստ այս անուն գաւառ ի Փոքր Հայս: Կար յերաւի Նիկոպոլոյ քով Աողոնիա, բայց քաղաք եւ ոչ գաւառ, զոր այժմ գիտուիք,

անդ ի մեծ քաղաքագեղն Նիկոպոլիս կոչեցեալ՝
 յեղբ գետոյն, որ կոչի Գայլ⁷⁷: Հոս Ուխտանիսի
 գործածած աղբիւրն անյայտ է մեզի: Մովսէս Բ.
 Եղիվարդեցւոյ խօսքերն նկատելով կը ստիպուինք
 ըսել թէ ակամայ լքած է Աիւրիոն հայրենիքը.
 «Վաղ ուրեմն, կը գրէ Մովսէս առ Աիւրիոն, հե-
 աացեալ եւ օտարացեալ ի Հռովմայեցւոցն վարե-
 ցար յաշխարհ⁷⁸: Խօսքեր, որոնք կարծել կուտան
 թէ կամ ծնողաց հետ գաղթած է 570 - 578ի
 մարտից ժամանակ, եւ կամ Յոյներէն իբրեւ գերի
 վարուած: Զինչ եւ իցէ, նոր հայրենիքն նոր զգա-

Ramsay (Histor. geogr. pp. 57, 267) եւ Cumont (Studia Pontica. II. Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, par Fr. et E. Cumont, s Bruxelles, 1906, p. 296) կը նշանացընեն Ք-բ-Է-բ-հի հետ. ըստ Պրոկոպեայ (Վասն Շին. Գ. 4. էջ 253, տպ. Բոնն) կառուցուած Պոմպէոսէն իբրեւ բերդ, որ յետոյ քաղաքանանաւով՝ Յուստինիանոս պետութեան առաջնակարգ ամրութիւններէն մին ըրած է եւ յետ Յուստինիանոս մինչեւ իսկ այն կողման բանակաթեմին գլխաւոր կայանն դարձած եւ իւր անուամբ յորջորջած բանակաթեմն (Հմմտ. Գիւլշէր՝ Բանակաթեմեր. 55. V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris, 1907, p. 354.): Ղեւոնդ երէց Ը. գարուն կողմիան կը ճանչնայ իբրեւ «բերդ քաղաքաց» (հրա. Ս. Պետերք. 157): — Ստ. Օրպէլեան (75) առանց յիշելու Նիկոպոլիսը պարզապէս Աիւրիոն կողմնիս գնաց կ'ըսէ:

՝ Ուխտանէս, ինչպէս եւ Մովսէս կամ թողկոս, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն հոս Նիկոպոլիսը «Հռովմայեցւոց աշխարհ», զոր պէտք է իմանալ «երկիր, որ Յունաց իշխանութեան ներքեւ էր», վասն զի Նիկոպոլիս Գայլ գետի եզերքը Ա. Հոյքի մէջ էր՝ ըստ Յուստինիանոս. 536ի բաժանման (Հէ-Բ. Տեղւոյ անուանք, 39 Գիւլշէր, Բանակաթեմ. 19) անուանի Սատաղ քաղաքին քով, նշա- նաւոր հանդիսացած մանաւանդ Տիգրան Մեծի օրով: 608/9ին Աշտառ-Յեզապար Զիմառիճի եւ Սատաղի հետ նուաճեց Պարսից լծոյն ներքեւ (ՍԷ. 77):

ցումներ զարթուցին անշուշտ պատանւոյն վա-
սրտին մէջ:

Պոմպէաշէն «մեծ գիւղաքաղաքն» Նիկոպո-
լիս, «Գայլ (Lycos) գետէն 6 մղոնէ աւելի հեռու»,
կառուցուած՝ այժմեան 200 տնով Փուրք հայաբնակ
քաղաքն է, հոյակապ եւ անուանի երբեմն, ուր քրիս-
տոնէութիւնն բարգաւաճեցաւ ծաղկալից, եւ
Ս. Բարսեղէն Եկեղեցին արժանի եղաւ «Մայր Առ-
ղնիոյ եկեղեցւոյն» կոչուելու: Թէեւ 499ի եր-
կրաշարժն, որ բովանդակ Հայաստանն եւ Պոն-
տոսը ցնցեց, քանդեց կործանեց գետնայատակնաւ
հոյակապ Նիկոպոլիսը, բայց Յուստինիանոսէն նո-
րոգուեցաւ կրկին, եւ կանգնուեցաւ հոն Քառա-
սուն Մարտիրոսաց վանքն, նախնի փայլն սակայն
չստացաւ երբեք այսուհետեւ, թէպէտ Եպիսկո-
պոսանիստ աթոռն մնաց անխախտ երկար ժա-
մանակ՝ Սեբաստիոյ մետրապոլիտութեան ներքեւ:

Հոս կը դաստիարակուի Աիւրիոն յունական
բարձր կրթութեամբ մը, կը սորվի «զգարու-
թիւն Յունաց եւ գայլ եւս շարարուեստ (!)
գիտութիւն, որով որոշեցաւ ի մէնջ» (Ուլտ.
Բ. 1), կը հմտանայ յոյն լեզուի եւ եկեղե-
ցական գիտութեան, ուսկից պիտի հետեւցընենք
թէ նա ինք զինքը նուիրեց ի մանուկ տիսց նաեւ
եկեղեցական վիճակի տեղւոյն Եպիսկոպոսարանի
մէջ կամ Ս. Քառասնից վանքը: Տասն եւ հինգ
տարւան միջոցին (578—593), ընդունեցաւ հոն
նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւն՝. դոնէ
այս վիճակի մէջ էր նա երբ եկաւ ի Գուին:

¹ Սու. Օրպէլեան կը գրէ (75) «Գնացեալ է սոր-
վողիւնն է կողմէն՝ բնակեալ էր առ երկարնակ
երիցու միոյ եւ ներկեալ յազանդն», բայց Բնչ աղբերէ
գիտէ զայս՝ Ստեփանոս, որուն մի միակ աղբիւրն Աիւրիոնի
մասին Ուխտանէան է: Հարկ է իրբեւ ինքնաստեղծ եղ-
ջերուարաղ մերժել բոլորովին:

593/4ին կը մեկնի Նիկոպոլէն Պարսկահայաստան՝ Գուճոյ կաթողիկոսարանն, ուր կաթողիկոսական զահին վրայ կը բազմէր ալէզարդն Մովսէս Բ. Եզնվարդեցի. «եւ բնակէ առ նա ի սուրբ կաթողիկէին, որ ի Գուին քաղաքի¹, : Ապահովապէս իւր քաղցր բնաւորութեամբն եւ աստուածաբանական իրաց հմտութեամբն քիչ ժամանակէն սիրելի կ'ըլլայ կաթողիկոսին եւ բոլոր վստահութիւնն յինքն կը գրաւէ, որ արագ արագ մեծամեծ պաշտօններու կը բարձրացընէ. «եւ նա Մովսէս) կացուցանէ զնա (զԱիւրիոն) Վանաց երէց Ս. կաթողիկէին², այլ եւ Քորեպիսկոպոս՝ տալով

¹ Ասկէ Հ. Զարբ. (անդ. 417) կ'անուանէ զԱիւրիոն «աշակերտ Մովսէսին, որ ճիշդ չէ բառին խիստ առճամբը:

² Ա. Խա. Բ. 4: Պատմագրիս տողերն շատ պարզ են հոս. եւ ինքնին կ'իմացուի թէ խօսքն Գուճոյ կաթողիկէի մասին է, ուր իջեւանած ալ էր: Հ. Ալիշան՝ Սո. Օրպէլեանի հետ (էջ 75. «եւ լեալ էր նա [Աիւրիոն] փակակա սուրբ կաթողիկէին ի Վաղարշապատ») հոս ընդհակառակն ակնարկուած կը համարի Վաղարշապատու Ս. կաթողիկէն Էջմիածին. (հմտ. Այբբ. 214. «Յեա Վաղարու [Փարպ.] մինչեւ ցԱիւրիոն՝ ոչ յիշի որ Վանահայր [Ս. կաթողիկէին Էջմիածնի], իսկ Աիւրիոնդ առ Մովսէսի մերով կաթողիկոսի՝ եկաց յայժմ տեսութեան զամս եօթն եւ ապա ընտրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն աշխարհին Վրացոյ): — Հմտ. առ այս եւ Մովսէս կաթողիկոսի խօսքերը (Թղ. — Այբբ. 11) «Յիշեա զի եկիր բնակեցար ընդ հոգանեաւ Ս. կաթողիկէիս (Գուճոյ), եւ ծառայեցեր միամտութեամբ սրտի յո ի ձեռն հոգեւոր ծառայութեան, որ հաւատացաւ ի մէնջն: Գուճոյ կաթողիկէն Ս. Գրիգոր թէեւ այրած էր այս ժամանակ, բայց կար առժամանակեայ «Մայր Եկեղեցի» մը — կաթողիկէ: Մտադրութեան արժանի է որ Աիւրիոն իւր այս պաշտօնավարութեամբն նկատուած է ժամանակակիցներէն «այդր սրբոյ Աթոռոյդ այս է՝ Գուճոյ «աշակերտ» (Թ. — 2^{րդ} Մ. — 1^{րդ} — Վ. 183):

նմա վիճակ զգաւաւն Այրարատեան¹, Այս «Տոգեւոր ծառայութիւնը» 5 տարի² կը վարէ Կիւրիոն ամենայն լըջութեամբ եւ «միամտութեամբ սրտի» ըստ վկայութեան Մովսիսի, մինչեւ կաթողիկոս ընտրուիլը (594—598/9): Զարմանալի է սակայն Մովսիսի պէս անձի մը այսպիսի ասպնջականութիւն ցուցնելն առ Կիւրիոն: Յայտնի ըլլալով Տանդերձ իրեն Կիւրիոնի «Հոռովմայեցոց» երկրէն գալը, շի կասկած իր ամենեւին «Տոռոմոցած» ըլլալուն վրայ, մինչդեռ ինքը ուրիշ կողմանէ կը խորշէր Հոռոմներու «Տուպ լինելէ»³:

Կիւրիոն իրրեւ վանահայր Ս. Կաթողիկէին եւ իրրեւ ձերացեալ կաթողիկոսին աջակից քորեպիսկոպոս, ընդարձակ ասպարէզ ունէր գործունէութեան, թէեւ անձանօթ են մեզի յառաջ բերած արգիւնքները:

Այս միջոցները ի Վիրս կը վախճանի (598/9) Վրաց Կաթողիկոսն, որուն անունը յականէ անձանօթ է մեզի: Հարկ էր յաջորդ ընտրել: «Ըստ սո-

¹ Յովհ. Կաթ. 38. եւ Ասողիկ, 83. զԿիւրիոն միայն Ս. Կաթողիկէի վանաց երէց կը ճանչնան. իսկ Կիր. Գանձակեցի, 25: «Փակակալ իւրոյ (Մովսիսի) Եկեղեցւոյն» գիտէ:

² Վարդան, 58: որուն կը հետեւի հոս Հ. Արիւան (Այրարատ, 214) վաներէցութեան տարիներն կ'երկարէ «ամս եօթն», ապահովապէս գրչագրի վրիպակ մը կայ հոս շփոթմամբ է եւ է գրերու:

³ ՍԻԳ. 53: Հմմտ. վերը 124:

⁴ Անագանազոյն ժ. Գ զարու մատենագիրն Մխիթար Գոշ կ'ենթադրէ թէ Կիւրիոն յաջորդած ըլլայ Գաբրիէլէ, որ ինչպէս վերագոյն տեսանք (էջ 21) անհնարին է: Մխիթարայ խօսքերն են «Մեռաւ Գաբրիէլ եւ եկաց ի տեղի նորա Կիւրիոն, որ ունէր ի ծածուկ գազանոյն Քաղկեդոնի», Թ—ՂՅ — ՎԻՐՍ. ԱՐՄՏ. 1900, էջ 503: — Ընդհանրապէս Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ Զ. զարու ծանօթ կա-

վորութեան, պատգամաւորութիւն մը կը կազմուի, քանի մը Արացի իշխան եւ Պեարոս եպիսկոպոս՝ կու գան Գուին եւ կը խնդրեն Հայոց Աթոռիկոսէն թափուր աթոռին համար արժանաւոր անձ մը: Մովսէս պատրաստ կը ցուցընէ ինք զինքը, եւ յիշելով 506ին Արաց Գաբրիէլ Աթոռիկոսի ժամանակ Աղարշապատ հաստատուած հաւատոյ միութիւնը, նոյնն աւելի սերտ ընելու դիտմամբ, միանգամայն աչաց առջեւ ունենալով Ազուանից այս ուխտին դրժումը, պատշաճ կը համարի այս անգամ «իւր անէն» մէկը ընտրել Աթոռիկոս Արաց: Աս այս ատակութիւն նշմարեց յանձին Արարիոնի, որ հինգ տարիէ ի վեր քովն էր եւ վստահութիւնն վայելած լիովին: Որչափ Մովսէս Աթոռիկոսի առ Արարիոն գրած թղթէն կը տեսնուի, Արարիոն եւս իւր կողմանէ պատրաստակամութիւն ցուցացած է. «Եւ մեք վստահացեալ ի կեանս քո, առ սէր քո արարաք շէ՛մս քո՝ առաջնորդ զքեզ կացուցանելով աշխարհիդ այդմիկ»: Չեռնագրութիւնն կը պատահի ըստ Ուխտանիսի, որ կը համապատասխանէ Ճշգրիտ ժամանակագրութեան, Մովսիսի Ին տարին՝ յամի 598/9: Չեռ-

թողիկոսաց վրայ խօսեցանք բաւականաչափ Ներքոսթիւն
ձջ (հմմտ. էջ 22 եւն):

1 Պեարոսի մասին կ'ը խօսինք յետոյ առանձինն:

2 Ուխտանիսի տուած այս թուականին համեմատ կարելի է դձեւ Արարիոնի ժամանակագրութիւնն այսպէս.

Ար ձեռնագրուի Մովսիսի Ին տարին (574+25 =)

ուրեմն 598/9:

Գուին Մնացած էր 5 տարի (598/9—5 =), ուրեմն

593 4—598/9:

Նիկոպոլիս մնացած էր 15 տարի (593/4—15 =),

ուրեմն 578/9—593/4:

Այս հաշուով հայրենիքէն բաժնուիլն կը պատահի 578/9ին: Ներքոսթիւն ձջ եւ այլուր պարզած ենք Չամշեանի եւ այլոց ժամանակագրութեան սխալն Արարիոնի

նադրութենէն յառաջ, որչափ Աբրահամ Աթողիկոսի խօսքերէն կ'երեւայ, Կիւրիոն "գրով" յանձն կ'առնու Մովսիսի առաջարկած պայմանն թէ Հայոց հետ մի պիտի մնայ, եւ նոյնը յետոյ նաեւ ի ձեռն "պատգամաւորի" կրկնած է¹ :

Այր պատգամաւորք առած նորընտիր կաթողիկոսն, կը մեկնին Գունէն "մեծաւ պատուով" դէպ ի կաթողիկոսանիստն Մծխիթա", ուր կը բազմեցընեն շքով կաթողիկոսութեան ատուն :

Կիւրիոն, այս մեծ մարդը, յորում անչափ ազգասիրութեան (Nationalstolz) հետ զուգուած էր իւր ժամանակին համար զարմանալի հմուտ թիւն մ'ալ, գիտցաւ իւր քսանամեայ օտարութեան օրերուն քաջ բմբռնել Հայոց եւ Յունաց մէջ եղած բանավէճերն եւ իւր եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ զօդելու անհրաժեշտ հարկը ձանձնալ : Այս ծրագրին համաձայն ուղղեց իւր բովանդակ գործունէութիւնն այսու հետեւ : Բայց Յառաջ քան իւր գործունէութեան անցնիլը լսենք հոս նախ հեղինակաւոր Լ. Յ. Գաթրըճեանի անձնաւորութեանս տուած նկարագիրն : "Ասոր գովեստին նոյն իսկ իրեն թշնամիները կը միաբանին իրեն ուսմանը եւ խորագիտութեանը նկատմամբ եւ իրօք չենք գիտեր հայ մը, որ իրմէ աւելի եկեղեցական արիութիւն եւ խոհեմութիւն միանգամայն ունեցած բլլայ : Այսօրուան օրս ունինք ձեռքերնիս իրեն թղթակցութիւնը, որմէ յայտնի

պատմութեան մասին (հմմտ. մասնաւորապէս Brosset Addit. p. 111—112. Deux hist. II. Intr. եւ p. 280—282 :

¹ Յամի 608 կը բողոքէր Աբրահամ, թէ ինչո՞ւ Կիւրիոն գրած է այն խոստման, զոր "գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր արարեալ" (Գէրգ. ԹՂԲ. 164) :

² Աբրահ Կաթողիկոսարանն այս ժամանակներս Տփղիս էր՝ Ս. Սիոն եկեղեցին (հմմտ. Զ. — Լ. Է. 98). մերթ կը նստէին նաեւ Մծխիթա :

է թէ ժամանակին պարագաներն աղէկ գործածած է իր մեծ նպատակին համար, եւ երբեք չէ ունեցած միտք եկեղեցական ստորակարգութեան կապը խզել՝ եթէ ճշմարտութիւնն ընդունուի.¹ Այս նշանաւոր գծերը լիով պիտի հաւատարմանան յաջորդ տղերուս մէջ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ը.

Ա՛յ-բննն՛ ք-բթ--նէ--նն է Ա՛ւր--: Խ--քէ՛ն՛ Նե--դ-դ--
 ի--ն-ց ինքէնը է- Գ-ր. Մեթէ Մ--դնը -- Ա՛յ-բննն:

Ուխտանէս (Բ. 4) կրօնական տեսակէտով միայն նկատած է Աիւրիոնի գործունէութիւնն, զոր կը պատմէ այսպէս. Յորժամ ⁴եհասս Աիւրսն ի վիճակ իւրոյ իշխանութեանն եւ ի քաղաքն իւրեանց որ կոչի Մցխիթայ, ժողովէ առ ինքն զեպիսկոպստունան հանդերձ լաւօք աշխարհին եւ զիշխանս եւ զնախարարս, եւ նուաճէ նոքօք հանդերձ առ հասարակ զամենայն աշխարհն ընդ իւրով իշխանութեամբ.⁵ Այս ընդհանուր խօսքերէն սակայն դժուարին է որոշ բան մ'եզրակայնել:

Աբաստան խոսվութեան մէջ էր, երբ կոխեց Աիւրիոն հայրենի հողին վրայ, թէ ինչ պատճառաւ, կարելի չէ ճշդիւ ըսել.² Բայց կը յաջողի խաղաղել, շնորհիւ արքայից արքայի՛ խոսքով Բ.ի տուած առանձնաշնորհութեանց եւ ճոխութեան: Այս մասին մեր տեղեկութիւնն կը քաղենք ինքնին Աիւրիոնի թղթէն, ուր Սմբատայ այսպէս կը նկարագրէ. ⁴Աչան որոյ է ինչ որ այժմ եղեւ հակառակութիւն ի մերում աշխարհիս, որ մինչեւ յարքայից արքայ եհաս. եւ արքայից արքայ բարերարութեամբ արար զիս աշխարհարձակ, եւ վասն եկեղեցեաց եւ հաւատոյ եւ ընդ միմեանս խաղա-

1 Իր----ի-հէ Աեզէնը. Բ:

2 Հմմտ. 33-34:

զուժիւն ունելոյ պատուէր ի վերայ արար. եւ յորժամ բարեաւ յաշխարհ եկաք, ի մեր ձեռն Աստուած զհակառակութիւնն զայն երարձ ի միջոյ՝ 7: Եւ «բարերարութեանս» իմաստն քիչ վերջը կը պարզէ. «զի ազտի՛հ որ՝ ինձ հասեալ է ի տերանց վասն իւրեանց բարերարութեան», 7 Գժբախտաբար ասով ալ մութ կը մնայ դեռ իրողութիւնը, որուն լուսաւորութիւնն այնպէս հետաքրքրական է: Այլուստ (Թ.՝-դ՛ Կի-րի-նի -- ԱԲբ. 167) որչափ կ'երեւայ այս «բարերարութիւնը» կը հայի նաեւ մասնաւորապէս Աիւրիոնի անձին. վասն զի յիշելով Խոսրովու Վրաց շնորհած «բարերարութիւն» ները կը յաւելլու «եւ բարիանձինս իրոյ՝ լուսագոյն քան զամենայն ընկերաց իմոց»՝ Այս առանձնորհու-թիւնը սակայն դժուարին է հաստատել թէ երբ ընդունեցաւ Աիւրիոն. յամենայն դէպս 598—607ի մէջերը: Մտադրութեամբ կարդալով յիշեալ տողերն, կը տեսնուի նաեւ թէ Աիւրիոն Վրաց իրերն խաղաղելու համար անձամբ ներկայացած ալ է Խոսրովու եւ այնպէս յաջողութեամբ ի գլուխ հանած ամենայն ինչ:

¹ Գիւր+ Թղթոյ էջ 170:

² Աղտի՛հ կամ Աղտի՛հ-ը, զոր կը գործածէ հոս Աիւրիոն եւ այլուր կը գրէ առ Սմբատ. «Ազտի՛հ ձեր եւ փառաւորութիւն» (Գիւր+ Թղթ. 171), այլուստ անձանօթ է: Կ'երեւայ թէ պարսկական է ծագումը. հմմտ. պարսկ. azadeskari, ազատ, ինքնիշխան. հոմանիշ կը թուի ասոր «ալխարհարձակը», զոր կը գործածէ Աիւրիոն (հմմտ. եւ Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհարձակ հաստաց եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վերայ արար, զի ընդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի. քանզի էր ինչ որ լուսու... անք էջ 168): — Այս աղտի՛հն կ'ակնարկեն արդեօր Յուրտաւայ Եկեղեցոյն առ Վրթանէս թղթին մէջ Աիւրիոնի համար ըսուածները. «Թեպէտ եւ ի ժամուս ի սնտաի մեծութենէն իրրեւ զգեա ինչ յարուցեալ...» (անդ էջ 133):

Վիւրիոն իւր առ Սմբատ թղթին մէջ ակնարկած «Տակառակութեամբ» մասամբ իւրք կը յարաբերէ «Խ--քիկի նե-դոր-ի-ն» ներու խնդիրը ի վերս, զոր այնպէս ուժգնութեամբ ջանաց լուծել: Այս ուրիշ շատ կողմանէն շանակալից՝ բայց ցայսօր ոչ բաւականութեամբ պարզուած խնդիրը կարելոր է ընդարձակօրէն առնուլ հոս ի նկատի:

Հիներն Խ--քիկի կ'անուանէին Պարսկաստանի Տիւսիսային կողմն տարածուած Խ--ք-դ-ն երկրին բնակիչներն: Քրիստոնեայ կենդրոնէն հեռու այս երկիրը, թէեւ Դ. դարէն ի վեր մուտ կրցաւ գտնել քրիստոնէութիւնն, բայց երկրին արտաքոյ կարգի օտարադէն ազդեցութեանց ենթակայ բլլալուն, բնակչութիւնն եղած է միշտ անհամբոյր բարութ, խաբերայ եւ սնահաւատ, որով շրջակայ քրիստոնեաներէն նկատուած են միշտ արհամարհանօք, իրրեւ աղանդաւոր եւն: Այնպէս որ Ե. դարու վերջերն Ղ. Փարպեցի խօսելով Ղեւոնդեանց պատմութեան մէջ դեր կատարող խուժկի վրայ կը գրէր. «զոր անուանել յայսմ հետէ խուժիկ ծանրանամ» (էջ 104):

Վաճառականութեամբ կը պարապէին ընդհանրապէս. եւ այս արուեստով կը յաճախէին ստէպ Պարսկաստանի, Հայաստանի եւ Արաստանի շահաստաններն, կ'ընդելանային նաեւ այս երկիրներու լեզուներուն: Արդէն երանելի խուժիկն Փարպեցւոյ քով այսպիսի մէկն էր. «ըստ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանապարհորդեալ էր ի Հայս, որ եւ ղլեղու հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր» (էջ 94):

Խուժիկները Զ. եւ Է. դարուց հայ մատենագրաց քով առ հասարակ դաւանութեամբ «նե-դոր-ի-ն» կը ներկայանան¹, թէեւ դաւանած

¹ Բարդէն կաթողիկոսն միայն ճանչցաւ Արդիշոյեան խուժիկն եւ իւր ընկիրները «ուղղափառ» հմմտ. Գէրգ. Թղթ. 47:

վարդապետութիւննին կարի այլազգ կը նկարագրուի, քան որ էր Ե. դարու Նեստորի վարդապետութիւնը: «Նեստորական» յորջորջումն յառաջացած է ապահովապէս Զ. դարուն մերիններու քով տարածուած այն կարծիքէն, թէ Նեստոր Փոքր Թեոդոսէն այս կողմերը աքսորուած է. կարծիք մը, որ իւր բոլորովին անհիմն բլբլումն հանդերձ արձագանգ գտած է Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ, Յովհ. Բ. Գարեղինեցւոյ թղթերու՝ եւ կայսերաց գրոց մէջ՝: Յիրականին սակայն «Նեստորական» անուան ներքեւ իմացած են միշտ Մանիքեցիները¹, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի Ներսէս Բ. ի թղթէն եւ կիր. Գանձակեցիէն (էջ 29): Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերն արդեամբք ալ տարածուեցան Մանիի հետեւողք Գ. դարէն ի վեր, որոնք վարակեցին իրենց ամբարիշտ վարդապետութեամբ բովանդակ այն կողմերը եւ խուժաստանը. խուժիկներն վաճառականութեան պատրուակաւ դեգերելով այլեւայլ քաղաքներ հաս-

¹ Գէրգ. Թաթ. 70, 72, 79:

² Անանուն Ճամանակագրութիւն, էջ 60, «Հաւաճական արարին զՆեստոր ի կողմանա Մծրնացւոց, որոց յարեցաւ ի խուժաստան յարեւելսն» (sic). եւ էջ 63. «Եւ հրամանեա թագաւ որն զարձուցանել զՆեստոր, զի կենդանի էր ի կողմանա խուժաստանի»:

³ Չայս կարելի ըլլայ թերեւս մեկնել Հելլո--նոյ շէրտէ մէջ Մանիքեցւոց վերագրուած վարդապետութեան Նեստորի մոլորութեան հետ ունեցած աղերսէն. «Մանիքեցիք. սոքա Մանեայ պարսկի աշակերտք էին եւ պաշտեն զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղս: Կւ երզնուն յարեգակն եւ ասն. լուսիկ արեւիկ քաղցրիկ, լի եւ ակեզերոք: Ձի Քրիստոս զարեգակն խոստովանին եւ զիւաց երկրպագանեն եւ շէրտէսս կոստէս իրիտիւ եւ խաչեալ ոչ ընդունին: Երկու իշխանութիւն (Արչի) ասն՝ շար եւ բարի եւ զՀին կտակն հայհոյեն» (Հրտ. Տ-լի-ն՝ էջ 127—128): Հմտ. եւ Յ. Օմեկեցւոյ ԸՊԳԳԷՄՊ-ազի: Ճառն ուր յայտնապէս նշնուցուած են երկու անուանքս:

տատեցին իրենց «ժողովարան» ներ եւ նաեւ քրիստոնեաններէ որսացին իրենց աղանդոյն մարդիկ: Չ. դարու առաջին կիսուն այս ոճով մտան նաեւ Հայաստան¹, յատկապէս Գուին եւ Հաստատեցին հոն իրենց ժողովարանը². զոր գեղեցիկ եւ մանր կրպատմէ Ներսէս Աշտարակեցի իւր թղթերուն մէջ այսպէս. «... վասն շար աղանդին խուժկաց Նեստորականաց, զորս նդովեաց սուրբ Հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց... (երկն Տիեզ. Սիւնհոգոսաց), որոց անիծեալ զՆեստոր խղեցին ի բաց ընկեցին, արարեալ զնա հալածական յաւտար աշխարհ ի կողմանս Մծբնացւոց, զորս երթեալ խմբեաց շարագիւտ արուեստիւ իւրով զոգիս նոցա՝ արարեալ զնոսա փշաբերս եւ խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան եւ կողմանքն խուժատանի, յորոց ոմանք հասեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր, վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր եւ ընդ մեզ, միաբանութեամբ ի մեր եկեղեցւոյ խոստովանելով զինքեանս միահաւատ ընդ մեզ: Եւ ի տանն եւ յեւթներորդ ամի խոսրովու արքայից արքայի, ի մարգպանութեանն Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանածրհի Ռաժկի³... եւ ապա անուանեցին զնա տեղի ժողո-

1 Ստուգութիւն կ'առնուն սակէ Միք. Ասորոյն խօսքերն, որ Յուստինիանոս Բ.ի (իմա Ա.ի 527—565) օրով ելած հերձուածներն թուելով կը գրէ թէ Բորբորիանիսք, այս է Մանիքեցիք Պարսկաստանէն վանաուելով Հայաստան եկան, եւ հոն արք եւ կանայք կրօնաւորական սեւ զգեստներ հագած քրիստոնեայ կը կեղծաւորէին, մինչդեռ ի ծածուկ ամեն պղծութիւն կը գործէին. հմմտ. Ed. Chabot I, p. 248—249.

2 548ի մտակերն կ'իյնայ Ս. Յիզակիարայի նահատակութիւնը ի Գուին, որուն հետ խաշ հանուող երկու մահապարաններէն մին էր «Է Է-չ-չ-չ», խուժկաց. Աւարք եւ վկայար. Բ. 129:

3 Հմմտ. Գ. Տէր-Միշտեան, Գրիգոր Մանածրհի Ռաժիկ, Միհրան ասոհօրց. Աղաղբը յայտատ, 1902, 80 էջը 26:

վոյ պղծութեան իւրեանց: Աձին եւ վարդապետս՝ առաջնորդ կորստեան ինքեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին զապականութիւն իւրեանց բերելով ի սուրբ եւ ի ճշմարիտ հաւատ մեր. եւ պատրեցին ի ժողովրդականաց տգիտաց զարս եւ զկանայս 1. հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաւթից նոցա. 2. տանել հաց բնծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա. 3. բնդունել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն իբրեւ յուխակ նուիրաց Պաւղիկեանաց. 4. յանդգնեցան տալ զիւրեանց ջնջագիր կնիք անկնիք մանկանց ժողովրդեան մերոյ՝ առ ի մեռանել նոցա առանց մկրտութեան զմահն յաւիտենական. եւ 5. զգողս եւ զպոռնիկս եւ զայլ վնասակարս, զոր մեք արտաքոյ եկեղեցւոյ եւ աւրհնութեան առնէաք եւ շահամարէաք արժանի սրբոյ հաղորդութեանն, երթային առ նոսա եւ նոքա բնդունին յիւրեանց ի պիղծ եւ յանաւրէն աւրհնութիւնն եւ հաղորդութիւն ժողովարանին՝ հակառակ մեզ: Չայս աղէտ հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, հասաք՝ թէպէտ եւ անազան, ի վերայ պատճառող ստութեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան եւ ուրանան զճշմարտութիւնն: Իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի շար գործոց նոցա, համաւրէն ամենեքեան արարաք զգիրս զայս... քանդեալ աւե-

Մտադրութեան արժանի է որ Մանածիհը Խուժիկ Նեստորական վկայ մը կը թուի, որով մասնաւորապէս յարգութեան արժանացած է. հմմտ. էջ 16:

1 ի. «Թղթին մեղադրութեան առ եպիսկոպոստոնան» կը գրէ Ներսէս. «Վասն անիծեալ Խուժիկաց Նեստորականաց, որ եկեալ բնակեցան յաշխարհիս մերում պատճառաւ վաճառաշուութեան, եւ այժմ շարահնար պղծալից անիծարեր արուեսախ իւրեանց ցոգիս մեր ազգեցին. մինչեւ իւրեանց պղծութեան հաւատոյ առաջնորդ վախճանաւորաց ձեռեկալն Գլխի Թղթ. 70:

կրեց տեւական ազգեցութիւն Ասորիներէն: Ասորի քարոզիչները մեծապէս նպաստեցին կրօնաւորական կենաց վերածնութեան, սակայն նաեւ Մանիքեցի քարոզիչներ մուտ գտան ի Վիրս Ասորիքէն, եւ իրենց ազանդն տարածելու համար ժողովարան մը հաստատեցին հոն: Վերջինքս սակայն չարաչար հալածուեցան, թէեւ իրենց գնոստիկեան գրութիւններն ձգեցին հոն եւ այսու ոչ սակաւ վնաս հասցուցին¹: ԳԺբախտաբար այսպէս է մեզի Ասորիքէնի աղբիւրն վերջին տողերուս համար:

Թէ ինչ մատեաններ եւ երբ թարգմանուեցան, կը լուրի. սակայն կարելի է ամբողջացընել տեղեկութիւնս Սամ. Անեցւոյ (էջ 76—77) եւ Աիր. Կանձակեցւոյ (էջ 29) Պատմագրութիւններէ, որոնք կը պատմեն թէ “Ի Ժ ամի Տեառն Աբրահամու,” կամ ըստ Սամուէլի՝ փրկչական 590 եւ Հայոց Լէ թուին “եկին ի Հայս ասորիք ոմանք արք քաջարանք եւ կամէին սերմանել զազանդն Նեստորի, եւ նզովեալք հալածեցան: Բայց ոմանք ընկալան. նոքա թարգմանեցին զնոցա սուտ գիրս, զԳորտոսակ, զԱիրակոսակ, զՊողոսի տեսիլն, զԱզամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթէկն՝ զՄանկութիւն Տեառն, զՍերիոս (Ալէ.՝ զԵբիոս) եւ զՃիռն օրհնութեան. եւ դանթաբշելի մատեանսն եւ Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. եւ որ հաւատայ նոցա՝ նզովի յուղղափառացն”:

Ասոնց գալն ըստ այսմ՝ պատահած է ի Հայս Զ. դարու երկրորդ կիսուն, թէեւ տրուած թուա-

ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն. բայց թէ որպիսի մտքորութեամբ եւ անառակութեամբ վարին, գիտեմք՝ զի ոչ ես անտեղեակն: Թ---չԻ --- Կ---չԿ--- Լ---չ. հմմտ. Հմբ. Ա՛. 1896, էջ 13: Ի հարկե հոս “Չբաղաչա մոզ,” բացատրութիւնն յընդհանուրն պէտք է առնուլ, իրրեւ ակնարկուած ասոնց պարսկական ծագումը:

¹ Ի Kirchenlexikon, VI, 562:

կանն չէ ճիշդ ըստ ամենայնի: Հաւանականաբար այս դարուն անցան Հայաստանէն նաեւ Արաստան եւ նոյն «Նեստորի», այս է Մանիքեցւոց ազանդն հոն ալ սերմանեցին եւ գնոստիկեան վարդապետութեամբ դրուած յիշեալ մատեաններն թարգմանեցին վրացերէն: Այսպէս թէ այնպէս Խուժիկ Նեստորականք բոյն դրին Արաստան, եւ երկրին անհաստատ կառավարութեան օրերուն աճեցան եւ տարածեցին իրենց ամբարիշտ ուսումը: Այնպէս որ Աիւրիոն զանոնք ի զօրութեան դտաւ ի Աիրս եւ զանոնք արտաքսելու, անոնց ազդեցութիւնը ջնջելու անհրաժեշտ հարկին առջեւ հրատարակեց ահագին կռիւ մը, որ թէեւ տեւեց տարիներ, բայց արդիւնքն եղաւ շահաւէտ եւ ելքն յազթական:

Ներսէս Բ. իրմէ կէս դար յառաջ այս կառուի մէջ հետեւած էր խիստ, անդիջանելի ընթացքի մը: Աիւրիոն շուղեց այս ընթացքն բռնել, որ թէեւ իւր կողմանէ հանդուրժողութեան առհաւատչեայ մ'էր, բայց ոչ շատ խոհեմ բան մը իւր դարուն եւ առ եղեռանէ իրեն:

Խուժիկ Նեստորականք թէեւ ազանդաւոր էին, այլ քրիստոնեայ միանդամայն, կը խորհէր Աիւրիոն, հետեւաբար անոնք, որոնք սրտիւ «զիւրեանց զհաւատն եւ զկրօնսն կը նզովեն եւ ուղիղ կրօնը կը խոստովանին», կարելի էր առանց դեղեւելու բնդունիլ ի ծոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Բայց հոս մտատանջութիւն պատճառեց իրեն դարձողներու մկրտութեան խնդիրը: Խուժիկ Նեստորականք, ինչպէս Ներսէս Բ. ի թուղթը կը ցուցընէ, «կեղծաւորութեամբ եւեթ ունէին զանուն քրիստոնէութեան», առանց հաւատալու ի սրտէ Ս. Երրորդութեան եւ քրիստ. հաւատալեաց, որով իրենց տուած մկրտութիւնն կը կորսնցընէր վաւերականութեան կնիքը. եւ արդեամբք ալ անվաւեր

Համարած էր Ներսէս: Ի՞նչպէս ընթանալ այս տարակուսի մէջ. կրկին մկրտել, թէ պարզապէս զաւանութիւն խնդրելով, խնդիրն լուծուած համարիլ՝:

Այս անորոշութեան մէջ կր գումարէ Աբրիսն եպիսկոպոսաց ժողով մը, եւ կ'առաջարկէ խընդիրն: Ա՛րեւելայ թէ լուծումն անհնարին կ'ըլլայ. եւ կ'որոշուի հարցընել ի Հոսմ քահանայապետին եւ անոր խորհուրդն եւ հրահանգն խնդրել այս մասին:

Այս ժամանակներս Հոսմ յաթոսն Պետրոսի կը բազմէր Մեծն Գրիգոր Ա. (590) — 604) քահա-

ւ Է. դարուն ընդհանուր յուզուած խնդիր է Հերետիկոսաց մկրտութեան հարցը. նշանակալից է Տիմոթէոս երէց կոստանդնուպոլսեցւոյ դրութիւնն այս նկատմամբ (Յուդակ հերետիկոսաց. Migne, P. gr. 86, 72-73), ուր երեք տեսակ հերետիկոսութիւն կը զանազանուի (հմտ. եւ վարը Գր. քահանայապետի թուղթը). առաջնայն կը վերաբերին անոնք, որոնք պէտք են վերստին մկրտուիլ: Բ.ին անոնք զորոնք եկեղեցին կ'ընդունի ի հաղորդութիւն Ս. Խորհրդոց պարզ օժմամբ սուրբ մուսնի Գ. խումբն կը կազմեն անոնք, որոնք արդէն եկեղեցւոյ մէջ կը նկատուին եւ ուղղափառութեան համար միայն իրենց մուտք վարդապետութեան հերքում կը պահանջուի առանց մկրտութեան եւ օժման: Հակաբաղկեղանական Հայք վերջին երկու կէտերու մէջ համակարծիք չէին. ոմանք այսպիսեաց մկրտութիւնն վաւեր կը համարէին, եւ սյլք անվաւեր: Իւ Տիմոթէոսի ըսածն կը ստուգուի Հայ մասնակցութեանն. տեսանք վերապոյն, թէ Ալթմանէս Քերզոզ եւ Գունոյ 607ի ժողովն քաղկեդոնականներն, որոնք զաւանութեամբ միայն կը զանազանուէին, վերստին մկրտել կու տային. եւ նոյնը զեռ Ճ. դարուն կը շարունակուէր: Թէեւ ի տեսականին ուրիշ էր Հայոց վարդապետութիւնն այս մասին. այսպէս Միսիթար Գոշ իւր «Վասն Արիւսականացն եւ այոց հերձուածողացն, զի յորժամ զղջանան» Մշոթքին մէջ կ'ենթադրէ նման «օժում սուրբ իւղով» եւ աղօթքներ, առանց մկրտութեան, մինչեւ անգամ ծանուցանելով թէ Նեստորի եւ Իւսիքէսի աշանդէն դար-

նայապետն¹, որ իւր բաղձամեայ նուիրակութեան օրերուն ի Բիւզանդիոն, քաջ ծանօթացած էր արեւելքին, եւ յետոյ, երբ քահանայապետ կարգուեցաւ, իւր թղթակցութիւններով Անտիոքայ, Մելիտինոյ, Կրուսաղէմի եւ այլ աթոռներու հետ հռչակ հանած էր Արեւելք. որ նաեւ աշխատեցաւ մասնաւորապէս Հռովմայ եկեղեցւոյն ազդեցութիւնն տիեզերական ընել այս կողմերը. առ այս տարածելով իւր խնամքն յատկապէս արեւելեան միանձանց եւ ուխտաւորներու վրայ: Աչ միայն Սինայի միանձանց հետ թղթակցութեան մէջ էր եւ կը խաւրէր անոնց նպաստ, այլ եւ յամի 600 խաւրեց Պրոքոս անուն արքայ մը Կրուսաղէմ, պատուէրով, որ հաստատէ հոն ուխտաւորաց համար հիւրանոց²:

Արեւելայ մինչեւ Աքսատան հասած էր Քահանայապետիս հռչակը Կրուսաղէմի ուխտաւորներու միջոցաւ. եւ Աիւրիոն հմայուած անոր անունէն, խորհած է դիմել ուղղակի՝ նամակով:

Թէ եւ Աիւրիոնի առ Գրիգոր թղթերն չեն հասած մեզի, ուսկից թերեւս լռէինք ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ, սակայն բովանդակութիւնն ծանօթ է Գրիգորի պատասխանէն, որուն համաձայն թղթերն կը խաւրուին Կրուսաղէմի վրայէն, բայց անյայտ պատճառով մը ուրիշ իրաց հետ Կրուսաղէմ կը կորսուին. եւ Աիւրիոնի խնդիրն կը

1. Գրիգորի մատենադարանի օժեւել պէտք չկայ. թող թէ մկրտել հմտ. Ե-՝-՝-՝ 4-՝. 2-՝-՝. 8-՝-՝-՝-՝-՝-՝-՝. (Թ. 27.) էջ 29: Հերեօսիոսաց մկրտութեան մասին ընդհանրապէս հմտ. P. A. P. La rebaptisation des latins chez les grecs ի թերթին Revue de l'Or. Chr. VII. 1902. p. 618-646 եւ յ

1 Գրիգոր Գեորգի մատենադարանի հմտ. F. Homes Dudden, Gregory the Great. His place in history and thought. 2. հտր. London, 1905, 8, XVI+476 եւ VI+473 էջք:

2 L. Bréhier, L'Eglise et l'Orient au moyen age. Paris, 1907, p. 15-16.

ներկայանայ Քաջանայապետին թղթատարներու բերանացի աւանդութեամբ. այսինքն է, թէ պէտք է մկրտել «Նեստորականութենէ» դարձողները: Բայց դժբախտաբար Գրիգորի սխալ բացատրուած է Աիւրիոնի միտքն եւ «Նեստորականութեան» նշանակութիւնը, որով պատասխանն ալ — ապա՜հովապէս — անգոհացուցիչ եղած է:

Գրիգոր Մեծի պատասխանն պահուած է իւր նամակներու հաւաքածոյին մէջ¹, զոր լատին բնագրով ի մէջ կը բերենք հոս ամբողջութեամբ.

Gregorius Quirico Episcopo, et ceteris
in Hiberia catholica ecclesia episcopis.

Quia caritati nil longe est, quos dividunt loca jungat epistola. Lator itaque praesentium ad beati Petri apostolorum principis ecclesiam veniens fraternitatis vestrae se asseruit ad nos epistolas accepisse easque in Hierosolymorum urbe cum rebus quoque aliis perdidisse. In quibus, sicut ipse ait, studuistis inquirere, sacerdotes ac plebes quae Nestorianae haereseos errore confusae sunt, cum ad matrem electorum omnium catholicam ecclesiam revertuntur, utrum baptizari debeant, an certe solius verae fidei confessione eiusdem matris ecclesiae visceribus adjungi.

Et quidem ab antiqua patrum institutione didicimus, ut quilibet apud haeresim

¹ Gregorii I. Papae Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann in Monumenta Germaniae) T. II. Pars II. Berolini 1890 (1899), p. 324—327

in Trinitatis nomine bapuzantur, cum ad sanctam ecclesiam redeunt, aut unctione chrisuatis aut impositione manus aut sola professione fidei ad sinum matris ecclesiae revocentur. Unde Arrianos per impositionem manus occidens, per unctionem vero sancti chrisuatis ad ingressum ecclesiae catholicae oriens reformat. Monofisitas vero et alios ex sola vera confessione recipit, quia sanctum bapuzama, quod sunt apud hereticos consecuti, tunc in eis vires emundationis accipit, cum vel illi per impositionem manus Spiritum sanctum acceperint vel isti per professionem verae fidei sanctae et universali ecclesiae visceribus fuerint uniti. Hi vero haeretici qui in Trinitatis nomine minime bapuzantur, sicut sunt Bonosiaci et Cataphrigae, quia et illi Christum dominum non credunt, et isti sanctum Spiritum perverso sensu esse quendam pravum hominem Montanum credunt, quorum similes multi sunt alii, cum ad sanctam ecclesiam veniunt, bapuzantur, quia bapuzama non fuit, quod in errore positi in sanctae Trinitatis nomine minime perceperunt.

Nec potest hoc ipsum bapuzama dici iteratum, quod, sicut dictum est, in Trinitatis nomine non erat datum. Nestoriani vero quia in sanctae Trinitatis nomine bapuzantur, sed eos iudaicae perfidiae similes

incarnatione unigeniti suae hereseos error obscurat, ad sanctam ecclesiam catholicam venientes de verae fidei firmitate et confessione docendi sunt, ut unum eundemque Dei et hominis filium, Deum dominum Jesum Christum credant, ipsum existentem in divinitate ante saecula, et ipsum factum hominem in fine saeculorum, quia „Verbum caro factum est et habitavit in nobis“. Verbum vero carnem dicimus factum non inmutando quod erat, sed suscipiendo quod non erat. Incarnationis enim suae mysterio unigenitus patris nostra auxit, sua non minuit. Una itaque persona est verbum et caro, sicut ipse ait: „Nemo ascendit in caelum, nisi qui descendit de caelo, filius hominis“. Qui filius Dei in caelo, erat filius hominis, qui loquebatur in terra. Hinc Johannes ait: „Scimus, quia filius Dei venit, et dedit nobis sensum“. Qui nobis quem sensum dederit, illico subjungit: „Ut cognoscamus verum Deum“. Quem hoc loco verum Deum insinuat, nisi patrem omnipotentem? Sed quid etiam de omnipotente filio sentiat, adjungat: „Et simus in vero filio eius Jesu Christo“. Ecce ait verum Deum patrem, verum filium ejus Jesum Christum. Quem verum filium quid esse sentiat, apertius ostendat: „Hic verus Deus et vita aeterna“. Si igitur juxta errorem Nestorii

alius verbum atque alius esset homo Jesus Christus, qui verus est homo, utique verus Deus non esset et vita aeterna. Sed unigenitus filius verbum ante saecula factus est homo. Hic est ergo verus Deus et vita aeterna. Certe cum hunc sancta virgo conceptura esset et loquentem ad se angelum audiret, ait: „Ecce ancilla Domini, fiat sicut dicis“. Quae cum eum concepisset, et ad Elisabeth cognatam suam pergeret, ab eadem Elisabeth protinus audivet: „Unde ego digna, ut mater domini mei veniat ad me“? Ecce eadem virgo et ancilla Domini dicitur et mater. Ancilla enim Domini, quia verbum ante saecula unigenitus aequalis patri, mater vero, quia in eius visceribus ex sancto Spiritu qua eius carne factus est homo. Nec alterius ancilla, alterius mater, quia dum unigenitus Dei existens ante saecula ex eius utero natus est homo, investigabili miraculo facta est stancilla hominis per divinitatem et mater verbi per carnem. Non autem prius in utero virginis caro concepta est et postmodum divinitas venit in carne, sed mox verbum venit in utero, mox verbum servata propriae virtute naturae factum est caro. Et perfectus homo, id est in veritate carnis et animae rationalis, natus est per uterum virginis filius Dei. Unde et unctus prae participibus dicitur, sicut psalmista ait:

„Unxit te Deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis“. Unctus quippe est oleo, dono videlicet Spiritus sancti. Sed prae consortibus unctus est, quia omnes nos prius peccatores homines existimus et postmodum per unctionem sancti Spiritus sanctificamur. Ipse autem qui existens Deus ante saecula per sanctum Spiritum in utero virginis homo conceptus est in fine saeculorum, ibi ab eodem Spiritu unctus est, ubi conceptus. Nec ante conceptus est et postmodum unctus est, sed hoc ipsum de Spiritu sancto ex carne virginis concipi a sancto Spiritu ungueri fuit. Hanc igitur veritatem nativitatis eius, quicumque a perverso errore Nestorii revertuntur, coram sancta fraternitatis vestrae congregatione fatentur eundem Nestorium cum omnibus suis sequacibus ac reliquis hereses anathematizantes. Venerandas quoque synodos quas universalis ecclesia recipit se recipere et venerari promittant, et absque ulla subitatione sanctitas eos vestra servatis eis propriis ordinibus in suo coetu recipiat, ut dum et per sollicitudinem occulta mentis eorum discutitis atque eos per veram scientiam recta, quae tenere debeant, docetis et per mansuetudinem nullam eis contrarietatem vel difficultatem de propriis suis ordinibus facitis, eos ab antiqui hostis ore

rapiatis et tanto vobis apud omnipotentem Deum aeternae gloriae crescat retributio quanto multos colligitis, qui vobiscum in Domino sine fine gloriantur. Sancta itaque Trinitas orantes pro nobis sua vos protectione custodiat vobisque in amore suo dona adhuc multipliciora concedat.

Data die X^a. kalendarum Juliarum indictione IV.

Թղթոյս կարեւոր բովանդակու թիւնն թարգմանաբար է հետեւեալը .

“Գրիգոր Աբրիսնի՛ կպիսկոպոսի եւ այլոց կպիսկոպոսաց Աթոզիկէ եկեղեցւոյն որ ի վիրս՝ :

Որովհետեւ սիրոյ առջեւ հեռաւոր բան չկայ, զանոնք, որ տեղեաց բացարձակու թիւնը կը բաժնէ, թուղթը կը յօդէ: Առաջիկայիցս բերողը (թղթաբերը) գալով առաքելոց գլխաւորին Պետրոսի եկեղեցին, պատմեց թէ Չեր Եղբայրութիւնն առ մեզ թղթեր յանձնած էր իրեն, եւ թէ անոնք Երուսաղէմ ուրիշ իրաց հետ կորսուած են: Որոնցմով, ինչպէս ըսու նա, կը խնդրէք եղեր տեղեկանալ, թէ արդեօք այն քահանայք եւ ժողովուրդք, որոնք Նեստորի ազանդոյն մէջ ինկած են, երբ դառնան առ մայրն ամենայն բնութելոց, յեկեղեցին կաթուղիկէ, պէտք են մկրտուիլ թէ պարզապէս միայն ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ նորին մօրն եկեղեցւոյ սրբւոց թուոյն մէջ խառնուին”: Առ այս կը պատասխանէ Ս. Գրիգոր. “Հին Հայրերէն

¹ *Չեռագիրք ունին* Quirio, Quiricho, Quirioca, Quirigo, Quirico.

² *Չեռագիրք ունին* Hiberia, Iberia, Hibernia, Ibernica.

սորված ենք որ անոնք որ հերեափկոսութեան մէջ յանուն Ս. Երրորդութեան մկրտուած են, երբ ուղեն ի ծոց եկեղեցւոյ դառնալ, կ'ընդունուին կամ օծմամբ միւռոնի (unctione chrismatis), կամ գրութեամբ ձեռաց եւ կամ պարզ դաւանութեամբ հաւատոյ: Այսպէս Արեւմուտք Արիանոսներն կ'ընդունուէին գրութեամբ ձեռաց, իսկ Արեւելք օծմամբ միւռոնի: Էւ Միաբնեայք եւ այլք պարզապէս ճշմարիտ դաւանութեամբ. վասն զի սուրբ մկրտութիւնն, զոր այնպիսիք ի հերեափկոսութեան ընդունած են, ի նոսա կը ստանայ զօրութիւն սրբաշուքանելոյ, երբ անոնք ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ սուրբ եւ ընդհանրական Եկեղեցւոյ որդւոց հետ կը միանան: Բայց այն հերեափկոսները, որոնք յանուն Ս. Երրորդութեան շէն մկրտուիր, ինչպէս Բոնոսեանք (Bonosiaci) եւ Աատափրիւզք (Cataphrigae), (որոնք Քրիստոսի շէն հաւատար եւ զՍ. Հոգին զՄոնտանոս կը համարին,) որոնց նմանք շատ են, երբ գան ի ծոց եկեղեցւոյ, պէտք են մկրտուիլ, վասն զի այսպիսեաց մկրտութիւնն մկրտութիւն չէ, քանի որ յանուն Ս. Երրորդութեան չի արուիր: Գալով Նեստորականաց, անոնք վասն զի յանուն Ս. Երրորդութեան կը մկրտեն, բայց Հրէից անհաւատութեան նմանելով Միածնին մարմնաւորութեան շէն հաւատար, երբ դառնան ի սուրբ կաթուղիկե եկեղեցի, պէտք են լամբ սորվիլ ճշմարիտ հաւատոյն ստուգութիւնն եւ դաւանութիւնն: . . . Հոս Սրբազան Քահանայապետը կը գնէ համառօտիւ Նեստորի մոլորութեան ցրումն եւ կաթողիկէ վարդապետութիւնն Մարգեղութեան նկատմամբ, իբրեւ ուղեցոյց Աբաց կաթողիկոսի ձեռքը. զոր աւելորդ կը համարինք ի մէջ բերել: Ար թարգմանենք նաեւ թղթոյն վերջին ժամն որ նոյնպէս արժանի մտադրութեան է. ահաւասիկ.

«Արդ անոր (Քրիստոսի) ծննդեան այս ճշմարտութիւնը, անոնք որ Նեստորի թիւր մոլորութեան են

կր դառնան Չեր Եզրայրութեան սուրբ ժողովոյն առջեւ դաւանին, եւ զնոյն ինքն զՆեստոր ամէն անոր հետեւողներովն եւ միւս հերետիկոսութիւններն նորովն: Խոստանան ընդունիլ եւ յարգել այն ամէն սուրբ ժողովներն, զորս ընդհանրական եկեղեցին կ'ընդունի, եւ առանց որ եւ իցէ տարակուսի Չեր Սրբութիւնը կրնայ ընդունիլ իւր ժողովողեան մէջ գանձեք՝ պահելով անոնց յատուկ կարգերն (աստիճաններն), որպէս զի թէ հոգաբարձութեամբ անոնց մտաց ծածուկները պարզես, եւ թէ անոնք ի ձեռն ճշմարիտ գիտութեան այն ամէն ուղղութիւններն, զորոնք պէտք են պահել, սորվեցընեն եւ թէ քաղցրութեամբ անոնց որ եւ իցէ հակառակութիւն եւ դժուարութիւն չյարուցանես իրենց յատուկ կարգերու (աստիճ.) նկատմամբ, գանձեք հին թշնամւոյն բերնէն յափշտակես. եւ այնչափ Չեր՝ ամենակարող Աստուծոյ քով յատենական փառաց վարձքը կ'աճի, որչափ որ շատերը ժողովես, որոնք Չեղի հետ ի Տէր անվախճան պիտի փառաւորուին: Ասոր համար Ս. Երրորդութիւնը իւր պաշտպանութեամբ զձեզ պահպանէ, եւ ձեզ ի սէր իւր այժմէն իսկ բազմապատիկ տուրս շնորհէ: — Տուեալ ի Թ. աւուր Ազգանդացն Յուլեայ. ի Գ. Ինդիկտիոնի:

Թղթոյս գրութեան տարին է 601, ամիսն եւ օրն տարակուսական է՝ ձեռագրաց անմիաբանութեան պատճառաւ. գրուած է Յունիսի կամ հասանականագոյն եւս Յուլիսի 22ին:

Թէ թուղթս գրուած է Արաց Ալուրիոնին, եւ ոչ Սպանիա համանուն անձի մը մեզի համար հոս գեղեւելու հիմ շկայ բնաւ:

Արաց Աթողիկոսը ստիպուեցաւ այս հրահանգի համաձայն ընթանալ: Արաի զղջացողներն որոշեց ընդունիլ առանց կրկին մկրտութեան: Մինչեւ անգամ անոնցմէ զմանս բոտ հրամանին բարձրացուց սուրբ աստիճաններու:

Այսպէս Աթոռիկոսութեան երրորդ տարին (601) Աիս անուն անձ մը, որ ըստ Ուխտ. 6. կը թարգմանուի «խտութիւն», կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս կամ «օտարաեսուչ՝ այս ինքն աղանդաւոր եպիսկոպոս» (Ուխտ. 5), խաբուելով անոր կեղծաւորութենէն, որուն հետ թերեւս յառաջուրնէ ծանօթութիւն ալ ունէր: Աիս, ինչպէս Ուխտանիսէն (5) կ'իմանանք, «եկեալ էր առ նա յաշխարհէն Հոռոմոց՝ ի գաւառէն Աողոնիայ, բնակութեամբ ի գեղջէն որ կոչի Ջուտարիմայ², մերձ ի Նիկոպոլիս, եւ են երկրքեան յեզր Գայլ գետոյ»: Ասկէ կը հետեւի թէ Աիս ծանօթ էր յոյն, անշուշտ նաեւ հայ եւ վրացի լեզուաց, եւ այսպիսի օգնական մը շատ կարեւոր էր Աիւրիոնի: Բայց կարծուածին պէս չեղաւ: Ասիկա խուժիկ Նեստորական էր. եւ երբ Աիւրիոն կը հալածէր զանոնք Արաստանէն ինք զինք քրիստոնեայ ուղղադաւան կեղծեց. եւ ձեռնադրութիւն խնդրեց, զոր ընդունելով՝ կրկին փոխածին դարձաւ: Փոխանակ Աթոռիկոսին հետ միարան ձեռն ի ձեռն ուղղութիւնը քարոզելու՝ կը միարանի իրեն համամիտ աղանդասար խուժիկաց հետ եւ «Նեփոր-ի-ն-ի-ն» ջատագով կը հանդիսանայ: Շուտով բարեբախտաբար յերեւան կ'ելլէ կեղծիքը: Աիւրիոն անյապաղ եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ,

1 Աիս անուն այս թարգմանութիւնը բառիս երրայսկան իմաստն է. հմմտ. Brosset, Deux hist. 279, n. 2:

2 Ջ-ֆորիմ անձանօթ վայր մը կը համարին Brosset (Deux hist. II. 279 n. 3.) եւ Cumont (Stud. Pont. II. p. 312). արդեամբք ալ չի տեսնուիր աշխարհացոյցներու վրայ: Եթէ ներքի է փոքր սրբազրութիւն մը Ուխտանիսի կամ Պաղոմեայ քով, կարելի էր համեմատել տեղս Պաղոմեայ Ζωπαρισσοցի հետ, որ Սերաստիոյ եւ Մելիթիւնէի մէջերը կը նշանակուի (Պաղոմ. Ե. 6, 21): Երկու անուանցս մտաւորութիւնն ըստ ձայնի եւ աշխարհագրական զրից անհնարին չիցուցըներ համեմատութիւնս: Հմմտ. V. Chapot անդ 355, Ծն. 2:

մանր կը քննէ իրողութիւնն եւ միաձայն եպիսկոպոսաց հետ կը մերժէ կարգընկեց, Այսպէս կը գրէ այս մասին Մովսէս Աթոռղիկոսին. «Բայց ես հանդերձ եպիսկոպոսօք իմովք եւ լաւօք աշխարհիս խորհուրդ արարի օրէնս համարելով ոչ արգելուլ ի գալոյ զամենեսեան զայնոսիկ՝ որք ի զղջումն գան եւ յապաշխարութիւն: Իբրեւ իմացաք զնորա շարութիւն, դարձեալ մերժեցաք ի մէնջ եւ արգելաք զմարդիկ ոչ տալ ողջոյն նմա» եւ քիչ վերջէ. «որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, եւ հրամայեցաք մերոց ոչ ընդունել զնա»: Նոյնը ապա Աբրահամ Աթոռղիկոսին ալ պատմելով կ'ըսէր. «Եւ իմ զնոսա ընդունելն վասն այսր իրաց եղեւ, զի զիւրեանց զհաւատն եւ զկրօնսն նորովեցին եւ զմերս խոստովանեցին: Եւ զի վասն իւրեանց շուռութեան դարձեալ անդրէն յիւրեանց շարութիւն դարձան, նորովեցաք, որպէս արժան էր զանհաւատս, եւ ի մեր եկեղեցւոյ ի բաց հանաք»:

Մինչ դեռ Աիւրիոն Նեստորականաց խընդրով կը զրահէր, ամբաստանութիւններ կը հասնին Հայոց Մովսէս Աթոռղիկոսին ականջը, թէ Աիւրիոն Խ. Նեստորականաց հետ հազորութեան մէջ մտած է եւ անոնց եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ: Ուխտանէս Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի կու տայ այս գուշակութիւնը, սակայն այս մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն չբլլալով ոչ Մովսէս եպիսկոպոսի, ոչ Աթոռղիկոսի եւ ոչ Աիւրիոնի թղթերու մէջ՝ անհաւանական կը կարծենք:

Ծերունի Աթոռղիկոսն այս յոյզերը լսելուն պէս կը հաւատայ միամտութեամբ, եւ իրն «անգիտութեամբ» գործուած համարելով, թուղթ մը կը փութայ գրել առ Աիւրիոն, զոր կ'առաքէ «ի ձեռն Ստեփանոս եպիսկոպոսի, որ էր ի տան իւրում» (Ո-ԷԳ. 7): Թուղթս գրուած կ'երեւայ 601/602ին:

Մովսէս կը զգուշացընէ զԿիւրիոն — «Իւր սիրելի որդեակը, — Հերձուածողներէ, եւ մեղձով կը ծօտենայ բուն խնդրոյն. «բայց արդ, կ'ըսէ, լսեմ թէ Հերձուածք գոն ի քեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի¹. բայց հաւատացի, վասն զի ի հաւատարիմ վկայից եղեւ ծանուցեալ: Եւ լուաք այսպէս, եթէ այր մի Խուժիկ Նեստորական եկն առ քեզ, եւ ի քէն առեալ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան» եւն: Ար յորդորէ ի վերջոյ մերժել եւ նորովել այն Խուժիկ շեպիսկոպոսը²:

Որչափ հայրական գործով համեմեալ էին Մովսիսի խօսքերն, այնչափ ալ որդիական մեծարանօք էր Կիւրիոնի պատասխանը: «Տէր եւ Աւրդայեա եւ Հայր հոգեւոր, որպէս եւ էքդ իսկ», կը գրէ (Ո-ԷԴ. 13) Մովսիսի համար. եւ տեղն ի տեղն ծանուցանելով իրողութիւնն կը խնդրէ որ ուրիշ անգամներ ալ չզլանայ այսպիսի զգուշացուցիչ թղթեր: Մտադրութեան արժանի են այս նկատմամբ վեց տարի յետոյ Արրահամ Կաթողիկոսին ուղղած խօսքերը. «Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր՝ գրեաց առ իս, թէ շէր պարա հաղորդել ընդ Խուժիկսդ, եւ գիտէի թէ արգար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէնջ»³:

Մովսէս իւր թուղթն յատկապէս Նեստորականաց, նկատմամբ կը գրէր, եւ անոնց զազիր

1 Հմմտ. Ա. Կորն. ԺԱ. 19. «Լսեմ եթէ Հերձուածք գոն ի ձեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի»:

2 Ո-ԷԴ. Բ. 8: Մովսիսի այս թուղթը ամբողջապէս, ինչպէս եւ Կիւրիոնի պատասխանը պահուած է մեզ Ուխտատանիսի (Բ. 8-12, 12-13) քով, վրացերէնէ նոր թարգմանութեամբ: Պէտք է շեշտել հոս որ Մովսէս Կաթողիկոս ԶԷ՝ Բ-Ն՞ միայն գրած է առ Կիւրիոն, եւ ոչ «թղթեր», ինչպէս սխալմամբ կը գրեն Ա-Ն՞՞՞ 84, Մ. Է-Ֆն՞՞՞ 113, Ա. 156, Հ. Մ. Պատմութեան ԲԶՄ. 1806, էջ 403:

3 ԳԷԴ՝ ԹՂ՞. 178 — Ո-ԷԴ. 81:

վարդապետութենէն կը զգուշացրնէր, թէ եւ յընդհանուրն կը խօսէր Քաղկեդոնականաց եւ այլոց մասին ալ, բայց առանց թեթեւ խոյ կասկած յայտնելու, թէ Աիւրիոն անոնց որ եւ իցէ կերպով թէկն կ'ածէ եւն: Այս իմաստով կարգացած է Աիւրիոն թուղթը, եւ բողոքած, երբ Աբրահամ ուրիշ իմաստներու տարած է. Մովսէս իւր թղթին մէջ, կը գրէ Աիւրիոն, կը խօսէր «վասն զնեստուբականսն ընդունելոյ, այլ ոչ եթէ վասն հաւատոյ ինչ իրաց, թէ շէք ուղղահաւատ, որպէս դուք իսկ գրեցէքն»¹: Այս իմաստով կ'իմանայ եւ Վրթանէս Քերդող, որ կը գրէ առ Պետրոս. «Երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց յաշխարհդ հեռանալ ի խուժիկ շեպիսկոպոսէն խարէութեանց. առաւելագոյն եւս պարտիմք յանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի հայհոյութեանց» (հեռանալ, էջ 136):

Աիւրիոնի այս ընթացքին հետ լիով կը համաձայնին իւր այլ եւ այլ առիթներու մէջ խոստովանածները: Այսպէս առ Աբրահամ կը գրէ (Գ. թղ. 167 = Ուխտ. 76). «Եւ որ գրեալ էր (Չեր) թէ յառաջագոյն երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն յաղագս հաղորդելոյ ձեր ընդ այնոսիկ, ընդ որս շէր աւրէն, եթէ վասն խուժկացն ասէք, մէք յայնժամ ընդ աշխարհի խորհելով՝ հանդերձ եպիսկոպոսօքս աթոռակցովքս իմովք եւ լաւօք աշխարհիս, եւ որպէս աւրէնք հրամայեն, ոչ ի բաց ընկենուլ, այլ ընդունել՝ որք դառնան ի շարութենէ ինչ եւ կամ ի հերձուածոց յապաշխարութիւն, այն իրաւք ընդունելութիւն արարաք: Այլ յորժամ գիտացաք թէ նոքա ղխոստովանութիւնն ստութեամբ արարին եւ անդրէն յիւրեանց տիղմն չարութեան դարձեալ կործանեցան, նորովեցաք զնոսս, եւ ի բաց կործանեցաք ի կաթուղիկէ եկեղե-

¹ BFP 1902, էջ 567:

ցւոյ, եւ ի մէնջ քրիստոնէից: Այժմ նոյա ողջոյն ոչ ոք իշխէ տալ, թէ յիրաւի մերժեց նա Նեստորականները եւ զշեպիսկոպոսը, կը վկայէ Աբրահամ (Գ. Թ. 194):

Սակայն հոս քննութեան արժանի կէտ մը կայ. արդեօք Վիւրիոն առաջին անգամ Մովսիսի թղթէն լսեց թէ ի վիրս խուժիկ Նեստորականներ կան եւ թէ իւր ձեռնադրածն ալ անոնց թուէն է: Առ այս մեր պատասխանն ժխտական է ըստ որում պատմեցիներ արդէն վերը: Վիւրիոն իմացած էր արդէն իւր սխալմունքը, երբ ընդունեցաւ Մովսիսի թուղթը: Առ այս ապացոյց է, Վիւրիոնի առ Մովսէս գրած թղթին սա խօսքը՝ վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, ինչպէս եւ բովանդակ թղթին բացատրութեան ոճը: — Ուխտանէս այլազգ կը հասկնայ մինչեւ ցայժմ խուժկաց մասին ի մէջ բերուածները. իբր թէ Վիւրիոն չհամարձակելով Մովսիսի երախտեաց հանդէպ ապախտաւոր դատուիլ, ջանաց պատ ի պատ բանիք համոզել ձերունի Վաթողիկոսն թէ հնազանդելով ըսածներուն՝ մերժած է զշեպիսկոպոսը, «թէպէտ եւ ի ծածուկ զնա ունէր» «եւ բնաւ ոչ մեկներ ի նմանէ» (Ուր. 15) մինչեւ Մովսիսի մահը, իսկ այնուհետեւ աներկիւզ ազատադէմ մեջտեղ հանած: Աւելորդ է երկար խօսիլ հետեւութեանս սուղութեան վրայ, որ լոկ անձնական կարծիք է ըստ ախորժանաց շինուած զուրկ որ եւ իցէ բանաւոր հիմէ, որուն կը հակառակի նոյն իսկ Աբրահամ, երբ կը գրէ իւր շրջաբերականին մէջ. «նոյնդ իսկ սուտանուն կացեալ զլուխ եկեղեցւոյն Աքաց, ի նմին ժամանակս խոսրովու արքայից արքայի որդւոյ Որհմագդի, ընկալեալ ի Նեստորի ուսմանէն եպիսկոպոս զոմն, է- ի նոյն հոյճոյն շարք-շէ-րք-ճիւն զիւն ար-է-լ, յառաջ ունելով գ-բաղիկե-զոնի ախան, ապա ի-է-ր է- շոյն Վրճի-լ, զե մրուր մեղացն պահեցին» եւն (էջ 194—5):

Աւելորդ է նոյնպէս երկար զկայ առնուլ Աբրահամու տողերուն քով. Հայոց Աթոզիկոսն չի կրնար զանազանել Խուժիկ Նեստորականաց եւ Հոռոմոց զաւանութիւններն Աիւրիոն ՚ի նոյն հայհոյող վարդապետութիւնն, անձնատուր եղաւ, զոր այնպէս շարաշար հալածեց. այս զարմանալի չէ նկատելով ժամանակի ոգին: Նոյն ոգւով կը գրէր նաեւ դարուն հռչակեալ Քերդոզն Արթանէս առ Պետրոս թէ «առաւելագոյն եւս», քան ի Խ. Նեստորականաց «յանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի հայհոյութեանցն», պէտք է փախչիլ:

Գ. Լ. ՈՒ Խ Խ թ.

Ա՛ւրի՛նն է՝ Մ՛ովսէ՛ս Յ՛որդ՛ոսոյ էդի՛ւնդո՛ւղ:

Աիւրիոն միշտ երախտագէտ գտնուեցաւ առ իւր բարեբարն Մովսէս Աթոզիկոս, եւ ջանաց որչափ հնարաւոր էր Հայոց հետ սէրն եւ միութիւնը անխախտ պահել: Չենք լսեր մինչեւ 605, եօթը տարւոյ անջրպետ, որ եւ իցէ անհամաձայնութիւն երկու ազգացս մէջ. 601/2ին Խուժկաց խնդրոյն առ թիւ ծագած դէպքն թիւրիմացութիւն մ'էր լիկ, որ եւ շուտով խափանուեցաւ: Ահա թէ ինչ կը գրէ Աիւրիոն առ Աբրահամ այս նկատմամբ. «Յառաջագոյն քան զքեզ, որ յայդ աթոռ նստէր երանելին Մովսէս՝ մեծ սէր էր ընդ իս եւ ընդ նա: Եւ ապա եղեւ ժամ մի զի սրտի պակասութիւն եղեւ նորա ընդ իս վասն զՆեստորականսն ընդունելոյ . . . »¹

Այսպէս Հայոց հետ միասիրտ եւ լուսաւորուած Մեծին Գրիգորի եւ Մովսիսի թղթերէն մինչդեռ ի Աիրս Խուժկաց դէմ մտքառմամբ կը զրազէր Աիւրիոն, Գուին կը վախճանի Մովսէս († 604): Յաջորդի ընտրութիւնն, ինչպէս տեսանք,

¹ Ա. ՐՏ. 1902, 567.

առ ժամ մը անհնարին կ'ըլլայ եւ ժամանակաւոր տեղապահ կը կարգուի Վրթանէս Քերզոչ: Վրթանէս, անհանդարտ անձ մը եւ քաղկեդոնականաց մոլեռանդ հակառակորդ մը, տեղապահութեան առաջին տարին որ եւ իցէ խնդիր չունեցաւ կիւրիոնի հետ: Թէ անձանմբ ծանօթացած էր սա կիւրիոնի, անկարելի չէ ենթադրել, ի Գուին ժամանակ մը լաւ կամ գէշ յարաբերութիւն կրնար ունեցած ըլլալ հետը: Անհամաձայնութեան առիթն սակայն չուշացաւ, կայծն տուաւ Յուրաւույ Մոսիսէս եպիսկոպոսը:

Մոսիսի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ ունինք Ուխտանիսէն (Բ. 36—39), որուն աղբիւրներն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս անձանօթ են մեղ մասամբ:

“Սա էր ի գաւառէն Տաշրաց, ի գեղջէն Մեհենկերտոյ”¹: Ծնունդն Ուխտանիսի (Բ. 7) տուած

1 Ուտ. Բ. 36: — Մեհենկերտ անուն գիւղ մ'ի Տաշիրս այլուտ անձանօթ է: Ուշագրութեան արժանի է այս մասին Եսայր Կարնեցոյ (ԺԷ դար) “Տեղագիրն վերին շայոց” (հրատ. Կ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 20), որ նկարագրելով Ներքին Բասենը կը գրէ. “Իսկ Ներքին Բասենն է պարոնանիստ, եւ ունի գիւղաքաղաք Խորասան առ յափն Երասխայ. եւ ունի բերդ Ջիւին. Մեհենկերտ եւ Կէշէվան” եւն. Կը կարծենք թէ Մեհենկերտի վրայ է հոս խօսքը: Ընդհանրապէս կարեւոր հատուած մ'է Եսայր Կարնեցոյ այս կողման նկարագրութիւնն հայ-գրական յարաբերութեան պատմութեան համար յաջորդ դարերու մէջ. ի մէջ կը բերենք հոս հետեւեալ տողերը. Տեղագիրն կը նկարագրէ Տայքը եւ գրացի գաւառներն՝ Իշխանանիստ, Թորթում եւն. “Կայ ի մէջ ձորոյն (Թորթումի), կը գրէ, մեծամեծ վանորայք Վրաց՝ ի գիւղն Խախու: Ողկ եւ Իշխան, որ յար եւ նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպոլիս: Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն հոյ — զէ — եւ ինչ իրենք — էրոյն: Բոյն հոյն լիւ — — — Ինչն: Վերք՝ նեղուած

ժամանակագրութեան համաձայն պէտք է զե-
տեղել 570ին :

Մատաղ հասակին արդէն՝ կ'երթայ Յուրաու-
քաղաքը՝ եւ հոն եպիսկոպոսարանին մէջ կը

1642ին մահացականաց բռնութենէն «դարձան յօրէնս
Մահակոսի» եւն (էջ 17-18) :

1 Յուրաուայ մասին հմմտ. ԼՆԳ. Ա՛. 1907. էջ
125. Ո՛-ԻԳ. 34. Ա՛էԼՆՆ՝ Յուրեկք. Ա. 375-76. Brosset,
Addit. p. 109, n. 3, 'Ա՛ՆՆ՝ Deux hist. II. 295-96, n. 2,
297, n. 5. Արովհեսեւ. յսջորդ տպերուս մէջ բոլոր մեր
խօսքը Յուրաուայ շուրջը պիտի դառնայ՝ կանխաւ կ'արժէ
ճանօթանալ համառօտի քաղաքիս պատմութեան : Յուր-
աու. «որ այժմ (ժ. դարուն) յորջորջեալ կոչի Փաջէնք
(Ո՛-ԻԳ. 3, 6, 34, 68), երբեմն էր Գուգարաց «լի եւ ընդար-
ձակ մայրաքաղաքը՝ մեծ եւ հաշակաւոր» : իսկ ժ. դարուն
Ուխտանիսի օրով «փոքրեալ եւ շափաւորեալ քաղաքա-
գեղ» : այսօր «գրեթէ բոլորովին մոռացեալ», զի զ մը կը
դանօի ՝ հանդէպ լերինն Կաւկասու» Բողոնօօր գաւառին
հարաւային ցածագոյն ծայրն : «յեզրն Փաշինն Արաց»
«յիւր անուն Փաջէնագեա կամ Յուրաուագեա» կոչուած
հարաւային Կովկասեան լեռներէ իջող Բուրաւուրի (Բող-
նեաց գեա) վտակին հետ խառնուող ձորագնաց գետակին
եզերքը, երկու աշխարհաց՝ Արաց եւ Հայոց «միջասահման»,
եւ «սահմանակից . . . ականաւոր մեծի մայրաքաղաքին
Տփղեաց», (Ո՛-ԻԳ.), իրեւ կիսաուր ճամբով միայն հեռու
անկէ : Արաց աւանդութեան մը համաձայն քաղաքիս հիմ-
նադիրն եղած է Հայկայ եղբորորդին Քաջ, օրուն անուամբ
ալ կոչուած է «Փաջէնք» : Բրոսէ կը ջանայ մեկնել Յուր-
աուան յայերէն յուրք բառէն, որ ենթադրութիւն
է ըսկ : Ա՛րք կը գրեն անուան Յուրաու-ի, Հայք առ հու-
սարակ Յուրաու, երբեմն նաեւ Յուրաու. այս քաղաքս
կ'անուարկուի ապահովապէս Արաւհամա. թղթին մէջ (էջ
178) Արաու-ի մե. ին ներքեւ :

Ինչպէս իրաւամբ կը նշանակէ Ուխտանէս երբեմն
մայրաքաղաք էր Յուրաու Գուգարաց նահանգին, ուր կը
բնակէին Գուգարաց բզեղիք գեա Է դարու առաջին քա-
ռորդին (Գ՛էր+ Բ՛էՆ. 110. «ուր եւ պարգեւեցաւ իսկ ինձ
արժանի ի Տեառնէ հասանել յսթոս վարդապետական
ն՛ն Տ՛ն Գ՛ր-նն Բ՛ր-նն կը գրէ Մովսէս) : Բաց ի Բզեղ-

կրթութի եւ կր խնամութի (Ո-Ի. 7)։ Երբ յարբունս կր հասնի, կր ձեռնադրուի քահանայ եւ վարդապետ տեղւոյն եպիսկոպոսէն (Յովհաննէ՛ն)։ Պատմագիրս հոս յեցած է Մոսկէսի խօսքերուն, որ Վրթանէսին կր գրէ իր մասին. «Գէպ եղև ինձ ի տիս տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Յուրտաւայ, որոյ եկեղեցւոյն ըստ օրինաց աշակերտ իսկ էի. ուր սնայ եւ ուսայ դպրութիւն հայերէն եւ վրացերէն. ուր եւ պարգեւեցաւ իսկ

խութեան մայրաքաղաք ըլլալէ, նաև Իդի-Պոստի-Պոստեր, որուն եպիսկոպոսաց ցանկն Ե դարէն ի վեր (Ս. Շուշանկի ժամանակէն սկսեալ) ի մէջ բերած է Կիրիոն (Գիլգիլ Բիւն) բայց աթոռն աւելի հին ժամանակ հաստատուած էր արդէն. Ս. Ներ-Ի-Վարոս մէջ անոր ի Կեսարիա ուղեկցող եպիսկոպոսաց թուոյն մէջ կր յիշուի նաև «Չաւէն եպիսկոպոս Յրտաւայ» (Ս-Փ. Զ. 26)։ Թեմս սակայն վրաց Կաթողիկոսի իրաւասութեան կր վերաբերէր հին ժամանակ, որ ապա Ճ.Գ դարուն, երբ անշքացած էր սյլ եւս, Հաղբատայ արքեպիսկոպոսին անցաւ (Հմմտ. Ստ. Օրպէլ. 76)։

Յուրտաւ, իբրև «սահմանագիծ» վրաստանի եւ Հայաստանի, նշանակալից դիրք ունէր երկու ազգացս յարաբերութեան համար. ասկէ կ'ըլլային երկուստեք երթեւեկութիւնք՝ Հայաստանէն վրաստան Մցխիթայի, Մանգլեաց Ս. Խաչերու եւ սյլ ուխտատեղեաց, եւ վրաստանէն Հայաստան՝ վաղարշապատի եւ սյլ սրբափայտերու։ Բաց աստի Յուրտաւ գրաւիչ էր իւր մէջն ամփոփուած ունենալուն համար երկու ազգացս սրտի սրբուհւոյն Ս. Շուշանկան սուրբ նշխարքները։ «Ուր, կր գրէ Ուխտանէս (Բ. 36), զեւ եւս կան տեղիք շարշարանաց նահատակութեան նորա եւ հանգստարան սուրբ եւ պատուական նշխարաց նորա, զոր մէք բազում անգամ երթեալ եւ համբուրեալ զսուրբ տեղին»։ Մյայտի շարժառիթներով նկատուած էր սոյն երկու ազգաց յարաբերութեան կամուրջն, ուր կային նաև բազմութիւն մը ազգայնոց, այնպէս որ հոգեւոր պաշտամունք եւն կր կատարուէին կրկին լեզուներով ալ՝ հայերէն եւ վրացերէն. Հմմտ. վերը էջ 88-89։

ինձ արժանի ի Տեառնէ Հասանել յաթոռ վար-
դապետական նոյն տան դրանն Բգեշխի՝»¹ :

Յայտնի չէ թէ քանի տարեկան Հասակի
մէջ քահանայացաւ . գիտենք սակայն (Ո-Է-Գ. Բ 7),
թէ «երեսնամեայ գոլով»² Աիւրիոնի կաթողիկոսու-
թեան առաջին տարին, այն է 599/600, «մինչդեռ
յուզղափառութեան էր»³ Աիւրիոն, ձեռնադրուեցաւ
եպիսկոպոս Յուրտաւայ (Ո-Է-Գ. 6, 36), իբրեւ Հովիւ
տեղւոյն Հայ եւ վրացի ժողովրդեան :

Եպիսկոպոսութեան երկրորդ տարին, ինչպէս
կը պատմէր Ուխտանէս (6—7), իմանալով որ
Աիւրիոն Աիս անուն խուժիկ Նեստորականին եպիս-
կոպոսական ձեռնադրութիւն տուած է, թղթով
մը կ'իմացրնէ Մովսէս Աթողիկոսի, եւ ինքն ալ
«վարեցաւ հրով Հոգւոյն սրբոյ, եւ յանդիմանէր
զԱիւրիոն միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս, առանձին
եւ առաջի վկայից» (Ո-Է-Գ. 38—39) : Բայց այս,
ինչպէս կանխեցինք ըսել, անհաւանական է : Ըստ
Ուխտանիսի կասկածական տեղեկութեան, Մովսիսի
այս ընթացքն Վիրք՝ Աիւրիոն եւ Նախարարք, իրենց
ծրագրին հակառակ կը տեսնեն, եւ այպիսի շար-
ժառութով կը սկսին հալածել . «մինչ զի, կը գրէ
Ուխտանէս (39), թողեալ զաշխարհն եւ զվիճակ
իւր եւ ի բաց հեռանալ ի տար աշխարհ»⁴ :

Ուխտանէս այս եւ յետագայ տողերու մէջ
կողմնակցութեամբ կ'ընթանայ՝ միշտ յուետեսու-
թեամբ նկատելով Աիւրիոնի ընթացքը⁵ : Ըստ այսմ
ինդիքն լուրջ ուսումնասիրելու համար հարկ է
համեմատել իւր եզրակացութիւնքը աղբիւրներուն
հետ, որչափ անոնք ծանօթ են մեզ : Ըստ Ուխտա-
նիսի աղբիւրներն են գլխաւորաբար Մովսիսի եւ
Աիւրիոնի թղթերն գրուած առ Վրթանէս, Աբրա-
համ եւ Սմբատ : Ըսն սակայն ոչինչ խօսք կ'ըլլայ
այսպիսի վարմունքի մասին :

¹ Գէրգ. Թ. 110 — Ո-Է-Գ. Բ. 25 :

² Հմմտ. վերը էջ 67—68 :

Երբ մեռաւ Հայոց կաթողիկոսն Մովսէս, կը շարունակէ Ռւխտանէս, Աիւրիոն կասկածելով, որ իւր գործերու մասին Մովսէս կաթողիկոսին լուր հասցընողն Զուրտաւայ եպիսկոպոսն է, մանաւանդ որ զինքը երեք անգամ ալ յանդիմանած էր, մարդ կը խաւրէ եւ իրեն կը կանչէ Մովսէս եպիսկոպոսը: Աիւրիոն, կը նկատէ հոս Ռւխտանէս, «հանդերձ իշխանօք աշխարհին» խորհուրդ բրած էր «չարիս», հասցընել անոր: Մովսէս կ'իմանայ դաւն, եւ յանձն չ'առնուր երթալ, մինչեւ անգամ «ուխտ իսկ եղեալ էր ի սրտի իւրումբնաւ ոչ տեսանել զնա» (Ուրբ. 18):

Այսպէս յայտնի ակնարկութիւն չկայ թուիւնց Գրքին մէջ. եթէ ուրիշ ազդիւր շուղենք ենթագորել, ինչպէս բստ իս հարկ ալ չէ, պէտք ենք պատմագրիս հիմն փնտռել Աիւրիոնի հետեւեալ սողերուն մէջ. «Լսեցի որ Մովսէս ինչ ինչ 'յեթնէն քորձոց, գործած է, քննելու եւ յուզողութիւն բերելու համար ինձի կանչեցի, բայց չեկաւ»¹: Ռսկից սակայն չի հետեւիր բնաւ այն, զոր Ռւխտանէս կը հետեւցընէ: Ապահովապէս պատմագիրս այսպիսի բանագրօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս զի միաբանէ յաջորդ հատուածին հետ:

Բայց ի վերջոյ, կը գրէ Ռւխտանէս, հակառակ իւր ուխտին, կը զիջանի երթալ առ Աիւրիոն, յուսալով որ գուցէ տեսնելով զինքը Աիւրիոն, յիշէ այն ուխտն, զոր Հայք եւ Աիւրք ուխտած էին երբեմն Բաբգէնի օրով:

1 «Այլ վասն Զուրտաւայ եպիսկոպոսին հալածման գործք իւր ծանուցանեն, եթէ վասն ուղից հաստոյ զնացեալ է, թէ վասն այլ իրէք . . . : Էս զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեցի վասն նորա 'յեթնէն քորձոց, եւ կողի առ իս եւ կամի խրատ աալ, եւ ուսուցանել որպէս պարտ է աշակերտի. իսկ նա յիմ կող չեկն, այլ զեկեղեցին եկող եւ ի զիւրի գաղա զնացոյ, թո՛ւք ի՛նչն էր Եբրե՛ւնը»:

Աիւրիոն այս ատեն Տփղիս էր, Սուրբ Սիոն եկեղեցին, «որ էր մերձ յապարանս արքունի: Կոմսէս քայլերն կ'ուղղէ դէպ ուղիղ եկեղեցին, եւ զկայ կ'առնու «ի գաւթի սուրբ Սիովնի», զոր տեսնելով Աիւրիոնի սպասաւորներն, կ'իմացընեն կաթողիկոսին. «իսկ նա առաքէ ընդ առաջ նորա դմի ոմն ի սպասաւորացն իւրոց, եւ արգելու զնա յերեսաց իւրոց, Կոմսէս այսպէս անտեսուած կը թողու տեղն եւ կ'երթայ կ'իջեւանի Յակոբ անուն քահանայի մր տունը, «որ էր մերձ ի սուրբ Սիովն»¹. ուր Ծօր կը մնայ: Ասկէ Աիւրիոնի հետ պատգամաւորի մը² միջնորդութեամբ կը խօսի աներկիւզ «դատաստանաւ». կը պարսաւէ, թէ ինչու թողուցած է Աիւրիոն երեք սուրբ ժողովոց հաւատքն, այն հաւատքն, զոր Ս. Գրիգոր սորվեցուցած է, եւ յարած է Քաղկեդոնականներու, զորոնք ժամանակաւ նզոված են միաբան երկու աշխարհաց հարք, եւ այլն եւ այլն: Ար յանդիմանէ նաեւ խուժկան հանդէպ ցոյց արուած զիջողութիւնն եւ ի վերջոյ կը յայտարարէ թէ ինքը կը հրաժարի այնուհետեւ անոր հետ որ եւ իցէ հաղորդութենէն. «Արդ ես անպարտ եղիցիմ եւ քաւեալ ի միջնորդութենէց քումմէ» (Ո-ԷԿ. 19—20):

Հոս ալ շատ ազդուած է Ուխտանէս երեւակայութենէն: Բովանդակ հիմն, որուն վրայ հաս-

¹ Ի Տփղիս Ս. Ս'ոն եկեղեցին ըստ Տարեգրոց վրաց հիմնած է Գուարամ († 600, հմմտ. վերը էջ 31) եւ շինութիւնն աւարտած Ատրնեբուէհի օրով (Hist. de la Géorgie I. 222): Զնայելով Տարեգրոց ժամանակագրութեան՝ կրնանք արդէն 605ին Ս. Ս'ոն եկեղեցիս աւարտած ընդունիլ Ուխտանիսի հետ, բայց թէ մերձ յեկեղեցին կա՞ր արքունի պալատ մը եւ Յակոբ քահանայի ապարանքն, տարակոյս կրնայ վերցընել:

² Բրոսէ (Addit. 112) «Թուղթ մը զբեցն կ'ըսէ. բայց Ուխտանիսի խօսքն է հոս. «Յղէ այնուհետեւ եւ պատգամ առ Աիւրիոն», էջ 18:

տատուած կը նկարագրէ իրողութիւնն, կը կաղմնն Մովսիսի կրկին թղթերն՝ ուղղուած առ Վրթա-
նէս եւ Սմբատ, ուր կը գրէ Մովսէս թէ ինքը
իմացած է որ Վերբ, որոնք առ երեսս միայն
ունին քրիստոնէական կրօնը իբրեւ «զտերեւս
կանաչս», Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած են.
եւ անմիջապէս ընդգիծացած է եւ ի վերջոյ
հռչակած հոս եւ հոն. «վասն որոյ զբանն ի վեր
առեալ՝ թշնամի եղեաք կաթուղիկոս անուանն (իմս՝
Աիւրիոնի) եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին.
եւ վախճան՝ հալածեցայ»։ Այսպէս առ Վրթանէս
Թղթին մէջ՝ Կման կը բացատրէ նաեւ Յուրտաւայ
եկեղեցւոյն. «Յանկարծակի իմն ի վերայ հասեալք
հայհոյութեան ինչ, զոր յՈրդին էր հաստատեալ
շնորհակորուսացն, առ որս ծանուցեալ զվէրս ան-
հնարինս, եւ շիշխեալ ընկենուլ ընդ լուսութեամբ
գուխան. զոր եւ շարժեցաք իսկ։ Վասն որոյ եւ
թշնամի եղեաք ամենեցուն եւ որչափ յանդիմա-
նեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեաք, ի քահա-
նայապետից (= Աիւրիոն) եւ յիշխանաց, մինչեւ
հալածելը (Գ՛ւրթ Թ՛ւ. 114)։ Աւելի բացայայտ եւ
մանր պարագայիւք կը պատմէ Սմբատայ. «Մանա-
ւանդ զի հալածանացն ժամ, շինն օր է Տ՛ղւն՝ է՛ն-բ-
(Աիւրիոնի) Գ--բ- է--ցի, է- յանգիմն շ-բ-բ. եւ
աշխարհն ամենայն գիտէր զի շէր վասն այլ ինչ
իրաց, բայց վասն հաւատոյ՝ եւ յետինն աւուրն...»
(Շ՛բ. 172)։ Ուխտանիսի կցկցանքներն կ'երեւան
հետեւաբար Ս. Սիոնի, Յակօբ քահանայի եւն
յիշատակութիւնք։

1 Գ՛ւրթ Թ՛ւ. 110 — Ուրթ. 25։

2 Ուխտանէս (100) այս տողերս ունի. «Մանաւանդ
զի ի հալածանացն ժամ, զինն օր է Տ՛ղւն ի նորա գրունս
կացի եւ յանդիման շարար. եւ աշխարհն ամենայն գիտէր,
զի շարար) վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ։ Այլ
ես բազում բանիւք ի մեռն պատգամի խօսեցայ ընդ նա,
եւ ծանուցի նմա զամենայն օր ինչ տեսեալ էր իմ զնոսս

Մովսիսի պատգամներն ի զուրկ՝ ելեն. Աիւրիոն չպատասխանեց ամենեւին: Պատճառն կը կարծէ Ուխտանէս. «Քանզի գիտէր ի մտի իւրում, եթէ յորժամ կաթողիկոս նստի Հայոց, զարձեալ խնդիր լինի իմոցս իրացս», անոր համար կարճառօտիւ ուղեց կտրել խնդիրը: Մովսէս յուսահատ եւ տրտում կը դառնայ իւր վիճակն Յուրտաւ, ողբալով վրաց կորուստն, միանգամայն վախնալով Աիւրիոնի «նենգութենէն», վասն զի «որայր զնա ի մահ»⁷: Քիչ վերջը իւր վիճակն ալ թողլով կը մեկնի Յուրտաւէն դեպի Յունական բաժինն եւ եօթն օրէն կը հասնի Յովհաննու Մկրտչի վանքն յՈտին Արագածու (Ուր. 20—23):

Թէ յիրաւի Մովսէս Տիգրիսէն կրկին Յուրտաւ անցաւ, կը լուռի թղթոց Գրգէն մէջ. Մովսէս պարզապէս կը գրէ. «Յետ ինն աւուրն ինքն (Աիւրիոն) ի Մծհիթա գնաց, ես այսր (ի Յովհաննու վանս) լուսով գնացի եւ ոչ բնդ խաւար, որպէս նորայն գրեցին, եւ որ օր եւթն էր ի Ս. Յովհաննու վանս եկի» (էջ 172):

Մինչեւ ցայս վայր ջանացինք ամփոփել Ուխտանիսի պատմածներն. որոնք հիմնուած էին բացարձակապէս Մովսիսի վկայութեանց վրայ, անտեսելով բոլորովին Աիւրիոնի կամ հակառակ կողման վկայութիւնքն, զորոնք Ուխտանէս նկատած է «համակ ստութիւն»: Սակայն անաչառ հարկ էր բլլալ: Հետեւաբար զոր պատմագիրն զանց ըրած է, մեզ կը մնայ կատարել:

Աիւրիոն այլազգ կը պատմէ բովանդակ իրողութիւնն: Ըստ իւր վկայութեան Մովսէս զոր-

եւ իմացեալ՝ ոչինչ զանգիտացեալ զմասնէ: Եւ նա ոչ ետ պատասխանի եւ ոչ յանդիման արար զիս, եւ յետ ինն աւուրն եւն: Այսպէս թղթոց Գրգէն մէջ կարդացած է Ուխտանէս, թէ իւրովի ընդլայնած. կարելի չէ ապացուցանել: Ըստ մեզ հաւատարմագոյն է թղթոց Գրգէն տուած ընթերցուածը:

ծած է ինչ ինչ « յետին դորձոց », զորոնք սակայն լրած է միայն ի հեռուստ « վան նորա », եւ ստուգելու, խրատ տալու եւ ուսուցանելու համար « իբր աշակերտի », առ ինքն կոչած է. բայց նա չէ հնազանդած՝ « իսկ նա յիմ կոչ չեկն ». այլ իւր վիճակն — « եկեղեցին » թողլով գիշերախառն եւ ոչ « լուսով », ինչպէս կը ջատագովէ ինքզինք Մովսէս, կը փախչի. Հեաեաբար տեղի չէ ունեցած որ եւ իցէ հայածանք, ինչպէս արդէն կ'ըսէ. « ես զնա ոչ հալածեցի », եւ ոչ ալ Տփղիս երթալու յիշատակութիւն կայ: Թէ ով է արդարախօսը այս հակասական վկայութեանց մէջ, դժուարին չէ գատելը: Աիւրիոն որ եւ իցէ պէտք չունէր պատ ի պատ խօսքերով ինք զինք արդարացնելու Հայոց կաթողիկոսի կամ Սմբատայ առջեւ, իբրեւ անոնց համապատիւ եւ համազօր. բայց այս գրից մէջ չէր Մովսէս, որ ամէն կողմանէ արդարը ձեւանալու պէտք ունէր: Այլազգ ալ չի բացատրուիր Աիւրիոնի այլուր յաճախ ըսածներն, թէ Մովսէս « իւր գլխուն չհնազանդեցաւ », եւ թէ « թող գայ ինձ եւ ուղղութիւն խոստանայ եւ ես կ'ընդունիմ » եւն:

Թէ ինչ էին այս « յետին դորձոց » համարուած յանցանքներն, ոչինչ կ'աւանդուի: Գիտենք որ Աիւրիոն իւր եպիսկոպոսաց հետ ի նկատի առնելով ամբատանութիւնները եւ հակառակ եկեղեցական իրաւանց թեմն թողուն եւ փախչին՝ յիրաւանց զրկած եւ նզոված է. այս մասին կը գրէ առ Աբրահամ իւր վերջին թղթին մէջ. « Մի մեծ (ի) պատուիրանաց ձեր այս է, զի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ցՊետրոս ասաց թէ զոր կապեցէք յերկրի եղիցի կապեալ յերկինս. արդ ահա ասիկ

1 « Աշակերտ » կ'անուանէին այս ժամանակներս եպիսկոպոսը իրենց ձեռնադրեալները: Այսպէս նաեւ Աիւրիոն ինքզինքը Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը կը կոչէ:

Է: որ ի նոցա աթոռս նստիմք, շՄ-՛՛-՛-՛-՛ շ-՛յ-՛, որ պատճառանօք եպիսկոպոս անուանէ Յուրտաւայ, ի-՛-՛-՛-՛-՛ ի-՛-՛-՛-՛-՛ ի՛-՛ Բէր-՛-՛-՛ ի-՛-՛-՛-՛-՛ ի-՛-՛-՛-՛-՛ ի-՛-՛-՛-՛-՛, եւ դուք ընկալայք զդա որպէս զբարեգործ ոմն¹ 7: Չայս պարզ խօսքով կը բացատրէ Արսէն Աթոզիկոս. «Աիւրիոն զՄովսէս մերժեց իւր աթոռէն² 7»:

Աիւրիոնի այս ամէն մեղադրութեանց հանդէպ ինք զինքը «անմեղ» կը ջատագովէ Մովսէս Աթոանիսի, Աբրահամու, մանաւանդ Սմբատայ առջեւ եւ այնպէս ալ ճանչցուած է:

Աիւրիոն այլազգ գիտէ նաեւ Մովսիսի Հայաստան անցնելու միջադէպը: Ըստ Աիւրիոնի Մովսէս Յուրտաւէն «գաղտ ի գիշերի փախստական գնաց եւ յապստամբս շողաւ առ Ահհրամ»³ եւ «չարութեամբ» այնպիսի հնարագիտութիւններ ի գործ դրաւ, որ քաղաքներ առնուլ պիտի տար եւ Արեւաց պետութեան մեծամեծ վնաս պիտի հասցընէր: Այսպէս կը գրէ այս նկատմամբ Սմբատայ. «Բայց իմ սրտի (տպ. ի մարտի) պակասութիւն մի է, եւ մեծ է մարդոյ միոյ բանից հաւատալ ձեզ, որ իւր զվտոյ չէր հաւատարիմ, թող թէ վասն մեր³, որ վասն շար գործոց իւրոց գաղտ ի գիշերի փախստական գնաց եւ յապստամբս շողաւ առ Ահհրամ, եւ այնպէս շարութեամբ գիտաց առնել, զի սակաւիկ ինչ պիտացաւ, եւ գեռ գրա-

¹ ԱՐՄՏ. 1902, 567:

² Թ. Ժ-՛-՛-՛-՛-՛ Ժամանակագրութիւնք եւ այլ նիւթեր Արաստանի պատմութեան եւ մասնագրութեան վերաբերեալ. Տփղիս 1893, էջ 320 (վրացերէն):

³ Աիւրիոնի այս տողն կը հասկընայ Սմբատ (Թ. -՛-՛-՛ -՛-՛ Մ-՛-՛-՛-՛-՛. 174) «Թէ զի յանձն չէր վստահ (Մովսէս) ստանոր ի մօտ, զհարգ կայր արգելք եւ զմեզ յորգորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհն»: Ըստ Սմբատ փացուցած է Աիւրիոնի թղթի մէջ կարգացածն եւ Մովսէսէն լսածը:

դաքսն առնուլ տայր եւ Արեաց աշխարհին մեծ զիեան հասուցանէր: Էւ արդ դուք նմա հաւա- տացէք՝»¹

Սմբատ սակայն հաւատ չընծայեց Վիւրիոնի մեղադրութեանց, զորոնք նկատեց «սուտ» զըպար- տութիւն (էջ 174), եւ այսպէս ալ ներկայացուց թուղթն Մովսիսի. առ որ պատասխանեց Մովսէս. «Չեմ առ Վահրամ երթեալ»², այլ Վահրամ գրած էր ինձի, թէ «սրտի մեծ ցաւ է ձեր Յուր- տաւէն հեռանալը, բայց քանի որ հեռացաք, պէտք էիք մեզի ուղղել ձեր քայլերը, վասն զի հոս ալ բազմաթիւ ժողովուրդ կայ, որով կրնայիք ինք զինքնիդ հոգալ»: Այս թուղթը տակաւին քովս է, կ'ըսէ Մովսէս, եւ ցուցուցած եմ Արրա- համ Վաթողիկոսին, եւ ձեզի ալ կրնամ ցուցընել: Այս նամակիս այսպէս պատասխանեցի. Ապա ինչո՞ւ, բսի, ես Յուրտաւէն կը հեռանամ. ի՞նչպէս կրնամ քեզի գալ. միթէ ձեր եւ անոնց հաւատքն նոյն չէ՞, այս ինքն՝ դուք եւ անոնք քաղկեդոնական չէք՝: Իրացս ստուգութիւնն ճշմարտել դժուարին է. անձանօթ է մեզ բնդ հանրապէս այլուստ Վահրամայ անձնաւորութիւնն, որչափ կը տեսնուի՝

1 ԳԷԳԻ ԹՂ. 171. — ՍԻՄ. 96:

2 «Չեմ առ Վահրամ երթեալ. այլ եւ այսու եւս անդուման առնեմ զՏէր (Սմբատ), զի Վահրամայ առ իս զրեալ էր, թէ ի սրտի մեծ պակասութիւն է ձեր ի սրբոյ եկեղեցւոյն հեռանալը. բայց մինչ զնայեքդ՝ ճանապարհ առ մեզ պիտէր ունել, զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ տաս, որով զանձն ունել մարթ էր: Չայս թուղթ Տեառն կաթուղիկոսի ցուցեալ է, եւ քեզ Տեառն ցուցանեմ. եւ ես անդրէն պատասխանի արարի. Արդ, ասեմ, ապա անտի զի՞ զնայի, զի առ մեզ գայի. զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի է»³: ԳԷԳԻ ԹՂ. 172-73: Սմբատ Մովսիսի թղթին մէջ կարդացած է նաեւ այսպիսի տողեր. «Գու ասես. Ես Լ'արնէրսէհի եւ Վահրամայ եզրարց ի՞նչ եմ. եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն Վիրս կուուել»⁴: Թուղթ առ Մովսէս. 174:

Վահրամ Գունաց կողմն անցած է 604ին, կամ Գունաց հաւատարիմ մնացած է, երբ Գունական բաժնի Վիրք հպատակեցան Պարսից¹: Իրողութեան ճշգրտութեան մասին խնդիր կարելի չէ բնել հետեւաբար. կը ծանրանայ դժուարութիւնը այն կէտին վրայ, թէ որչափ վստահելի եւ ճշմարտութեան մօտ են Աիւրիոնի եւ Մովսիսի վկայութիւնք: Այն կէտին մէջ թէ Մովսէս գալու ժամանակ յարաբերութեան մէջ մտած է Վահրամայ հետ, միաբան են երկու կողմերն ալ: Ուրեմն զրազաա զրպարտութիւն չէին բոլորովին Աիւրիոնի մեղադրութիւնները: Վահրամայ հրաւիրին տրուած պատասխանը կրնար կեղծել Մովսէս. որով Աիւրիոնի տողերուն ճշմարտութիւնը չենք համարձակիր տարակուսի ենթարկել: Այն իսկ պարագան, որ Աիւրիոն իմացած է Մովսիսի թղթակցութիւնն Վահրամայ հետ, կը ցուցնէ թէ նա հաւատարիմ լրտեսներու ձեռքը հետադատած է Մովսիսի առած մէն մի քայլը: Գիտելու արժանի բան է որ Մովսէս ամբաստանութեանց առարկան չէ որ կը ժխտէ, այլ եղանակը: Բայց միւս կողմանէ միտ գնելով Մովսիսի գործածած լեզուին այս կէտիս մէջ, — այնպէս հանդիստ խղճով եւ պատրաստ տանջանքի իսկ մատնուելու իւր խօսքին ճշմարտութեան համար, քիչ մը մտածել կու տայ. «Սահմանակից են, կը գրէ Մժբատայ (172), Հայք եւ Վիրք, յաճախ երթեւեկութիւն կ'ըլլայ ասկէ հոն եւ անկէ հոս, կրնաք հարցընել եւ քննել, «յորոց մարթի տեղեկանալ. եւ թէ արդարեւ այդպէս գտանիմ, որպէս առ ձեր փառաւորութիւնդ գրեցաւ ինոցանէն, եւ ես այլ տարազ ծանուցի զիս ձեզ եւ խաբեցի, պատուհաս զայն արժան է առնել ի վերայ իմ . . . »: Եւ Մժբատ կը հաւատայ Մովսիսի (էջ 174): — Փափագելի էր յամենայն դէպս երբորդի մը վկայութիւնը առ այս:

¹ Այս մասին հմտ. վերագոյն էջ 33-34:

Մովսէս կը բողոքէ ի վերջոյ Աիւրիոնի դէմ իրեն վերագրուած «չար գործերու» համար. ինքք, ինչպէս տեսանք, իւր թեմէն հեռանալու պատճառն կրօնական անհամաձայնութիւնն կը դնէր. այս նկատմամբ կը գրէ Սմբատայ (էջ 173). «Իսկ որ վասն շար գործոցն գրեալ էր թէ հաւաքածեցաւ, ի ծածուկ՝ մարդ քան զիս մեղաւոր չմարթի լինել. զմեզս իմ զօր Աստուած միայն գիտէ եւ ես: Բայց յայտնի՝ զի կարի շատ աշխարհի զիմ յեանութիւն շկարէ ցուցանել: ... Բայց փառաւորութեան ձերում տեղեկութիւն լիցի. զի նա այդպիսի շարութեան մեքենայս շատ գիտէ եւ զձեզ հաւատացուցանել կամի եւ զգործ խափանել»: Ընդհակառակն Աիւրիոն կրօնի խնդիրն զուր պատրուակ կը համարի. ահա թէ ինչ կը գրէ Աիւրիոն Աբրահամ Աթողիկոսին. «Զայդ Մովսէս մինչ Յուրտաւայ եպիսկոպոս կամեցաք առնել, դմա պարտ էր ասել թէ ես ի ձէնջ շօրհնիմ, զի չէ (.ք) ուղղահաւատ: Մինչ յայնժամ օրհնեցաւ ի մէնջ, արդ զի՞ պարտի զմեզ քննել. միթէ յետ այնք ինչ փոխեցաք զհաւատս» (էջ 178): Բայց այս պատճառաբանութիւնը հերքած է Մովսէս Աբրահամու առջեւ. «Երդ մամբ հանդերձ հաստատեաց զայդ տեղի, թէ շգիտէաք, բայց զի յետ ձեռնադրութեանն ծանեաք» (էջ 184), «որ եւ մեզ կարի հաւատալի թուեցաւ» կը կցէ Աբրահամ: Զարմանալի չէ հայ կողման այնպէս յարիլն Մովսիսի, որ մինչեւ անգամ ամենափոքրիկ իսկ վկայութիւնն իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունուի: Վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, թէ Մովսէս հնարագիտութեամբ յառաջուրնէ յինքն գրաւած էր արդէն Աթողիկոսին եւ այլոց սրտերը: Բաց ասկից Մովսէս ջանաց ինք զինք թագուցանել ամբաստանութեան մը ետեւ, որ ճշմարիտ էր ամենայն մասամբ եւ ժամանակի Դունոյ Աթողիկոսարանին ոգւոյն դժպճի: Այս ինքն, թէ Վիլք

ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը: Լայք որ Յունաց հետ այնպէս կը մաքրուէին այս նկատմամբ, ի հարկէ պիտի գրգռուէին յայրութիւ լսելով այս համբան:

Գառնաէք պատմութեան կարգին:

Մովսիսի մեկնումն պատահած է Յուրտաւէն կամ Տփղիսէն ձմեռ ժամանակ. որչափ կը տեսնուի խօսքերէն, միտք ունէր դիմել ուղղակի Գուին առ Վրթանէս տեղապահ. սակայն «վասն խտուութեան ձմեռայնույս եւ ղնդայոյղ լինելոյ», արգելեալ եղէ ի Ս. Մկրտչի Յովհաննու ի Վանս, որ յԱրագածու ստին¹: Ըսն տեղւոյն Բաբելուս վանից երէցէն կ'ընդունուի մեծ հիւրասիրութեամբ:

Մովսիսի առաջին գործն կ'ըլլայ թղթով մը իւր զրութիւնն կարծ ի կարծոյ պարզել կաթողիկոսական տեղապահ Վրթանէս Քերդողին, աւելին «ի մանկանէդ»² թղթատարի բերնէն լսել յանձնե-

1 Այլուր «Սուրբ Յովհանու Մկրտչի» կոչուած. կ'ակնարկուի հռչակաւոր մենաստանն «Ս. Յովհաննէս» ի Կարբի. «Քառորդու ժամու ճանապարհի . . . յեկեց Կարբոյ, ի սորահարթ քարափին Քասաղայ, նման Սաղմոսափանից եւ ժամաշափ հեռի ի նմանէ կայ հռչակեալն քան զայն եւ քան զամենայն փանորայս կողմանց՝ Յովհաննափանք կամ Յովհաննու փանք, կոչի երբեմն եւ յանուն սրբոյ Կարապետին»: Ե. յրարատ, էջ 165—177. հմտ. եւ ԻնՏիճիեան Ստորագր. Հին Լայսաս. 492. Շահխաթ. Բ. 116: — ԺԲ. դարու վկայարանութեան մը մէջ կը գրուի. «Իջանէ (Յովսէփ Կորչէնցի վկայն) ի մենաստանն մեծ Յովաննու կոչեցեալ փանս, որ ի նոյն Ոսն Արագածու՝ ի վերայ Քասաղ գետոյ»: (ԱՐՄՏ, 1897, էջ 44): — Ը. Եւէլմէ՝ Ե. յրարատ, 165, յիշատակելով Մովսիսի այս գեղքը կը գրէ «Գառնաջին ամս Ի. դարու ի ժամանակի պարսպոյ կաթողիկոսական աթոռոյն, Մովսէս Պարսպոյ (!) եպիսկոպոս ամբաստան Վերոյ (!) կաթողիկոսին Արաց գրէր ի Վանաց աստի — Սիւրբ Դորշու Վրթանոյն (!), եւ յառաջ կը բերէ Գիւրթ թղթն (էջ 111) վերագոյն ի մէջ բերուած սողերը, զորոնք Մովսէս ուղղած էր առ Վրթանէս:

լով. դառն խօսքերով կը պարսաւէ Աքաց կաթողիկոսն եւ կը խնդրէ ի վերջոյ որ իւր հօտին ի Յուրտաւ շնչերէն նամակ մը գրէ, յորդորելով հաստատուն մնալ եւ մխիթարելով: Մանկան ձեռօք խնդրած կ'երեւայ Աքթանէսէն նաեւ ծանօթութիւններ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին եւ հրահանգներ Քաղկեդոնականաց ղէմ կոուելու — «եւ ինձ ի ձեռն թղթոյ խրատ տուք բերել»: Աքթանէս սիրով կը կատարէ Մովսիսի խնդիրքները: Ար գրէ (605/606) «Թուղթ շրջագայական», մը առ Յուրտաւայ եկեղեցին (էջ 130—131), լի քաջալերութեամբ եւ յորդորով, ուր կը յայտարարէ նաեւ Աքթանէս, որ «եթէ աւելի ինչ պէտք եղիցին հակառակութեան եւ պատասխանեաց, հրամայեցէ գրել առ մեզ սրբութիւնդ ձեր», վստահացրնելով այս մասին իւր պատրաստակամութեան: Թուղթս ի Յուրտաւ կ'ուղարկէ Մովսիսի միջնորդութեամբ: Ասոր հետ կը յանձնէ «մանկան» նաեւ Մովսիսի հասցէին պատասխան մը (էջ 112) եւ գաղտնի թղթեր. կ'իմացընէ թէ «ի մօտէ աւուրս կաթողիկոս կամին նստուցանել¹», եւ կ'ապահովէ թէ զհօգս ձեր շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ նա հոգայ եւ մեք սատարեմք մինչեւ ի կատարումն դործոյդ ըստ կարի մերում»:

Մովսէս կ'ընդունի թղթերս Ս. Յովհաննու վանքն. եւ ինքն ալ կը փութայ գրել հայերէն թուղթ մը առ Յուրտաւայ եկեղեցին, որ Թղթոց շնչերէն մէջ խորագիր կը կրէ. «Թուղթ շրջագայական Մովսէսի եպիսկոպոսի» (էջ 113—127): Ինչպէս կը տեղեկանանք թղթին կատարածէն, Մովսէս ուղղած է զայն յականէ յանուանէ Ռափայէլի եւ նախնայէլի, զորոնք կ'անուանէ «եզրաբք իմ սիրելեք» (էջ 127), եւ որոնք ապահովապէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսարանի աւագազոյններն էին եւ Մովսիսի

1 Կ'ակնարկուի 606ի ժողովն:

ամէնէն մտերիմները : Այլ-էնչ-ի-նչ հետ ի միասին խաւարած է նաեւ Քաղկեդոնի ժողովոյն համառօտ պատմութիւնն եւ ժողովոյս դէմ գրուած ինչ ինչ յիշատակարաններ. «Ետու բերել զպատճառս ժողովոյն (այս. ժողովոյն)՝ եւ այլ հաւասարս հաւատոց զերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմակաց հերձուածողացն, զյուրովագոյնն այտի տեղեկացէք» (էջ 118) :

Երկար շրջաբերական մ'է, որ նշանակալից նշխարք մը կ'ընծայէ ժամանակացս կրօնական բմբռնմանց ուսումնասիրութեան համար. զոր սակայն հոս չենք կրնար առնուլ ի նկատի : Մեզի կարեւոր է հոս ծանրանալ յատկապէս Մովսիսի նկատմամբ եղած տողերու վրայ :

1. Կ'ակնարկէ «Պատճառք Գ. ժողովոյն» գրութիւնն, զոր ունինք ամբողջութեամբ Թղթոց Էրեւն մէջ (էջ 119—127) :

2. Պէտք է դիտել սակայն, որ Մովսիսի անուան առկա ծածկուած ունինք հոս վրթանէս Քերզոզի տողերը : Կեղծիքս յառաջ եկած է կամ ինքնին վրթանէս Քերզոզի ձեռքէն, որ այսպէս Մովսիսի անուան ներքեւ ազգազգոյն նկատելով խօսքերուն ոյժը, անոր կողմանէ գրած է, եւ կամ Մովսէս խմբագրած է վրթանիս իրեն գրած տեղեկութիւնքն իւր նամակին մէջ : Իրօղութեանս ճշմարտութեան վրայ վայրկեան մ'իսկ չենք տարակուսիր : Այլուր մտադիր ըլլալով մանրակրկիտ ուսումնասիրել այս կէան, կը նշանակենք հոս հետեւեալ կարեւոր գծերը. 1. Թղթիս հեղինակն կը գործածէ Տիմոթէոս Կուզի Հիմնադրութեան մէջ (հմտ. Արեւիկ Է. Ն.), Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ. էջ 34—36), որ շատ վերջը կը ծանօթանայ Մովսիսի վրթանէսի ձեռքը (էջ 140). 2. «Պատճառք Գ. ժողովոյն» հատուածն (էջ 119—127), որ մասն կը կազմէ Մովսիսի թղթոյն, բառական քաղուածք մ'է վրթանիս կայսերաց գրքէն : 3. Ինքնին Մովսէս այլուր յայտնի կը խոստովանի (էջ 140), թէ ինքը Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին մտայն վրթանիս թղթէն ծանօթութիւն առած է. եւ կը խնդրէ նաեւ մտ-

Մովսէս կը ցուցընէ հոս որ 1. իւր փախուստն , այս է Յուրտաւէն Հայաստան մեկնելն իւր ժողովրդէնէն զաղանի եղած է : 2. Առ այս ինք զինքը շքմեղելու եւ բուն իրողութիւնն սքողելու համար կը ծանուցանէ , — վասն զի իր յանկարծական անբեւեռութեանալուն պատճառին անձանօթ են , — թէ « յանկարծակի իմն ի վերայ հասաք » Աիւրիոնի մտլորած բլլալուն եւ « շիշխեցեալ ընկենուլ ընդ լուսութեամբ »՝ աճապարեցինք յանդիմանել եւ ստիպել որ մերժէ մոլորութիւնը : Քայց այս պատճառաւ « թշնամի եղեաք ամենեցուն , եւ որչափ յանդիմանեցաք , առաւել եւս սպառնացեալ եղեաք ի քահանայապետից եւ յիշխանաց , մինչեւ հալածեւ » (էջ 114) : Ի վերջոյ 3. այս պարտաճանաչ հօտասէր հովիւր առաջին անգամ հեռու , Ս. Յովհաննու վանքը խելքը դլուխը կը ժողվէ իւր հօար մոլորեալներէ զգուշացնելու համար : Արդ չբլլոյ թէ , կը գրէ , մենք ալ Հրէից պէս — ի մէջ կը բերուի Եւսեբիոսէն Երուսաղէմի առումն ի ձեռն Տիտոսի , — անողորմ պատուհաս ընդունինք , « հարկ համարեցայ ի ձեռն զգուշացուցիչ թղթոյս խօսել յականջս աստուածսիրութեանդ ձերոյ , զգոյշ լինել ի հաղորդութենէ տէրութեացայ եւ տիրասպանաց մեծարողաց ժողովոյն Քաղկեդոնի » (էջ 115) : Ար հերքուի Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնն (էջ 116—118) : Ընդ նմին կը խաւրէ Մովսէս նաեւ « զպատճառս ժողովոյն » Քաղկեդոնի :

զովէն վերջը Քաղկեդոնականաց տարածման պատմութիւնը , իրր շարունակութիւն , զոր Արթանէս ճիշդ թողուցած տեղէն կը սկսի շարունակել (էջ 141 եւն) : Այս սպացոյցներս կը կարծենք , բաւական են այժմն իսկ մեր հաստատութեան ճշգրութիւնն հաւանական երեւցընելու : — Ըստ այսմ իմանալու է նաեւ Մովսիսի իւր առաջին թղթին մէջ առ Արթանէս գրած տողերս . « բայց առ ժամս գրեցի եւ ես ի հայ լեզու ցիշխանութիւնն Յուրտայ Եկեղեցւոյն » (էջ 111) :

Հոս Մովսէս իւր բերնով ակամայ կը դաւանի Աիւրիոնի խօսքերու ճշմարտութիւնը, թէ գիշերախառն, առանց մէկու գիտութեան պատահած է փախուստը, այնպէս որ մինչեւ անգամ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն անյայտ մնացած է ինչ պատճառաւ, երբ եւ դէպի ուր մեկնած բլլալը: Այլազգ անմեկնելի կը մնայ, թէ ինչո՞ւ անձամբ, կենդանի ձայնիւ չէ քարոզած ճշմարտութիւնն, Արաց մուրրիլն եւն: Յուրտաւայ եկեղեցւոյն թղթոյս տուած պատասխանն (էջ 129) ալ այստպաւորութիւնը կը թողու: Անոնք անծանօթ են տակաւին սերմանուած «մուլար հաւատոյն», եւ միայն թղթոյն վերջերն այսպիսի ակնարկութիւն մը կ'ընեն. եթէ չդառնաս, «մեզ այլ ինչ ծար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ բոտ կամաց սորա լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց»:

Մովսիսի թղթոյն պատասխանած է Յուրտաւայ եկեղեցւոյն (էջ 128 — 129), ուր անոր թուղթն կ'անուանուի «Գիր սղջունի, խրատուութեան եւ զգուշացուցիչ»: Ար սպասուէր որ պատասխանս պարզէր Մովսիսի հեռանալէն յետոյ տեղի ունեցած շփոթութիւնքը եւն. բայց ընդհակառակն ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այս մասին. ի շնորհս Մովսիսի կը բաղձան պարզապէս որ արժանացընէ Տէր ընել զինքը դարձեալ «վերակացու եւ օգնական զարտուղեալ կողմանցս մերոց եւ վերստին ի ձեռս ձեր տերանց սուրբ Հոգին քարոզեսցի», եւն: Այս տողերս թէեւ Մովսիսի անմեղութեան նպաստաւոր կը թուին, սակայն ամենայն մասամբ վստահելի վկայութիւն կարելի չէ նկատել. թղթատար եւ թղթաբեր «մանկան», միջնորդութեամբ շատ բան ուրիշ ազդեցութեանց ներքեւ գրուած է: Այսպիսի ազդեցութեան հետեւութիւն կը համարիմ մանաւանդ հետեւեալ տողերս, որով կը վերջանայ նամակն. «Նորոզեսցէ Տէր Աստուած եւ զաթոռն քո տեառն ի նմին տեղւոջ յոր վիճակեցարն. ապա

Թէ ոչ եւ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ ըստ կամայ որ լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց» (էջ 129):

Նման ոգւով պատասխանած է (էջ 132) Յուրտաւայ եկեղեցին նաեւ Վրթանէս Քերդողի թղթոյն, զոր Մովսէս իւր «շրջագայական» ին հետի միասին խաւրած էր մանկան ձեռօք: Նոյնպէս համառօտ եւ առանց յուզման է պատասխանս, ինչպէս գրուած էր Մովսիսի: Թղթին վերջերն միայն կը փոխուի շեշտն յանկարծակի, — ապահովապէս մովսիսական ազդեցութեան հետեւութիւն մը, — «Վղթեմք միշտ, կը գրեն, նորոգել եւ սրբոյ թողուցի Գրիգորի (իմա՛ Վաթողիկոսական աթոռոյն Գունոյ), զի արասցէ խնդիր մուրեալ աշխարհի մերում ըստ օրինակի առաջնոց վարդապետացն, զի մեզ առանց այտի օգնականութեան եւ թիկանց՝ աստ շմարթի կալ. զէ այնչէն թունոր քոնէն՝ որ նորոգելու նշանն էր, բայց թողուլ զաշխարհս եւ գնալ», (էջ 132): Վերջին նորագիր տողերս յայտնապէս ընդմիջարկութիւն մը կ'երեւայ Մովսիսի ձեռքէն. որուն յատուկ բացատրութիւնն է Ալեքիանի համար «որ հայրապետս անուանի»:

Մովսէս առ Վրթանէս ուղղած այս թուղթը մանկան ձեռօք Գուին խաւրելու ժամանակ կը յանձնէ մանկան իւր կողմանէ երկրորդ թուղթ մ'ալ առ Վրթանէս (էջ 133—134), ուր կը յայտնէ իւր շնորհակալութիւնն խնդիրներուն կատարման համար. կը խնդրէ որ «որպէս զակիղընդ յօժարութեամբ արարէք, աղաչեմ... եւ ի գլուխ տանել»: «Այս անգամ, կ'ըսէ, հրամայեցէք գրել թուղթ մի առ Վաթողիկոս անունն (իմա՛ առ Ալեքիան) եւ առ Ատրնեքոնէս եւ Ահսան եւ Բրդմիհր, յանդիմանելով զժողովն Քաղկեդոնի, եւ թուղթ մի առ Պետրոս յանձնութեան» (էջ 133):

Վրթանէս ոչ նուազ ոգեւորուած քան զՄովսէս, յանձն կ'առնու գրել առաջարկեալ հասցե-

ներու, քայլ առ քայլ հետեւելով Մովսիսի ծրագրին, յուսով Մովսիսի խօսքերու համաձայն «երգակցելու ընդ երանելոյն Պաւղոսի, թէ յԱզուանից մինչեւ յաշխարհն Աբաց մեզ եհաս լի առնել զԱւետարանն Քրիստոսի» (էջ 133—134)։ Բայց, ինչպէս կ'երեւայ, աննպաստ պարագայից պատճառաւ — «մի յազազս նուազութեան եւ մի յազազս ժամանակիս գժուարութեան» — քիչ մը կը ստիպուի յապաղել (էջ 135)։ որուն համար Մովսիսի ներողամտութիւնն կը հայցէ։

Մովսէս Ս. Յովհաննու վանքն այս անգամ երեք նամակ կ'ընդունի Աբթանիսէն, մին ուղղուած իրեն, եւ երկուքը ի Աիրս Պետրոսի եւ Վիւրիոնի հասցէներու գործը ինքը իւր մանկան ձեռօք ի Աիրս պիտի խաւրէր, ինչպէս արդեամբք ալ կատարեց (էջ 140)։ Հոս Աբթանէս կը յայտնէր Մովսիսի, թէ ըստ խնդրանաց դրած է թղթեր ի Աիրս. իսկ այն կէտին, թէ ի հարկին նաեւ անձամբ երթայ Աբաստան, կը պատասխանէ որ ինքը պատրաստ է, եթէ նախ ի ձեռն «ծանօթից եւ սիրելեաց իշխանաց» յաջողցրնէ Մովսէս Հայաստանի «փառաւոր իշխաններէ» հրաման հանել։ Աբթանէս իւր այս բաղձանքն ուրիշ անգամներ ալ յայտնեց, որ սակայն երբեք չիրագործուեցաւ։

Աւելի հետաքրքրական է Պետրոսի գրուած թուղթը (էջ 136—137), որուն անձնաւորութիւնն թէեւ անձանօթ է այլուստ, բայց ի Աիրս նշանաւոր դիրք ունեցող եկեղեցական մը կը թուի։ Աբթանէս կարճ խօսքերով կը ծանուցանէ Պետրոսի, որ ինքը լսած է թէ ի Աիրս «նորոգածեութիւն հաւատոց» տեղի ունեցած է. այսինքն թէ «յաշխարհիդ ձերում մեծարանս մատուցանեն ժողովոյն այնորիկ» Քաղկեդոնի. «վասն որոյ եպիսկոպոս աշխարհիդ փախատական գնացեալ է, զգառն եւ զանբժշկելի վիրառնութիւն ժողովոյն այնորիկ ճանաչելով»։ Այսպէս բուն իսկ վերքն շօշափելով կը

խնդրէ Պետրոսէն, որ միջնորդէ Մովսիսի կրկին գահն բարձրանալուն, ակնարկելով հեռուէն ասկէ ծագելիք շարիքը. «Սրբասէր եպիսկոպոսս, որ ճշմարիտ հաւատոյ նախանձաւոր է, ի տեղի իւր դարձցի զի թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք մնան ի վերայ աշխարհիդ: Եւ եթէ ի ձեռն գրելոցդ հակառակութիւնդ չբառնայ, գրեցէք առ փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ զմեզ այդր արձակեն, եւ այնպէս լինի որպէս Աստուածն կամի» (էջ 137):

Նոյն բովանդակութեամբ է եւ քիչ մ'աւելի ուսուցիկ եւ ուսուցչական սճով առ Վիւրիոն եւ առ իշխանս Աբայ թուղթը (էջ 138—139), ուր այս անգամ կը լռէ բոլորովին Մովսիսի մասին: Թղթիս կը վերադառնանք վարբ:

Արթանիսի թղթերն կը մնան անպատասխանի թէ Վիւրիոնի եւ թէ Պետրոսի կողմանէ: Միայն, ինչպէս կը ծանուցանէ Արթանէս Մովսիսի, «ազատ արք սմանք» գրած են համառօտ պատասխան մը, զոր դժբախտաբար չունինք այսօր, Արթանէս օրինակն յանձնած շրջալուծն Մովսիսի: Բովանդակութեան կարելի է սակայն ծանօթանալ Արթանիսի թղթէն (էջ 141), որուն համաձայն Աբայ ազատներն հաւատոյ նկատմամբ համարձակ անտարբեր պատասխանս տուած են. «Մեք եւ զայս ունինք հաւատ եւ զայդ. օրինաց աստ հաղորդիմք եւ այդր»: Իսկ Յուրտաւայ եպիսկոպոսի խնդրոյն մասին բսած են. «Մովսիսի եթէ կամք են եկեղէ կաթուղիկոսիս հնազանդ լիցի, զի մեզ այս հաճոյ է, եւ զիւր տեղի կալցի»:

Չափազանց առնուած է Աբայ այս վարմունքէն Արթանէս. եւ կը գրէ առ Մովսէս. «Աւելորդ համարիմ ես ասել (պատասխանել) այսմ ամենայնի»:

Աբայ իշխաններու յիշեալ թուղթը կնքուած բերած է թղթատար մանուկը Ս. Յովհաննու վանքը

Մովսիսի. զոր Վրթանիսի խաւրած ժամանակ կ'ընկերացրնէ նոր թուղթ մ'ալ իւր կողմանէ (էջ 141), յորում կը նկարագրէ «մանուկ» էն լսածները, թէ ինչ հանդիպած է անոր ի Վիրս, թուղթը ինչ ազդեցութիւն ձգած է եւն եւն: Վր խնդրէ որ Վրաց թուղթը «հրամայեցէք ընթեռնուլ եւ մեզ ծանուցէք զինչ գրեալն է»: Մտադրութեան արժանի է մանուաւանդ Մովսիսի ողորիչ լեզուն. «զՉեզ յարածամ յաշխատութիւն պահեցի, կը գրէ առ Վրթանէս, Աստուած եղիցի վարձահատոյց. բայց ձանձրանայք մի, աղաչեմ, որով օրինակաւ եւ է, յանձին լիցի մոլորեալ աշխարհն եւ անձն իմ տառապեալ», ի վերջ թղթոյն կը խնդրէ, որ գրէ իրեն, թէ Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնն ջենոնի եւ Անաստասի մահուրնէ ետքը կրկին ինչպէս հաստատուեցաւ:

Մովսիսի թղթին պատասխանը մանրամասն կու տայ (607) Վրթանէս (էջ 141—145) եւ կը խոստանայ իւր կողմանէ ամէն հնարաւորն ընել. «դու տէր, կը գրէ, աղօթեա, զի ի ժամուս պնդեալ են առաջնորդ կարգել, եթէ զոյս գործ օգնէ ի կատարումն տանել Քրիստոս Աստուած մեր, ապա գիտեմք եթէ ձեր կամք այնպէս կատարին, որպէս Աստուծոյ ողորմութեանն թուի» (էջ 141):

Ըստ տեղեկատուութեան Վրթանիսի արդեամբք ալ 607 Ապրիլին ժողոված էին եպիսկոպոսունք ի Դուին Սմբատ Վրկան մարզպանի հսկողութեամբ կաթողիկոս մ'ընտրելու: Ժողովքիս մէջ, որուն մասին խօսեցանք վերը մանրամասնօրէն, ներկայ էր նաեւ Ս. Յովհաննու Մկարչի Վանաց վաներէցն Բարբուլաս: Սա անձամբ ծանօթ Մովսիսի՝ ապահովապէս գրուատեօք խօսեցաւ անոր մասին եւ հաղորդեց կարեւոր տեղեկութիւններ թէ Վրթանիսի եւ թէ նորընտիր Վա-

1 «Բարբուլաս որոյ Յովհաննու Վանաց երէց» էջ 151:

Թողիկոսին Աբրահամով: Մովսէս ներկայ չեղաւ ժողովոյն. պատճառն կու տայ Ուխտանէս (էջ 72).
 «Վասն զի հիւանդութիւն հանդիպեալ նմա, ասեն, յայնժամ մերձ ի մահ, եւ վասն այնորիկ ոչ կարաց զալ ի ժողովն:»

Աբրահամով ձեռնադրութենէն ութ ամիս յետոյ ըստ Ուխտանիսի (էջ 72), այն է 607 Նոյ-Գեկտ.: կը փութայ Մովսէս յատուկ թղթով ճր շնորհաւորել նորրնաի կաթողիկոսն եւ իւր դատն դնել անոր առջեւ (էջ 161—162). կը պարզէ հոն իւր «ցաւն» Վրաց «ուղիղ հաւատքէն», մտորելոյն վրայ եւ «քաջ բժիշկէն» կը խնդրէ կենարար գեղը: Իր անձին վրայ ծանօթութիւն Վրթանիսէն տեղեկանալ կը յանձնէ. «իսկ եթէ զանարժանութենէս մերմէ հարցանէք, ի Վրթանէսէ քերդողէ տեղեկանայք. եւ անձն իմ տառապեալ եւ աշխարհն մտորեալ սրբութեան ձերում յանձն եղիցուք» (էջ 162):

Աբրահամ (կամ իւր կողմանէ Վրթանէս) չի յապաղեր պատասխանն (էջ 163), որով կը խրախուսէ զՄովսէս եւ կը հրաւիրէ զալ Գուին.
 «մի գանդազիցիս ի Ս. Զատիկն զալ այսր, զի բազմաց լինի խնդութիւն եւ գործք հոգեւորք առաջի կայ, մինչդեռ Տէր Սմբատ աստէն է, փութամք որով եւ է օրինակաւ նախ զայդ ի զլուխ տանել՝ շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Ունկնդիր կ'ըլլայ հրաւերին Մովսէս, կը մեկնի անմիջապէս Գուին եւ 608ին Զատիկն յառաջ (7 Ապրիլ¹) Գուին էր արդէն, ինչպէս կը տեսնուի Սմբատայ առ Աիւրիսն թղթէն, ուր կ'ըսուի յայանապէս թէ Յուրաւայ եպիսկոպոսն
 «աստ է» ի Գուին:

¹ Աբրահամով. էջ 46: սխալմամբ նշանակուած է Ապրիլ 22, զոր ուղղելու է ըստ այսմ:

Հակառակ արժանեաց՝ սիրով կը հիւրընկալէ Աբրահամ՝ իբրեւ զբարեգործ ոմն՝, եւ ընդդէմ եկեղեցական իրաւանց օտար թեմի պատկանեալ եպիսկոպոսի դատն կը ստանձնէ ի գլուխ հանեւորուն դէմ բողոքեց ի հարկէ ապա Աիւրիոն:

Գուին կը ներկայացուի նաեւ Աբկանի մարդպանին՝ Սմբատայ, որ հոն էր տակաւին եւ լաւ վերաբերուեցաւ դէպ ի անոր: Մեծապէս վստահ կրնար ըլլալ Մովսէս Սմբատայ պէս հզօր նեցուկ ժողովուն նալէ յետոյ: Արդեամբք ալ անկասկած բրաւ իւր միջնորդութեան նկատմամբ զինքը Սմբատ. «Քեզ վաղ ասացի, կը գրէր Աբկանի մարդպանը Մովսիսի, թէ գրեմ առ արքայից արքայ, եւ կը յաջողցնեմ դատդ (ԳԻԻԻ ԹՊԷՊ, 174): Մովսէս սակայն յանձն չ'առնուր այս կերպով յաղթութիւն մը, ըստ Ուխտանիսի, ըսելով թէ «Ես Ատրնեբսեհի եւ Ասհանայ եղբարց ինչ եմ, եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն Աիրս կռուել»:»

Մովսիսի ներկայութեամբ եւ Աթմանիսի քերդողական ջատագովութեամբ ոգեւորուած էին կաթողիկոսն եւ Մարդպանը: Ար խորհին եպիսկոպոսներ արձակել ի Աիրս եւ իրաց դարման տանելու վրայ բանակցել. բայց այս առ ժամս կը յապաղեն եւ կը փորձեն թղթերով ի գլուխ հանել: Ար գրեն Աբրահամ եւ Սմբատ առանձին առանձին թղթեր առ Աիւրիոն, եւ կը պահանջեն որ Մովսիսի կրկին շնորհէ աթոռը: Բայց անօգուտ: Աիւրիոն մերժողական պատասխան կու տայ. եւ միայն այն դէպքին յանձն կ'առնու ընդունիլ, երբ զղջայ յանցանացը վրայ եւ գայ իրմէ թողութիւն խնդրէ: Աիւրիոնի առ Աբրահամ եւ առ Սմբատ թղթերն կը կարգայ Մովսէս, եւ կը փութայ արդարացընել ինք զինքը Սմբատայ առջեւ: Բայց Սմբատ ստիպուած էր

1 ԱՐԲՏ, 1902, 567:

2 ԳԻԻԻ ԹՊԷՊ, 174: Հմմտ. Ուխտ. 98 եւ 102:

գարնան արքայից արքայի հրամանին համաձայն ի Գուռն ձեպել (608). այնպէս որ Մովսիսի շքմեղանաց թուղթը (էջ 172—173) կէս ճամբան կ'ընդունի Սմբատ, որուն կու տայ պատասխան լի քաջակերութեամբ եւ յոյսեր ներշնչելով. կը խոստանայ կրկին արքայից արքայի առջեւ պարզել խնդիրը եւ հրաման հանել, «որ երթաս ի քո եկեղեցւոջ նստիս եւ քո հաւատով զքո ժողովուրդս ունաս» (էջ 174):

Թէ արդարեւ զրեց Սմբատ խոսրովու որ եւ իցէ թուղթ այս մասին, կամ խօսեցաւ բերանացի, յայտնի չէ: Սմբատ ի Գուռն կոչուելով անմիջապէս Վրկան խաւրուեցաւ Քուշաններու խլրտումները զսպելու նպատակաւ. ուր զբաղեցաւ բաւական երկար (608—610), երբ Գուին ամէն բան ձախող կ'երթար: Քուշանաց զէժ տարած յաղթութենէ յետոյ Սմբատ մեծամեծ պատիւներու բարձրացաւ, մինչեւ խոսրովու թագաւորութեան «երկրորդը» եղաւ եւ մնաց այնուհետեւ արքունիք: Մեծ պիտի բլլար հետեւաբար իւր ձայնն արքայից արքայի առջեւ. եւ ապահովապէս լսելի պիտի բլլար իւր բարեխօսութիւնը, եթէ ընէր: Բայց ոչ էր: Վասն զի Աիւրիոն յետ երկար թղթակցութեանց Աբրահամու հետ՝ իւր երրորդ թղթով (608 Աւգոստոս) փակած էր խնդիրն անյետս կոչելի. «վասն այսր դատաստանի (այս է Մովսիսի խնդրոյ մասին) առ իս աւելի ինչ մի գրեր, եւ մի աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս¹», որուն վրայ Աբրահամ քիչ վերջը նզովքով կտրած էր Հայոց եւ Վրաց հաղորդակցութեան կապը:

Ինչ եղաւ այսուհետեւ Մովսիսի վիճակը. անյայտ է մեղի: Աիւրիոն ի Յուրտաւ Մովսիսի հեռանալէն ետքը կալգած էր արդէն ուրիշ հովիւ մը, որ ըստ Աիւրիոնի՝ զիտէր հայերէն եւ վրացե-

րէն. «բայց զի եպիսկոպոսն, զոր արարաք՝ վրացի եւ հայ դպրութիւն զոյգ գիտէ, եւ զպաշտօն կատարէ երկոքումք դպրութեամբքն»¹:

Հարկ է ըսել թէ օտարութեան մէջ անցուց Մովսէս իւր կենաց մնացած ժամանակն՝ հետու հայրենիքէն: Աւերջին անգամ նկատեցինք զինքը ի Գուին. մեկնեցաւ ասկէ թէ ոչ. շէնք գիտեր. հաւանականաբար մնաց հոն կաթողիկոսարանին մէջ ցմահ, երբ կարգի դրաւ Թոմասը քննել: Մահն պատահած պիտի ըլլայ Կովտաս կաթողիկոսի օրով. 609ին ի Գուին 39—40 տարեկան էր տակաւին, յուժի հետեւաբար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

ԿԷ՝ՐԷ՝Ն, ԱԲՐԱՆՄ Է՝ ՍԴՔ՝Կ:

Աիւրիոն հմայուած Վրաց եկեղեցին կաթողիկէ եկեղեցւոյն հետ միացընելու վեհ գաղափարէն, որուն ծանօթացած էր Նիկոպոլիս, բովանդակ ճիգերն առ այն կենդրոնացուց: Պարզեց Վրաց եպիսկոպոսաց եւ հոգեւորականաց՝ դարէ մ'ի վեր Յունաստան, Ասորիք եւ Հայաստան ծագած յոյգերն ու վէճերը, մեկնեց Քաղկեդոնի ժողովոյն

¹ Թողթ առ Սմբատ. էջ 171. հմմտ. եւ էջ 167.

«բայց զի որ եպիսկոպոսն եղև՝ վրացի ուսումն գիտէ եւ հոյ նոյնպէս»: Զարմանալի կերպով Մովսէս կը ժխտէ զայս «Զի եպիսկոպոսն Նեստորական (իմա՛ հոս՝ Քաղկեդոնական), զոր արարին, դպրութիւն զի եւ վրացերէն շգիտէ, որպէս արժան է, թող թէ հայերէն, եւ այն յայտ էր. էջ 173: — Սա կ'անարկուի անշուշտ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն առ Մովսէս ուղղած խօսքերովս. «այս թէ ոչ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ լստ կամաց ուր ինեւ, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց» (էջ 129):

չուրջն ամբոխուած բանալէճերու ուղ եւ ծուծն, մատնանշելով այն ամէն թիւրիմացութիւնքն, որով նախապաշարուած՝ կը հակառակէին այդ ժողովոյն Սահմանին՝ իրենց դրացիք, եւ այսու լուսաւորեց բովանդակ Արաստան եւ ընդունել տուաւ բոլոր եպիսկոպոսաց եւ նախարարաց Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը: Յամի 605 զայրութով կը գրէր Արթանէս Քերդող այս մասին առ Եկեղեցին Յուրտաւայ (էջ 130). «Եհաս լուր չախորժելի, եթէ զհերձուածն Նեստորի եւ զժողովոյն Քաղկեդոնի (ընկալեալ է ձեր), եւ արդ կ-ի-դ-ի-ն-անուանեալ ե-դ-ի-ն-դ-ու-ո-դ-ի-ն-ն-ն-ն ընդունելութիւն եւ մեծարանս առնեն հերձուածոյդ:», Այսպիսի արագութեամբ փոքր ժամանակի մէջ յաջողցրնել ամբողջ երկրի մը լուսաւորութիւնն առանց ներքին ընդդիմութիւն մը կրելու շատ զարմանալի է. զոր հարկ է վերագրել մասամբ Աիւրիոնի մեծ կարողութեան, եւ մասամբ երկրին կրօնական վէճերէ ազատ մնացած ըլլալուն¹, որով կըբոլ եւ նախապաշարումներով տողորուած մտքերու շէ բախուած: Միշտ անիմաստ կը մնայ Մովսէս եպիսկոպոսի ջատագովութիւնը թէ «յառաջ քան զձեռնադրութիւն իւր եպիսկոպոս՝ շէր գիտէր Աիւրիոնի դաւանութիւնն եւ առաջին անգամ 605ին «յանկարձ» իմացած է եւ հակառակած. զոր իրաւամբ կը հենդնէ Աիւրիոն իւր առ Արրահամ գրած թղթին մէջ (էջ 179). «...եւ կամ միանգամայն երեսուն եւ հինգ եպիսկոպոսունք² են ի Աիրս, Մովսէսդ այդ ուստի՞ գտաւ

¹ Հմմտ. վերը էջ 101:

² Գրեթէ համաձայն արտաքնոց վկայութեան հետ. ոչ շատ անջրպետով յառաջ կաթողիկոսիս ժամանակէն՝ իբր 518ին իւր թղթին մէջ Սիմէոն Բեթ-Արշամայի եպիսկոպոսը կը յիշէ ի Աիրս 33 եպիսկոպոս (Assemani, Bibl. Or. II. 357, տես վերը էջ 94 ծան.), ուրեմն այս հաշուով մինչեւ 808 երկու եպիսկոպոսութիւն միայն աւելցած է:

Տե՛ղ ուսեալ եւ ուղղափառ եւ այլքս ամենեքեան
 Հերձուածող, մանաւանդ զի յիմումս Տէր Աս-
 տուած մեր զեկեղեցիս մեր աւելի պայծառացոյց,
 եւ զհաւատ մեր առաւել հաստատեաց:» Կիւրիոն
 ի սկզբանէ հետէ ուղղափառ էր եւ նոյն Քաղկեդո-
 նական վարդապետութիւնն քարոզեց ի Աերս կա-
 թողիկոսութեան առաջին օրէն. Միթէ, կը դրէ
 առ Աբրահամ, զՄովսէս ձեռնադրելէն յառաջ
 ուրիշ վարդապետութիւն քարոզած ենք եւ « յետ
 այնր ինչ փոխեցաք զհաւատս » (անդ. 178): Այս-
 պէս գիտէ եւ Յովհ. Պատմաբան¹:

Թէ Կիւրիոն իւր գործունէութեան մէջ հե-
 տեւեցաւ որ եւ իցէ բռնական միջոցներու, հակա-
 աւորդք կը հաստատեն: Յուրտաւայ Եկեղեցւոյն
 առ Արթանէս տուած պատասխանին մէջ կ'ակնար-
 կուի անձ մը, զոր « բռնաւոր գոռող » կ'անուանեն,
 որուն առջեւ « շմարթի կալ », այլ հարկ է կամ
 հաւանել եւ կամ « թողուլ զաշխարհս եւ գնալ »,
 նման նկարագիր մը կու տայ եւ Մովսէս եպիսկո-
 պոս առ Արթանէս երկրորդ թղթին մէջ Կիւրիոնի
 մասին (էջ 133). « Մէք թէպէտ կամ վասն
 տգիտութեան եւ միայնութեան, եւ կամ վասն
 շարութեան առաջնորդին մերոյ զանգիտեցաք ինչ,
 յոյս ի ձեզ եղաք ... թէպէտ եւ ի ժամուս ի
 սնտոի մեծութենէն իբրեւ զգետ ինչ ի բազում
 ուխից է յարուցեալ, եւ իբրեւ զգազան ինչ
 դժնգակ ծիրանամբն եւ մագլամբն է սաստկա-
 ցեալ (Կիւրիոն) ... (յուսամբ) ի ձեռն ձեր խղել
 զայդ վարմ խորամանկ անձին » եւն: Արդարեւ

¹ Պատմ. 28. « Իսկ ապա մերձ ի վախճանն Մովսէսի
 Կիւրիոն զճշմարիտ կարգաց եւ զկրօնից ուղղութիւնն ի
 բաց խղեալ, զոր ի հարցն մերոց ուղղափառաց աշակեր-
 տեալ էին կողմանքն այնորիկ միտէր զհետ ժողովոյն Քաղ-
 կեդոնի, զկնի փառամուլ ամբարհաւածութեանն իւրոյ ձգեալ
 զաւածանեալ զնախահարս աշխարհին: »

խիստ խօսքեր, որոնց ստուգութիւնը սակայն կը կարօտի քննութեան. Մովսիսի վկայութիւնն արժանահաւատ կարելի չէ համարիլ¹:

Բնական էր, որ հաճոյքով պիտի շնկատուէր Աիւրիոնի այս գործունէութիւնը Հայոցմէ, որոնք, մանաւանդ Ջ. գարու երկրորդ կէսէն ի վեր անդուլ մարառած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ, որոնց պարագլուխն էր Արթանէս Քերզոզ:

Կաթողիկոսութեան տեղապահ Յունաց հետ զրաղած՝ անտեղեակ էր ի Ախրս գործուածներուն: Էւ հաւանականաբար առաջին անգամ Մովսէսէն լսեց «չախորժելի լուրը» Աիւրիոնի բռնած ընթացքի մասին, որուն հանդէպ չգտնուեցաւ անտարբեր: Արդեամբք ալ ըստ խորհրդեան եւ աղաշանաց Մովսիսի, փութաց զբել մէկ մէկ թուղթ առ Պետրոս եւ Կաթողիկոսն Աիւրիոն: Թղթերս սակայն յուսացուած արդիւնքն չտուին. պատճառն ընտրուած անվայել ոճն էր ապահովապէս. Արթանէս, ինչպէս իւր բովանդակ գործունէութենէ կը տեսնուի, իւր գիտութեամբն շլացած անձ մ'էր, աւելի ուսուցանելու տենչիւ արտացած քան ուսանելու. այսպիսի ոգւով ալ զբած է իւր կրկին թղթերը — ամբարհաւած եւ անխոհեմ ոճով մը, որ անպատուարեր էր թէ գրողին եւ թէ անոր, առ որ կ'ուղղուի, Աքաց կաթողիկոսի աստիճանին:

¹ Միայն հոս չի գործածեր Մովսէս այսպիսի լեզու. իւր բոլոր թղթերու մէջ ամենեւին յանուանէ չէ յիշատակած զԱիւրիոն, այլ միշտ այսպիսի բացատրութիւններով. «Կաթողիկոս անունն» (էջ 110, 133), «Աքաց աւերի կաթողիկոս անունն» (172), «Կաթողիկոսք անուանեալ» (130), «Առաջնորդ մերն» (133), «խորամանկ անձն» (133) եւն: Ըսկէ ուսեալ կը գործածէ եւ Արթանէս (135, 140 եւն). իսկ Յուրտաւայ եկեղեցին. «որ հայրապետք անուանին» (էջ 132):

Ան Աիւրիոն եւ իշխանս Արաց ուղղած թղթին մէջ Մովսէս կաթողիկոսի տարիներ յառաջ Խուժկաց առթիւ գրած թուղթը յիշելէ յետոյ կ'անցնի Քաղկեդոնի «տիեզերակործան եւ անյիշելի ժողովոյն մասին, եւ կը յայտնէ իւր զարմանքն թէ ինչպէս համարձակած են Աիւրբ ընդունիլ անոր վարդապետութիւնն. որուն պատճառն լոկ տգիտութիւնը կը համարի: Ահա իւր իսկ տողերը (էջ 138). «Այժմ լուաք թէ դուք զանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ զտուճարն Լեւոնի ուղղափառ համարիք եւ մեծարանաց արժանի վասն զի չնչիւ կը զհրճուածոց շարութիւնս: ... Արդ ոչ է պարտ աստուածսիրութեան ձերում աւելի ինչ վարդապետութիւն զուրուք ընդունել: Ար վերջացնէ խօսքերը. «Եւ թէ է ինչ երկրայութիւն ի միտս ձեր եւ կամիք զփորձ առնուլ յաղազս այդորիկ, դրեցէք առ միաբան փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ գամք այդր, եւ որպէս ի հեռաստանէ թղթոյս պատգամաւ, նոյնպէս յանդիման՝ վկայութեամբ գրոց արոց յայտնի առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս:»

Այսպիսի ուսուցիկ ոճով տողուած խրատականս Աիւրիոն նկատեց արհամարհանօք, եւ ոչ իսկ պատասխանի արժանի համարեցաւ. ուղեց լուսթիւնը յարգելով ինդիրն իւր սկսուածին մէջ խեղդել, քան պատասխանելով արծարծել եւ բորբոքել:

Մովսէս Աիւրիոնի այս վերաբերմունքը պայպէս կը նկարագրէ Արթանիսի. Ան Աիւրիոն եւ անոնց իշխանները գրած թուղթդ իմ մանկանս ձեռքով խաւրեցի, որ այժմ գարձած է եւ քովս կը գտնուի: Ճամբուն երկարութենէն յոգնած՝ չկրցաւ «այդր գալ եւ ձեզ զրոյց տալ», թէպէտ եւ ի սկզբան մէկը չէ համարձակած թուղթը կաթողիկոսին ներկայացընել, բայց ապա տարած են, որ, ինչպէս կը պատմէ մանուկը, «յընթեռնուլ

Թղթոյն ի սաստիկ բարկութենէն շարժեալ, զայրացեալ սրաիւ եւ եղծեալ զունով զաւրէն ցաւածաց՝ նզովէր եւ Թշնամանէր զՀայաստանեայս. եւ Թղթոյն պատասխանի ոչ ինքն արար եւ ոչ այլոցն եւս առնել: Ջայս յԵրուսաղէմ առ Հայրապետ քաղաքին տամ տանել, ասէ, որ պատասխանի առնէ՛:» Այս տողերէն մեղի այսչափ միայն ստոյգ կը թուի, որ Վիւրինն նայելով զբող անձին եւ զբութեան ոճին, պատշաճ դատած է լռութեամբ անցնիլ: Թերեւս սպառնացած ըլլայ նաեւ բողոքել Երուսաղէմի պատրիարքին (Իսահակ) կամ Երուսաղէմի պատրիարքն դատաւոր ընտրել: Այս իմաստով Հասկնալ անհրաժեշտ է հոս Վիւրիննի

1 Ի՞նչ հիմամբ կը սպառնայ արդեօք Վիւրինն Թուղթն Երուսաղէմ խաւրել, որ տեղւոյն Հայրապետն պատասխանէ. Երուսաղէմի Հայրապետն էր այս ատեններս Իսահակ (601—609, հմմտ. Aeta Sanctorum, Oct. XII, 646 եւ Revue de l'Or. Chr. VII (1903) p. 32—33), որ ծանօթ էր Վիւրիննի, եւ հաւանականաբար ի միասին գացած էին Վիւրիննի Թղթատարներն ի Հռոմ Իսահակայ Թղթին հետ առ Գր. Քահանայապետ: Վիւրինն Երուսաղէմի ճոխութիւնն անվիճելի համարելով՝ ապահովապէս խնդրոյս մէջ վճարեկ դատաւորը կ'ուզէր տեղւոյն Հայրապետն ընտրել: — Ը. Ղ. Ալիշան (Հայապատում Ա. § 59, էջ 207) այսպէս կը գրէ այս մասին. «Վիւրինն անօգուտ համարելով աւելի երկար վիճելը, բողոքեց առ պատրիարքն Երուսաղէմի, եւ որպէս երեւի նաեւ առ քահանայապետն Հռոմայ, զի կայ Ս. Գրիգոր Մեծին Պապի Թուղթ առ Վիւրինն այս նիւթիս վրայօք,» Բայց Ը. Ալիշան ինկած է հոս հակաժամանակագրութեան մէջ: Նախ այս ղեւպն Արքահռոմ. Թղթին (608) իրրեւ պատասխան կը նկատէ: Երկրորդ Գրիգոր Մեծին Թուղթը, ինչպէս տեսանք, գրուած էր ղեւպէս 7 տարի յառաջ, բոլորովն ուրիշ շարժառթով: Ը. Ալիշան կը կարծէ դարձեալ. Թէ Ուխտանէս Բ. հասարին վերջը խօսած ըլլայ Գրիգորի Թղթին եւ Երուսաղէմի Հայրապետին բողոքի վրայ, որ նոյնպէս անընդունելի է (հմմտ. վերը, էջ 62 ծան.):»

մասին ըսուածները, վասն զի, ինչպէս պիտի տեսնենք, պարզապէս Երուսաղէմի հաւատքն բերել տուաւ ապա, երբ Աբրահամու հետ խնդիր ունեցաւ, եւ ոչ որ եւ իցէ թղթակցութիւն բացաւ Աբաց, Հայոց եւ Երուսաղէմի հայրապետին մէջ:

Արթանէսի թուղթը որովհետեւ ուղղուած էր նաեւ Աբաց նախարարներու, “սակաւք ոմանք” միաբանած գրած են պատասխան մը, ի հարկ է համաձայն կամաց եւ մտաց կաթողիկոսին, հետեւաբար ոչ ախորժելի բան մը Արթանիսի համար: Այս թուղթը չէ պահուած մեզի, որով բովանդակութիւնն ամբողջութեամբ ծանօթ չէ մեզ: Ո՞՞ն, ինչպէս կը գրէ Արթանէս առ Մովսէս (էջ 141), “այնպէս է, որք ի հիւանդութեան ինչ բնդ բարբանջ անկեալ զինչպէս խաւսին.” անշուշտ իշխանները թշնամանիկ խօսքերով կը կշտամբէին հոն Արթանիսի անխոհեմ քայլերն, եւ այսպիսի պատճառաւ անյարմար տեսած է օրինակն տալ Մովսիսի:

Վիւրիոնի հետեւելով անպատասխան թողուցած էր եւ Պետրոս իրեն ուղղուած նամակը:

Արթանէս կը դադրեցընէ առ ժամն Աբաց հետ թղթակցութիւնը, թողով դատն յընտրութեան եզոզ կաթողիկոսին: Ոչ շատ վերջը կը բարձրանայ կաթողիկոսութեան աթոռն Աբրահամ: Արթանէս այսուհետեւ թէպէտ հեռացաւ տեղապահութեան պաշտօնէն, սակայն շղագրեցաւ ամէն քար շարժելէ, յաջողցընելու համար սկսածը: Եւ մեծ էր Արթանիսի ազդեցութիւնը ծերունի կաթողիկոսի վրայ, թէ իբրեւ հմուտ կաթողիկոսարանի իրաց եւ թէ իբրեւ քերդոզ վարդապետ (տես վերը էջ 151): Հետեւաբար իւր սատարութիւնը դատիս մէջ, զոր անդագար կը մատուցանէր ըստ խոստման, առանց հետեւութեան չեղաւ: Ըստ մտաց եւ խրատու Արթանիսի կը շարժէր նաեւ Աբրահամ, “ըստ երեւութին թոյլ եւ հնացեալ

մարդ մը, անխոհեմ եւ անբաղաճաբէտ¹։ Ամենայն ինչ ի լըոյ գիտէր նորընտիւր կաթողիկոսն, եւ այն այնպէս, ինչպէս նկարած էր իրեն Աբթանէս, թշնամանեալն ի Աիւրիոնէ եւ սրտակից բարեկամն Մովսիսի։ Մովսէս ալ Աբթանիսի իւր վրայ կազմած վստահութիւնը լաւ գիտցաւ գործածել, եւ Աբրահամու գրած թղթոյն մէջ, երբ տակաւին հեռու էր, իր մասին տեղեկութիւններ Աբթանիսէն իմանալ յանձնեց²։

Արդեամբք ալ Աբրահամ գիմեց Աբթանիսի, որուն ամեն վկայութիւնքն անվրէպ պատգամի պէս ընդունեցաւ, ինչպէս Մովսիսի տրուած պատասխանէն կարելի է տեսնել։

Աբրահամ խրախուսուած Մովսիսի եւ Աբթանիսի խօսքերէն, եւ Աբաստանի “նոր լուսաւորիչ” ըլլալու փառքէն ինքն ալ շլացած, կաթողիկոսութեան առաջին գործն ըրաւ կարգի դնել այս խնդիրը։ Փութաց, գեռ անդրանիկ կոնդակը շարած իւր հօտին, թուղթ մը գրել “առ Աիւրիոն Աբաց կաթողիկոս” (էջ 164—165), թուղթ մը կարի

¹ Մ. Է. Գլ. Исследованія и Статьи, стр. 156.

² Բոլոր այս խնդրոց մէջ մեծ նշանակութիւն պէտք է առաջ Զուրաւայ եպիսկոպոսիս ազդեցութեան՝ Աբթանիսի եւ Աբրահամու վրայ։ Մովսէս էր զԱբթանէս եւ զԱբրահամ կառավարողն. նա իւր ձեռքն առած էր իւր գատին ծրագիրը. ինքն էր Աիւրիոնի ընթացքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդողն, եւ իւր “մանկան ձեռքն վերջապէս ի Աիւրս կ’առաքուէին բոլոր թղթերը եւ կու գոյնն։ Մտադրութեան արժանի է եւ այն պարագան որ Մովսէս առանձինն կերպով կը խնդրէր Աբթանէսէն իրեն գրած եւ առ ինքն գրուած թղթերէն մի մի օրինակ։ “Մանուկն պատգամաւորն շատ բան բերանացի ալ կը հաղորդէր ըստ բաղձանաց Մովսիսի. այսպէս բացայայտ կը գրէ Մովսէս Աբթանիսի. “եւ զայլն ի մանկանէդ լսես”։ Մովսիսի ձեռքէն կ’անցընէին առ Աիւրիոն եւ ասոր առ Հայս թղթերը (էջ 172)։

անո՞ճ եւ խիստ, յայտնապէս Վրթանիսի ազդեցութեան ներքեւ: Ար բողոքէ Աբրահամ, թէ 1. ինչո՞ւ Աիւրիոն գրծած է այն խոստման, զոր «գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր առեալ»: թէ 2. ինչո՞ւ «զՅուրտաւայ զեպիսկոպոսն հալածեալ էք» ուղղափառ հաւատոց համար: թէ 3. ի՞նչ իրաւամբ «զպաշտաւնն հայերէն սրբոյն Շուշանկան զկարգաւորեալն՝ լսեմ՝ թէ ի բաց փոխեցէք: Գործքեր, որոնք Աբրահամու աշաց առջեւ մեծ մեծ յանցանքներ են ընդդէմ եկեղեցական կարգաց. «Մեզ մահուչափ եւ եւս շարագոյն թուեցաւ գործդ այդ» (էջ 164):

Լեզու մը, որ արդարեւ բարձր իշխանութեամբ նորագարդ անփորձ անձի մը միայն վայել է, եւ ոչ Աբրահամու պէս ծերունի կաթողիկոսի մը: Այսպէս գրած չէր Մովսէս կաթողիկոս: Աւելի մեղմացած է Բ. եւ Գ. թղթերու մէջ ապա: Ի վերջոյ յիշեցընելով կաւատայ արքայից արքայի օրով ի Վաղարշապատ գումարուած ժողովն, ուր Հայք, Աիւրք եւ Աղուանք միաբան մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովն, կը յորդորէ ի նոյն միաբանութիւն: Այսպիսի աներկիւղ ընթացք մը Աբրահամու կողմանէ դիւրաւ կրնայ մեկնուիլ, եթէ մտածենք թէ Սմբատ Վրկանի մարդպանը, մեծարեալն Խոսրովէն, Գուին կը գտնուէր: — Վրթանէս տակաւին չէր կատարած այն խորհուրդէն, զոր ունեցած էր երբեմն, անձամբ Արաստան երթալ: Այժմ եւս, որչափ կ'երեւայ, յայտնած է իւր այս բաղձանքն իբրեւ իրացս մի միակ դարման, թէ եւ

1 Ի՞նչ աղբերէ լսեց Աբրահամ այս լուրը. Մովսէս տակաւին Գուին չէր եկած, հետեւարար անձամբ այս մասին չէր խօսած: Վրթանէս ալ չէր կրնար գիտնալ, որովհետեւ Մովսէս որեւիցէ խօսք չէր գրած իրեն: Թերեւս Մովսէս «մանկան» ձեռք հաղորդած ըլլայ ինչ ինչ, կամ լաւ եւս Յուրտաւ երթեւեկողք պատմած:

ունկն շէ գրուած . Աբրահամ կը գրէ այս նկատմամբ պարզապէս . “Աամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ սրբութիւն ձեր, եւ շնորհոց զբոց, ծանուցանել զվնասամութիւն ժողովոյն Քաղկեդոնի . բայց առ ժամս պատշաճ համարեցաք նախ ձեռն պատուական ազատ արանցդ թղթով ընդունել ի ձէնջ պատասխանի . Աիւրինի ամբողջ գործողութեան մէջ քաղաքական ձգտում մը ցոյց տալ ջանալով անբժճանելի կը համարի, թէ ինչպէս կարելի է արքայից արքայի ծառաներուն օտար թագաւորութեան (Յունաց) հետ սիրոյ եւ հաւատոյ միաբանութիւն ունենալ, ուր յայտնի ապտամբութեան հետք կայ¹ :

Աբրահամու այս թղթին կ'ընկերացընէ² թուղթ մ'ալ Սմբատ այսպիսի հասցէով . “Աբրահի Տեառն Աիւրինի Աբաց կաթողիկոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց աթոռակցաց ձերոց եւ իշխանաց աշխարհիդ Ասներսեհի եւ ամենայն լուաց, ի Սմբատայ Գուրկան մարզպանէ եւ տերանց զինուորէ եւ ի Գիգայ Գաշտկարանէ, եւ ի Արդապետէ Հայոց Շարսաղարէ (= Աթանէս Քերդող) եւ յայլոց ազատ որերոյ խոնարհութեամբ եւ սիրով ողջոյն” (էջ 168—169) : Թղթիս բովանդակութիւնն յընդհանուրն նման է Աբրահամու թղթին բովանդակութեան : Ար յիշեցընէ Սմբատ եւս առ Բարզենաւ գումարուած ժողովն, կը պատմէ արքայից արքայի հրամանաւ իւր Հայաստան գալը, կաթողիկոսի ընտրութիւնն, եւ մեղմով կը մօտենայ բուն խնդրոյն . “բայց է ինչ լուր, որ յ-ըն-ը-ն-ի-ն-ցս լուայ եւ սակաւ ինչ հաւատացի .” կը

¹ “Զի է ինչ, որ շաւաստի իսկ թուեցաւ մեզ, զի ընդ օտար թագաւորութիւն՝ արքայից արքայի ծառայից սիրոյ միաբանութիւն առնել եւ զընական հաղորդակեցս որոշել կարի իսկ գժուարին է”, էջ 165 :

² Ո-ի-ր. 92—93 :

չեշտէ Յուրտաւայ եպիսկոպոսի կրած անցքը, Ս. Շուշանկան պաշտաման խնդիրը եւն: Պէտք է իք, կը գրէ Մարգպանը, դուք ընողն պատուհասել, «թող թէ ձեզ առնել զայդ, որ կարի անհնարին եւ շար է:» Կամէաք, կը շարունակէ Սմբատ, եպիսկոպոսունս հանդերձ «եւրոպոստ արձակել, շէրէն» գիտել զշարութիւն հերձուածոց, որ զձեզ ի վերայ հասուցանէին, բայց ապա առ ժամաբաւական համարեցաք ի ձեռն ազատ արանցդ նախ թղթով զկամս ձեր գիտել» (էջ 169): Վերջին տողերս, ուր Աբրահամու թղթին գրչի հետքերն ակնյայտնի են, Աբթանիսի ձգտման ամենապայծառ թարգմաններն են: Աբթանէս հոս բաց ի «եւրոպոստ» բառէն յակննէ ալ յիշատակուած էր: Զարմանալի է միայն որ երկու թղթոցս մէջ ալ չ'ըլլար որ եւ իցէ յիշատակութիւն Աբթանիսի առ Աիւրիոն թղթին. գիտմամբ արդեօք:

Թղթերս կը հասնին Աիւրիոնի ձեռքը ապահովապէս ի Մծխիթա, ուր կը գտնուէր այս միջոցին (համտ. էջ 166). եւ նա կը պատասխանէ «մեծ հանդարտութեամբ եւ զգուշութեամբ, իրեն յատուկ հատու ատտիկեան ոճով»:

Առաջին թղթով մի առ մի կը լուծէ Աբրահամու յուզած շորս խնդիրները: Խուժկաց եւ Մովսէս եպիսկոպոսի մասին ըսածներն տեսանք արդէն. գալով այն կէտին, «որ վասն հաւատոց եւ ժողովոյն եւ տուժարին գրեալ էր» Աբրահամ, փախտական պատասխան կու տայ, ուզելով ըսել թէ խնդիր աւելորդ է այս մասին, այլ «զհաւատ զերուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք» (էջ 167): Այս սակայն Աբրահամու համար շատ անգոհացուցիչ էր, որ իւր թղթին մէջ ամենակական շեշտն ասոր վրայ դրած էր, եւ գրեթէ միմիայն զայս նպատակած էր: Սուրբ Շուշանկան պաշտաման նկատմամբ կ'ըսէ թէ

ինքն ոչ թէ հայերէն կատարելն խափանած է, այլ որովհետեւ ի Յուրտաւ բազմաթիւ վրացիներ ալ կը գտնուին եւ ասոնց անիմանալի էր հայերէն կատարուած եւ ամէնէն սիրուած այս պաշտօնը, ի շահ հոգեւոր ասոնց նոյնն վրացերէն ալ թարգմանած է եւ հրամայած, որ թէ հայերէն եւ թէ վրացերէն կատարուի. ապացոյց ասոր, տեղւոյն նոր կարգուած եպիսկոպոսն երկու լեզուներուն ալ ծանօթ է¹։ Կիւրիոն աւելի լրջօրէն կը ծանրանայ Աբրահամու այն տարակուսանաց վրայ, թէ ինչպէս խոստովու հպատակ եւ մի եւ նոյն ժամանակ Փոկասու հաւատակից կարելի է ըլլալ ասանց աս արքայից արքայ հաւատարմութեան դրժելու։ Ծանրակշիռ էր խնդրոյս լուծումն, ըստ որում քաղաքական հարց շօշափելով՝ շփոթ ժամանակին իբրեւ ամբաստանութիւն կարելի էր լսուիլ նաեւ բարձրագոյն Գուռը։ Առ այս կը պատասխանէ համառօտիւ, բայց շատ ճշգուծեամբ². Մեր եւ ձեր հայրերն ալ ար-

¹ «Իւ որ գրեալ էր թէ... եւ զպաշտօնն հայերէն ի բաց փոխեալ է. մեր զպաշտօնն չէ փոխեալ, բայց զի որ եպիսկոպոսն եղև. վրացի ուսումն գիտէ եւ հայ նոյնպէս, եւ երկոքումբ դպրութեամբք պաշտօնն կատարէր, էջ 166:

² Ա. խասանէս (էջ 98—98) հոս Կիւրիոնի վարմանց մէջ մասնաւոր քաղաքականութիւն մը կը նշմարէ. «Արդ բաժանեալ Կիւրիոնի զկամս իւր յերկուս թեւակոխէր յայն կողմն Հոռոմոց՝ շուք դնելով եւ շնորհուկս առնելով Մուրկայ Կայսեր (!), եւ նոժաւ պարծի ասելով. Մեր, ասէր, զԿայսեր ընկալաք զհաւատ եւ ունիմք... եւ դարձեալ ասէր. Կոստանդնուպոլիս սրբոյն Յոհաննու աթոռ է եւ տուն կայսեր. եւ մեր զոր ի նմա հաւատ քարոզի՝ զայն պաշտեմք. եւ դարձեալ եթէ Ետու թարգմանել եւ բերել զգիր շորից ժողովոցն, որով Հոռոմք վարին, եւ մեր զայն ունիմք հաւատ (= ԱՐԲՏ. 568). եւ Աստուած զկայսր կեցուցէ (Ա-ԻԳ. Ե-ԻԼ-Մ-Ն Է Վ-ԲԷՆ)։ Իսկ ապա թեկն ածէ յայս կողմն Պարսից, զի եւ նոցա աշխարհն ընդերկուացեալ էր ի Պարսից կողմն եւ ի Հոռոմոց. եւ նա ի կասկածի եղևալ յարքայից արքայէ՝ թէ զի մի՞ գուցէ խնդիր

քայից արքայի ծառաներն էին, այսու հանգերձ
 «զհաւատն զԵրուսաղէմի ունէին, եւ մեք եւ զուր
 նոյնպէս», այժմ ալ թէպէտ եւ արքայից արքայի
 ծառաներն ենք, բայց զհաւատ զԵրուսաղէմի ու-
 նիմք եւ կայցուք: Բայց ասկից միթէ արքայից ար-
 քան նաեւ Հռոմոց աշխարհին տէրը չէ. ինչպէս
 որ ալ տիրեց այն աշխարհին, եւ ձեր ըսածը ուղիղ
 չէ, իբր թէ առանձին առանձին թագաւորութիւն-
 ներ են» (էջ 167): — Հուսկ յետոյ խօսքը կը վեր-
 ջացրնէ. «եւ որ գրած էիք, թէ 'Ա'ուզէինք եպիս-
 կոպոսներ խաւրել, որպէս զի գային եւ սորվեցը-
 նէին», եթէ կ'ուզէք, խաւրեցէք, Բող Գն, «բղե-
 ղէ --բղեցընէն է --բղն. ես կը փափաքէի գալ եւ
 ձեր սուրբ եկեղեցիներու մէջ աղօթել եւ ձեզմէ
 օրհնուիլ, կամ իմ աշակերտներս խաւրել, որ ձեր
 սրբութեան ողջոյնը մեզի բերէին, բայց վասն ժա-
 մանակիս եւ աշխարհիս կարեաց խափանեցաք. ա-
 սոր նշանակութիւն մի տաք!»: Ար ինչդէ թղթին
 պատասխանը:

Նման օճով է, քիչ մ'աւելի ընտանեկան,
 Սմբատայ թղթին պատասխանը (էջ 170—71):
 Մարգարանի այն ակնարկութեան, թէ ի Աիրս հեր-
 ձուածողներու համակրութիւն ցոյց կը տրուի, կը
 պատասխանէ փախստական ճամբով, խօսքերուն այլ
 իմաստ տալով, իբր թէ ակնարկուած ըլլային հոն
 յամս 599—605 ի Աիրս յուզուած քաղաքական
 եւ կրօնական խռովութիւնք. Աստուծով, կ'ըսէ,
 դադրեցաւ այն ամէնը: Ապա կը դարձնէ խօսքերը

առնիցէ իմաց իրացս ի սաղրելոյ Սմբատայ Արկան Մարգ-
 արանի, . . . արդ յաղագս այսպիսի կասկածի կայր Աիրուն
 յայն կողմն պարծէր . . . յայս կողմն երկնէր թէ խնդիր
 լինի յարքայէն հաւատոյն ի յազգմանէ ազատացն Հայոց .
 . . եւ շոքմագ բանիք եւ ազերսանօք կեանս ինչդէր կայ-
 սեր եւ փառս հայցէր արքայի սնոսի իմացմամբ»:

Ի Գիւրթ Թշ. 167. յօր. «Է Բնէ մի ունիք», սրբագրե-
 լու է անլուչտ «Է Բնէ մի ունիք»:

Մովսէս եպիսկոպոսի եւ ինքնին Սմբատի մասին, որոնց վրայ ճառեցինք արդէն վերագոյն: Ասկէ կը տեսնուի թէ Վիւրիոն ծանօթ էր Սմբատայ՝ եւ անոր ծնողաց հետ յառաջուրնէ եւ պարզեւած է Սմբատայ հօր եւ մօր համար Մծխիթայի սուրբ Խաչէն նշխարներ: Վիւրիոն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հօս ալ պահպանած է միշտ իրեն ընտելական հանգարտութիւնն եւ քաղցրութիւնը:

Աբրահամ, Սմբատ, Արթանէս եւ Մովսէս ի Գուին կը գտնուէին համախմբուած, երբ հասան Վիւրիոնի կրկին թղթերս ի Հայս Թղթերուս ընթերցումը դոյզն յոյզեր չպատճառեցին: Սմբատ իրեն ուղղուած տողերն համակ «սուտ» գտաւ. որ անխուսափելի ալ էր, եթէ մտածենք վայրկեան մը, թէ իրաց անտեղեակ Մարդպանը նախապաշարուած էր երեքպատիկ ազդեցութեան ներքեւ: Նկատելով նաեւ առ Վաթողիկոսն գրուած թղթին մէջ համարձակ եւ յանդուգն ընթացք մը Վիւրիոնի կողմանէ, կը սրամտի, կը յանձնէ Վաթողիկոսին փորձել գեռ երկիցս եւ երկցս թղթերով Վիւրիոնի միտքն շրջել: Իսկ եթէ տակաւին կը յամառի մտաց

1 Աւխտանէս (Բ. 130) կը գրէ. «Պատմի եւ այս յաղագս Վիւրիոնի, եթէ գինի մահուանն Մովսիսի Հայոց Վաթողիկոսի՝ եւ նախ քան գառաջնորդելն Աբրահամու զաթուռն՝ եկեալ Վիւրիոնի առ Սմբատ Արկան Մարդպան խարանօք իմն եւ խորամանկութեամբ խնդրել ինչ ի նմանէ թուղթ յաշխարհն Արաց, զի մի հաւանեացին խուժկին այնմիկ Նեստորականի եւ համախորհաց նորա, եւ մի բաժանեացին ի միարանութենէ Հայոց, եւ այն ինէր լի նենգութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ ի շքմեզս երեւեցուցեալ, զոր եւ զոյն յիչէ Սմբատ ի թղթի անդ իւրում՝ որ առ Մովսէս եպիսկոպոսն Յուրտաւայ, զի յանձն շէր վստահ Վիւրիոն, զհարզ կայր արդիւք եւ զմեզ յորդորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհն, եւ զինքն ինքեամբ յանդիմանէր,»¹ Սմբատայ առ մեզ հասած թղթին մէջ սակայն չկայ նման ակնարկութիւն մը:

մէջ, իրաց արդիւնքը թղթով մը իրեն իմացնել
կը խնդրէ, որովհետեւ ինքը ստիպուած էր փու-
թով յարքունիս ճեպել:

Վ'աննայ կաթողիկոսն, եւ կը ձեռնարկէ գրել
երկրորդ թուղթ մ'ալ (608, Զատիէն յառաջ):
Այս անգամ իրաց աւելի հասու էր քան յառա-
ջագոյն, շատ բանի խելամտելով ինքնին Մովսիսի
բերնէն, եւ ծանօթ ըլլալով նաեւ Վիւրիոնի տրա-
մադրութեան, աւելի զգօնութեամբ կ'առնու քայ-
լերը: Ար յայտնէ նախ իւր շնորհակալութիւնը
Վիւրիոնի մաղթանացը, փոխարէն շնորհահատոյցը
զՏէր ընելով, ապա կը շօշափէ բուն խնդիրն այս-
պիսի շեշտով մը. «Իսկ զոր բնդդէմ եւ հակառակս
գրեցէք, ծանեաք եւ զայս, արդ մեք զհակառա-
կութեան պատասխանիս եւ զվիճաբանութիւն
թողցուք... փութասցուք ի սէր եւ ի հաւատ հայ-
րենի միաւորութեան... ոչ խնդրեմք միայն զանձին
օգուտ, այլ զբազմաց, զի ապրեացին»: Այսպէս
պարզելով իւր թղթակցութեան բնաբանը, կ'ան-
ցնի համոզել զՎիւրիոն, թէ մոլորութիւն է այժմ
հետեւիլն Երուսաղէմի հաւատքին. Այո՛, կ'ըսէ
Աբրահամ, յառաջագոյն մեր եւ ձեր հարք Երու-
սաղէմի հաւատքն ունէին, երբ ուղղափառ հա-
ւատքն կը հնչուէր Սիոնէն, բայց ապա Յորնաղ
տեղւոյն հայրապետը՝ քարոզելով Քաղկեդոնի ժո-
ղովոյն վարդապետութիւնը, թիւրեց զամէնքը:
Քաջ քննեցէք եւ տեսէք, զի դուք եւ այլք հան-
դերձ բնակչօք սուրբ Քաղաքին փոխեցայք յայն-
մանէ եւ ոչ ունիք գնոյն: Ար յիշեցընէ դարձեալ
Հայոց եւ Աբաց հին միաբանութիւնը: Իսկ Մովսէս
եպիսկոպոսի խնդիրն ի մէջ բերելով կը ջանայ ջա-
տադովել զանիկա, եւ կը խնդրէ. «ապա թէ է ինչ
երկբայութիւն ի միտս ձեր վասն սորա միայն բան
միաւորութեան յաղագս սուրբ հաւատոյն, գրեա
առ իս»: Աբրահամ լաւ համոզուած էր, որ հա-
րուածն այնպէս մեծ է եւ դժուարաբուժելի, որ

անօգուտ են թղթակցութիւնք, անոր համար կը
 Զանար միշտ ի ձեռն ժողովոյ ի գլուխ հանել, զոր
 կը թելագրէր անդադար Վրթանէս վստահ իւր
 կորովոյն վրայ դէմ յանդիման ի պայքար մտնելու
 Վիւրիոնի հետ: Առ այս կը գրէ Աբրահամ այս ան-
 դամ ալ. «Ընդ նմին պատմեա ինձ վասն տեղւոյ ի քո
 սահմանի կամ ի մեր, որ յետ սրբոյ Զատկին զմի-
 մեանս տեսանեմք. եւ եթէ առ սմա ինչ թիւրու-
 թիւն գտանի, թող զի աշխարհաւ յանդիմանի եւ
 մեք անխռով պահիմք» (էջ 177):

Վիւրիոնի պատասխանն (էջ 178—79) երկրորդ
 թղթիս յեականնս նոյն է առաջին թղթոյն հոգւոյն
 հետ. անդրդուելի իւր սկզբանց մէջ կը փախչի միշտ
 նորանոր խնդիրներէ հաւատոց շուրջն, եւ կը Զանայ
 օր յառաջ վերջ տալ խնդրոց: «Եթէ միաբանու-
 թիւն եւ սէր կ'ուղէք պահել եւ խաղաղութեամբ
 ապրիլ մեզի հետ, ինչպէս որ մեր եւ ձեր հայրերն
 ապրեցան, ասոր մասին «մեք պատրաստ եմք խոր-
 հել, աւելի աշխատ մի լինիք. եւ յաղագս այդորիկ
 այլ մի գրէք առ մեզ»: Իսկ ժողովքի կամ բա-
 նակցութեան նկատմամբ ժխտական պատասխան
 կու տայ. «Զի ապա ինձ ընդ Հայս, բայց թէ ճա-
 նապարհաւ հասանէ անցանել երբեք, թէ Աստուած
 արժանի առնէ երթալ երկրպագել սուրբ տեղեացն
 Երուսաղէմի, թէ ոչ այլ ինչ գործ չկայ. եւ որ
 վասն ինձ եւ ձեզ ի տեղի գալոյն գրեալ էր. ինձ
 ձեր տեսութիւն կարիպիտի, բայց վասն ժամանա-
 կիս անպարապ եմք. անմեղադիր լերուք» (էջ 179):

Այսպէս Վիւրիոն թէպէտ ամենայն կերպով
 կ'աշխատէր վերջ տալ այս ձանձրանալի վէճին, սա-
 կայն անհնարին կ'ըլլայ: Աբրահամ Սմբատէն պա-
 տուէր ունէր երկիցս եւ երէց- գրել, միանգամայն
 զՄովսէս եւ զՎրթանէս իրեն խթան եւ գրգռիչ
 ունէր: Գրեց երրորդ թուղթն ալ. թուղթ մը ար-
 գարեւ «ձանձրանալի»¹, երկար ըստ արտաքնոյն,

¹ Brosset, Addit. et Eclers. p. 113—14.

բայց գոյզն բովանդակութեամբը (էջ 180—84):
 «Չինչ առնեմք, կը գոչէ Աբրահամ, ով պատուա-
 կան եղբայր, զաստուածային պատուիրանացն զձայն,
 որ միշտ բողբէ մեզ, թէ զգոյշ կացէք Տօտիդ...
 եւ մեք ի ծուլութիւն հատեալ եմք եւ մեղկք եւ
 ծոյլք լինիմք... այս երբորդ թուղթ գրեցաւ ի
 մէնջ առ ձեր սրբութիւնդ, զի... յերկուց եւ յե-
 րից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան, Իբրեւ
 թէ նորագարծի ուղղուած ըլլայ թուղթն, կը գրուի
 հաւատոյ հանգանակ մը, կը նորոգուին Քաղկեդոնի
 ժողովն եւ Նեոնի Տումարը: Այս ամէնուն վըայ
 իբրեւ ամէնէն զօրեղագոյն միջոց ի մէջ կը բերուի
 Քարգէնի ժամանակ Հայոց, Աբայ եւ Աղուանից մէջ
 հաստատուած հաւատոյ միութեան թղթին — զոր
 կ'անուանեն քիչ պայմանի — այն մասն, ուր ստորա-
 գրած են Աբայ կաթողիկոս Գաբրիէլին հետ բազ-
 մութիւն մը վիր եպիսկոպոսաց, համաձայն յոյն
 Օրինակին, հայերէնը Գունոյ 572ի ապստամբու-
 թեան ժամանակ կորսուած ըլլալուն պատճառաւ:
 Ա՛ւարտի թուղթս այսպէս. «Արդ ինձ այս անգամ
 յաղագս անիծեալ ժողովոյ եւ պիղծ Տումարին,
 թէ որպէս բնգունիք ճշմարտութեամբ եւ հաւաստի
 պատասխանի արարէք. եւ թէ Աստուած կամի եւ
 բան միաւորութեան գրէք, թող ժամագրես ինձ
 եւ քեզ ի մի տեղի գալ, եւ Աստուծով լինի խա-
 ղազութիւն, թէ Աստուած կամի»: Ուխտանէս
 (Բ. 87) առ այս կը յաւելու. «Եւ զայլն յեպիսկո-
 պոսէզ տեղեկանայք ի Պետրոսէ, Ինչպէս կը տես-
 նուի այժմ բանակցութիւնը միայն երկու կաթո-
 ղիկոսաց մէջ կը բաղձացուի:

Ահրիոն թէպէտ իւր Բ. թղթին մէջ այս
 նկատմամբ արգէն փակած էր ամէն հաշիւ — «յա-
 ղագս այդորիկ այլ մի գրէք առ մեզ», սակայն այս
 անգամ ալ չզլացաւ տալ իւր վերջին պատասխանը,
 որ կրնար բարեբեր արգիւնք ալ ունենալ: «Չեր
 երբորդ թղթոյն փոխարէն՝ ահաւասիկ այս եւ ի

մէնջ երրորդ թուղթ գրեցաւ¹։ Աիւրիոն վերջին խօսքը պիտի ըսէր, անոր համար առանց որ եւ իցէ ակնառութեան կը պարզէր իւր պապային բռնելիք ընթացքը, նորէն իրեն յատուկ կարուկ եւ խաղաղական լեզուով։ Եթէ տեղիս տեղիս քիչ մը խիստ թուի ո՞՞ն, այն տեղերն խնդրոյն ծանրակշռութեան տեսակէտիւ նայելու է. կրօնական-գաւառաբանական փափուկ կէտ մ'էր շօշափուածն, որուն այսպէս կամ այնպէս կարելի չէր տեղի տալ, բայց միայն ի վերջոյ լուսութիւնը յարգելով։ Այսպիսի խոհեմութիւն ունէր Աիւրիոն իրեն առաջնորդ։ — Երկու գլխաւոր կէտ կը շօշափէ Աիւրիոն. նախ իւր տեղագոհութիւնը կը յայտնէ Հայոց Աթոռիկոսի անպատեհ վարմանց հանդէպ. Գուք, կը գրէ, մեզի հետ այնպէս կը խօսիք իբրեւ թէ «առ նորատունկս եւ նորահաւատս» ըլլան խօսքերնիդ, եւ չէք գրեր այնպէս, ինչպէս վայել է գրել «առ պատուականս եւ առ միշտ ուղղափառս»։ Մինչդեռ մենք «այսօր ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ քան զամենայն երկիր յառաջադէմ եմք եւ ուղղափառ, թող թէ քան զսակաւ ոմանս»։ Ինձ կը գրէք, կ'ըսէ, թէ երկու ազգացս — Հայոց եւ Արաց մէջ երկպառակութիւն կը ձգեմ. ասոր պատճառն դուք էք եւ ոչ ես։ «Ես զսահման հաշտութեան պինդ պահեմ» կը գոչէ Արաց Աթոռիկոսը։ Մինչեւ Չեր (Արբահամու) կաթողիկոսանայլ, կ'ըսէ, Չեր եւ մեր հաւատքը մի էր, «եւ հաւատ զամենայն յերուսաղէմէ ունէաք եւ ունիմք»²։ Եթէ այսուհետեւ մի չէ հաւատքն, քայքայողն դուք էք³։ — Երկրորդ իւր անբաւականութիւնը կը յայտնէ Մովսիսի մասին։

¹ Գէրգ թղ. 185-188. ուր մասամբ միայն պահուած է, Չեռապրին մէջ սկզբէն թուղթ ինկած ըլլալով։ Պակասն հրատարակուած է Արարողի մէջ 1902, էջ 566-569 Ուխտանէս (Բ. 87-88) հազիւ էջ մը ներս առած է։

“Գուք, կ'ըսէ, զՄովսէս իբրեւ բարեգործ մէկը ընդունեցաք, մինչդեռ դա ինձմէ եւ եպիսկոպոսներէս ընդ բանիւ եղած էր — “կապեցաք հաւատով — այս եկեղեցական իրաւանց հակառակ է. այլ եւս այդ անձին դատի նկատմամբ խնդիր չեմ ուղեր լսել: Եթէ խուժկաց մասին դեռ կասկածի մէջ էք, անոնք մերժուած են բոլորովին”։ Ասկէ վերջը կը տողէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքերս. “Արդ եթէ ունիս ընդ իս սէր կամաւորութեամբ, թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրտսերութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ՝ յայսմ հետէ յառաջ զոր գրէք թուղթ առ իս, թէպէտ ողջունի, թէպէտ վասն այլ ինչ պիտոյից, որ սիրով մասամբ է, ընդունիմ, բայց վասն այսր դատաստանի առ իս աւելի ինչ մի գրեր, եւ մի աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս”։ — Այսպէս վիճաբանութեան իւր կողմանէ վերջ տալով, կը դիմէ Աբրահամու այն խնդրանաց, թէ “յաղագս անիծեալ ժողովոյն... թէ որպէս ընդունիք... գրեցէք”։ Կիւրիոն իւր գաւանդութիւնն լիով պարզելու եւ միանգամայն Աբրահամու մտքէն ամէն նախապաշարմունք Ս. Ժողովոյն վարդապետութեան մասին ի բաց քեցելու նպատակաւ նախ համառօտիւ կը բացատրէ երեք Ս. Սիւնհոգոսաց հաստատած վարդապետութիւնն, եւ ապա քաղկեդոնի ժողովոյնը, իբրեւ ըստ ամենայնի նոյն առաջին երեքիններու հետ։

Իւր թղթին այս մասը, զոր ինքը “չորից ժողովոց գիրք” կը կոչէ, ինչպէս կը ծանուցանէ, Երուսաղէմ² թարգմանեւ եւ բերել տուած է։ “Եթէ մեր

1 Անք. էջ 567-68: Ուխտ. 87-88 կը կցէ խօսքերուս յաւելուած մը, զոր վերցուցած է Կիւրիոնի Բ. թղթթէն (էջ 179):

2 Ձ-Նի-ն՝ Պատմ. Հայոց. Բ. 301, եւ ասկէ Հ. Գ. Ձ-ՐԷ՝ Պատմ. հայկ. հին դար. 417, կը գրեն, “Ետ բերել ի

Հաւատաբար բնէն կ'ուզես, կը գրէ Կիւրիոն, ահաւասիկ քեզ մեր դաւանութիւնը, որով Հոռոմք վարին եւ ի Ս. Անաստասիայ եւ ի Ս. Սիոն քարոզի»¹ Առ այս կը յաւելու. «Եւ թէ կամի ոք եւ եթէ ոչ կամի, Հաւատաբ մեր այս է՝»¹ Ի վերջ թղթոյն կը յորդորէ զԱրքահայր Ընդունիլ այս դաւանութիւնն եւ ճշմարտութիւնը, որ իւր մէջ կենարար վարդապետութիւնը կը բովանդակէ. աւելորդ չէ հոս լսել այս մասը, որով Կիւրիոն կը գնէ վերջակէտն խնդրոյս առջեւ Արաց եկեղեցւոյն կողմանէ. «Արդ զայս գրեցաք վասն սիրոյ զի արդար եւ զճշմարիտ Հաւատն պահիցէք եւ կեանս ունիցիք: Գիտիցէք զի անձամբ ինչ զայս ոչ գրեցաք, այլ յիւրաքանչիւր ժողովոցն գրոց, եւ հաւատս ողորմութեամբն Աստուծոյ ի մեզ է. կնքեցաւ. եւ զայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ճշմարտութեամբ, եւ ոչ եթէ սակաւ քննութեամբ, այլ մեծապէս աշխատեցաք եւ ծանեաք, զի այս է ճշմարիտ Հաւատ: Եւ զուք ճշմարտութեամբ հաւատացէք զարդար հաւատս զայս, եւ մի գեղեւելով եւ անդր անկանիցիք. գիտացէք զի իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ համարս տալոց եմք դատաւորին յաւուրն մեծի» (Գ.՚Բ. Թ.Ղ. 188):

Այս կ'ըլլայ Կիւրիոնի վերջին եւ վճռական խօսքն եւ կը լռէ — յամի 608 (Ապրիլ-Արգոստոս?):

Կ.Պոլսոյ վկայութեամբ բազմաց զուրն պատմութիւն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) եւ զկանոնս նորա, եւ զուղիղ թարգմանութիւն թղթոյ Ս. Լեւոնի, եւ այն կաթողիկոսութեան առաջին օրերը: Բայց ո՞ր խօսքերու վրայ հիմնուած կը հետեւցընէ զայս ջամէանս: Կիւրիոնի վերջին թղթիս մէջ գրածէն պարզ կը տեսնուի թէ Երուսաղէմէ բերել տուած է. Երուսաղէմէ, ուր կը գտնուէին Ս. Անաստասիայ (Ս. Յարութիւն) եւ Ս. Սիոն եկեղեցիք: Ս. Անաստասիայ պրեցաւ այս 614ին Երուսաղէմի առման ժամանակ ի Պարսից:

¹ ԱՐՐՏ. 568:

Գ Լ Ի Խ Խ Ժ Ե .

Բ-ժ-ն-ն-ճ Է-յ-ց Է Վ-ը-ց :

Վրաց կաթողիկոսին վերջին վճռական պատասխանը, որով աշխարհաճամարձակ ազատագէժ կը դաւանէր իւր եւ իւր ժողովրդեան կրօնական համոզումը, եւ կը յայտարարէր նոյնին մէջ իրենց անսասանութիւնը, կը խռովէ Գունոյ ժողովականները : Արբաճամ այլ եւս յուսաբեկ իրաց լաւագոյն արդիւնքէն, եւ միանգամայն զայրացած կիւրիսնի այս համարձակ յառաջադրութեան վրայ, կը վճռէ խզել քայքայել այն ամէն կապերն եւ յարաբերութիւնքն, որոնք սերտ կը յօդէին երկու աղգացս սրտերն իրարու : Հետեւութիւն մը, զոր վաղ իսկ ակնարկած էր Արթանէս իւր առ Պետրոս « յանձնութեան » թղթին մէջ — « Թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք մեան ի վերայ աշխարհիդ » (էջ 137) :

Այս՝ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցական պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմող վճիռը բացատրած է Արբաճամ իւր « Շըջ-է-յ-է-ն Էնցլիկ (encyclique) մէջ », որ մի եւ նոյն ժամանակ իւր առաջին օրհնութեան կոնդակն է առ Հայաստանեայս : Անգին վաւերագիր մը իրացս համար, ուր պարզուած է ամենայտակ կերպով Արբաճամու զայրոյթը, պատկերացուած է Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց արդէն մէտ ի քայքայումն բլալը, եւ Արբաճամու ձգտումն՝ արժարձել բորբոքել յանձնեղի եղած կրակը : Արբաճամ կը ջանայ ամենայն կերպով մութ ներկայացընել կիւրիսնի ընթացքը, հակառակ հայկական շահերու, զրոգաելու այսու հայ ժողովրդեան անձնասիրութիւնը Վրաց գէժ : Արբաճամու տողերէն կը նկատուի եւ այն, որ նա կիւրիսնի ցայժմ գրածներուն շատ քիչ հաւատ

ընծայած է, եւ իրողութիւնը կը ծանուցանէ անիրագւտ հասարակութեան այնպէս, ինչպէս երբեմն Մովսէս պարզած էր իրեն:

Թուղթս ուղղուած է «Ամենեցուն կացելոց ընդ այսմ (կաթողիկոսական) հովուական իշխանութեամբ, առաջնորդաց եկեղեցւոյ, վանից երիցանց, եւ քահանայից, եւ սարկաւազաց, եւ բնաւ ուխտի եկեղեցւոյ, անապատականաց եւ մենացելոց, ազատաց եւ շինականաց, եւ համաւրէն ժողովրդականաց, արանց եւ կանանց»¹ Ար ծանուցանէ հոս Արքահամ նախ իւր «ոչ կամաւ, կաթողիկոս ընտրուիլը, կը յորդորէ զգոյշ կենալ հերձուածողներէ եւ հաստատուն իրենց հաւատքին վրայ. առ այս ի մէջ կը բերէ նիկիական հաւատոյ հանգանակն, իրրեւ ամփոփումն հիմնական ճշմարտութեանց: Այսպէս ընդհանուր սկզբնաւորութենէ յետոյ ահաւ տակաւ կ'ամփոփուի Արաց հարցին շուրջը:

«Որովհետեւ դեռ քաղցկեղի պէս կը ճարակի (Քաղկեդոնի ժողովոյն) հերձուածի խմորը, կը գրէ Արքահամ, այնպէս որ մինչեւ անգամ գրեթէ մեզի սահմանակից եւ մէկ վարդապետութեամբ լուսաւորուած ազգերու ալ հասաւ, Արաց եւ Աղուանից մասին է խօսքս, . . . մեզմէ յառաջ կաթողիկոսական Աթոռոյս վրայ նստողներն Աղուանից¹, իսկ մենք Արաց՝ Վիւրիոնին, որ կաթողիկոս կը կոչուի, եւ անոր աթոռակիցներուն գրեցինք: Ասան զի Վիւրիոն Զուրտաւայ եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը, որ երկու աշխարհացս՝ զմիջնորդութիւնն ունէր, ուղղափառ հաւատքի համար հալածեց. եւ Ս. Շուշանկան կարգաւորած պաշտօնը՝ հակառակ մեզ խրոխտացեալ ի բաց փոփոխեաց, Որուն համար գրեցինք, որ ճշմարիտ հաւատքին

¹ Կ'ակնարկուի Եովհ. Բ. Գարեգինեցւոյ (557-574) Թուղթն առ Աղուանս. Գէրգ. Թշ. էջ 81-84:

դառնան եւ առաքելոց աւանդութեան մէջ հաստատուն կենան, որ մեր վարդապետներուն ձեռօք արուեցաւ անոնց. իսկ անոնք ընդդիմացան եւ երկիցս անգամ զհակառակն գրեցին առ մեզ, Վասն զի նոյնք իսկ սուտանուն կացեալ գլուխ Եկեղեցւոյն Վքաց, Արմզդի որդւոյն խոսրովու արքայից արքայի ժամանակ՝ Նեստորական եպիսկոպոս մ'ընդունեցաւ եւ ինք զինք անոր՝ հայհոյող վարդապետութեան, անձնատուր ըրաւ, յառաջունէ ունենալով նաեւ Քաղկեդոնի ախար: Թէպէտ այն Նեստորականը մերժեցին, սակայն մեղաց մրուրը պահեցին, եւ իրենց ամպարչտութիւնը՝ ուժգնագոյն եւս, երրորդ թղթին մէջ ընդունեցանք, ուր պարծանօք կը խորխտար (Վիւրիսն), թէ պիտի չլծողու աղանդը. եւ նոյն իսկ համարձակեցաւ՝ ուսուցանել, զմեզ, որ իրենց ետեւէն թիւրեալ՝ խորխորատին մէջ գահալիժիք: Անոր համար կը հրամայենք որ այն սահմանը, զոր մեր վարդապետները յառաջագոյն ՚ի վերայ Հոռոմին հատին՝, անփոփոխ մինչեւ ցրուն, Վքաց համար ալ արժէ (կացցէ), մինչեւ որ դառնան ճշմարիտ հաւատքի: Այսինքն կը հրամայենք մեր հօտին. ամենեւեմ

1 Սահմանս, զոր Արքահամ «ի վերայ Հոռոմին» կարուած կ'աւանդէ. կէս դար յառաջ՝ Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ Խուժիկ Նեստորականաց վրայ առած Որոշումն է բառացի. հմմտ. Գեղթ Թղթոց, 76-77. «Որոշումն Նեստորականացն ի արդոյ Եկեղեցւոյն, ուղղուած «ի Ներսէսէ Հայոց Պատմիկոսէ, ի Մերչապհոյ Տարաւոյ եւ Մամիկոնենից եպիսկոպոսէ, ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ,», առ «Գրիգոր Մարգարտական եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս» յամի 555-556. խնդրական հատուածն կը սկսի հոս. «Միաբանութեամբ ամենեւեմ հրաման արարաք ճշմարիտ հաւատացելոց ի Գրիգորս, ամենեւեմ մի հաղորդել ընդ նոսա, մի յաղութս, մի ի կերակուրս... (փակագծեալք լրացուած են սակէ): Այս հատուածէն առնուած են նաեւ նշույթները:

մի հաղորդել ընդ նոսա, մի յազաւթս, մի ի կերակուրս, եւ մի յբնակելիս, մի ի բարեկամութիւն, [մի ի խնամութիւն], մի ի դայեկութիւն, մի ազաւթիւք՝ երթալով ի խաչն որ ի Մցխիթայի տեղէաւքն համբաւի, մի ի Մանգղեաց խաչն եւ մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ եւ ամուսնութեամբ ամենեւիմբ հեռանալ. [եւ մի վասն մարմնաւոր իրաց տալ եւ առնուլ ինչ ի նոցանէ], բայց միայն զնել ինչ եւ կամ զնոյ տալ, որպէս Հրէից, Այս հրամանը նաեւ Աղուանից համար անշարժ կացցէ, որպէս զի պատկառելով դառնան մուր ճամբէն:

Այս հրամանին հետողներուն կը սպառնայ նաեւ խիստ պատիժներ. «ապա թէ անխրատաբար վարեացի ոք հաղորդելով ընդ նոսա եւ կամակից լիցին պղծութեան հաւատոց նոցա, այնպիսիքն նզովեսցին հոգևով, նզովեսցին մարմնով եւ ամենայն կենցաղով իւրեանց, եւ որոշեսցին ի սրբոյ եկեղեցւոյ Աստուծոյ. եւ եղիցին խաւարարնակք եւ յաւիտենից հրոյն կերակուր, իսկ եթէ ոք ամբարտաւանեսցէ արհամարելով զնզովիւքս, գիտացէ այնպիսին զի յետ հոգեւոր պատուհասի, եւ զմարմնաւորս պատրաստեմք ի վերայ ածել» (էջ 193—95):

Ծայրայեղ եւ ահաւոր նզովներ, որոնք երբեմն տրուած էին Հայոց հաղորդակցութիւնն խզելու համար պիղծ խուժիկ Նեստորականաց վտանգալից հասարակութենէն, այժմ կը գործածուին կտրելու Հայոց յարաբերութիւնքն քրիստոնէայ եւ հաւատակից վրացիներու հետ, անխորհուրդ կրքի մը յուզման արդեամբք: Այս կրքոտ վարմունքը մասամբ լաւ նկատած է եւ Մ. Իմին, որ իրաց բովանդակ անյաջողութիւնը կը վերագրէ Աբրահամու անխոհեմութեան եւ անքաղաքագիտութեան: Ապահովապէս, կ'ըսէ Իմին, այսպիսի ելք պիտի չունենային իրք, եթէ կաթո-

ղիկոսական գաՏուէն վրայ բազմեր տակաւին Մովսէս, զգոյշ, խոՏեմ եւ շրջաՏայեաց կաթողիկոսը¹ :

* * *

ՅովՏաննէս Պատմաբան, եւ իրեն Տեաեւելով Ասողիկ (էջ 86), Վարդան (էջ 60), Ստեփանոս Օրպէլեան (էջ 332) եւ այլք շափազանց ստուարացնելու Տամար իրողութիւնը, բաժանումս ժողովով մը վճռուած կը պատմեն, որ սակայն զուրկ է ամէն Տիմէ եւ Տակառակ ԱրրաՏամու Շրջագայական թղթի իմաստին: ԱրրաՏամ կը դրէր իւր թուղթը ժամանակ մը, երբ պատաղած էր Ս. Գրիգորի շինութեամբ (էջ 191) եւ չունէր պարապ ժողովի նստելու. եւ դարձեալ թուղթը դրած է միայն ի դիմաց իւր եւ ոչ ի դիմաց ժողովոյ: ԱրովՏեաեւ Յ. Պատմաբանի խօսքերը յետագայից վրայ մեծապէս ազգած են եւ աղբիւր ծառայած, Տոս այս մասին գրածներն ամբողջութեամբ ի մէջ կը բերենք. «Եւ այնուՏեաեւ բաղում եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի Տայրապետին ԱրրաՏամու ի Գուին քաղաքի Տրամանաւ քաջին Սմբատայ եւ այլոց եւս նախարարացն՝ աստուածամերձ եւ ամբիժ այցելութեամբ ուշ եղեալ աստուածային Գրոց, եւ ստուգազետ իմացուածիւ ծանուցեալ զուղիղ դաւանութիւն սուրբ Տարցն՝ նղովեցին զԱիւրիոն զպառակտիչն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ դամենայն Տնազանդեալս եւ զՏամախոՏս շար Տերեսիութեանն. եւ անէծս ցաւազին ուղղափառ դաւանողաց մերոյ նաՏանդիս ի վերայ եզին ոչ բնաւին իսկ բնդ նոսա միաբանիլ, որք զկնի Աիւրիոնի շարափառի շեղեցան, եւ ոչ Տաղորդակից նոցա լինել եւ ոչ ի տուրեւառիկ վաճառս բնդ նոսա բերիլ. եւն (էջ 42):

¹ Ս. Էջն. անդ. 156:

Վերջին տողերէս ակներեւ կը տեսնուի թէ Յովհաննու ձեռքն ալ աղբիւր Աբրահամու «Շրջագայական թուղթն» ծառայած է եւ ոչ այլ ինչ: Յովհաննէս, ինչպէս կ'երեւայ, Գունոյ 607ի ընտրութեան ժողովն միանգամայն Վրաց բաժանման համար գումարուած համարած է — «հրամանաւ Սմբատայ», իյնալով այսու հակաժամանակագրութեան մէջ. վասն զի 608/9ին երբ կը գրէր Աբրահամ յիշեալ թուղթը, Սմբատ ի Վրկանս կը գտնուէր եւ ոչ ի Հայս: Ստեփանոս Օրպէլեան մինչեւ անգամ ժողովոյն ներկայ կը դնէ Սիւնեաց եպիսկոպոսն Գրիստափոր:

Անագանագոյն դարուց հեղինակներու քով աւելի անհեղեղ զրոյցներու կը պատահինք Վրաց բաժանման մասին: Թ. դարու վերջերր Մաշտոց կաթողիկոս իւր կաթողիկոսանալէն յառաջ (898) առ Գէորգ կաթողիկոս Կառնեցի թղթին մէջ¹, եւ Մ. կաղանկատուացի յառաջ կը բերեն իրացս նկատմամբ Մաքենոցաց Վանահօր Սողոմոնի մէկ գրութենէն այսպիսի տողեր:

«Եւ սակս ինն դասակարգութեան՝ գլխաւոր եկեղեցականք անձնահաճ կամաւ ըստ նպերտ բարուց Հայաստանեայց կարգեն զԱբրահամ պատրիարկ, զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, եւ զՎրացն՝ մետրապոլիտ: Խեռեցաւ² Վրացն, որում կիւրիոն կոչէին՝ եւ հակառակութեան բերէր վճիռ³. Իսկ սուրբ հայրապետն Աբրահամ ասէր լինել յառա-

¹ Հրատ. ԱՐԲՏ, 1902, էջ 751—52: Չեռագիրն ուսկից օրինակուած է, շատ աղճատուած բնագիր մը կը ներկայացընէ. ստորեւ ի մէջ կը բերենք իր խօսքերը համաձայն կաղանկատուացւոյ. տարբերութիւնք կը նշանակուին ծանօթութեանց մէջ:

² Հեռացաւ:

³ Բերէր վճ՝ առ հայրապետն Աբրահամ, ասէր զՎիրս լինել յառաջահաւատ քան զԱղուանս. եւ մեզ ասէ անդ է եպիսկոպոսութիւնդ:

ջաշաւաա քան զՎիրս՝ զԱղուանս, եւ նոցա անկ է եպիսկոպոսապետութիւն: Յայսմ՝ մաքառմանէ եւ ի խնդիր ուղղափառ հաւատոյ՝ դարձան Վիրք եւ եղեն՝ Քաղկեդոնականք²։

Եթէ յիրաւի հոս Ը. դարու առաջին կամ երկրորդ կիսուն ծաղկող Սողոմոն Աւարդապետի³ տողերն ունինք, ժամանակաւ մերձաւորութիւնն ըստ երեւութիւն ծանրակշիռ նշանակութիւն կու

1 Իւ անարգեալ ի նմանէ՝ դարձաւ եւ քաղկեդոնիկ եղեալ ի յունական զօրացն, որ ի ժամանակին յայն զնա զրդեւով երազ երթոց, հայրապետացն ազատ եղեալ խնդրէր զդահերեցութիւն ի վերայ Աղուանից։

2 Պէտք է նշանակել հոս, որ Մ. Վաղանկատուացի ծանօթ է նաեւ Արրաշամու Շրջապայականին, հետեւաբար զիսէ նաեւ թէ բաժանուիմ պատճառեցաւ Արաց Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելուն համար (էջ 214—215)։ — Սողոմոն վարդապետի պատմած այս զրոյցը մանր յառաջ կը բերուի նաեւ Պօղոս Տարօնացիէն Մատենադարանիս թ. 324, թղ. 54բ—56ա Ձեռագրին մէջ, ոչինչ նորութիւն աւելցնելով։

3 Այս տեղ քննութեան կը կարօտի մասնաւորապէս Սողոմոն Աւարդապետի անձնաւորութիւնը։ Ո՞վ է Սողոմոն։ Պատմութենէն մեզի Մաքենոցաց վանահայր երկու Սողոմոն ծանօթ է, ապրած Ը. դարուն։ Նշանաւորագոյնն է առաջինը, որ ըստ Ալիշանի գրած է 701—747ի մէջերը Տօնամակ հաւաքածոյ մը (Հայապատմ. Ը. § 46. հմտ. եւ Ստ. Օրսէլ. 96), եւ իրրեւ համբաւաւոր անձ ներկայ գտնուած է Մանագիւերտի 726ի ժողովոյն մէջ (Հնդ. Ը. 1905, էջ 368)։ Երկրորդն է Սողոմոն Կաթողիկոս (781—792) յաջորդն Յովար կաթողիկոսի, որ ըստ Յովհ. Պատմաբանի (էջ 62) «ի Մաքենոցաց էր,» եւ հմտ. փիլիսոսփայ։ Ասոնցմէ ո՞րն է հեղինակ առաջիկայ հատուածիս։ Մաշտոց եւ Ստ. Օրսէլեան (էջ 73) կը գրեն. «ցուցանէ մեզ զստոյգն Սողոմոն՝ հարանց հայր սուրբ ուխտին Մաքենոցաց, որ եւ հարցեալ ի աէր Սողոմոնէ նոյն Մաքենոցաց առաջնորդէ եւ ի Կաթողիկոսէ Հայոց զպատճառազույս, նա գրով աւանդեաց այսպէս։» Տեղեկութեանս համաձայն արձանագրուող հեղինակ, գրած յետին ծերութեան մէջ։

տայ, Բայց տողերուս ներքին անկապակցութիւնը կը հերքէ ամէն նշանակութիւն, որ եւ կը համապատասխանէ իրականութեան:

Հատ քննութեան կարօտ խնդիր մ'է նախ ինը դասակարգութեան նկատմամբ յարուցուած խնդիրը, որ կը պատմուի հոս եւ հայ յետինդարեան պատմագիրներու քով: Իմ ամէն հարցափորձերս ասոր պատմական ճշմարտութեան մասին ի դերեւ ելան¹: Ամփոփուելով յատկապէս խնդրոյս

1 Եովհաննէս Բիկլարացի իւր մէկ գրութեան մէջ կը գրէ. «Աղէն Հոյոյ Է-Սըոյ, որ Երուսաղէմի մէջ ընդհանրապէս հաստատուեալ էր, որ Պարսից խոսքով արքայէն ի պաշտօն կոչող կը բռնադատուէին, այնպիսի ամբարիշտ հրաման մը չընդունելով՝ իրենք զիրենք իրենց դատաւերոջն ի միասին Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ գրին:», Նոտրագիր տողերու մէջ Յ. Մարտի (Լջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութեանէն. Հնգ. Ա՛. 1906. էջ 40 ծն.) կը նշմարէ ինն դասակարգութեանց խնդրի ակնարկութիւնը. «ասով, կը գրէ Մարտի, Եովհ. Բիկլարացի Բաղձացեալ կերպով մը կ'ուղղէ Մ. Վաղանկատուացոյ (Բ. իը. ուր է ինն դասակարգութեանց խնդիրը). ըստ բաւականի միջին խօսքերը:», Սակայն Բիկլարացւոյ ակնարկութիւնը 572ի ապստամբութեան վրայ է, եւ շատ հարեւանցի ըսուածք է նոտրագիր տողերուս միտքը. եւ ըստ մեզ ոչինչ իւր կը լուսաւորուի դեռ տիրած միութիւնը: — Մտադրութեան արժանի է այս տեսակետով Եովհաննէս Պատմարանի անդրութիւնը, որ այս խնդիրը Մեծին Աստուծոյ հրահրած որդւոյն Աստուծոյ եւ Մեծին Ներսիսի ժամանակ յուզուած կը պատմէ: Ահա իւր խօսքերը (էջ 28-29).

«... Չայսպիսի բարեկարգութեան ձեւ եւ գուր (Ներսիսի) տեսեալ ապա թագաւորին (Արշակայ Բ.) եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զխոստամբեր փարս նորա ճգնողականս, ի մտի եղեալ ընդ այլոց եւս ոմանց եւ զնա եւս նախակարգել ի պատիւ պատրիարքութեան: Քանզի փոքր ինչ յառաջ քան զայս Աստուծոս որդի Մեծին Աստուծոյ հրահրած ի Աստուծոյ ինուպոյն զնշխարս ոսկերացն Եովհաննէս Աւետարանին փոխեալ, եւ յայնմանէ

առարկային վրայ անճշգուծիւնը կրնամ ապացուցանել ամենայն դիւրութեամբ:

1. Ըստ յիշատակագրիս խնդիրս կը յուզուի Արրահամու կաթողիկոսութեան (607—611) օրով յամենայն դէպս յառաջ քան զամն 608/9 երբ տեղի ունեցաւ բաժանումն. արդ տեսանք վերագոյն թէ Արաց կաթողիկոսը կիւրիոն Աբթանիսէն, Արրահամէն եւ Սմբատէն առանց որ եւ իցէ վերապահութեան կը պատուուէր պայծառ յորջորջմամբս «կաթողիկոս», եւ ոչ երբեք պարզ «եպիսկոպոս» կամ «արքեպիսկոպոս» կամ «մետրապոլիտ»: Տակաւին յամի 608/9 իւր «Շքջա-

համարձակութիւն առեալ պատրիարք ի Կոստանդինուպոլիս կացուցանէ: Ապա ըստ նմին յայսմ պատճառի համարձակութիւն եւ Երուսաղէմացւոցն առեալ՝ զիւրեանցն եւս ամոռ հաստատէին ի պատիւ պատրիարզութեան, իրաւունս համարեալ ըստ որում եւ ի նմա գոլ տեսեալ եղև թանին շօր ծնունդ եւ ընդ մարդկան շրջէլ...: Եւ վասն զի ցայնվայր շորք միայն էին ընդ երկրաւ պատրիարգ ըստ շորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին յԱնտիոք, Մարկոսին յԱզիւքսանդրիա, Ղուկայն ի Հռոմ եւ Յովհաննուն յԵփեսոս, ապա յայնմանէ իրակերտութեանց փց բովանդակեալ կային: Ըստ ամին սակի ապա եւ մերն թագաւոր Արշակ եւ նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի պատրիարզութիւն տանս Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս, փաստս իրաւախոհոս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զսորք առաքեալսն մեր՝ զՔարթուղիմէոս եւ զԹագէոս: ... Եւ ապա խորհուրդն զգործն կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարզութեան, որ կայ եւ մեայ պահեալ մինչև ցյաւրտեանս ժամանակաց: Եւ այսպէս ապա նահապետութիւն խորհրդոյ Եկեղեցւոյ եւ ի մերումս աշխարհի լցաւ բովանդակարար՝ ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պատուեալ շէն--որ--որտի--ի--դ--ոցն Ար--ի--Աշ--նից՝ որտի--դի--ի--դ--նք Յե--մի--ն--ի--որ--ի--որտի--ն: Եւ զամնէս ունէր հոս աշաց առջև Սողոմոնի գրուածքն, կարելի չէ հաստատել ցուցմամբք. ինչպէս եւ կարելի չէ մատնանշել Եովհաննու ազբիւրը:

գայական թղթին» մէջ, որով կը խզէր Աբրահամ Աբաց հետ ամէն կապ, կը գործածէր Կիւրիոնի համար. «մեք ի Ախրս առ Կիւրիոնի» որ Ա-Ռո-դէ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն, բացատրութիւնը: Աղուանք սակայն շունէին այդ ժամանակ կաթողիկոս կամ «մտարապոլիտ», ինչպէս կը տեսնուի Աբրահամու առ Մխիթար եպիսկոպոս թղթէն (էջ 196): Հետեւաբար մինչեւ բաժանումը շէրեղած այս նկատմամբ որ եւ իցէ խնդիր կամ տարակոյս:

2. Կիւրիոն նշանակութիւն շէր տար այսպիսի տիտղոսներու, «թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրտսերութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ» ինձմէ վեր կամ վար ըլլաս, կը գրէր 608ին առ Աբրահամ, նշանակութիւն շունի: Ուսկից կարելի է տեսնել թէ տիտղոսէ զրկում կամ նման որ եւ իցէ զրգում պատահած չէ:

3. Աբրահամ իւր Շըջագայականին մէջ շեշտած է բացայայտ, թէ իրենց խնդիրը մի միակ քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ է. — «մեք զհակառակութեան պատասխանիս եւ զվիճարանութիւն թողոյք... փութասցուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաբանութեան»:

Ապա ինչ հիման վրայ այսպիսի զըոյց մը կարկատուած է:

Այս զըոյցն իրարմէ քաղելով յառաջ կը բերեն նաեւ Աւիտանէս (Կաղանկատուացւոյ միջնորդութեամբ. էջ 119—20), Ստեփ. Օրպէլեան (75—76. հիւսելով՝ էջ 72, Աւիտանիսի, Կաղանկատուացւոյ եւ Մաշտոց Կաթողիկոսի խօսքերը) որոնց քով կանգ առնուլ աւելորդ գործ է:

Զբուցիս արդեցութիւնը կրած կ'երեւայ նաեւ Յովհ. Պատմաբան (էջ 41), որ թէեւ յայտնի խօսքերով Աբաց բաժանման բուն պատճառը կրօնական կը համարի, սակայն երկրորդական պատճառ առնթեր կը յիշատակէ եւ փառասիրութիւնը. «Գուն ի վերայ գործէ Աբրահամ, զի

Թերեւս հնար լիցի դարձուցանել զՎիւրիոն եւ զհնազանդեալսն նմա ի մոլորութեան ճանապարհէն, այլ նորա ոչ Թերեւս զճշմարտութիւնն պատուէին քան թէ միայն զզոչաբաղութեան եւ զփառամոլ բարուց բոյսս ի վեր ընջիւղեալ անճոյցանէին:» Բայց թէ այս տեղն Պատմաբանի ճոռոմ՝ ոճին խաղը պէտք է նկատել, այն եւս անհաւանական չէ: Նման Յովհաննու կը գրէ եւ Անանիա Մոկացի (943—967). «Իսկ Վիւրիոն Արաց արքեպիսկոպոսն յաղագս դոյզն պատճառի՝ աղագաւ փառամոլութեան՝ բաժանեալ ի Հայոց՝ խոստովանէր զաղանդն Քաղկեդոնի՝. ուր Անանիա կ'ականարկէ եւ Սողոմոնի գրութիւնը:

Ուխտանէս Արաց բաժանումը Թղթոց Գրքի համաձայն հիւսելէ ետքը, կը կցէ ի վերջ գրոց զրոյց մ'ալ այս մասին, քաղելով յաւանդութենէ ծերոց, զոր համառօտիւ ի մէջ կը բերենք մեք ալ, ի հարկէ, իբրեւ զրոյց, համոզուած լաւ անոր աննշանակ եւ անշահագրգիռ բովանդակութեան. սակայն տեսակէտով մը հետաքրքրական է միշտ, բոս որում կ'ընծայէ մեզ բաւականաչափ պարզութեամբ՝ «Արաց բաժանման, պատմական դէպքին ազդեցութիւնն ապագայ սերնդոց վրայ, եւ ասկէ ժողովրդական վէպի մէջ ստացած երեւոյթները դեռ երկար ժամանակ:

Լսած եմ՝ յաւանդութենէն ծերոց, կը պատմէ Ուխտանէս (Բ. 115), թէ երբ Աբրահամ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, Արաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, — տակաւին «ի պատիւ արքեպիսկոպոսութեան» — այցելութեան եկան, զորոնք՝ մեծաւ պատուով եւ սիրով, կ'ընդունին Աբրահամ: Ճաշի ատեն երբ՝ ժամն գինւոյ, կու գայ, Աբրահամ՝ «առեալ օրհնեաց եւ ետ նախ կաթողիկոսին Աղուանից. իսկ ի միւսում նուագի, յորժամ կամե-

ցաւ տալ Աիւրոնի, նա ոչ կամեցաւ առնուլ, խո-
 ժոռեալ ընդ միտս իւր: Չայս կը նկատէ Արրա-
 Տամ, բայց առ ժամն կը լռէ. ապա կը հարցընէ
 Աիւրիոնին պատճառը, որ կը պատասխանէ. «Զի
 եղև ինձ այս փոքրկանալս ի քէն, քանզի ես աւագ
 եմ քան զնա, եւ մեծ ի տան իմում. եւ այս տանս
 գահերեցութիւնս նախ իմ էր եւ ապա դորա, :
 Արրատամ ի սէր խաղաղութեան կը ջանայ համո-
 զել, թէ ինքը որ եւ իցէ նպատակաւոր ձգտում չէ
 ունեցած, այլ վասն զի ծեր էր Աղուանից կաթո-
 ղիկոսը, ուղած է պատուել: Աիւրիոն զայրացած
 չ'անսար Արրատամ, եւ այսու կը ծագի խռովու-
 թիւն ՚ի մէջ երկոցունց, : Ար թողու սեղանը, դուրս
 կ'ելլէ. եւ ձգուելով վարագոյրն կը փակուի տե-
 սիլը: — Հոս «յաւանդութենէ մանկանց» պատ-
 մուածք կը նշմարեմ եւ ոչ «ծերոց»:

Ախտանէս երեք պատճառ ի մէջ կը բերէ
 վրաց բաժանման. — 1-՞ն պատճառ Քաղկեդոնի
 վարդապետութեան ընդունուիլը: Եւ 2-րդ պատ-
 ճառ ինր դասակարգութեանց խնդիրը: Եւ 3-րդ
 պատճառ ծերոց աւանդութիւնը, զոր տեսանք:
 Չարմանալի է որ Բրոսէ՛ այս երեք պատճառներէն
 ամէնէն հաւանականն եւ «բուն պատճառը» կը
 միտի համարիլ եւ 3-րդը, զոր թարգմանաբար ի մէջ
 ալ կը բերէ: Անպէտ կը համարի՞ք մինք այլ եւս
 զբաղիլ հերքելու Բրոսէի այս հաստատութիւնը:

Ժամանակիս վաւերագիրներու վրայ յեցած
 պարզեցիւք ցայս վայր բաւականութեամբ Բուն
 7-րդն, որ եղաւ առիթ քայքայման երկու ազ-
 զացս զուարթ յարաբերութեանց. այս ինքն էր ոչ
 անկախութեան սէրը, ոչ ալ փառասիրութիւնը,
 այլ մի միայն կրօնական, խղճի ազատութիւնը, որ
 չուզելով (ի կողմանէ Աբաց) որ եւ իցէ բռնութեան
 ենթարկուիլ, թողուց խզուիլ ամէն բարեկամական

կապ եւ յարաբերութիւն: Ջայս լաւ նկատած է եւ Ա. Տէր-Միքէլեան, երբ կը գրէ. «Այդ բաժանումն ոչ թէ իրաւարանական էր, այլ հաւատակցութեան»¹:

Ի վերջոյ կարեւոր է քննել նաեւ «Բաժանման» ժամանակը, որ տոհմային մատենագրաց քով շատ անորոշ է եւ պէսպէս:

Սողոմոն Մաքենոցաց վանահայրը կը համարի պատահած Յուստինիանոսի օրով: Յովհաննէս Պատմաբան անորոշ կը ձգէ: Անանիա Մոկացի (անդ)՝ կաթողիկոսական աթոռոյն երկփեղկելէն յառաջ, սակայն առ Աբրահամաւ: Երկփեղկումն տեղի ունեցաւ յամի 591: Ուխտանէս (էջ 131), կը համարի պատահած Բարդէնի ժողովքէն 87 տարի յետոյ, ուրեմն $508 + 87 = 595$: Յովհաննէս Սարկաւազ՝ Հայոց 73 թուին (= 624)²: Սամ. Անեցի (էջ 75) 557 փրկչական թուին եւ Հայոց Գ (555(7)): Մխ. Այրիվանեցին (էջ 65) հետեւելով Սարկաւազի՝ Հայոց ՀԳ (625): Կորագոյններէն Չամչեան եւ իրեն հետեւելով Բրոսէ յամին 596: Ա. Տէր-Միքէլեան (Սամ. Ան. 205)՝ 613ին:

Այս բազմադիմի թուականներէն եւ ոչ մին ուղիղ է:

Ուխտանէս յընթացս պատմութեան կրցած է ճշգիւ տալ ժամանակագրական դժերը, բայց Աբրահամաւ կաթողիկոսական տարիներն սխալ դասուօրելով, ինկած է սխալմանց մէջ:

¹ Ի Երան. Սմ. Անեցոյ. էջ 286. եւ Յարաբ. Բիւշ. Եկեղ. 113—114:

² Չեռ. Մատենագարանիս Թ. 29, թղ. 254բ. հմմտ. Տալեան՝ Յուլիոս, էջ 172: «Եւ յՀԳ թուականին զինի Տէր Աբրահամաւ ի ԽԳ ամին Տէր Յովանիսի՝ ընտաին ի բայց կացին վերբ ի Հայոց միարանութենէ, եւ հաւանեալ Քաղկեդոնի զորումն ընկալեալ ի Կուրիանէ, զոր ՃԹԳ ամ ընդ մեզ նզովեցին զՔաղկեդոնի ժողովն»: Յիշեալ Տէր Յովհաննէսը պիտի ըլլայ Բագարանեցին, որ նստաւ 591/2ին:

Յընթացս ուսումնասիրութեան ընտրուած
 ժամանակագրութեան համաձայն Հայոց ի Վրաց
 բաժանումն տեղի ունեցած է փրկչական 608 տար-
 ւոյ վերջերը կամ 609 տարւոյ սկիզբները՝ ուրեմն
 608/9ին, այնպէս որ զուգագիպութեամբ մեր
 ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի Բ-ժ-ն-ճ-ն
 1300-Վե-յ Կ-ր-է-Կ-ր-ընէն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Բ.

Ա-ր-ը-ն-ն Բ-ժ-ն-ճ-ն-էն ԵԿԻ Ե- Էր Կ-ր-ընէն օրերը:

Ի՞նչ գործնական ազդեցութիւն ունեցաւ
 Աբրահամու Շըջաբերականը հայ ժողովրդեան
 վրայ. պատճառեց որ եւ իցէ յուզում, ատելու-
 թիւն դէպի Վրացիները, եւ տրուած հրահանգ-
 ներու համաձայն ընթացան Հայք այնուհետեւ,
 թէ ամէն հրահանգ եւ սպառնալիք անարժէք,
 լոկ թղթի վրայ մնացին: Ի ցաւ, չունինք այս
 նկատմամբ որ եւ իցէ յիշատակարան կամ ակնար-
 կութիւն ժամանակակից անձէ մը: Նկատելով որ
 Վրաց Արսէն կաթողիկոսը, որ ժ գարուն մաս-
 նաւոր գրուածքով մը դրադած է «Հայոց եւ Վրաց
 բաժանման պատմութեամբ», անձանօթ կ'երեւայ
 Աբրահամու Շըջաբերականիս, այս լռութենէն
 կարելի է թերեւս հետեւցընել վրացի գիտնական
 Թ. Ժորդանիայի հետ², թէ այն որ եւ իցէ գործ-
 նական նշանակութիւն չստացաւ երբեք: Այս հե-
 տելութեան կարծեկից է նաեւ Ն. Մառ³, որ կը
 գրէ. «Եւ ահա երբ այդ Արսէնը լռում է Գունի

¹ Այսպէս է եւ Ե. Տէր-Միւս-ի-ն-ի համոզումն. համա-
 Հայ Եկեղեցու Յարար. 137:

² Թ. Ժորդանի-ն-ի՝ ժամանակագրութիւնը եւ այլ նիւ-
 թեր... Ա. էջ 313 եւն:

³ Ն. Մառ՝ Հայ-Վրացական յարաբերութիւնների
 մասին անցեալում. Տփղիս, 1898, էջ 36:

ժողովին կարծեցեալ վճռի մասին, ուրեմն այդ
խկապէս նորան անյայտ էր, եւ ուրեմն նորա ժա-
մանակ այդ 151-ը գործնական նշանակութիւն
չունէր:»

Չաղղուեցաւ նաեւ Աիւրիոն. թէպէտ կը
պակսի մասնաւոր տեղեկութիւն Աիւրիոնի բռնած
ընթացքի մասին¹, սակայն ամէն պարագայք այս-
պէս կարծել կու տան: Աիւրիոն յառաջունէ
կռահած իրաց ստանալիք ելքը՝ բաւ այնժ պատ-
րաստած էր իւր ժողովուրդը: Անձնապէս չունէր
որ եւ իցէ երկիւղ. իւր քաղաքական դիրքն եւ
խոսքովու առջեւ ունեցած վարկը, զոր քանի
ժ'անգամ ակնարկած էր Աբրահամու եւ Սմբա-
տայ գրած թղթերուն մէջ, եւ որուն համար
«խորխոսացեալ»², «փառասէր»³ նկատուեցաւ կա-
թողիկոսէն եւ ուրիշներէն, ամէն սպառնալեաց
հանդէպ աներկիւղ կ'ընէին զինքը: Մարդպանը
Սմբատ անգամ կ'ականածէր իրմէ անոր համար
«յաջող ժամու» գործ կը համարէր, աբբայից ար-
քայի առջեւ ամբաստանել զինքը:

Աբրահամու Շրջագայականէն ոչ շատ յա-
ռաջ այսպէս կը գրէր Մարդպանն առ Մովսէս.

1 Չամչեան (Բ. 306) շփոթեմ ինչ աղբերէ առեալ
(ի լուս. կը նշանակուին. Փոս, թղթ. Ճառքուս. Աիւրա-
կոս: Պատմ.) կը պատմէ թէ Երբ լսեց Աիւրիոն «գփուա-
րեցաւ յոյժ ընդ գործս Աբրահամու», եւ այս եղածներուն
համար Մորիկ Կայսեր ամբաստանութիւն գրեց Աբրահա-
մու վրայ: Մորիկ զայս ուրիշներէ ալ լսելով՝ կը բարկանայ
Հայոց Կաթողիկոսին վրայ. եւ կը հրամայէ ի Կ. Պոլիս ժո-
ղովով մը բննել ճշմարիտ հաւատքը: Աբրահամ կը խաւրէ
իւր կողմանէ գալթանէս եւ զԳրիգոր քերթողները եւ Եռ-
նական բաժնէն 19 եպիսկոպոս: Հայք կը յաղթահարուին.
գժառութիւն կը ծագի յունական եւ պարսկական կողման
մէջ, եւ Մորիկ իւր բաժնի Հայոց համար կը կարգէ Կա-
թողիկոս զՅովհաննէս: — Այստեղ Չամչեան խառնած է
20 տարւոյ (591-610) զէպքերն եւ անլաճ է զանգուստ մը,
զոր տարբարութեւ աննպատակ է:

“բայց սակայն թէ զհարդ գործդ ի գլուխ երթայ, զրեցէք եւ առ իս. թէ զանհնազանդութենէ լեւմ, եւ տայ Տէր Աստուած ժամ յաջող, ո զիտէ թէ եւ աստէն իսկ ընդունի հասուցումն յԱստուծոյ ի ձեռն մարմնաւոր տերանց” (էջ 175): Կաթողիկոսարանէ՞ արդեօք շժանուցուեցաւ իրաց ելքը Արկանի մարդպանին, թէ “յաջող ժամը” չպատահեցաւ, յայտնի չէ: Երկարամեայ տեսակցութիւնն արքայի հետ, մանաւանդ 615ի ժողովոյն ժամանակ, յաջող շատ ժամեր սահեցան ապահովապէս, բայց Աիւրիսնի համբաւն եւ այլ հանդամանք կոսեցուցին զմարդպանը խորհրդէն:

Արբահամ յիշեալ հրահանգներն տալով հանդերձ կը գրէր մի եւ նոյն ժամանակ, թէ “մեր ոչ լուեմք ի խրատելոյ որչափ եւ եմք ի կենցաղիս, եւ որք զկնիսն, աղաչեմք նախանձաւորս մեզ լինել, ամել զնոսս յուղղութիւն” (էջ 194): Բայց ձեռնարկեց որ եւ իցէ փորձի. այս մասին ի վիճակի շնք ստոյգ բան մ’ըսել. Թոյնոյ քրտն մէջ չէ պահուած խնդրոյս նկատմամբ ուրիշ թղթակցութիւն: Ունինք սակայն ակնարկութիւն մը ոչ շատ վտահելի պատմագրի մը քով, Յովհաննէս Մամիկոնենի քով, որ միջնորդութեան դեր մը կատարել կու տայ Կոմիտասոյ, Մամիկոնենից եւ Տարօնոյ եպիսկոպոսին եւ Գլակայ վանից վանահօր, որ եւ ապա կաթողիկոսացաւ՝ Արբահամու մահուրնէ ետքը. * Մ (Կոմիտաս), կը գրէ Յովհաննէս¹, գնաց միաւորել (var. միաւորիչ) յԱրբահամէ կաթողիկոսէ առ Աքաց կաթողիկոսն: Ի՞նչ շափով ստուգութիւն կը պարունակեն արդեօք Յովհ. Մամիկոնեանի այս սողերը. կարելի չէ կշռել. յամենայն դէպս աւանդութեան մը այսչափ հնադոյն (ը—թ գար) մնացորդս, որ անկախ է Ռխտանիսի եւ նման յեանադարեան ազդեցու-

¹ Պատմ. Տարսնոյ. Ա Ենեա. 1889. էջ 81

թիւններէ, նշանակալից ճանրամասնութիւն մ'է, ոչ շատ հետի ճշմարտութենէ: Պատահած պիտի բլայ պատգամաւորութիւնս բաժանումէն ետքը 609 — 611ի մէջերը, իբրև վերջին փորձ մը Աբրահամու կողմանէ եւ թերևս Կոմիտասի ներկայութիւնը — տակաւին իբրև Վամիկոնէից եպիսկոպոս, Ըմատունեաց Մատթէոս եպիսկոպոսի հետ Տիսրոնի 615ի ժողովին մէջ՝ այս առարկելութեան միջոցին պատահած բլայ:

Միջնորդութիւնս պատմական ճանչնալով հանդերձ յաջողութիւն մը յուսալու չէ, պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Վիբք իրենց հաւատքին մէջ այսուհետեւ ալ անխախտ մնացին. Տիսրոնի յիշեալ ժողովին մէջ իսկ 615ին Աբբայից արքայի առջև Աղուանից հետ ճանչցուեցան «Քաղկեդոնիկք» (ՍԷԳ. 122): Ուխտանէս (Բ. 108) գիտէ թէ նոյն հաւատքով մնացին մինչեւ իւր ժամանակը.

որ դեռ եւս կան եւ մնան ի նմին, եւ միշտ հային յայս մոլորութիւն եւ ի վարդապետութիւնս՝ դիւաց կեղծաւորութեամբ՝ հարեալք յիւրեանց խղճի մտացն:» Իրողութիւն մը, որ շատ պարզ է ալլուստ ալ եւ անկարօտ երկար վկայութեանց:

Իսկ յարաբերութիւնք երկու ազգացս մէջ քաղաքականօրէն սերտ մնացին այսուհետեւ ալ: Արօնական տեսակէտով սակայն ոչ այսպէս: Այս նկատմամբ անդադար փոփոխութեան մէջ էնժարը, մերթ բարեկամական եւ մերթ թշնամական, բոս որում չայք կը միտէին քաղկեդոնականութեան եւ կը հեռանային: Այսպէս Արնոյ ժողովոյն կեղծ կանոնաց յառաջարանին՝ համաձայն՝ ժողովոյն

1 ՍԷԳ. 121: Մատթէոս եպ. Ըմատունեաց կը յիշուի յամբ 608/9 Աբրահամու առ Աղուանս թղթին մէջ (ԳԷԳ+ԹՉ. 196), բնորում Եօվհաննու մահու ընէ ետքը, որ 607ի Դունոյ ժողովին մէջ կը յիշուի (ՆՆԳ. էջ 149, 151 եւն):

2 Հմմտ. ՏՆԻՆՆ Ը. Ե՝ Վարդապետութիւն Առա-

մանակից եղած են նաև Վիլք: Հակառակու-
թիւնք երկուսեք յերևան կ'ելեն յատկապէս
Ժ դարէ սկսեալ, Անանիա, Խաչիկ եւն Վաթողի-
կոսաց օրով¹ երբ հրատարակուած էր ջերմ պա-
տերազմ մը քաղկեդոնականաց դէմ²: Բայց մեր
նպատակէն դուրս կը մնան այս յետագայ ժամա-
նակաց խնդիրք:

Ինչ հանդամանքներու մէջ եւ դեռ որչափ
ժամանակ երկարեց Աիւրիոն կաթողիկոսութեան
տարիները. եւ երբ կնքեց բաղմալաստակ կեանքը:

Հարցմանս հանդէպ անպատասխանի կը
մնանք դժբախտաբար առ այժմ. թէ երբեք հնա-
րաւոր ալ պիտի բլայ առեղծումն, անստոյգ ժա-
մանակն միայն կրնայ որոշել նորագիւտ յիշատա-
կարաններու յայտնութեամբ: Հաւանական է կար-
ծել թէ է դարու երկրորդ կէտը հազիւ թէ կոխած
բլայ, շնորհելով իրեն 100 ամեայ օլեգորդ կեանք
մ'իսկ: Վջաց Տարեգիրք շատ շուտ կը փոփոխեն
Մծխիթայի աթոռոյն վրայ կաթողիկոսները կար-
ծատեւ տարիներ տալով: Ախտանէս կենաց վեր-
ջին օրերը դժնդակ ցաւերու մէջ անցուցած
կ'աւանդէ, եթէ հաւատալի են տողերը. "Սաս-
տիկ եւ շար ախաի սատակմամբ ասեն վճա-
րել զկեանս իւր Աիւրոնն այն Սկուարացի"
(Բ. 108):

Թեպէտ իւր բովանդակ կենաց ընթացքին
մէջ մեծ անձնաւորութեան մը յատուկ կարսիլե եւ
ոգին յանձին կը բերէ Աիւրիոն, եւ արդիւքներսիլե

քելոց անգաւ երական կանոնաց մատեանը. Վիեննա, 1896.
էջ 240—241:

¹ Առաջին, էջ 178 եւն. Անանի- Մ-ի-ոյն՝ Թուղթք.
Հմմտ. վերը էջ 80 եւն:

² Ըստ Անանիա Մոկացոյ (ԲՐՏ, 1897, էջ 132)

Երստ թագաւոր նոյն իսկ հրաման կը հանէ "զի մի ոք իշ-
խեցէ ամուսնանալ ընդ երկարմական հետեւաբար նաև
"ընդ Վիլքս":

իւր անուէր կ'անմահացրնէ ազգի մը պատմութեան մէջ, հանելով ամբողջ Արաստան մը միաբնեայ հերձուածէ եւ զայն բիզանդական բարգաւաճ քաղաքակրթութեան հետ անգաղար հաղորդակցութեան մէջ դնելով, սակայն իւր այս գործունէութեամբն իսկ ըրաւ ինք զինքը միաբնեայ Հայոց բերանը յախտենական անլուր անիծից առարկայ շիւղ հայ մատենագիր, որ յիշելով զԱիւրիոն շիցէ անոր անուան նախատական վերագիր մը. Ուխտանէս ամբողջ գիրք մը նուիրած է անոր անուան՝ լի լուսանքներով, մանուանդ Բ. հատուածի ԿԱ. գլուխը՝ Հայոց կողման այս անհանգուրժողութիւնը դէպի Աիւրիոն եւ դէպի հարեւան վրացիները պէտք է վերագրել մի միայն ժամանակի քիչ մը յոռետես ըմբռնումներու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Գ .

Ա՛-բ՛-ն՛ ի՛բ՛բ՛- Ս-տ՛ն՛-ի՛ր՛:

Զարմանք պէտք չէ պատճառել, եթէ զԱիւրիոն այնչափ արտաքին հոգերով ճնշուած նկատելէ ետքը, նաեւ գրական ասպարիզի մէջ գործունեայ ուզենք տեսնել: Եւ արդեօք ստացած յունական կրթութիւնն եւ այն պաշտօնները, զորս ստանձնեց նա այլ եւ այլ ժամանակներ, շրնծայեցին առիթ գրականութեամբ ալ պարապելու, ըլլայ ինքնագրութեամբ, ըլլայ թարգմանութեամբ յունարէնէ կամ հայերէնէ վրացերէն: Առանց տարակուսի ձեռնարկելով նա բարգաւաճել Արաստանը, քաջաւ այս վախճանաւ նաեւ ուսումնարաններ, թարգմանեց Ս. Գրոց մեկնութիւններ եւ այլ վարդապետական գրուածքներ յունարէնէ կամ հայերէնէ: Գժբախտաբար, սակայն, Արաց հին գրականութենէ շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով՝

ուչինչ կրնանք բսել այս մասին ստուգութեամբ : Բայց իւր զրական գործունէութենէն ունինք այլ եւ այլ նշխարքներ Հայ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր բնդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ : Այս նշխարքները իւր թղթակցութիւններն են, պահուած Թղթայ քրտի մէջ եւ Ախտանիսի քով : Աւելորդ չէ հոս թուարկել դասներ մի առ մի .

1. Թուղթ մը առ Մովսէս Բ. կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան, անոր թղթին :

2 — 4. Երեք թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան Աբրահամու երեք թղթերու :

5. Թուղթ մ'առ Սմբատ Մարզպան :

Բայ ի այս 5 թղթերէ, որոնց պատճէնք հասած են մեզի, կը յիշտին նաեւ .

6. Թուղթ մ'առ Գրիգոր Մեծ, կորուած .

7. Այլ եւ այլ թղթեր առ Պատրիարքն Երուսաղէմի. կորուած :

Այս թղթերէն առաջին հինգը գրած է առանց տարակուսի հայերէն, քանի որ հասցեակիւրք հայ էին եւ կիւրիսնի անձանօթ չէր հայ լեզուն : Կարի անտեղի է այս մասին Հ. Գ. Չարբանալեանի ենթագրութիւնը, թէ ասոնք « հաւանականաբար թարգմանութիւնք են Ե. գարու, անշուշտի սկզբնագրէն կամ շարժիչնէն » : Ինչ հիմ ունէր արդեօք Հ. Չարբ. այսպիսի ենթագրութեան մը յանդելու համար : Բայց պատճառաբանութիւն աւելորդ է որոնել հոն, ուր տեղի չկայ ամենեւին : Յայտօր այս թղթակցութեանց ոչ վրացերէնը դանուած է եւ ոչ ասորերէնը : Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն ունէին երբեմն. դոնէ առաջին թուղթը Մովսէս կաթողիկոսին թղթին հետ Ժ. գարուն վրացերէն կը գանուէր, թարգմանուած,

ինչպէս կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը (առ Ուխտանիսի) յետս թարգմանութիւն (Rückübersetzung) է լոկ: — Նոյն իսկ ենթադրութիւնը թէ նախնաբար վրացերէն գրուած են, թարգմանութիւնն ուղղակի սկզբնազրէն կը պատշաճէր համարիլ. (այս դէպքին ուղղակի Մովսէս եպիսկոպոսի ձեռագր): — Աւելորդ է եւ եօթներորդ թղթերը գրած էր հաւանականաբար յունարէն:

Այս թղթերն թէ մատենագրական-պատմական եւ թէ աստուածաբանական տեսակէտով մեծ արժէք ունին, թէ եւ յեականս շօշափեն մասնական խնդիր մը: Պատմագիրն պիտի գտնէ հոն մանրամասնութիւններ յոյն-պարսկական պատերազմաց վրայ, կարեւոր տեղեկութիւններ արեւելքի, յատկապէս Արաց եկեղ. պատմութեան մասին, ցանկ մը Յուրտաւայ եպիսկոպոսաց. Աստուածաբան մը շարս տիեզ. ժողովաց համառօտ դաւանութիւնը. լեզուագէտ մը աւմիլօրէնի ուսումնասիրութեան համար ճոխ նիւթ: Արիւստի ոճը թղթերուս մէջ մեզմ է եւ կտրուկ, ջղոտ եւ ազդու: Առաջադրութիւնքը կը պաշտպանէ ապացոյցներով, կը հերքէ, կը լուծէ ամէն առաջարկութիւն կամ մեղադրութիւն համոզիչ փաստերով, գիտէ զիւտեր ազատելու ինք զինք երկսայրաբանութենէ, պահպանելով միշտ յարգանքն եւ քաղաքավարութիւնը գէպի իւր խօսակիցը: Լեզուն ընտանեկան է, կը դրէ պարզ հայերէն մը խառն ընտանեկան ասութիւններով: Այս տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն կրնան ունենալ իւր թղթերը, ինչպէս եւ առ հասարակ ժամանակակից թղթակցութիւնք է. դարու հայերէնի ուսումնասիրութեան համար, ինչպէս ունին Ղազար Փարպեցի Զ. դարու եւ Յ. Մամիկոնեան Ը-Թ. դարուց համար: Պարսից սահմանակցութեան եւ ժամանակի արիական ազդեցութեան շնորհիւ բաւական յաճախութեամբ

կը դորձածէ Աիւրիոն նաեւ պարսկերէն բառեր, որոնցմէ ոմանք կը դանուին նաեւ ուրիշներու քով:

Նկատելով ցայս վայր ըսուածները, պատշաճ է, մանաւանդ թէ հարկ է զԱիւրիոն իրրեւ հայերէնախօս գրիչ հայ մատենագրաց շարքին մէջ ալ դասել. ինչպէս արդեամբք ալ ըրած է Հ. Զարբանայեան:

Բացի այս յայտնի գրութիւններէ ենթադրեցինք վերագոյն թէ Արաց եկեղեցին յամենայն դէպս շատ բան կը պարտի իւր վերանորոգչին: Իւ յիրաւի, հետեւելով մանր մտադրութեամբ Թ. Ն. Զարբանայեան, կը տեսնենք բացայայտ ակնարկութիւն այս մասին: Արբահամ երբ կ'ամբաստանէր զԱիւրիոն, թէ Ս. Շուշանկան հայերէն պաշտօնը խափանած է, կը պատասխանէր Աիւրիոն, թէ չէր խափանած, այլ նոյնը վրացերէն ալ թարգմանելով «երկուքումբք զպրութեամբք պաշտօնն կատարի» (էջ 166). որ թարգմանութիւնն ապահովապէս իւր ձեռքէն ելած պիտի ըլլայ: Բայց ամսոս որ այս ալ ժամանակի հասանքին մէջ ի կուլ եկած է:

Մինչդեռ լարուած Աիւրիոնի գրական աշխատութիւնքն յերեւան հանելու ետեւէ էի, դեռեւս 1906ին, հիասթափով մը նկատեցի Արեւնանցի Եջմիածնի Չեռագրաց Մայր Ծուցակին մէջ՝ 1429 թուին տակ այսպիսի տողեր. «Մեկն--մէկն բռնը--ցո--ցէ+ հ--ն» ու թածալ բոլորգիր գրեալ ի թղթի Ի ԱԻԻՐՈՆ ի Լ--Գ--ԳԵԴԷ, ԴԵ ԴԵ ԵԶԷ--Ի--Ի--ԳԵԼԷ--ՎԵԳ Ե ԴԵԶԷ--Գ ԳԴԵ--ԳԵ Ի Լ--Գ--Գ ԵԼԵԶԷ--Գ--Գ. ի թուին Լայոց 24 = 1311. պարունակին ի սմին ա. Մեկնութիւն թղթոց Աթուղիկեայց հաւաքեալ ի զանազան վարդապետաց, եւն:

Ինչպէս բնական էր, գրութիւնս հետաքրքրեց զիս ջերմապէս, մանաւանդ որ տակուին ոչ ոք ակնարկութիւն ըրած էր այս հետաքրքրական Չեռագրաց:

գրի մասին. եւ յայտնութիւնը շատ լուսաւորութիւններ կը յուսացընէր թէ պատմական եւ թէ մատենագրական տեսակէտով: Բայց Բ-ընչ-ընչէ՛ + ծառն իւր ծագումն է դարու երկրորդ կիսուն կը պարտէր, ինչպէս հետեւաբար կրնար կիրթինն անոր մեկնութեանը ձեռնարկել: Նկատելով զայս յանդած էի եզրակացութեանս թէ՛ «Մեկնութիւնը կը մնայ կարօտ քննութեան», Երդեամբք ալ տարի մը յետոյ երբ դիմեցի առ Սահակ Վ. Ամատունի Էջմիածնի Մատենագարանի Արժ. Մատենագարանապետն, որ սիրոյսօժար փութաց պատասխանել 7 Ազ. 1907 թղթով՝ մանրամասնութեամբ նկարագրելով բովանդակութիւնն եւ յիշատակարանները, պարզուեցաւ թէ Էջմիածնի յիշեալ Չեռագրին մէջ ունինք մենք Ներսէս Շնորհալուոյ Մեկնութիւնը, 1311ին ընդօրինակուած կիրթինն անուն անձի մը ձեռօք: Հոս ի դէպ կը համարիմ ամբողջութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ի մէջ բերել Արժ. Ս. Վ. Ամատունոյ նամակը, որ այսպէս կը հնչէ.

«...Մայր Աթոռիս մատենագարանի N. 1466 (ըստ կար. ց. 1429) Չեռագիրը՝ որի մէջն է եւ Չեր մատնացոյց արած Բ-ընչ-ընչէ՛ + ծառի մեկնութիւնը, արդարեւ զրուած է Հայոց Չկ - 1311 թուին, եւ որպէս այդ ծառի, այսպէս եւ ամբողջ Չեռագրի գրին կամ արտագրողն եղել է ոմն կիրթին, թողնելով իւր արտագրած գրքերի վերջում 4 հատ անեղծ յիշատակարաններ, յիշատակարաններ՝ որոնք հարկաւոր եմ հարում գնել Չեր տեսութեան առաջ այն խորհրդով, որպէս զի պարզապէս հասկանալի լինի, թէ յիշեալ կիրթնը ոչ միայն հեղինակ չէ Բ-ընչ-ընչէ՛ + ծառի մեկնութեան, այլ եւ այն կիրթնը չէ, — «Որ ապա եղև կաթուղիկոս վրաց եւ որոշեաց զվրացիս ի Հայոց եկեղեցւոյ», որպէս եւ սխալ եւ անհիմն ենթագրութեամբ յառաջ է բերուած կար. ցուցակի մէջ:

Ահաւասիկ այդ յիշատակարանները.

Չեռագիրն ունի իւր սկզբում Ս. Ներսէս Շնորհալու Բ-ընչ-ընչէ՛ + մեկնութիւնը հետեւեալ խորագրով. —

«Պատճառ. բարձրացուցէին մեկնութեան, զոր արարեալ տեսան Ներսէսի հայոց կաթուղիկոսի: Ակիրնն բարեպաշտութեան հաւատոց հայաստանեաց ունիմք իմանալ զլուսաւորիչն Գրիգորիոս...» որի վերջում գրին ունի այս յիշատակարանը. — «Մեզոք մեռելոյս Աիւրիսնի, թողութիւն հայցեա՛ ով պատուելի եղբայր. եւ իմ անչափ երախտաւոր եղբորն, Միսիթար քահանայի: եւ խաչատրի.» թղ. 58ք:

Թ.չ. 6. — «Հաւարումն մեկնութեան եւութանեցունց թզլթոյն կաթուղիկէից.» որի վերջերում. — «Ով եղբայր յիշեա զԱիւրիսն ծրոզս.» թղ. 131. — «Չգժող սորին զտառապեալ անձն զԱիւրիսն սուտ անուն սպասաւոր բանի յիշեցէք առաջի զենման գառինն: Նաեւ զձնողն իմ. եւ զեղբարսն ըստ հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ յիշողացդ եւ յիշելոցս տէր սղորմեցի. ամեն. ամեն.» թղ. 203ք:

Թ.չ. 238. — «Բազմերջանիկ եւ տիեզերաբարոզ Սուրբ վգտին վարդանա հաւարումն մեկնութեան երգոյ երգոյն ի խնդրոյ լուսաւոր առնն աստուծոյ Աիւրակոս վարդապետի.» որի վերջում ունի այս բնդարձակ յիշատակարանը. — «Փառք եռադիմի եւ միակ բնութեանն հօր եւ որդոյ եւ սուրբ հոգւոյն. ի բնութն երանականացս: զի եւս կարողութիւն ցաւաշըշուկ անձին՝ աշխատասիրաբար հանդիպել կատարման աստուածային տառիս: եւ զի խոցեալ սիրով, եւ ըչ եթէ յարուեստ զբշութեանս ապաստան լեալ համարձակեցա ի սա տառատարութեամբ: Մանաւանդ այն իսկ զի տրամասողոսկեալ անձամբ հեռի գոյով յարդիւնական վարուց զոր ուխտիւ բնկայեալ եղէ: Ասան որոյ զսա իրր զկենդանի արձան դողողջտ մատամբս՝ յիշատակ արձանացուցի մեզապառած հոգոյս. զի ի տեսանելն զսա եւ յրնթեւնոյն, եւ կամ յարինակելն, զխորահառաջ տէր սղորմին տայցեն. Նաեւ զարժանին յիշատակի զբազմերախտ բարունապետն իմ զսոհ: զձնողն երկամբք հոգւոյն եւ զըստ մարմնոյ ձնոյն իմ զվարդան քհ. եւ զս (քերած) եւ զեղբարսն իմ, զմիսիթար քհ. եւ զիսչատուր կրօնաւոր, եւ զմիսիթարիչ: եւ յիշողացդ տէր սղորմեցի: Էր թփականութեանս հայոց չկ յորում աւարտումն եղեւ Դէն-Քէն (այսպէս զբած ու ջնջած) ծրագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեղի Աիւրիսնի սպասաւորն բանի:

Չբազմերախտ հոգւոր հայրն մեր զիշխան յիշեցէք ի քս. թղ. 291. —

Հարկ եմ համարում ասել նաեւ, որ Մայր Աթոռիս միարաննէից շատերն եւս Չեղ նման ուշ

դարձնելով վերոյիշեալ ճառի մասին կարինեան ցուցակի առած հետաքրքիր տեղեկութեան, ժամանակին գրաղուել են այդ ճառով եւ նրա հետաքրքիր հեղինակով, սակայն Չեռագրով ճշդելով ցուցակի ակնյայտնի սխալը, յետ եւ կացել իրենց աշխատանքից։

Այսչափ հայ Մատենադրութեան հայթայթած տեղեկութեանց համաձայն. աւելին պէտք է ակնկալել Վրաց Մատենադրութեան անդրադոյն ուսումնասիրութիւններէ, ուր թերեւս թաքուն բլան թղթեր եւ այլ յիշատակարաններ, որոնց սեփականուած է պայծառագոյնս ի լոյս հանել կիւրիոնի գրական արդիւնքները եւ արժանիքը։ Գործ ապագայ քննիչներու։

Մենք հետադատեցինք եւ ուսումնասիրեցինք այն չափով, որչափ առած էինք մեր ծրագրին մէջ. hoc erat in volis.

Գ Լ Ո Ի Խ Փ Գ.

Պէտքը -- էպի-լոգ--:

Վերագոյն քանի մ'անգամ յիշատակուեցաւ ոմն Պետրոս, որուն անձնաւորութիւնն անծանօթ մնաց սակայն, թէ եւ ըստ Ախտանիսի՝ Բաժանման պատմութեան մէջ կատարած գերն մեծեղած է։ Հոս կարեւոր կը համարիմ լուսաբանել իր անձնաւորութիւնն ալ, հիմնուած դարձեալ Ախտանիսի գրուցախառն աւանդութեան վրայ։

Պետրոս ազգաւ եւ աշխարհաւ էր ի Վրաց (Բ. 4), «այր կորովամիտ եւ ճշխախօս եւ ճարտարբան եւ բանիբուն զպիր, նախանձախնդիր աւտուածային պատուիրանին, ջատագով ուղղափաս. հաւատոյ, եւ հաւատարիմ մերոյ (հայ) կողմանս» (Բ. 91. կէտ. 26)։ Նման խօսքերով կը գրուատէ եւ Վրթանէս Քերդոյ լսելով Յուրատայ Մովսէս եպիսկոպոսէն. «լուսք յաղագս պատուականութեան քո, եթէ նախանձաւոր ես եւ սիրող ճշմարիտ հաւատոյ» (Գ. 17. թ. 137)։

Թէ ինչ ատփճան ունէր Պետրոս, կը լռուի Թուրքիոյ Կրօնի մէջ, թէ եւ կը տեսնուի թէ նա նշանաւոր անձնաւորութիւն մ'էր ի Վիբոս, եւ զբաւած էր ազգեցիկ գիրք մը: Ուխտանէս, եւ իրեն հետեւելով այլք, կը համարին թէ « Պետրոսս այս եպիսկոպոս լեալ էր ի տան եպիսկոպոսին յաւուրս Աբրահամու Հոյոց կաթողիկոսի » (Բ. 91), անորոշ ձգելով որ եպիսկոպոսական տան եպիսկոպոս բլալը:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ Պետրոս առաջին անգամ 598/9ին, երբ Աբրահայ իշխաններու հետ իբրեւ պատգամաւոր կամ ներկայացուցիչ եկած է Գուին կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ առած զՎիբրին ի միասին վերադարձած է Աբաստան (համա. վերն էջ 171): Բայց յատկապէս կը յիշատակուի 605ին Յուրտաւայ եպիսկոպոսի դատին մէջ: Մովսէս իւր դատին յաջորդութեան համար անհրաժեշտ տեսնելով Պետրոսի միջնորդութիւնը կը խնդրէ մասնաւորապէս Աբթանէս քերդողէն, որ գրէ յատուկ « յանձնութեան թուղթ » մը (էջ 133) առ Պետրոս, որ եւ կատարեց Աբթանէս, որուն թուղթը (էջ 136 — 37) ճակատ կը կրէ. « Փառաւորելոյ Տեառն Պետրոսի աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ ի Աբթանիսայ եւ ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից Տերամբ ողջոյն: » Աբթանիսի նպատակն էր թղթովս յորդորել զՊետրոս — նախանձաւորն եւ սիրողն ճշմարիտ հաւատոյ, որ դործէ հակառակ Վիբրինի, խանդարէ անոր ծրագիրները, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը շտարածուի, եւ ի վերջոյ Մովսէս իւր ակտը դառնայ: Բայց ի զերեւելան Մովսիսի եւ Աբթանիսի ակնկալութիւնք, Պետրոս ճշմարիտ հաւատոյն նախանձաւոր եւ սիրող մնալով՝ անպատասխանի թողուց Աբթանիսի թուղթը, լռութեամբս յայտնելով թէ ինքը համախոհ է Վիբրինի: Այսպէս կը դատելը մենք հետեւելով

ԹՅՆՅ ԳՐԻՆ, ուր Պետրոս այս դէպքիս մէջ միայն կը յիշատակուի եւ կ'աներեւութանայ: Բայց Ռիտանէս այլազգ գիտէ: Ըստ պատմագրիս Պետրոս Հայոց կողմն էր, եւ այսուհետեւ ալ երկու աշխարհներուս կաթողիկոսաց մէջ միջնորդի դեր կատարեց: Այսպէս Աբրահամ Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն երկրորդ թղթին վերջը կայ բառ Ռիտանիսի յաւելուած մը. — «Եւ զայլն յեպիսկոպոսէզ յսել ի Պետրոսէ» (ՈՒՄ. 81). Նշենպէս երրորդ թղթի վերջը. «Եւ զայլն յեպիսկոպոսէզ տեղեկանայք ի Պետրոսէ» (էջ 87), որոնք ԹՅՆՅ ԳՐԻՆ մէջ պահուած պատճեններու մէջ չկան (Հմմտ. էջ 177, 184): Ռիտանիսի բնելով Պետրոս շատ դործակցած է ի նպաստ Հայոց այս խնդիրներուս մէջ, զոր Ռիտանիսէ ազդուելով կը կրկնեն նաեւ Կիրակոս (էջ 26) եւ Վարդան (էջ 60). վերջինս կը գրէ. Աբրահամ «շատ Զանացեալ թղթով ի ձեռն Պետրոսի, ոչ կարաց դարձուցանել զԿիւրիոն յուղղափառութիւն:»

Ինչ կատարած ունեցաւ ի վերջոյ Պետրոս: Ռիտանէս (Բ. 91) այսպիսի պատմութիւն մ'ի մէջ կը բերէ այս նկատմամբ. Եբբ Աբրահամ իւր առ Կիւրիոն երրորդ թղթին հետ ալ կը խտրէ զՊետրոս Վրաստան «հանգերձ ազատ արամբք», այս անգամ Վրաց իշխանները կը սպաննան Պետրոսի. «Մի առներ երթեալք ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրաց, ապա եթէ ոչ մեռանիս ի ձեռաց մերոց. եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես ի վերայ մեր զայլովքս առ մեզ դրով եւ պատգամաւ:» Այս դէպքէս առեալ, կը շարունակէ Ռիտանէս, «մինչեւ զայժմ կը պարծին Վիրք — «աւանդութեամբ ի միմեանց առնելով — թէ ձեր Գայլ Պետրոսը մեր իշխանները կանգարք լեռանց վրայ սպաննեցին»: Բայց թէ իբրք

1 Հմմտ. այս զբոյցն եւ ԿԷՐ. 26. Մ. ԳՆՆ՝ ԹՅՆՅ թուղթ առ Վիրք. ԵՐԲՏ, 1900, էջ 503:

այս այսպէս է, «որպէս նորայն ասնն, կը յաւելու
Ուխտանէս, մէք ոչ գիտեմք»¹։

Գայլ Պետրոս կ'անուանուի Յոյներէն, ինչ-
պէս դիտած է եւ Ուխտանէս (91), Պետրոս Ան-
տիոքացին², եւ թերեւս անձիս հետ շփոթելէ
ծագած բլլայ այս աւանդութիւնը Աբաց քով,
ինչպէս արդեամբք ալ եղած է բառ Ուխտանիսի։

Այս աւանդութիւնն է հաւանականաբար
Վախուշի Աբաց պատմութեան մէջ «վրական
եկեղեցական աղբիւրներէ» ի մէջ բերած զբոյցը³,
թէ երբ Հայք Որխաշեցարն ընդունեցան, Պետրոս
Խաշենի (եպիսկոպոսն) Միքայէլ եպիսկոպոսին
գրեց, որ անիկա ալ երգէ նոյնը. Միքայէլ ասոր
վրայ քանի մ'եպիսկոպոսաց ընկերակցութեամբ
Պետրոսին կ'երթայ, որ նոյն ասան բարձր դահի
մը վրայ բազմած էր եւ կը կարծէր, թէ բոլոր
ներկայ եղողներն իրեն շուք պիտի գնեն եւ անոնց
պիտի հետեւի իւր հակառակորդը Միքայէլ. բայց
Միքայէլ յանկարծական ցնցումով մը կը տա-
պալէ զՊետրոս դահէն, եւ կը քարկոծէ. իրեն
օրինակին կը հետեւին միւս եպիսկոպոսներն ալ եւ
կը սպաննեն։ «Այս դարէս ի վեր, կը յաւելու
Վախուշ, սկիզբ առին երկու ժողովրդոց մէջ կրօ-
նական վէճք եւ հաւատոյ տարբերութիւնք»։ Այս
տեղ, ինչպէս կը նկատէ Քրոսէ³ թէ եւ հակաժա-
մանակադրութիւն կայ, բայց «Գայլ Պետրոսի»
զրոյցին հետ անեցած նշխութիւնն ալ ակներեւ
է։ Հայկական (կամ լատ. եւս վրական) այս զրոյցը
ուրիշ դոյնով ալ կը պատմուի, որ նոյնպէս հե-
տաքրքրական է Վիւրիոն Աբրահամէն աբքեպիս-
կոպոսութեան պատիւ կը խնդրէ. բայց Աբրահամ
կը զրանայ. «Եւ թէպէտ ի ձեռն Պետրոսի եպիս-

¹ Գլխ. Թ. 328, 491 եւն.։

² Brosset, Hist. I, 191, n. 2.

³ Brosset, Addit. 123, n. 2. եւ Deux hist. 331, n. 1.

կուպոսին՝ բազում անդամ մաղթեաց նա շնորհել զինդրելին, սակայն ոչ հաւանեցաւ (Աբրահամ) ապա բանադրեալ եղև յԱբրահամէ Վիւրիսն. որոյ առեալ զինկուղն եւ զփիլոնն՝ եւ ցՊետրոս եւ ասէ. Չերդ ձեզ լիցի. եւ յետոյ երկուցեալ յուղարկեաց ի ծածուկ զկնի, եւ ետ սպանանել զՊետրոս երկու սարկաւազօք ի լերինն Վանգրաց ։»

Այսպիսի զրոյցներու պատմական նշանակութիւնը ոչինչ է. բայց կ'արժեն ի նկատի առնուիլ պատկերելու համար պատմական անցեալի մը թողուցած տպաւորութիւնքը անազանագոյն ժամանակաց վրայ. ինչպէս օրուան անցքերը մրափողին վրայ ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողլով յանուրջս կը պատկերանան, նոյնպէս ապագայից երեւակայութեան առարկաներ դարձած են զարեք յառաջ Հայոց եւ Վրաց մէջ տեղի ունեցած կրօնական գժտութիւնք ։

Պետրոս շթողուց արդեօք որ եւ իցէ գրական նշխարք մը հայերէն կամ վրացերէն ։ Ինչպէս տեսանք, անսրատասխանի թողուց Վրթանիսի թուղթը. թէ ուրիշ առթիւ թղթակցութիւն ունեցած է, յայտնի չէ ։ Թշնոյ Գրքէն մէջ ունինք գրուածք մը այսպիսի խորագրոյ ներքեւ. «Հաւատարմագունի եւ իմաստնագունի եւ աստուածագունի եղբոր ողորմելիս Պէտրոս Տերամբ խնդալ» (էջ 99—107) ։ Պետրոս անունս թերեւս վայրկեան մը շփոթէ բնթերցողն եւ կարծել տայ, թէ Վրաց բաժանման առթիւ գրուած ըլլայ, հետեւաբար ճառելի Պետրոսի ձեռքէն. մանաւանդ որ Մովսէս եպիսկոպոս զայն է գարու սկիզբները յուզուած խնդրոց գրեթէ կից զասած է Թշնոյ Գրքէն ։

Ստեփ. Օրդել. հրատ. Էմբնի. էջ 76 ։ Պետրոսի կից փակագծի մէջ կը նշանակուի «Սիննեաց», իբրեւ թէ սկնարկուած ըլլայ Սիննեաց համանուն եպիսկոպոսը, որ ի հարկէ անտեղի է ։

մէջ՝ Վրթանիսի առ Սորմէն թղթէն յետոյ: Տարիներ յառաջ, երբ կ'ուսու մնասիրէի Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի կեանքն եւ գրութիւնքը, առիթ եղած էր զբաղելու գրութեամբս ալ՝ ուր կազմած էի այն համարումն թէ գրուածքս անկասկած է: դարէն է, հեղինակութեամբ Պետրոս եպիսկոպոսին՝ ուղղուած Յուրաւայ Մովսէս² եպիսկոպոսին: Այսպէս ալ պաշտպանեցի զայն Հ. Սարգիսեանի այն հաստատութեան դէմ, թէ հեղինակն Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսն է³:

Բայց այժմ, ինչպէս ցուցուցին անդրադրոյն հետազոտութիւնք, է. դարու առաջին քառորդին յիշուած Պետրոսն Ուխտանիսի ներկայացուցածին պէս չէ հակաքաղկեդոնական, ինչպէս է յիշեալ գրութեան հեղինակն, այլ քաղկեդոնական, որով նման գրուածքի մը հեղինակ չի կրնար նկատուիլ: Երայր Բիւզանդացի⁴ այս նկատմամբ կը գրէ. «Այս Պետրոս շատ հաւանական է որ բնայ Անտիոքայ հերետիկոս հայրապետն՝ Թափիչ, ըստ մեր մատենագրաց՝ նաեւ Կոյլ, կոչուած:» որ շատ հաւանական է, թէ եւ համապատասխան մը չկրցայ գտնել յոյն կամ ասորի գրականութեան մէջ: Այս է հաւանականօրէն նաեւ Մովսիսի Յուրաւայ եպիսկոպոսին յիշատակած «Թուղթն Պետրոսի Անտիոքացոյ», գրութիւն մը, ուր կը խօսուի Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ (Գ.Ղ. Թ. զ. 2, էջ 126):

1 Հ.Ն.Պ. Ա.Տ. 1904, էջ 110-111:

2 Տպագրուած գրիպակու «Վրթանէս»:

3 Բ.Ձ.Մ. 1904, էջ 65-68. այս կարծիքէն է եւ Շաւէ Վրդ. Լ.Յ. շարմարթերթ, Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1122:

4 Հ.Ն.Պ. Ա.Տ. 1908, էջ 155-456:

Յ Ա Ն Ե Լ Ո Ւ Ա Տ

1. Վրաց եկեղեցւոյ ինքնագոյնիս կառավարութեան
խնդիրը Տրուսաց նախապատրաստական եկեղե-
ցական ժողովքի մէջ:

«Ռուսական սրբազան Աինոգին կից, եկեղե-
ցական ժողովքում քննուելէք խնդիրների մշակ-
ման համար բարձրագոյնս հաստատուած առանձին
ատենին երկրորդ բաժանմունքը անցեալ 1906
թուի Յունիս, Նոյեմբեր եւ Գեկտեմբեր ամիսներին
իւր նիստերը նուիրեց Վրաց եկեղեցու աւտոկեֆա-
լիայի քննութեան: Նիստերը տեղի էին ունենում
Նիկանդր արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ,
մասնակցում էին յայտնի հոգեւորականներ եւ
եկեղեցական գիտութիւնների պրոֆեսորներ,
ի միջի այլոց Սոխումի Կիւրիոն եւ Իմերէթի Լէօ-
նիդ՝ Վրացի եպիսկոպոսները, Կովկասին քաջ
յայտնի Վոստորգով աւագ քահանան, իսկ Նոյեմ-
բերից հրաւիրում են մասնակցութեան Յագա-
րէլի եւ Մառ պրոֆեսորները, իբրեւ մասնագէտներ
Վրաց պատմութեան եւ գրականութեան:

Պարապմունքներն սկսուեցան Սոխումի Կիւ-
րիոն եպիսկոպոսի շորս զեկուցումներով: Որպէս զե-
րնթերցողի համար խնդիրը պարզ լինի, մէջ կը
բերենք առաջին երրորդ եւ չորրորդ զեկուցումների
բովանդակութիւնը:

Ա. Զեկուցման հեղինակը՝ առանց մտնելու
մանրամասնութիւնների մէջ՝ ասում է, թէ ան-
կասկածելի պատմական վաւերութիւնները վրաց,

յունաց, ասորոց եւ արարաց լեզուներով վկայում են, որ վրացիք բնդունելով քրիստոնէութիւնը Բիւզանդիայից, նաեւ եկեղեցական նուիրապետութիւնը եւ եկեղեցական վարչական հաստատութիւնները, հէնց չորրորդ դարի սկզբին, եւ ենթարկուելով Անտիոքի աթոռի իրաւասութեանը, աշխատում են հետզհետէ ազատուել մայր եկեղեցու խնամակալութիւնից եւ կազմակերպել ինքնուրոյն ազգային եկեղեցի սեփական կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ :

Վրաստանում առաջ են դալիս ազգային-եկեղեցական, կրօնական կեդրոններ, հոգեւոր լուսաւորութեան վայրեր, գրւում են բազմաթիւ աստուածապաշտական գրքեր մայրենի լեզուով. ծաղկում է նաեւ վրաց քաղաքական կեանքը, զօրանում է վրաց թագաւորութիւնը : — Երբ Անտիոքն ընկնում է արաբների իշխանութեան տակ (638 թ.), վրացիք ձգտում են ազատուել այնտեղի պատրիարքի իրաւասութիւնից եւ անկախօրէն վարել իրենց եկեղեցական գործերը : Չգտումը հետզհետէ զօրանում է եւ Տրդ դարի կիսին, 751 թ. Անտիոքում Թէոփիլակոս պատրիարքի օրով եկեղեցական ժողով է կայանում, յայտարարում է վրաց եկեղեցին կատարեալ ինքնազուխ (աւտոկեֆալ) եւ արւում է հաստատութեան թուղթ : Այս թուականից սկսած արեւելքի եւ արեւմուտքի եկեղեցիները եւ եկեղեցական պատմագիրներն ու կանոնագէտներ համարում եւ գրում են Մցխէթի կաթողիկոսական աթոռն ինքնավար : Այսպիսով Տրդ դարի կիսից սկսած մինչեւ 1811 թիւը վրաց եկեղեցին միանգամայն ազատ էր եւ կաթողիկոսները կառավարում ու դատում էին անկախ որ եւ է արտաքին իշխանութիւնից :

Գ. զեկուցման մէջ Պիւրիոն աւելի պարզում եւ հաստատում է վերոյիշեալ մտքերը պատմա-

կան մանրամասնութիւններով. նա բերում է Անտիոքի մօտի վրայ վանքի վանական Եփրեմ Մծիբէի վկայութիւնը, որ Անտիոքէ ժամանակագիրներից առնելով գրում է:

Վրաց ժողովողին մկրտելու համար Աստանգին Մեծի կողմից Արաստան ուղարկուած եպիսկոպոսն էր Անտիոքի պատրիարք Եւստաթիոսը, որը եւ ձեռնադրեց Վրաստանի համար արքեպիսկոպոս — կաթողիկոս: Այնուհետեւ վրաց կաթողիկոսները ձեռնադրուած էին Անտիոքում, եւ վրաց եկեղեցին, թագաւորի եւ իշխանների որոշմամբ, իւրաքանչիւր տարի ուղարկում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին հազար ընտանիքի կալուածներից եկամուտ. այս հարկը արւում էր Սմեռոնի օրհնութեան նիւթերը գնելու համար, որ օրհնում էր միմիայն Անտիոքում: Անտիոքի Թէոփիլակոս պատրիարքը (741—751 թ.) Վրաստանից եկած երկու վանականի խնդրքով ժողով գումարեց միտրապոլիտներից, արքեպիսկոպոսներից եւ եպիսկոպոսներից եւ ժողովի որոշմամբ շնորհեց վրացիներին պրօտրեպոսկոսն, այսինքն մի թուղթ, որի զօրութեամբ վրաց եպիսկոպոսների ժողովը կարող էր կաթողիկոս ձեռնադրել նրան, որին կ'ընտրէր նոյն եպիսկոպոսների ժողովը. այն պայմանով սակայն, որ կաթողիկոսը պաշտաման ժամանակ յիշատակէր Անտիոքի պատրիարքին եւ տարեկան ուղարկէր Անտիոքի աթոռին հազար գրակոն: Այս գումարը վրացիք վճարում էին Անտիոքի աթոռին մինչեւ Յովհաննէս պատրիարքի օրերը (987—1010). վերջինս այդ տուրքը զիջուելուստղէմի Օրեստէս պատրիարքին: Թէոփիլակոսի օրերից Վրաստանում յիշատակում էին միմիայն Անտիոքի պատրիարքին, որը իւր իշխանութիւնը գործ էր դնում Վրաստանի վրայ միմիայն այն ժամանակ, երբ առաջ էին գալիս անկարգութիւններ եւ հերձուածներ եկեղեցու մէջ. այդպիսի

դէպքերում Պատրիարքն ուղարկում էր Արաստան էքզարխ, ինչպէս պատահեց Թէոդորոս պատրիարքի օրով (1034—1042), որ ուղարկեց Արաստան Ասսիլիոս Գրամատիկոսին, ակակեան հերձուածը վերացնելու համար:

Եփրեմ Մծիրէին համաձայն պատմում է վրաց եկեղեցական անկախութիւն ձեռք բերելը Տրդ եւ 11րդ դարերում, Անտիոքի ս. Սիմէօնի վանքի արեղայ Նիկոն, որ ժամանակակից էր Եփրեմին:

Այսպիսով ուրեմն արեւելեան Արաստանի — Աերին Գարթալինայի կաթողիկոսին լիակատար անկախութիւն է տրուած Տրդ դարի կիսին: Սակայն յետին դարերի մի տեղեկութեան համաձայն վրաց եկեղեցուն տրուած է աւտոկեֆալիա 11րդ դարում: Արար քահանայ Միխայիլ Բրեք 1767 թ. կազմել է Անտիոքի պատրիարքների ցուցակը, որտեղ հետեւեալ տեղեկութիւնն է տալիս:

Արացիք գալիս են Անտիոքի Պետրոս Գ. պատրիարքի մօտ (1053—1057), ըստ վաղեմի սովորութեան նրանից ձեռնադրուելու, եւ յայտնում են, որ մեծամեծ նեղութիւններ են կրում իրանց վրայ բռնացող ազգերից: Պետրոս Գ. ժողով է գումարում եպիսկոպոսներից եւ, փոխանակ հայոց կաթողիկոսի, որ նրանց դաւանութիւնից շեղուել էր, ձեռնադրում է նրանց վրայ ուրիշ կաթողիկոս եւ սահմանում է, որ նա եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ Արաստանի համար եւ լինի ինքնազլուխ, իսկ պաշտամունքի մէջ յիշատակէ Անտիոքի պատրիարքին. ինչպէս անում էր եւ առաջին կաթողիկոսը, որ ձեռնադրուած էր Իվերիացոց վրայ Անտիոքի Թէոփիլակոս պատրիարքից:

Պատմական այս իրողութիւնը Վիւրիոն եպիսկոպոս բացատրում է նրանով, որ Բրեքի յիշած ինքնազլուխ Իվերացոց կաթողիկոսը վերաբերում է Արաստանի մի ուրիշ մասին: Բացի իվերական

հնագոյն թագաւորութիւնից, որի մայրաքաղաքներն էին հետզհետէ Գցխէթ եւ Թիֆլիս, կար նաեւ երկրորդ Իվերիա, որ հանդէս եկաւ 7րդ եւ 8րդ դարերում: Այս նոր թագաւորութիւնը զօրացաւ մանաւանդ 8րդ դարից սկսած Արղանուշի վրացի Բագրատունիների շնորհիւ: Աշոտ Կիւրապաղատի (787—826) եւ ուրիշների, որոնք զեռ. 8րդ դարում Կղարջքում եւ Արտանուշում բազմաթիւ միաբնակ հայերի յունադաւան դարձրին, իւր կեդրոնական դիրքի եւ ամուր բերդի շնորհիւ Արտանուշը արագ հարստացաւ եւ նշանակութիւն ստացաւ: Կոստանդին Պորփիրոգենէս պատմիչը համարում է Արտանուշը ընդարձակ, ամուր եւ վաճառաշահ քաղաք, ուր գալիս էին նրա օրով Տրապիզոնի, Իվերիայի, Աւարիայի, Հայաստանի եւ Սիրիայի ապրանքները: Վրաց միսսինոնարական գործունէութեան շնորհիւ սկսեցին առաջ գալ Վրաստանի դրացի գաւառներում, որոնց բնակիչներն առաւելապէս հայեր էին, յունադաւան վրացական թեմեր՝ Անիի, Կարսի եւ Ալաշկերտի թեմերը. 10րդ դարում Արտանուշի Բագրատունիների թագաւորութիւնը հասաւ իւր զօրութեան գագաթնակէտին. Գաւիթ Մեծ կիւրապաղատ թագաւորը վրաց, յունաց եւ հայոց միաձայն վկայութեամբ 976 թ. կարողացաւ 12.000 ընտիր վրացի զօրք ուղարկել Բիւզանդիա, ապստամբ Բարդա Սկլերոսի դէմ կռուելու: Այս թագաւորութեան սահմանների մէջ մտնում էին նաեւ Վերին Քարթալինայի նահանգները՝ Կղարջէթ եւ Տաօ (Կղարջք եւ Տալք): Երկրորդ անգամ, 11րդ դարում տրուած աւտոկեֆալիան վերաբերում է ահա այս Իվերիային, որի բնակիչները գլխաւորապէս վրացիներ էին:

Գաւիթ կիւրապաղատ մեռաւ 1001 թ. անգաւակ, իւր հողերը կտակեց յունաց Վասիլ Բ. կայսրին, որը եւ զարձրեց Իվերիան սահմանային

Թեմ. այդ թեմը հետզհետէ մեծացաւ, ընդարձակելով արեւելեան սահմաններն ի հաշիւ վրաց եւ հայոց իշխանական տների: Երբ Անին միացաւ յունական երկրներին, դարձաւ իվերական մայրաքաղաքը, իսկ նրանից յետոյ Վարսը. այն դաւառները, որ առաջ հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան տակ էին, միացան իվերական յունական թեմին, եւ քանի որ նոր Իվերիան առանձին քաղաքական միութիւն էր կազմում, իրաւունք ունէր եկեղեցական առանձին վարչութիւն ունենալու, անկախ Անտիոքի պատրիարքութիւնից, որ այն ժամանակ արաբների իշխանութեան տակ էր: Ահա այս էր սեփական անկախ կաթողիկոս ունենալու շարժառիթը եւ սրանով է բացատրուում Միխայիլ Բրեքի վկայութիւնը, թէ հայոց կաթողիկոսը շեղուեց գէպի միաբնակութիւն եւ նրա փոխանակ կարգուեց նոր կաթողիկոս:

Միխայիլ Պափլագոնի օրով վրաց Բաղրատ Գ. թագաւորը (1027—1072) ժառանգական իրաւունքով ձգտում էր իվերական թեմը իւր իշխանութեան տակ առնել, ուստի եւ խեթ աչքով էր նայում բիւզանդական տիրապետութիւնների վրայ արեւելքում: ԺԱ.րդ դարի վերջերից Իվերիայի թեմը գէպի անկումն էր գնում. նրա հարաւային մասին տիրեցին թուրքերը, իսկ կարճ ժամանակից յետոյ նրա հողերը միացան վրաց թագաւորութեանը: Այսպէս ուրեմն, երկրորդանգամ աւտոկեֆալիա տրուել է ոչ թէ Մցխէթի աթոռին, այլ Արտանուշի, Տայրի, Աղարջքի եւ Սամցխէի Բաղրատունիների Իվերիային, որի մեծագոյն մասը յետագայում դարձաւ իվերական թեմ, եւ խաղտիքի թեմի անկումից յետոյ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան մէջ:

Արեւիսն եպիսկոպոսի պատմական տեսութիւններից երեւում է, որ քրիստոնէութիւնը

մտել է Վրաստան Արեւմուտքից՝ Բիւզանդիայից, եւ որ վրաց եկեղեցին եղել է Անտիոքի յունադաւան եկեղեցու իրաւասութեան ներքոյ եւ ոչինչ կապ չէ ունեցել Արեւելքի եկեղեցիների, յատկապէս Հայոց եկեղեցու հետ իւր սկզբնաւորութեան առաջին իսկ օրերից: Այս տեսութիւնը յեղաշրջում է պրոֆեսոր Մառի ղեկուցումը, որի վերնագիրն է. «Պատմութիւն Երեւանի վրաց եկեղեցւոյն»:

Հակառակ Վիւրիոնի եւ առհասարակ վրաց եկեղեցական պատմագիրների տեսութեան, մասնագէտ Հայագէտի եւ վրացագէտի պատմական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւնները բերել են նրան հետեւեալ եզրակացութիւններին:

Քրիստոնէութիւնն սկսուել է Վրաստանում շորրորդ դարում. այս բանին վկայ են վրացերէն Աստուածաշնչի բնագիրը, ժամասացութեան զբրքերը եւ այբուբենի ծագումը, որ սկսուել է քրիստոնէութեան հետ. կան նաեւ այդ ժամանակուանից սուրբ Հայրերի գրուածների թարգմանութեանց հատուածներ: Չորրորդից մինչեւ ութերորդ դարը քրիստոնէութիւնը յառաջադիմում է Վրաստանում, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարանները, արձանագրութիւնները եւ, զլիաւորապէս, Հայոց եւ վրաց բանակցութիւնը եկեղեցու բաժանման մասին: Վերջին խնդրին վերաբերեալ մեզ հասել է ի միջի այլոց Մցխէթի Արսենիոս կաթողիկոսի վրացերէն գրուածքը՝ «Վրաստանի եւ Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին» վերնագրով: Այս շրջանում վրացիք կռիւ են մղել պարսկական արեւապաշտութեան դէմ հայերի եւ ասորիների հետ միասին, ապա ընդունել են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները եւ բաժանուել են Հայոց եկեղեցուց, մաքառել են նեստորականութեան եւ միակամայց դէմ:

Հնագոյն շրջանում վրաց եկեղեցին աւելի կապուած է եղել Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. Մցխէթի խաչը ծագում է Երուսաղէմից, Հնագոյն պատարագամատոյցներում կան մաղթանքներ Երուսաղէմի հայրապետների համար սկսած Յակոբոս Տեառնեցորդից, բայց ոչ մի մաղթանք Անտիոքի յունադաւան պատրիարքների համար. ծննդեան տօնը կատարում էին Երուսաղէմի եկեղեցու սովորութեան համաձայն յունուարի 6ին, ինչպէս պահպանել են ցարգ հայերը, եւ ոչ զեկտեմբերի 25ին. Անտիոքի եկեղեցին ընդունել է զեկտեմբերի 25ին տօնելու սովորութիւնը 376ին, մինչդեռ վրաց եկեղեցում դեռ երկար շարունակում էր հին սովորութիւնը, եւ այս կասկածելի է դարձնում վրաց եկեղեցու կախումը Անտիոքի եկեղեցուց:

Վրաց Աստուածաշունչը, շնայելով որ շատ անգամ սրբագրուել է յունասերների կողմից, պահել է ասորա-պաղեստինական բնագրերի ազդեցութիւնը. վրաց եւ հայոց վիճաբանութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր կողմը իրան համարում է հաւատարիմ, իսկ հակառակողոգին՝ դաւաճանող Երուսաղէմի եկեղեցու աւանդութիւններին: Երուսաղէմի վանքերն ու միաբանութիւնները միանգամայն անկախ էին Անտիոքի պատրիարքութիւնից եւ ամէն տեղ պահպանում էին իրանց լեզուն, ինչպէս նաեւ Սեւ լեռան վրացական վանքերը 11րդ դարում:

Արեւմտեան վրաստանում քրիստոնէութիւնը հաստատուել է անկասկած յունաց ազդեցութեամբ. Արխաղիան, որ այն ժամանակ ամփոփում էր իւր մէջ Իմերէթը եւ Մինգրելիան, ընդունել է քրիստոնէութիւնը Յուստինիանոսի օրով (527—565): Ս. Նունէի քարոզութիւնը վերաբերում է իսկապէս Արեւմտեան վրաստանին, եւ Անտիոքի ազդեցութիւնը տարածուում էր Արեւ-

մտեան Արաստանի վրայ, իսկ Արեւելեան Արաստանի, Ացխէթի կաթողիկոսութեան վրայ Անտիոքը ազդեցութիւն չէ ունեցել, գոնէ այդ շէն հաստատում գրական աղբիւրները:

Տրդ գարի սկզբում եկեղեցական գործիչների ազդեցութեամբ Արեւմտեան Արաստանի աւանդութիւնը քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան մասին տարածուեց նաեւ Արեւելեան մասի վրայ, եւ ժողովրդի յիշողութիւնից հետզհետէ անհետացաւ Արեւելեան Արաստանի եկեղեցու անկախ ծագումը, Արեւելեան միւս եկեղեցիների — ասորոց, հայոց եւ պարսկական եկեղեցիների ծագման հետ միասին: Երբ հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցու վերաբերմամբ առանձնացած գիրք բռնեց, եւ վրաց եկեղեցին նրա հետ կռիւ էր մղում, ջանքեր եղան մոռացնել տալու այն ամէնը, ինչ որ կապում էր վրաց եկեղեցին հայկականի հետ, աշխատեցին ցոյց տալ, թէ վրաց եկեղեցին, նաեւ արեւելեանը, սկզբից ի վեր միացած է եղել յունաց եկեղեցու հետ:

Պատմական իրողութիւնն այն է, որ Տրդ գարում ամբողջ վրաց եկեղեցին, եւ ոչ նրա որ եւ է մասը, հանդէս է գալիս իբրեւ աւտոկեֆալ: Ինչպէս յատուկ է արեւելեան ազգային եկեղեցիներին, վրաց եկեղեցու կառավարութիւնը վրաց ազգի ձեռքին էր — հոգեւորականների եւ աշխարհականների. եկեղեցու գլուխն էր ընտրուած կաթողիկոսը այս բառի ոչ քերականական, այլ իրական մտքով: 10րդ գարում, 950 թուին, խզուեց վերջին կապը, որ կապում էր վրաց եկեղեցին Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. վրացիք իրաւունք ստացան իրանք մեռնն օրհնելու Երուսաղէմի տեղական ժողովի որոշումով:

Հնազոյն ժամանակի վերաբերմամբ չի կարելի ցոյց տալ գրական աղբիւրներ, որոնք հաստատեին նոյն իսկ Արեւմտեան Արաստանի եկեղե-

ցու կախումը Անտիոքի աթոռից, բացի երկու աղբիւրից՝ Սեւ լեւան վանական Նիկոնի եւ Եփրեմի գրուածքներից:

Վեցերորդ դարի վերջերից վրաց եկեղեցին, եթէ ոչ կանոնական որոշմամբ, գոնէ իրականապէս անկախ էր բիւզանդական եկեղեցուց. նրա իրաւասութիւնը հետզհետէ մեծացաւ եւ Տրդ դարի կիսին խնդիր ծագեց նրա գիրքը միւս եկեղեցիների վերաբերմամբ որոշելու, նրա անկախութեանը կանոնական հաստատութիւն տալու. եւ որովհետեւ Արստանդնուպոլիսը պատկերամարտների ձեռքումն էր, ուստի ուղղափառ վրաց եկեղեցու անկախութիւնը հանդէս էր հանդիսանում պատկերապաշտ Անտիոքի ժողովում: Թողովի արձանագրութիւնները չեն մնացել, բայց ժողովի մասին վկայում են թէ վրացիք եւ թէ անտիոքացիք — ասորիք եւ արաբները:

Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը վրաց մէջ ծագել է զլեւաւորապէս 11րդ դարում, Սեւ լեւան միաբանութեան շնորհիւ, եւ այնտեղի վանական վրացի Եփրեմը կրկնել է Անտիոքի ժամանակագիրների լեզուի գական տեղեկութիւնները, որովհետեւ ինքը եղել է ջերմ կուսակից յունականութեան: Այն ժամանակ վրացական եկեղեցական շրջանը կատաղի թշնամի էր այն ամենին, ինչ որ յիշեցնում էր որ եւ է կապ հայոց եկեղեցու հետ: Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը գալիս էր ջնջելու հայոց եւ վրաց եկեղեցական հաղորդակցութեան բոլոր հետքերը: Պուցէ եւ Եփրեմ չգիտէր վրաց եկեղեցու հին պատմութիւնը եւ աշխատում էր տալ Անտիոքացոց համար բնդունելի պատմական բացատրութիւնը վրաց եկեղեցու անկախութեան, ուստի եւ նա բնդունեց այդ աւանդութիւնը, որով անտիոքացիք հաշտում էին վրաց եկեղեցու անկախութեան անվիճելի իրողութեան հետ: Անտիոքի եկեղեցում

չատերը թշնամաբար էին նայում վրաց եկեղեցու անկախութեան վրայ եւ համարում էին այդ եկեղեցին ոչ առաքելահիմն. ուստի Գէորգ անունով մի վանական աշխատեց ցոյց տալ Անտիոքի պատրիարքին, թէ Արաստանում քարոզել է Անդրէաս նախակոչ առաքելը, իսկ Սիմնն Աանանացին թաղուած է Աբխազիայում: ԺԱրդ դարում Անտիոքի պատրիարքն անհերքելի փաստաթղթերի ծնշման տակ ստիպուեց նորից ժողովական որոշուծով հաստատելու ոչ միայն վրաց կաթողիկոսի անկախ ընտրութեան, այլ եւ եկեղեցու կատարեալ անկախ կառավարութեան իրաւունքը: Պատմութիւնն ինքը հանդէս բերեց վրաց եկեղեցու իրական աւտոկեֆալիային կանոնական հաստատութիւն տալու խնդիրը, եւ Պետրոս Գ. պատրիարքի օրով (1052—1057) Անտիոքի ժողովը վերահաստատեց վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիան:

Պրոֆեսոր Մառի այս ուշագրաւ զեկուցման մէջ արժարժուած մտքերը ամփոփուած են հետեւեալ կէտերի մէջ.

1. Արաց եկեղեցին հիմնել եւ կազմակերպուել է բիւզանդական կայսրութեան մեծ եկեղեցու ազդեցութիւնից դուրս, առաքելական քարոզութեան եւ Երուսաղէմի եկեղեցական աւանդութիւնների հիման վրայ, ինչպէս արեւելքի միւս ազգային եկեղեցիները:

2. Արաց եկեղեցին, որ սկզբից ի վեր ունէր իւր սեփական մայրենի լեզուն, վեցերորդ դարի սկզբում իրաւազօր է հանդիսանում իւր գործերը կառավարելու տեղական ազգային ժողովներով եւ ունի ամբողջացած նուիրապետական-վարչական կազմակերպութիւն, գլուխ ունենալով ընտրեալ կաթողիկոսին բիւզանդական կայսրութիւնից եւ նրա ազդեցութեան շրջանից միանդամայն անկախ:

3. Իւր զարգացման ընթացքում՝ Տրդ դարում մօտենալով յունական եկեղեցուն, աւտոկե-

Ֆալ վրաց եկեղեցին ինքը ձգտում է կանոնական որոշումով ճանաչել տալու իւր անկախութիւնը, կայսերութեան եկեղեցու սկզբունքների համաձայն: Այդ ձգտման իրազորումը տեղի է ունենում Տրդ դարի կիսին Անտիոքում, որովհետեւ այդ ժամանակ բիւզանդիայում եկեղեցին ուղղափառութեան թշնամիների՝ պատկերամարտների իշխանութեան ներքոյ էր:

4. Օգտուելով անկախութեամբ եւ ինքնավարութեամբ, բուն հայրենիքում, սուրբ տեղերում եւ վանական գաղութներում, Տրդ դարից սկսած իր աղղեցութեան ենթարկելով նաեւ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ) հայոց թեմերը, 11րդ դարում վրաց եկեղեցին ընդհարուեց Անտիոքի յաւակնութիւնների եւ յունաց կայսրների եկեղեցական քաղաքականութեան հետ: Անտիոքի յաւակնութիւնները վրաց եկեղեցու վերաբերմամբ յառաջ եկան Սեւ լեռան վանքերում վրաց եւ Անտիոքացիների յարաբերութիւններից, իսկ բիւզանդացոց եկեղեցական քաղաքականութիւնը՝ Հայաստանի թեմերի իրաւասութեան խնդրից: յոյները հետզհետէ թեմեր էին ձեռք բերում Հայաստանում եւ գրաւելու վրայ էին նաեւ այն թեմերը, որոնց մէջ ապրում էին վրաց եկեղեցու իրաւասութեան տակաւնուող քաղկեդոնիկ հայեր: Հաւանօրէն յոյները խնդիր յարուցին վրաց կաթողիկոսի իրաւունքների մասին, թէ ինքնագլուխ էր արդեօք եւ թէ իրաւագօր էր արդեօք ուղղափառ հայոց թեմերը կառավարելու: Այսպէս ծագեց 11րդ դարում վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիայի խնդիրը, որը եւ վճռուեց վերջնականապէս յօգուտ վրացիների Անտիոքում, Պետրոս պատրիարքի օրով:

5. Վրաց եկեղեցին սչ թէ այս որոշումից յետոյ, այլ սրանից առաջ ունէր կատարեալ ազատութիւն, կառավարում էր անկախօրէն իւր դոր-

ծերը ինքնագլուխ կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ, ունենալով օրէնստու մարմին՝ տեղական եկեղեցական ժողովներ, պահպանելով իւր առանձնայատկութիւնները եկեղեցական ճարտարապետութեան, արուեստի, հոգեւոր երգեցողութեան, տօնակատարութիւնների եւ այլ ազգային ուրոյն սովորութիւնների մէջ, անշեղ պահելով մի եւ նոյն ժամանակ յունական եկեղեցու դաւանութիւնը:

Թէպէտ եւ Բուտկեւիշ աւագ քահանան խիստ քննադատում է Մառի այս ուշադրաւ ղեկուցումը եւ գտնում է ոչ այնքան գիտական եւ հիմնաւոր, այլ կառուցուած աւանդութիւնների եւ անձնական ենթադրութիւնների վրայ, սակայն թեր եւ դէմ կարծիքներից պարզում եւ ընդհանուր հաւանութիւն է գտնում զեկուցման պատմական մասը, իսկ կանոնական մասը նկատոււմ է թոյլ եւ վրաց եկեղեցու անկախութեան կանոնական հիմունքը չապացուցուած:

Բուտկեւիշ զրաղուելով խնդրի պատմական եւ կանոնական հետազօտութեամբ, պնդում է, որ Անտիոքում ժողով չէ կայացել եւ վրաց եկեղեցուն աւտոկեֆալիա չէ տրուել. Եփրեմ Մծիրէն աւասպելական անձ է, եւ եթէ նոյն իսկ հաւատանք նրա հաղորդածներին, վրաց եկեղեցին այնուամենայնիւ կախում ունէր Անտիոքի պատրիարքից: Արաբ քահանայ Միխայիլ Բրէքի վկայութիւնից երեւում է, որ կային երկու կաթողիկոս — Մցխէթի եւ Իմերէթի կաթողիկոսներ. նոյնը վկայում է վրաց վերջին կաթողիկոսը՝ Անտոնիոս Բ. վերջինիս հաղորդած տեղեկութիւններից Բուտկեւիշ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին հասել է ինքնագլուխ կառավարութեան ոչ ժողովական կանոններով, այլ աշխարհական իշխանութեան ուժով եւ ջանքերով. Վախտանգ Ա. Գորգասլան իւր իշխանութեամբ դարձրել է վրաց եկեղեցին ինքնավար:

Ի հաստատութիւն իւր խօսքերի Բուսկեւիշ բերում է վրաց եկեղեցական պատմարան Իօսսելիանիի հեղինակաւոր կարծիքը. ըստ այսմ անկասկած վրաց եկեղեցին սկզբում կախում ունէր Աստանդնուպօլսի պատրիարքից, բայց յետոյ միացուեց Անտիօքի աթոռին: 12րդ դարի բիւզանդական կանոնագէտ Քէոզորոս Ալաթամն աւտոկեֆալ եկեղեցիների շարքն է դասում նաև վրաց եկեղեցին. վրաց պատմութիւնից երևում է, որ Ախտանդ Գորգասլան թագաւորի օրով եւ նրա կամբով Աքաստանի արքեպիսկոպոսն ընդունեց կաթողիկոս կոչումը, անկախ կաթողիկոսի իրաւունքներով: Ըստ Պրոկոպիոսի իւր ժամանակ թէ Հայաստանում եւ թէ Արաստանում հոգեւոր պետերը կոչւում էին կաթողիկոս: Արաց եկեղեցին առանձնացաւ Անտիօքի յարաբերութեանց դժուարութեան պատճառով: Այս ցուցումներից Բուսկեւիշ եղբակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին իւրացրել է աւտոկեֆալիան քաղաքական հանդամանքների շնորհիւ եւ մարմնաւոր իշխանութեան զօրութեամբ:

Բուսկեւիշ անհիմն է համարում Լէօնիդի ղեկուցման մէջ բերուած բոլոր պատմական ցուցումները, բացի Ալաթամնի վկայութիւնից, որի համաձայն Անտիօքի Պետրոս պատրիարքի օրով ժողովական որոշում կայացաւ, որով ճանաչուեց վրաց եկեղեցին ազատ եւ ինքնավար, սակայն կախեալ Անտիօքի պատրիարքական աթոռից: Անտիօքի պատրիարքները, ըստ Բուսկեւիշի, մինչև այսօր կրում են վրաց պատրիարքի տիտղոս. նրանք կոչւում եւ դրում են. «Պատրիարք քաղաքին Աստուծոյ Անտիօքայ, Սիրիոյ, Իլէրիոյ, Վիլիկիոյ, Միջագետաց եւ համայն արեւելից», Բուսկեւիշի կարծիքով ոչ մի կերպ չի կարելի ապացուցանել, թէ վրաց եկեղեցին ստացել է աւտոկեֆալիա կանոնական եղանակով. կամ թէ նա եղել է կատա-

րելապէս ինքնավար. նրա ինքնավարութիւնը եղել է յարաբերական եւ ձեռք է բերուել քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ, ուստի եւ եկեղեցական-կանոնական տեսակէտից վաւերական եւ հաստատուն չի կարելի համարել:

Պրոֆեսոր Մառի մի քանի քննադատական նկատողութիւնները հերքում են Բուտկեւիչի բացատրութիւնների գլխաւոր հիմունքը, ուստի եւ զրկում են նրա ամբողջ տեսութիւնը որ եւ է արժէքից:

Մառ նկատում է, 1. որ Վախտանգ Գորգասլան թագաւոր չէ եղել, նա առասպելական անձ է. 2. որ Իօսսելիանին վրաց եկեղեցու պատմութեան համար հեղինակութիւն չէ. նրանից յետոյ գտնուել են վրաց պատմութեան բազմաթիւ նոր աղբիւրներ եւ շատ խնդիրներ նոր լուսաբանութիւն են ստացել. եւ 3. որ Եփրեմ Մծիրէն, որին Բուտկեւիչ առասպելական անձ է համարում, վրաց Գաւիթ Շինող թագաւորի աւագ ժամանակակից է, ապրել է 12րդ դարի սկզբներին եւ ունի բազմաթիւ ինքնուրոյն եւ թարգմանական աշխատութիւններ: Այսպիսի պատմական յայտնի անձնաւորութիւն է նաեւ 11րդ դարի բիւզանդական հեղինակ եւ կանոնադէտ Նիկոն վանականը:

Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը կանոնական հիմունքներից զուրկ է համարում նաեւ կանոնադէտ պրոֆեսոր Ալմազով. իւր գեղուցման մէջ, որ կրում է «Կանոնական հիմունքներ վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը լուծելու համար», վերնագիրը, Ալմազով բացատրելով Երրորդ եւ Չորրորդ տիեզերական ժողովների կանոնները, հանգում է հետեւեալ եզրակացութիւններին:

1. Տեղական անկախ եկեղեցիներին ի սկզբանէ պատկանող իրաւունքները չպէտք է որ եւ է մէկի կողմից անարգուէին եւ խախտուէին:

2. Տեղական ինքնավար եկեղեցի ասելով կանոնական որոշումները հասկանում են այն եկեղեցիները, որոնք հին ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ էին, ուրեմն եւ կանոններով սահմանուած պատրիարքական աթոռների իրաւասութեանց շրջանում:

3. Ըստ կանոնների ինքնավարութիւն նշանակում է եպիսկոպոսների բնտրութեան եւ նշանակելու իրաւունք. եպիսկոպոսների զլխաւորը, առաքելական ՅԷ կանոնի համաձայն մետրապոլիտը, պէտք է իւր պաշտօնի մէջ կարգուի կամ հաստատուի եկեղեցական վարչութեան բարձրագոյն մարմնի՝ պատրիարքի կողմից:

4. Կանոնների համաձայն (Գ. ժողովի 17 կանոն. Տրուլեան ժող. 38 կան.) եթէ մի պետութեան եւ նրա անկախ եկեղեցու սահմաններում առաջ է դալիս նոր պետութիւն, նրա եկեղեցին եւս պէտք է վարչականապէս անկախ լինի. հետեւաբար եթէ մի պետութեան հետ միանայ մի ուրիշ պետութիւն, ինչ վարչական կաղմակերպութիւն որ ստանայ միացող պետութիւնը, համապատասխան վարչական կաղմակերպութիւն պէտք է ստանայ եւ նրա եկեղեցին:

Այս բոլոր որոշումները վերաբերում են բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ մտնող եկեղեցիներին:

5. Քաղկեդոնի ժողովի 28րդ կանոնի համաձայն օտար ազգերի եկեղեցիների զլխաւոր եպիսկոպոսները պէտք է նշանակուէին Առստանդնուպոլսի աթոռից. այս եկեղեցիներից էր նաեւ վրաց եկեղեցին, որ ուրեմն տիեզերական ժողովների ժամանակաշրջանում չէր ճանաչուած իրբեւ աւտոկեֆալ:

6. 12րդ դարի բիւզանդական յայտնի կանոնագէտ Թէոդորոս Ալալսամոն հայորդում է հետեւեալը. Աստուծոյ էջ թէ Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով (1053 — 1057) ժողովական որոշում

կայացաւ, Անդրէոսի գործերն էնքէնքէն վրաց եկեղեցին լինի անկախ եւ ազատ:

Վերոյիշեալ կանոնական կէտերից Աւմագով եղբակացնում է, որ վրաց եկեղեցին անկախ չէր (իւր ներքին գործերի կառավարութեան մէջ) մինչեւ 11րդ դարը, աւտոկեֆալիան, տիեզերական ժողովների կանոնների հիման վրայ յատուկ չէր վրաց եկեղեցուն սկզբից եւ եթ. աւտոկեֆալիան տրուեցաւ մի պատրիարքի իրաւասութեան տակ գումարուած եկեղեցական ժողովի կողմից, ուստի եւ չէր կարող կատարեալ համարուել. վրաց պատրիարքութիւնը չէր կարող ինքնագլուխ պատրիարքութիւն ճանաչուել, քանի որ շնորհում էր պատրիարքի կողմից, այլ պէտք է ճանաչուէր իբրեւ մետրապոլտութիւն՝ 7՝:

2. Արսէն կաթողիկոս վրաց:

Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (Ժ. դար) գրութիւնը՝ խորագրուած «Ճառ սրբոյ հօրն մերոյ Արսէնի կաթողիկոսի Մծխեթայ», հրատարակած է Թ. Ժորգանիա վրացերէն բնագրով իւր Ժամանակագրութեան 1-ին հատորում (Վրաց. 1893, էջ 313—332): Վրացերէն բնագիրն ինձ անմատչելի մնալով չկրցայ յընթաց ուսումնասիրութեանս օգտուիլ ուր հարկն էր (Հմտ. 207, 256): Այժմ ունիմ կարեւոր մասերը աչացաւ առջեւ գերմաներէն թարգմանութեամբ Չ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ զայն ձեռագիր տրամադրութեանս տակ գնել: Անհետաքրքրական բան մ'է Արսէնի գրուածքը գոնէ մեր հարցի նկատմամբ եւ ամենեւին յարաբերութիւն չունի Ռուստանիսի հետ (Հմտ. այս մասին նաեւ Джаваховъ, Исторія церковнаго разрыва, էջ 433, եւ 440): Արսէն

1 Հմտ. ԱՐՔՏ, 1906, էջ 847—863, 971—983:

Հիմնուած է ընդհանրապէս յիշեալ տողերու մէջ
Narratio de rebus Armeniae գրութեան վրայ,
որուն թէեւ այժմ միայն յունարէնն կայ, բայց եղած
է երբեմնեաւ հայերէնը (ասոր վրայ ուրիշ անգամ):

Այստեղ աւելորդ չեմ համարիր կարեւոր
մասերն ի մէջ բերել քաղուածաբար (ինչ ինչ հիմնու-
ել H. Goussen: Die georgische Bibelüber-
setzung, p. 315—317):

«Պարսից Պերոզ թագաւորը վախնալով որ
Հայերը Յունաց հաւատակից ըլլալով կրնան իրմէ
ապստամբիլ, ստիպեց զանոնք, որ ընդունին Նես-
տորի վարդապետութիւնը: Բայց Հայերը մերժե-
ցին: Այն ատեն ըսաւ. կամ Ասորոց հետ — բաց
ի Մելիքիաներէ, որոնք Յունաց հետ մի են, —
խոստովանեցէք մէկ հաւատք եւ կամ թողուցէք
ձեր աշխարհը եւ զացէք: Այս շատ դժուար երեւ-
ցաւ Հայոց եւ երկար բանակցեցան՝ յատկապէս
կաթողիկոսն Ներսէս Միջին. ի վերջոյ զիջանելով
յանձն առին Յակոբիկեանց հաւատքը, միւս բոլոր
կրօնները ասկէ աւելի գէշ տեսնելով: Ասոր վրայ
թագաւորն գոհ եղաւ եւ խաւրեց անոնց յակոբիկ
վարդապետներ, չար եւ բռնաւոր, ինչպէս խորա-
մանկ աղուէսներ... որոնք ապականեցին ի Հայս
Ս. Գրիգորի վաստակը: Ասոնց անուններն են՝ Աբ-
գիշոյ, Պետրոս Թափիշ, չարն Սիմէոն, Յակոբ,
որոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի, Յուլիանոս
Աղիկառնացւոյ, Տիմոթէոս Ասորոյն եւ Սելերոսի
գրութիւնները: Գուին ժողով մը գումարեցին եւ
ընդունեցան Որ ի-նչ-որը... այսու բաժնուեցան
կաթողիկէ եկեղեցիէն...»

Եւ երբ վճաց եւ Այուանից կաթողիկոսն
Կիւրիոն Մծխեթացին տեսաւ, որ Հայք Աբգիշոյ
Ասորոյն ձեռք Գուին ժողով գումարեցին, մեր-
ժեցին կաթողիկէ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը,
ինք զինքնին բաժնեցին չորս պատրիարքութիւն-
ներէ եւ գրեցելով Ս. Գրիգորի գրած ուխտին, թէ

Հայր Աստուծոյ եկեղեցիէն յաւիտեանս պիտի շրջանուին եւ պիտի շղագրեցնեն անկէ առնուել եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը՝ Պարսից թագաւորէն հրաման առած են որ իրենք ձեռնադրեն իրենց եպիսկոպոսները: Արդ երբ զայս ճշմարտութեամբ լսեցին Վաթողիկոսն Վիւրիոն եւ Աբաս կաթողիկոսն Աղուանից, մեծ կռիւ ծագեցաւ Հայոց եւ Աբաց մէջ: Աիրք դիտել տուին Հայոց.

“Ս. Գրիգոր մեղի ի Յունաց բերաւ հաւատքը, զոր ձեզի տուաւ իբրեւ իւր սուրբ դաւանութիւնը, եւ դուք ինք զինքնիդ ենթարկեցիք Արդիշոյի եւ ուրիշ ամբարիշտ մուրեւոց... եւ դուք անշարժարելի երրորդութեան յատկացուցիք կիրք, ինչպէս ձեզի աւանդեց ամբարիշտն Պետրոս Թափիշ Անտիոքացին:

Այն ատեն Հայերը ամբաստանեցին զԱբացիները Պարսից արքային քով, թէ անոնք Հռոմոց հաւատրն կը դաւանին: Այս կռիւը տեղի ունեցաւ Հայոց եւ Աբաց մէջ՝ Ներսէս Վաթողիկոսի օրով: Ներսէս Միջին շար Վաթողիկոսի մահուընէ ետքը յաջորդեց անոր Աբրահամ: Եւ Վաթողիկոսն Աբաց Վիւրիոն մերժեց Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը աթոռէն, որ Հայոց Ս. Հռչանիկի նշխարներու քով հաստատուած էր. եւ Աբրահամ պահանջեց Վիւրիոնէն անոր աթոռը, բայց Վիւրիոն միտ չդրաւ, եւ ծագեցաւ ասկէ երկուքին մէջ սաստիկ կռիւ...:”

Աւելորդ է ժամանակագրութեան անհամաձայնութիւնը եւն մասնանշել, որոնք այնպէս կարկառուն կեցած են՝ տեսանելի ամէնուն: Արսէն ուղածին պէս հասկցած է յոյն անանունի պատմածները եւ իւր ճառը յօրինած՝ ինչպէս թելադրած է իրեն ազգասիրութիւնը: Յաջորդ տողերու մէջ կը պատմէ Վոմիտասայ եւ յաջորդներու օրով Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ ելած խնդիրները եւն:

ՈՒՂՂԵԼԻԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻԻՔ

Էջ տող

9, 11	Պեարոս Թ- ¹ - ¹ = Պեարոս Թ- ¹ - ¹ (Fullo). Հմմտ. առ այս ԲԶՄ. 1908, էջ 30 եւ ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1908, էջ 64 եւ 155: — Լաւա- գոյն է եւ աւելի ծիշդ՝ ըստ Նոր- այրի, Նախնեաց Համաձայն փո- խել Ծ- ¹ - ¹ եւ տե՛ս ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 155:	
9, 13	նահանք	նահանք
10, 2	արձագանքն	արձագանքն
18, 13	Մ/ս. Ա՛նէշ-ոյ	Մ/ս. Այրիվա- նեցւոյ
28, 17	571ին	572ին
32, 11	մեջ	մէջ
32, 17	ընդդռնկել	ընդդռնկել
34, 6	հաւատարի՛ն	հաւադարի՛ժ
34, 9	ազատութե՛նէն	ազատութե՛նէն՝
43, 31	Բարբէ՛ն	Բարբէ՛ն
44, 12	յ-էլ՝	«Մովսէս Խորենացւոյն Թղթի մասին տե՛ս իմ Տէ՛ճ- ¹ - ¹ - կ-ը նոյ Տարե՛ն- ¹ - ¹ - ¹ էջ 41—42, ուր ցուցուցած եմ զրութեան ժամանակը Ձ դարէն կտրը: «Յովհաննէս Կպիսկոպո- սապետի Հայոց» զրութիւնն Թերեւս նոյնացուի Վրթանէսի ակնարկած «Թուղթ Յովհաննէս

էջ	տող	եպիսկոպոսականի, զբութեան հետ (Գ՛էր+ Թ՛շէոյ, 126) եթէ ընջուի «Հայոց» յատկացուցիչը:			
46,	11	Ապր. 22	Ապր. 7. հմմտ. էջ 220:		
48,	4 վար.	ծան. 5	ծան. 4		
62,	4 "	Ուխտանիսէն:	Ուխտանէսէն		
64,	16	շոր	շոր		
72,	11	բաղմակէցք	բաղմակե[ա]ցք. հմմտ. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1908, էջ 221:		
72,	12	ցուցանել	ցուցանելի:		
73,	2 վար.	Տիւրացիք	Սիդոնացիք. եւ տող 1 Տ՛էրո- = Ս՛էրոն:		
82,	1	հաղորդակցու- թիւնին	հաղորդակցու- թիւնին		
87,	30	մե+	մեչ		
98,	1	Սիւնիք ¹	Սիւնիք		
98,	7	կանոնականք ¹	կանոնականք ²		
108,	4	եւ, այն	, եւ այն		
124,	4	իրէն	իրէն		
124,	29	}	}		
125,	2			Բազրեւանդացի	Բազարանեցի
149,	5				
158,	5 վար.	150 = 171, է- յա-եւ՝ այս խոս- քերով լուսագոյն է թերեւս իմանալ. «յորմէ խնդրեալ ի ծնո- ղացք՝ պարզեւեցար նոցա յԱս- տուծոյ շնորհաց.» այս ինքն աշխարհ կար:			
125,	19	յա-եւ՝ չ. Ալիշանի աղբիւրն է Յով- հաննու Մայրագոմեցոյ թուղթն առ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ			

էջ 1007

կողմանց՝ վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց. «Եւ ամին զՅօհան ոմն Գեորգիոս, ձեռնադրեցին (կաթողիկոս) եւ հնազանդեցան Քաղկեդոնական կրօնիցն. Մ. Վաղնիս, 212. այսպէս կը լրացընէ մեր խօսքը՝ Նորայր (ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1909, էջ 216—217) հաղորդելով նաեւ հետաքրքրական ծանօթութիւններ ՍԳԵՆԻՆԻՆԻ բառին նկատմամբ: ՍԳԵՆԻՆԻ կոչուած է Յովհաննէս «Միայնակեաց, ճգնաւոր, իմաստով: — Ընդ հանրապէս Մայրագոմեցւոյ վերոյիշեալ թղթին անուշադիր գտնուած էինք, երբ կը գրէինք 118—148 էջերը, որով առանց յիշատակելու թողուցած էինք Մովսէս կաթողիկոսի եւ կարնոյ թէոզորոս եպիսկոպոսի մէջ յուզուած խնդիրները, Մովսիսի օրով արժարժուած պատկերամարտութիւնը, Յովհ. Բագարանեցւոյ կաթողիկոսանալու նկատմամբ մանրամասնութիւնները: Այս պակասը ջանացած ենք ընուլ մեր վաղնիս վարդ. Բերդու Ե. Գեորգիոսի մէջ, ուսումնասիրութեան մէջ, ուր յառաջ բերած ենք ամբողջ թուղթը (էջ 17—19):

127, 6 վար. (յ. 1) Յովհաննէս կաթողիկոսի
135, ծան. 1 () վրայ առած ենք թղթոց Գրքի
խօսքերը, Նորայր Բիւզանդացի
(անդ 217) կը գրէ. «Ես կարծեմ
թէ կ'ակնարկեն ի վարդան Մա-

Էջ 1007

միկոնեան որ սպանեց զմարդպանն Սուրէն յամին 572, եւ այստամբեցաւ ի Պարսից: Այսպէս կը հասկանայ եւ Հ. Ալիշան (Այրարատ, 407ա)⁷: Չվարդան կ'իմանայ նաեւ Հ. Գաթրքճեան, բայց մենք զՅովհաննէս նկատեցինք հոն աւելի իմաստնալից ընելու համար Աթանիսի գանգատը. եւ այսպէս ալ կը պահանջէ տեղւոյն միտքը:

137, 12

Թշնամանքէն. = իմա ըստ Նորայրի (անդ, 217)՝ Թշնամութեան լայն գուռը պիտի բանայ⁸:

138, 20

Ելոյ (?), Առնայոյ (?): Յ--ել՝ երկու անուններս ալ Պարսկահայոց զաւառներ են. առաջնոյն ուղղական ձեւն է Ելէ, Այլէ, եւ երկրորդին՝ Առնա, Ըռնա. մանրամասնութիւններ տես Նորայրի հատուածին մէջ (անդ, 218):

146, 31

147, ծան. 1

{ 2իթառիճ = Աթառիճ կամ Աթռիճ հմմտ. Նորայրի դիտողութիւնն, անդ, 219:

157, 10

յ--ել՝ Ս. Գրիգորի աւերակներն շեն ենթարկուած տակաւին քննութեան. Խաչիկ վ. Գաղեան այսպէս կը նկարագրէ առաջին պեղումներու արդիւնքը (ԱՐԲՏ, 1907, էջ 660).

⁸Առ այժմ բացուած է Ս. Գրիգորի ամբողջ յատակագիծը նման թաղինի մեծ պատողիկէի յատակագիծին: Խաչաձեւ է տաճարի կաղմութիւնը. հինգ սե-

Էջ 1007

դան, Հինգ դուռն, երկարութիւնը սեղանով Հանդերձ՝ 55¹/₂ արշէն մէջէմէջ, պատերի լայնութիւնը՝ 3 արշ. տաճարի լայնութիւնը՝ մէջէմէջ 25¹/₂ արշ.։ Արեւելեան, հարաւային եւ հիւսիսային մեծ սեղանները լայնութեամբ 10 արշ. հարաւայինի եւ հիւսիսայինի խորութիւնը՝ անյայտ։ Սեղանների կադմութիւնը՝ ներսից կլոր. դրսից Հինգ անկիւնով։ Գուռների լայնութիւնը՝ 2¹/₂ արշ. լուսամուտների թիւը՝ անյայտ։ Գունայ Աթողիկէի թէ յատակը եւ թէ առաստաղը մոզայիկներով զարդարած է եղել. հիւսիս արեւելեան փոքր սեղանի յատակի վերայ մնացել է բաղդի բերմամբ Գունայ Աստուածամօր գլուխը. ձախ աչքի մոզայիկները թափուած. երեսի բերանի մասը նոյնպէս։ Յատակի վերայ արեւմտեան եւ հարաւային դռների կողմից բաւական տարածութեամբ մոզայիկ յատակ՝ զանազան գոյնզգոյն քարերով գորգաձեւ բանուածքով։ Տաճարի պատերի ծեփերը նոյնպէս զանազան գոյններով ներկած, ինչպէս Ձուարթնոց եկեղեցում։ —

158, 11

յուրեւ՝ Ս՛բատ որդի էր Քիչն. եղբայրներէն կը յիշուին յականէ Գիչ Գաշտակարանի տէր եւ Ար՛ննէն՝ վարդապետ Քերդող Շարսաղար. այս մասին տես իմ վր՛ննէն՝ վր՛ր. Քերդող եւն,

- էջ 1—2 (= ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1910, էջ 8):
- 160, 21 յ--ել՝ Թ. շ. 171-ը Գ. ր. է՝ այս խօսքին մէջ յ--ել--ր--ը--ն--ի պէտք է կարգաւ նորայրի հետ (անդ 220) յ--ել--ր--ը--ն--ի (արձակեաց) եւ իմանալ՝ երբ արքայից արքայն (Խոսրով Բ.) իւր բարերարութեամբ զիս արձակեց յաշխարհ (այս ինքն ի Հայս), մասնաւորապէս պատուիրեց որ . . . : Այս մեկնութեամբ Գ. շ. 171 նոյն խօսքը կարելի չէ առնուլ կիւրիոնի եւ Վրաց վրայ, ինչպէս էջ 35 եւ 173—74 իմացուած է :
- 168, 28 ձեռնադրութիւն ձեռնադրութիւն
- 174, ծան. 4 յ--ել՝ = «Ազտիհ ասորերէն է կարծեմ եւ կը նշանակէ 'շուք, փառաւորութիւն, Ասորերէն է զէր--ն--ի կը նշանակէ glorificatus est, փառաւորեցաւ, է զէր--ն--ի, փառաւորեալ» կը գրէ նորայր (անդ, 220):
- 174, 14 առանձնորհուրթիւնը առանձնաշնորհութիւնը
- 196, 12 է. է
- 197, 4 դաւանութիւններն դաւանութիւններն .
- 203, 9 վար. } Ատրնբրսէհի Ատրնբրսէհի
- 208, 3 վար. }
- 229, 15 զինչպէս զինչպէս
- 252, 9 յ--ել՝ Ուշադրութեան արժանի են Ջաւախովի (Исторія էջ 511—2) խօսքերս այս մասին. «Մինչեւ

վերջին ժամանակներս Վրաց առաջին կաթողիկոսը կը համարուէր Պետրոս՝ հաստատուած Վախտանգ թագաւորի օրով։ Բայց որովհետեւ այս տեղեկութիւնը հաստատուած է քանի մը անագանագոյն ժամանակի տարեգիրներու վկայութեան վրայ, անոր համար ինքն իրմէ, ինչպէս բնական ալ է, կը յարուցանէ տարակոյս։ Անոնց տեղ ունինք ուրիշ աւելի ստոյգ աղբիւր, այս է Ս. Շուշանկան վկայաբանութիւնը, որուն հեղինակն եղած է դէպքին ականատես մը եւ ժամանակակից Վրաստանի մէջ կաթողիկոսութեան հաստատման այս ընտիր վկայաբանական Յիշատակարանի հեղինակը կը յիշատակէ նաեւ «զգլուխն եպիսկոպոսաց՝ զՍամուէլ, զառաջին կաթողիկոսն», Վրաց (М. Кабининъ, Россіи Грузіи, էջ 191)։ Հետեւաբար Վրաց առաջին կաթողիկոսն եղած է ոչ թէ Պետրոս, ինչպէս ցայսօր կը կարծուէր, այլ Սամուէլ. եւ որովհետեւ վերջինս Վրաց Աշուշայ (իմա՝ Վաղգէն) «բղեշխի» օրով էր, զոր սպանեց Վախտանգ թագաւոր 484ին (Ղազ. Փարպ. Վենետ. 1891, էջ 406), այսու Վրաստանի կաթողիկոսութեան հաստատութեան terminus post quem non հարկ կ'ըլլայ համարիլ այս թուականը՝ պատահած ուրեմն

- էջ տող մօտաւորապէս 480—484 տարին
ներու մէջերըն:
- 157, 1 վար. յետէ՛ Զամչեանի վրայ Հիմնուած
է անշուշտ եւ Սուք. Սոմալեան
երբ Quadro, 37, թուելով կիւ-
րիոնի թղթերը կը դրէ. «եւ
երբորդ թուղթ առ կայսրն Մօ-
րիկ, այսօր կորսուած»:
- 272, 1 վար. 456 156
-

ՅԱՆԿ ԹԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Աբաս թագաւոր 260.
 Աբաս Կաթողիկոս Աղուանից 43, 97, 110, 291.
 Աբգիշոյ Ասորի 114, 132, 290, 1.
 Աբգիշոյեան Խուժիկ 175.
 Աբէլ երէց 122.
 Աբխազք 2, 280, 3.
 Աբոյ վկայ 3.
 Աբրահամ եպ. Ռշտունեաց, տես Աբրահամ Կաթ.
 — երէց Ս. Կաթողիկէին 144.
 — Ա. Կաթողիկոս Աղբաթանեցի, նախեպ. Ռշտունեաց 14, 15, 23, 26, 27, 33, 34, 41, 46, 62, 3, 70, 83, 87, 8, 93, 99, 101, 3, 6, 123, 126, 138, 144, 145, 148—157, 161, 4, 193—197, 201, 7, 210, 220—3, 229—271, 291.
 Ագաթանգեղոս Պատմագիր 13, 77.
 “Աղամայապաշխարութիւն” գիրք 180.
 Աղատ գետ 116, 117, 120, 126.
 Աղտիճ 174, 298.
 Աթանաս եպիսկոպոսապետ Աղեքսանդրեայ 57, 132.
 — “Աթանասի Պատարագամատոյց” 57. J
 Ալաշկերտ 277.
 Ալիշան Հ. Ղ. 49, 52, 4, 6, 9, 62, 73, 76, 79, 125, 169, 170, 211, 228, 294.
 Ալմազով 287, 289.
 Ախալքալաքի գւ.ո. 164.
 Ախուրեան գետ 50, 55, 57.
 Ակակ պատրիարք Կ.Պոլսոյ 39, 44, 91—92, 94.
 — Ակակեան Տերձուած 92, 94.
 Ակն քղք. 73, 77.
 Ահարոն եպ. Մեհնունեաց 138.
 Ահմատան շահաստան 147.
 Աղան Արծրունի 90.
 Աղանեան Գիւտ քճ. 37.
 Աղբաթանից գիւղ 149.
 Աղեքսանդրիա քղք. 91, 251.
 Աղիվարդ (Եղիվարդ) գիւղ 144.
 Աղձնիք գւ.ո. 77, 116, 117.
 Աղուանք 2—25, 52, 55, 63, 80, 83, 85, 86—97, 117, 150—2, 171, 217, 246, 248, 249, 251, 253, 259 եւն.
 Աղաք քղք. 117.
 Աճառեան Հ. 108.
 Ամաղ գւ.ո. 159.
 Ամատունիք 117, 138.
 Ամարաս քղք. 84, 151.
 Այլի գւ.ո. 296.
 Այուրեանց Յակոբ 49.

- Այրարատեան գ.ա. - 38, 116, 117, 170.
- Այրիվանեցի, տես Մխիթար.
- Անանիա Կաթողիկոս Մակացի 41, 42, 51, 7, 63, 80, 81, 253, 5, 260.
- Անանիա Նարեկացի 49, 53, 55, 59, 61, 63, 72.
- Անանիա Շիրակացի 69, 70.
- Անանիա Սանահնեցի 70.
- Անաստաս Կայսր 20, 43, 44, 92—4, 139, 219.
- Անաստաս Վրդ. 95—96.
- Անաստասիա (= Յարուսթիւն) եկեղ. յԵրուսաղէմ 96, 242.
- Andres A. 97.
- Անդրէաս առաքեալ 283.
— Սամնտացի 139.
- Ա՛ր-+ւլէ՛ Լ-դեւն+ 180.
- Անի քղք. 78, 277, 8.
- Անկիւրիայ (ժող.) 140.
- Անձեւացիք 138.
- Անուշիրվան. տես Խոսրով Ա. Թգ. Պարսից.
- Անուշ-Վ.աւմ կին Աշուշայի 88.
- Անտաք, տես Անտիոք.
- Անտիոք (Անտաք) քղք. 3—26, 76, 79, 91, 92, 96, 98, 102, 166, 183, 251, 274—278, 283.
- Անտոնեան Հարք 37, 38, 40.
- Անտոնիոս Բ. Կաթ. Վրաց 285.
- Աշոտ Բագրատունի պատրիկ 62.
- Աշուշա քղեչի Գուգարաց 32, 87, 88, 299.
- Աշուշա, Աշուշան քղեչի (606 թն) 31—32.
- Աշտատ—Յեզտայար զօրավար Խոսրովու Բ. 146, 167.
- Ապաշուենիք 117, 144.
- Ապուսա՛լ իշխ. Վասպուրականի 81.
- Ապրուէզ տես Խոսրով Բ. Ա.աստիա քղք. 146.
- Ա.եւտա աւան 116, 117.
- Առիտակէս տես Արիտակէս.
- Առնայոյ գ.ա. 138, 296.
- Ատիական Միւսէոն 48.
- Ատրիք 41, 83, 91, 96—98, 101, 2, 122, 180, 277, 290.
- Ապետ տես Վարազտիրոց. Αστάτοι 76.
- Ասուուածաշուենի վրացերէն Թարգմանութիւնը 106.
- Ասքանաղեան 39.
- Ատրներսեհ նախարար (Թգ.) Վրաց 30—32, 35—36, 203, 216, 221, 282.
- Ատրպատիճ 132, 136.
- Արարացիք 24, 35.
- Արագածու Ոտն գ.ա. 42, 205, 211.
- Արած գիւղ 140.
- Արամ 67.
- Արամօնք գիւղ 126.
- Արարատեան տես Այրարատեան.
- Արգինա գիւղաքաղաք 55—57.
- Արդանուշ 277, 8.
- Արեւորդիք 179.
- Արիոս Հերձուածոյ 137, 139.
- Արիանոսեանք 182, 185, 190.
- Արիտակէս որդի Աւսաւորչին 10, 11.
- Արծափք գիւղ 117.
- Արծրունիք 138.
- Արձիւղ Թգ. Վրաց 86.
- Արշակ Բ. Թգ. Հայոց 250, 251.
- Արշակունիք 60, 165,

- Արուստան 116.
 Արուճ քղք. 117.
 Արսէն կաթողիկոս վրաց 25, 37, 68, 207, 256, 279, 289—91.
 Արտաշան գ.ա. 164.
 Արտաշիր Բարական 32.
 Արցախ, Արձախ գ.ա. 100, 117.
 Աւան գիւղ 121, 6, 130, 146, 7.
 Աւարիա 277.
 Աւշական գիւղ 144.
 Բարգէն կաթողիկոս 14, 90, 93—95, 139, 175, 202, 232, 239, 255.
 Բարիւլաս. Բարիւղաս վանից երէց Ս. Յովհաննու 144, 211, 219.
 Բազարան գիւղ 117, 121, 125.
 Բազարատ Գ. թգ. 278.
 Բագասի վանք, տես Սարգիս.
 Բազրատունի տոհմ 28, 157, 8, 163.
 Բազրեւանդ գ.ա. 117, 144.
 Բակուր Գ. թգ. վրաց 22, 24, 27, 30—32, 85, 106.
 Baumgartner A. 1.
 Բասեն գ.ա. 67, 138, 146.
 — Ներքին 198.
 Բարդեժան ասորի 78.
 Բարդա Սկներոս 277.
 Բարդուղիմէոս Առաքեալ 251.
 Բարսեղ կեսարացի 16, 78, 132, 168.
 Barsamoases } իշխ. վրաց
 Bazamuzis } 32.
 Բարէլի Գուգարաց 199—200.
 Բղեշիի վանք յԵրուսաղէմ 96.
 Բեթ-Արչամ 94.
 Բղնունեաց ծով 116.
 Բիւզանդիոն 8—15, 97, 99, 102, 110, 114, 183, 274.
 Բիւզանդիա 27, 33, 91, 100.
 Բոժունիք 138.
 Բոլտաւր գետ 199.
 Բողնոփոր գ.ա. 199.
 Բողնեաց գետ 199.
 Բոնոսեանք 185, 190.
 Բորբորիանիտք 177.
 Բուսկեղիչ քճ. 285—287.
 Բուրդ իշխ. 32.
 Burzmihir եպ. Գասենի 32.
 Բուրզին-Միհր ատրուշան 32.
 Bréhier L. 183.
 Բրզմիհր իշխ. վրաց 31, 32, 216.
 Բրոսէ Մ. 3—26, 33, 34, 36, 48, 50, 54, 69, 70, 73, 77, 78, 166, 172, 192, 254, 255, 270.
 Գարբիէլ հրեշտակապետ 36.
 — կաթ. վրաց 14, 20—23, 93, 4, 170, 1, 239.
 Գաթրըճեան Հ. Յ. 13, 93, 123, 129, 130, 132, 136—138, 172, 296.
 Գալէմբեարեան Հ. Գ. 49.
 Գայլ գետ 167, 8, 192.
 Գաջինք տես Յուրտաւ:
 Գաջինագետ 199.
 Գառնի աւան 116, 7, 144.
 Գարգարացիք 77.
 Գարդմանք 100.
 Գեղցէր Հ. 116, 167.
 Գէորգ կաթ. Գառնեցի 248.
 — կիպրացի 7, 118.
 — վանական 283.
 Գէորգիա 1.
 Գիգ տէր Գաշտակարանի 140, 232, 297.

- Գէրգ թուրքաց յաճախ, տես
 մանաւորապէս 37—47,
 64.
 Գէրգ Կոյտի 61, 176.
 Գէրգ Հերկոսի 176.
 Գիւտ Կաթողիկոս 16.
 Գլակայ վանք 258.
 Գողթն գ.ա. 138.
 Գողթն-Միհրան զորավար 38.
 Գորամ տես Գուարամ:
 Գորամի, զիրք 180.
 Գուարամ թգ. վրաց 22,
 26—29, 31, 203.
 Գուգարք 42, 55, 86—88,
 117, 164, 165, 199.
 Գուգարաց վանք յԵրուսա-
 ղէմ 96.
 Գուստէն Հ. 24, 289.
 Գուրգէն իշխ. վրաց 99.
 Գուրկան, տես վրկան երկիր.
 Գտիչ եկեղեցի 52.
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 2, 10,
 13, 17, 25, 60, 69, 83,
 84, 87, 99, 132, 134, 5,
 150, 203, 216, 266, 290, 1.
 — Բ. վկայատէր 39, 40.
 — Լ. Մեծ, Քաջանայպետ
 62, 96, 166, 182—191,
 197, 228.
 — եպ. Անձեւացեաց 138.
 — եպ. Արժրունեաց 245.
 — եպ. Մարդպետական 245.
 — եպ. Նազիանզացի 132.
 — եպ. Նիւսացի 132.
 — եպ. Սքանչելագործ 132.
 — վրդ. Քերդոզ 152—155,
 157.
 — եպ. (Ժ. դար) 73, 80.
 — չհ. 80.
 — վրդ. 130.
 — Մագիստրոս 37, 39, 179.
 — վրդ. Նարեկացի 49, 51,
 66, 75.
 — Սիւնի, նախարար 152.
 — Օրբէլեան 1.
 Գրիգոր (Ս.) Եկեղ. ի Դուին
 112, 135, 8, 155—6, 162,
 4, 247, 296—7.
 Գրիգորիս Կաթ. Աղուանից
 եւ վրաց 11—12, 23.
 Գրուգիա 1.
 Դադեան խաչիկ վրդ. 41,
 127, 296.
 Դաժանացիք 78.
 Դայժանացիք 78.
 Դաշանց թուղթ 9—10.
 Դաշտ վրաց 199.
 Դաշտակարան 140, 232, 297.
 Դաշի թգ. վրաց 22.
 Դատավանք 117.
 Դարա քղք. 33, 146.
 Դարիւնս գիւղ 163.
 Դաւիթ երեց Երեւանայ 144.
 — եպ. Մեծ կողմանց, 294.
 — Կաթողիկոս 78.
 — թգ. Շինոզ 287.
 — Կիւրապաղատ 277.
 Դելիաստան գ.ա. 122.
 Դեմետրէ որդի Գուարամի
 29.
 — որդի Ստեփանոսի Լ. 36.
 — թգ. վրաց 36.
 Դէոդորոս (Թէոդորոս Մա-
 պուստատացի) 139.
 Դիաթէկ զիրք 180.
 Դիողոր, Դիողորէ եպ. Տար-
 սանի 92, 139.
 Դիոսկորոս Աղեքսանդրացի
 132, 6.
 Դու աւան, 146.
 Dudden F. H. 183.
 Դուին քղք. 43, 46, 63,
 71, 88, 93, 109, 110, 3,
 4, 6, 7, 126, 9, 134, 8,
 143, 9, 153—7, 168, 9,
 177, 210, 211, 220, 222,
 3, 247, 256, 290, 1.
 Դուրեան Եղիշէ եպ. 78.

- Երեսոս զիւր 180.
 Եգերացիք 10.
 Եգիպտոս 91.
 Եղբնիկ քչք. 74.
 Ելի գւ.ա. 138, 296.
 Եղիա Մեարապոլիա Դա-
 մասկացի 7.
 Եղիշէ պատմագիր 66, 77.
 Եղիվարդ գիւղ 112.
 Եպիփան կիրարացի 6, 107.
 — կուղ 69.
 Երասի գետ 198.
 Երեւան քչք. 144.
 Երզնկա քչք. 74, 77.
 Երուսաղէմ քչք. 43, 47,
 77, 91, 95—99, 183, 228.
 237, 8, 240, 251, 279—
 281.
 Եւազր պատմագիր 109.
 Եւզոյոս եպ. Նիկոմեդացւոց
 139.
 Եւլաւիոս կաթ. վրաց 19,
 22.
 Եւնոմիոս 139.
 Եւստաթէոս եպ. Անտիոքայ
 3.
 Եւտիքէս 139, 182, 91.
 Եւքսինեան Պոնտոս 1.
 Եփեսոս քչք. 91, 2, 250,
 251.
 Եփրատ գետ 79:
 Եփրեմ ասորի 78.
 — Մծիբէ 274, 276, 282,
 5, 7.
 Զագարելի Ա. 97, 102.
 Զանգա գետ 116.
 Զարբանակեան Հ. Գ. 166,
 241, 262.
 Զաւդէք գւ.ա. 77.
 Զաւէն եպ. Յուրտաւայ
 200.
 Զաքարիա կաթ. Հայոց
 115.
 Զենոք Գլակ 61.
 Զենոն կայսր 20, 43, 4,
 91, 92, 219.
 Զիւին բերդ 198.
 Զրադաշտ մոզ 179—180.
 Զուտարիմա գիւղ 192.
 Ζωπαρισσος 192.
 Էմինեան Մ. 73, 76, 123,
 194, 246.
 Ընձաքիտար Լ. 116.
 Ըննա գւ.ա. 296.
 Թագէոս Աւարեալ 251.
 — եպ. Առնայոյ 138.
 Թակայլվիլի Ի. 27.
 Թաւփեչաք կաթ. վրաց 22.
 Թէոդոս Բ. կայսր 175.
 Թէոդորեոս եպ. կիւրոսի
 139.
 Թէոդորոս եպ. Մարդպե-
 տական 138, 144.
 — Մոպսուեստացի 92, 139.
 — Բաղսաման 6, 7, 18,
 286, 8.
 — եպ. կարնոյ, 295.
 — պատրիարք Անտիոքայ
 275.
 Թէոդուպոլիս 126, 147,
 տես կարին.
 Թէոփանէս Բիւզանդացի 99,
 109.
 — Թէոփանէս Խոստոփա-
 նոյ 33, 76, 92.
 Թէոփիլակոսոս պատրիարք
 Անտիոքայ 274—276.
 Թէոփիլոս պատրիարք Ան-
 տիոքայ 9.
 Թէոփիտէ 74, 75.
 Թիրեաքեան 32, 161.
 Թոնդրակեան աղանդ 76.
 Թովմա գրիչ Թիլթոց գրքին
 38, 40.
 Թովմա Արծրունի 49, 66.
 Թորթում 198.

Թուրքաստան 122.
Թրակե 118.

Ժորգանիա Թ. 25, 207,
256, 289.

Իբերիա 1, 277, 8.
Իմերեթ 7, 280, 5.
Ինճիճեան Հ. Ղ. 10, 73.
Իշխան վրդ. 266.

— գիւղ 198
Իշխանանիստ գիւղ 198.
Իսահակ Ա. (Սահակ) Աթ. 75.
— Հայրապետ Էրուսաղէմի 228.

Իսմայէլ երէց Գառնոյ 144.
Իւսերեան Պ. 7.

Լազ ժողովուրդ 76.
Լալայեանց Ե. 165.
Լանդլուս վ. 29.
Լարիսս քղք. 54.
Լեւոն Ա. Մեծ Քահանայապետ 91, 94, 129, 137, 140, 3, 5, 239:
— Ա. Կայսր 6.
Լէօնիդ եպ. Իմերեթի 273, 286.

Խախանով Ա. 105.
Խախու գիւղ 198.
Խաղտիք 278.
Խաչ (Ս.) Էկեղ. 31, 36.
— (Ս.) վանք յերուսաղէմ 96.
Խաչատուր կրօնաւոր 266.
Խաչեն գւ. 270.
Խաչիկ Ա. Աթ. 50—52, 4, 79—81, 260.
Խեկեւանդ գիւղ 159.
Խոսրով երէց Օշականու 144.
— Անձեւայի 75.

Խոսրով Ա. Անուշիրվան 21, 108—110, 113—114, 124, 177.

— Բ. Պարուէլ 28, 29, 31—34, 70, 100, 116, 118, 9, 143, 5, 149, 156—160, 3, 173, 196, 222, 245, 257.

— Խոսրով Շնուժ, տես Սքաս մարզպան.

— Ջաւիտեան, տես վարապետ.

Խորասան քղք. 198.
Խորասանիկ 132, 136.
Խուժաստան 175—177.
Խուժիկ Նեստորականք 153, 175—197, 245 եւն.

Յադ ազգ 54—59, 71—81, Ծաղ գւ. 78.

Ծաղնոց տեղի 78.

Ծաթ, տես Ծաղ.

Ծաթեր գիւղ 78.

Ծաթոս թգ. Լազերու 76.

Ծայդ, տես Ծաղ.

Ծայդան 77.

Ծայդանձիք 78.

Ծայթ, տես Ծաղ.

Ծայթանայիք 77.

Ծայթիունիք } տոհմ. 77.

Ծայթունիք } տոհմ. 77.

Ծաւդէայիք 79.

Ծաւդէայուց գւ. 77.

Ծաւդէք գւ. 77.

— յԱղձնիս 77.

Ծանդէայիք 78—79.

Աթուղիկէ վաղարշապատու 144, 169.

Ասիւթ 12, 30.

Ասկաղեցի, տես Փարսման.

Այանադիրք 74.

Աանգարք Լ. 269, 271.

Աաուլէն Փ. 19, 179, 180.

- Կապագոսկիա 33.
 Կասպիական ծով 1.
 Կատափրիզք 185, 190.
 Կարբի գիւղ 34, 43, 211.
 Կարգարիզա զօրավար Պարսից 33.
 Կարին քղք. 77, 112, 127, 143, 146—7, 259, 295
 տե՛ս եւ Թեոդուպոլիս.
 Կարինեանց Յ. 47, 264.
 Կարս 277, 278.
 Կաւատ թգ. Պարսից 113, 231.
 Կաւկաս Լ. 199, — ային կողմանք 84.
 Կաֆա, Կաֆէ քղք. 74.
 Կեղեւտինոս հայրապետ Հռոմայ 39.
 Կեսարիա քղք. 11, 16, 23, 75, 77, 79, 85, 200, 291.
 Կերին, տե՛ս Կիւրինն Վրդ-Կերինթոս 67.
 Կէշէվան գիւղ 198.
 Կթառիճ { քղք. 296.
 Կթռիճ {
 Կիլիկիա 79, 80.
 Կիս եպ. Խուժիկ 192, 203.
 Կիրակոս Գանձակեցի 10, 11, 13, 37, 49, 53, 69, 71, 176, 180.
 Կիրակոս քհ. 55, 65.
 Կիրակոս, Կիւրակոս վրդ. 266, 269.
 Կիրակոսակ գիրք 180.
 Կիրոս, տե՛ս Կիւրինն.
 Կիւլէսէրեան Բ. Վ. 69, 73.
 Կիւրեղ եպ. Աղեքսանդրացի 132.
 Կիւրինն Կաթ. Վրաց. շատ յաճախ, տե՛ս Բոզանդակութեան ցանկը.
 Կիւրինն եպ. Ստեփ. 273, 276, 8.
 Կիւրինն, Կիւրնն վրդ. գրիչ 264 - 6.
 Կիւրինն, տե՛ս Կիւրինն.
 Կիւրնն, " "
 Կիւրոս, " "
 Cumont Fr. et E. 167, 192.
 Quiricus |
 Quirius | 166.
 Curio |
 Κυριων
 Կղարջք 164, 277, 8.
 Կող, Կողոպիս գւ. 116, 121, 125, 163.
 Կողբիք 122.
 Կոլոնիա բերդ, գւ. 166, 168, 192.
 Կողքիս 76.
 Կոմիտաս Կաթ. նախ. եպ. Մամիկոնէից եւ Տարօնոյ 4, 42, 149, 156, 7, 163, 223, 258, 9, 291.
 Կոնիքիք Փ. 61.
 Կոչմ գւ. 162.
 Կոստանդինոս ՄԷԹ 60—62, 250.
 Կոստանդին Կաթ. Բարձրբերդցի 39.
 — Պորփիրոսգենէս 277.
 Կոստանդոս Ա. որդի Մեծին Կոստանդինոսի 250, 275:
 Կոստանդնուպոլիս 4, 5, 3³, 91, 2, 114, 5, 119, 152, 198, 250, 1, 257.
 Կոստանեանց Կ. 198:
 Կոտեից գւ. 116, 126.
 Կորդուք 117.
 Կորիւն Վրդ. 85, 86, 104, 6.
 Կուր գետ 78, 165.
 Κυριον 166.
 Հարիւր զօրավար Արարացւոց 36.
 Հաղրատ 200.
 Հաշտեանք 146.
 Հայ-հռոմք 74, 78.

- Հայաստան, յաճախ.
 Հայկ նահապետ 60, 199.
 Հայկազունք 60.
 Հարեւ. գւ.ս. 162.
 Հացիւն քղք. 116, 7.
 Հիւսիսային Չինաստան 91.
 Հերակղ կայսր 30—32, 35.
 165.
 Hiberia.
 Հեփթաղք 162.
 Հեֆէէէ 3.
 Հիպոզդիոտոս եպ. 107.
 Հիւրշման Հ. 77, 116, 161.
 Հմայեակ Մամիկոնեան, եղբ.
 Վարդանայ 88.
 Հոսոմք 33, 5, 75, 78 եւն.
 Հուրազդան գետ 116.
 Հախիսիմանց եկեղեցի 127,
 144, 157.
 Հոսմ քղք. 91—2, 183—3,
 25.
 Հոսմայեցիք 35, 60.
 Հրեայք 60, 246.
 Զ/թառիճ քղք. 146, 7,
 167, 296.
 Զորափոր գւ.ս. 100, 165.
 Ղազար Փարպեցի 14, 90,
 104, 117, 175, 263.
 Ղեւնդ երեց. պատմիչ 49,
 167.
 Ղեւնդեանք 175.
 Ղուկաս Աւետարանիչ 251.
 Ղրիմ 74, 77.
 Ծանիկեան Յ. Կ. 73.
 Ճիւն օրհնութեան, գիրք
 180.
 Մազղեզանք 91.
 Մաթէոսիկ պատմող 70.
 Մակար Ա. պատրիարք Ե-
 րուսաղէմի 98.

- Մակար Բ. պատրիարք Ե-
 րուսաղէմի 98.
 — պատրիարք Անտիոքայ 76.
 — կաթ. Վրաց 22, 24.
 Մակու քղք. 116, 117.
 Մահմետ 199.
 Մամիկոնեանք 88, 109.
 Մանազկերտ քղք. 39, 249.
 Մանաճիճր Ռաժիկ 77—78.
 Մանասէ եպ. Բասենոյ 138.
 140, 149.
 Մանգղեաց Խաչ 88, 200,
 246.
 Մանի 139, 176, 180. —
 Մեկնութիւն Աւետարա-
 նի 180.
 Մանիքեցիք 176, 177, 180, 1.
 Մանկութիւն Տեառն. գիրք
 180.
 Մանուէլ աներ Վարազ-
 տիրոցի 158.
 Մաշտոց կաթ. 248, 249,
 252.
 — Վրդ. (Մեսրոպ) 75,
 85—87, 103—107.
 Մառ. Կ. 2, 73, 75—79,
 90, 105, 106, 256, 273, 9.
 Matagne H. 3, 7, 8, 22,
 24.
 Մատթէոս Աւետարանիչ
 251.
 — եպ. Ամատունեաց 163,
 259.
 — Ռ.Ն.Հայեցի 50, 51.
 Մար-Քարդաք վկայ 32.
 Մարգ գւ.ս. 162.
 Մարգառոտ գւ.ս. 162.
 Մարգպետական 138.
 Մարկիոն 139.
 Մարկիոնիստայք 78.
 Մարկոս Աւետարանիչ 251.
 Մարքարտ Յ. 159, 250.

- Մաւրիկ, Մաւրիկոս, Մաւրիկ կայսր 7, 28, 33, 70, 100, 117, 8, 124, 5, 8, 146, 257, 300.
- Մաւրոս, տես Տերենտիոս.
- Մաքենոցաց վանք 248, 249.
- Մեծենկերտ գիւղ 198.
- Մելիտինէ քղք. 183, 192.
- Մելքիոք 290.
- Մեհենկերտ գիւղ 198.
- Մեհնունիք 138.
- Մեղիտէ կաթ. 16.
- Մեսրոպ, տես Մաշտոց.
- երէց 50, 85.
- Մերշապուհ կայ. Տարօնոյ 21, 245.
- Մինգրելիա 280.
- Միհրան զօրավար Պարսից 110
- Միհրնեբսէհ 14
- Միհրդատ թգ. վրաց 15.
- Միջագետք 33.
- Միւլէր ֆ. 105.
- Միքայէլ Հրեշտակապետ 6.
- պատրիարք Ասորի 177.
- պատրիարք Անտիօքայ 7.
- կայ. ի վերս 270.
- Բրեք. 276, 8, 285.
- Պափլագոն 278.
- Մկրտութիւն կրկին 80, 181—82.
- Մխիթար կայ. Ամարասայ. 15, 2, 252.
- վրդ. Այրիվանեցի, 18, 27, 49, 71, 78, 130, 152, 255, 293.
- վրդ. Ապարանեցի 74.
- վրդ. Գօշ 170, 182.
- քհն. 266.
- Մխիթարիչ սին 266.
- Մխիթարեան Մասենադարան ի վիեննա 75.
- Մծրին քղք. 116. Մծրձացւոց կողմանք 176.
- Մծխիթա քղք. 21, 63, 94, 172, 173, 233, 6, 260, 274, 7. — ի խաչ 88, 89, 158, 200, 205, 246, 280.
- Մծղնեայք 279.
- Մոկք 117.
- Մոնտանոս 185, 190.
- Մովսէս Բ. կաթողիկոս 10, 15, 16, 19, 20, 25—27, 45, 70, 71, 100, 108—126, 135, 147—149, 166—171, 193, 4, 197, 295.
- եպիսկոպոսապետ վրաց 86, 106.
- կայ. խորխոռունեայ 144.
- կայ. Յուրտաւայ 16, 25, 42—47, 63, 71, 84, 88, 151—52, 164—65, 193, 197—223, 224—31, 236—237, 241, 245, 263, 7, 6, 291.
- խորենացի 13, 44, 61, 70, 77, 104, 293.
- կաղանկատուացի 12, 35, 37, 41, 49, 65, 248, 252.
- Մուշեղ Մամիկոնեան 119.
- Մուշէ Տարօնեցի 103.
- Մսերեանց Մ. 62.
- Մցխիթա, տես Մծխիթա.
- Յակոբ Այուրեանց 49.
- կարնեցի տեղագիր 198.
- քհն. 203, 204.
- կայ. վրաց 15, 85.
- Շանձաղս 290.
- Յակոբիկք 290.
- Յակոբոս Տեառնեղրայր 280.
- Յայսմաուրք 51.
- Յարութիւն (Անաստասիա) ելէղ. 96.
- Յաւիտեան երէց Աղիվարդայ 144.
- Յելւթի կաթ. վրաց 18.
- Յիզաիրուզդ վկայ 113.

- Յոր եպ. Վրաց 15, 85.
 Յոր երանելի 48.
 Յորնաղ Հայրապետ Երուսաղէմի 237.
 Յոհանիկ եպ. Ելոյ 138.
 Յոյնք 9, 10, 28, 30, 1, 5, 74, 75, 101, 291 եւն.
 Յովար Կաթողիկոս 249.
 Յովհաննէս Աւետարանիչ 250, 1.
 — Բիկկարացի 250.
 — Դամասկացի 69.
 — եպ. Ամատունեաց 138, 140, 259.
 — եպ. Արժրունեաց 138.
 — եպ. Լարիսայի 54.
 — եպ. Եփեսացի 109—111, 115.
 — եպ. Մամիկոնեան, պատմադիր 258, 263.
 — եպ. Վրաց 15.
 — եպ. Յուրտաւայ 200.
 — «Եպիսկոպոսապետ Հայոց» 44, 293.
 — Ա. Կաթ. Մանդակունի 16, 39.
 — Բ. Կաթ. Գարեղեան 95, 97—8, 109—111, 115, 120, 127, 149, 151, 176, 244.
 — Կաթ. Բագարանեցի 121, 124—149, 255, 257 եւն, 295, 6.
 — Կաթ. Գ. Օձնեցի 39, 42, 176, 179.
 — Զ. Կաթ. Պատմարան 9—11, 37, 38, 41, 49, 66, 111—113, 123, 5, 7, 8, 147, 225, 247—252, 5.
 — Ոսկերեան 132, 136.
 — Գ. պատրիարք Կ. Պոլսոյ 111.
 — պատրիարք Անտիոքայ 275.

- Յովհաննէս պատրիարք Երուսաղէմի 43, 97, 98.
 — պատրիարք Կոլոս 73.
 — վրդ. Խաչակիրն Քրիստոսի, 68.
 — Մայրազոմեցի, 294, 5.
 — վրդ. Սարկաւազ 70, 255.
 — Բարունապետ 266.
 Յովհաննու Մկրտչի վանք յԵրուսաղէմ 96.
 — — Ի Կարբի 34, 42, 45, 117, 144, 205, 211, 217, 219.
 Յուդա Իսկարիոժացի 67.
 Յուլիանոս Աղիկաւնացի 290.
 Յուլիանիտք 118.
 Յունանէս երէց Աւանի 146.
 Յունաստան 331, 102, 122 եւն, տևս Յոյնք.
 Յուսիկ Բ. Կաթ. 16.
 Յուստինիանոս Ա. կայսր 96, 7, 167, 168, 177, 255, 280.
 Յուստինոս Ա. կայսր 18—21, 27, 97.
 — Բ. կայսր 108, 110, 115.
 Յովսէփ Կաթ. 16.
 Կաթանայէլ երէց 212.
 Narratio de rebus Armeniae 99, 115, 119, 125, 290.
 Կարեկայ վանք 53, 55, 56.
 Կեղոս Գոքսապատիւ 6, 11.
 Կեստոր 39, 67, 182, 139—141, 176, 7, 180, 186, 8, 9, 290.
 Կեստորականք, տևս Խուսթիկ.
 Կերսէս Ա. Մեծ 11, 15, 16, 23, 75, 85, 250, 251.
 — Բ. Աշտարակեցի 15, 95, 111, 139, 176—181, 245, 290, 1.
 — Գ. Շնորհալի 37, 75, 179.

- Ներսէս եպ. Բոժունեաց 138.
 — եպ. Վանանդայ 144.
 Նէոփիտոս վկայ 3.
 Nöldeke Th. 32—34.
 Նիկանդր արքեպ. 273.
 Նիկիա 3, 91, 2.
 Նիկոմեդացւոց քղբ. 140.
 Նիկոն Վանաչայր Սեաւ-
 լեանցի 74—77.
 — արեղայ 276, 282, 7.
 Նիկոպոլիս քղբ. 146, 165—
 171, 192, 223.
 Նիհորական մարզպան 177.
 Նոր-Քաղաք 93.
 Նորայր Բիւղանդացի 86,
 272, 293, 295, 6, 298.
 Նունէ վրաց առաքելուհի
 13, 280.
 Շահապիվան 139.
 Շահէն Պատգոսապան 146.
 Շահէ վրդ. 272.
 Շապուհ Բագրատունի 62.
 Chapot V. 167.
 Schönfelder J. M. 109.
 Շիրակ գւ. 55, 57, 80.
 Schultze K. 3.
 Շուշանիկ Ս. 24, 25, 55,
 66, 88, 89, 200, 231,
 233, 244, 264, 291, 299.
 Ողկ գիւղ 198.
 Ովրեստէս պատրիարք Ե-
 բուսաղէմի 275.
 Որդու աւան 146.
 Որմիզդ Գ. Թգ. Պարսից
 28, 29, 96.
 Որտաւի քղբ. 199.
 Ուխտանէս պատմագիր 47—
 81 եւն շատ յաճախ.
 — Կաթ. Մշուանից 52.
 — Վրդ. 52.
 Ուսնա քղբ. 48, 53—55,
 94.
 Ուտեացիք 77.
 Ուտի 117.
 Ուրդ գիւղ 117.
 Չամէեան Հ. Մ. 26, 112,
 114, 166, 171, 241, 257,
 300.
 Չիմաք Կաթ. Վրաց 18—
 19, 22.
 Չիբմաք, տես Չիմաք.
 Palmieri P. A. 2.
 Պաղգէն եպ. Վրաց 94.
 Պաղեստին 91.
 Պապ Թգ. Հայոց 16.
 Պարսիկ Թգ. Քուշանաց
 159.
 Պարսիկք 27, 28, 30, 33,
 60 եւն.
 Պարսկահայք 117.
 Պարսկաստան 175, 177.
 Պարտաւ քղբ. 211.
 Պաւղիկեանք 179.
 Պափղազանիա 38.
 Պետրոս Առաքեալ 206.
 — պատր. Աղեքսանդրացի,
 Ծանրախօս 39, 44, 91,
 293.
 — — Անտիոքացի. Թափիչ
 6, 9, 10, 18, 270, 2,
 72, 290, 1, 3.
 — Գայլ 270.
 — Գ. պատրիարք Անտիոքայ
 276, 283, 4.
 — եպ. Խաչէնի 270.
 — եպ. Սիւնեաց 245, 271,
 272.
 — Կաթ. Վրաց 6, 22, 299.
 — Վրացի 45, 171, 2 6—
 218, 229, 239, 242,
 267—272.
 — Քհ. վեր, 5.
 Պերոզ Թգ. 290.
 Պիլէգիկճեան Հ. Բ. 116.
 Պոմպէոս գորավար 167.

- Պոնտոս Էւքսինեան 1.
 Պոտուրեան Հ. Մ. 13, 194.
 Պտղափանք 117.
 Պտղոմէոս աշխարհագիր 192.
 Պրորոս Աբբայ 183.
 Պրոկոպիոս պատմագիր 35,
 88, 96, 167, 286.
 Պօղոս Առաքեալ 217.
 — Սամոսացի 139.
 — Տարօնեցի 75, 249.
 Պօղոսի տեսիլ, գիրք 180.

Ջ
 Ջալալեանց Ս. եպ. 40, 52,
 78.
 Ջաղայ թարգման 86, 104,
 106.
 Ջաւախով Ա. 289, 298.
 Ջաւախք 164, 165.
 Ջիբրղայ զօրավար Հերակղի
 31.
 Ջուանշէր իշխ. Աղուանից
 35.
 — պատմիչ 5, 6, 15, 18.
 Ջրէճան գւ.ա. 159.

Ռ
 Ռափայէլ երէց 212.
 Ռշտունիք 138, 149.
 Ռոզերիոս թգ. Սիկիլոյ 6.
 Ռոճէր տես Ռոզերիոս.
 Ռոյեան գւ.ա. 159.

Ս
 Սարա կաթ. վրաց 18, 19,
 22, 24.
 Սարէլ 139.
 Սադարթուիլոյ 1.
 Սահակ Սեծ 16, 85.
 — Համազասպայ որդի 140.
 Սաղմոսափանք 211.
 Սամուէլ Անեցի 70, 139,
 52, 180, 255.
 — երէց 144.
 — եպ. վրաց 23, 24, 86,
 87.
 — Ա. կաթ. վրաց 22, 299.
 — Բ. կաթ. վրաց. 22, 24.
 — Գ. կաթ. վրաց 22.
 Սամուէլ կրօնաւոր 5.
 Սամցիսէ 164, 278.
 Սանահին 78.
 Սասաղ քղք. 146, 167.
 Սարգիս իշխ. 140.
 — ոճ 52.
 Սարգսի եւ Բագոսի վանք
 96.
 Սարգիսեան Հ. Բ. 272.
 Սաւուշ 67.
 Սեաւ Լեառն 76, 96, 280,
 2, 4.
 Սերաստիա 53—55, 77, 79,
 168, 192.
 Սերաստիոյ Քառասունք 54,
 62.
 Սերէոս Պատմագիր 26, 65,
 109, 116, 118, 119, 121,
 123, 148, 149, 155, 158,
 159, 163, 164.
 Սերիոս, գիրք 180.
 Սերուխո զեսպան 110.
 Սեղան պատարագի 153—
 154.
 Սեղրեստրոս քահանայապետ
 9, 61.
 Սեպհական զունդ 117.
 Սեւերոս Անտիոքացի 70, 139.
 Սերգիոս պատրիարք 76.
 Սեւերոս, 290.
 Saint-Martin J.-B. 30.
 Սիդոն, 294.
 Սիկիլիա 6.
 Սիմէոն կաթ. վրաց 22.
 — եպ. Բեթ-Արշամայի 94,
 224, 290.
 — քհ. 57.
 Սիմէոնի (Ս.) վանք 76,
 276.
 Սիմոն Կանանացի 283.
 — Մոգ. 67.
 Սինայի վանք 90, 97, 183.
 Սիոն եպ. Գողթան 138.
 — եպ. Սերաստիոյ 54.

- Սիոն (Ս.) եկեղ. յԵրուսաղէմ 96, 232.
 — (Ս.) եկեղեցի ի Տփղիս 31, 172. 203—4.
 Սիւնիք 41, 63, 77, 80, 81, 93—95, 98, 117, 138.
 Սկուտրի գիւղ 166.
 Սմբատ Բագրատունի մարդպան վրիանի 40, 46, 84, 88, 143, 149, 155—164, 201, 7, 211, 219—222, 231—3, 235—7, 247, 248, 251, 257, 8, 297.
 — Բ թգ. Բագրատունեաց 52, 73, 122.
 — Բագրատունի որդի վարազտիրոցի 159.
 — Գունդուտապլ 50.
 Սմբանով Պրոֆ. 76.
 Սողոմոն կաթ. 249.
 — վանահայր Մաքենոցաց 248—253.
 Սոմախան Ս. 300.
 Սոմխէթ 12.
 Սորմէն ստրատելյաւ 127, 129—131, 134.
 Սուլնդա քղք. 79.
 Սուրէն մարդպան պարսիկ 109, 296.
 Սուրէն, տէն Սորմէն.
 Սոփի (Ս.) եկեղ. ի կ. Պոլիս 198.
 Սպանիա 191.
 Ստեփանոս Ասողիկ 49—51, 70, 79—81, 109, 147, 194, 247.
 — Ա. թգ. վրաց 27—30, 36.
 — Բ. թգ. վրաց, որդի Ատրնէրսէ՛հի 31, 36.
 — կաթ. 51, 81.
 — Օրպէլեան 37, 41, 53, 4, 69, 71, 126, 167—169, 247—8, 252.
 Ստեփանոս եպ. Բագրեւանդայ 144.
 — եպ. պատգամաւոր 193.
 Վազգէն բղէշի Գուգարաց 25, 88—89, 299.
 վախթանդ Ա. թգ. վրաց 24, 90, 95. 4, 6, 285, 7.
 վախուչ պատմիչ 270.
 վահան կաթ. 51, 81.
 — նախարար վրաց 31—32, 216, 221.
 վահանանք 89.
 վահէւունիք 117.
 վահրամ հայ զօրավար 33—34, 207—209.
 — պահլաւունի, տէն Գ. ր. վկայասէր.
 — Չորին 28, 33—4, 116, 159.
 վաղարշապատ 14, 89—90, 117, 169, 171, 200, 231.
 վաղենտիանոս հերձուածող 78.
 վաղենտիանեանք 78.
 վանական վրգ. (Յովհ.) 39, 87.
 վանայ Ծով 117.
 վանանդ զւ. 117, 144.
 վասակ Մամիկոնեան 109.
 — Սիւնի 67.
 վասիլ Բ. կայսր 277.
 վասիլիոս Գրամատիկոս 276.
 վասպուրական 81, 117, 120.
 «վասպուրական, վասպուրականագոյն» 161.
 վատազէն զւ. 162.
 վարազտիրոց Բագրատունի 158, 161.
 վարդան Մամիկոնեան, որդի վասակայ 109—10, 120, 127, 295.

Վարդան պատմիչ 36—37,
39, 54, 69, 71, 88, 114,
123, 125, 170, 247, 266,
269.

— քՏ. 2^թ6.

Վարդանանք 89.

Վարդենի, տևս Շուշանիկ.

Վարժիոյ խաչ 87.

Վերեր Ս. 11, 17.

Վենեօիկ 40.

Վերոյ կաթ. Աղուանից
211.

Վերք, շատ յաճախ.

Վաստրոգով քՏ. 273.

Վաստմ եղբ. Վահրամ 2-
րինի 159.

Վրաստան, տևս Վերք.

Վրթանէս եպ. Սիւնեաց 98.

— կաթ. 11, 84, 98.

— Վրդ. Բերդոչ 42—43,

45, 104, 124, 127, 129—

130, 134, 140, 151—152.

195, 201, 207, 211—220,

224—238, 243, 251, 257,

267, 293, 6, 297.

— Վրդ. 52.

Վրիւս Ս. 36.

Վրկան 122, 143, 149, 157,

159, 162, 164, 197, 198,

222, 248.

Տարաբի պատմագիր 34.

Տաղական գւ. 162.

Տայք 117, 198, 277, 8.

Տանուտէրական իշխանու-
թիւն 116.

Տանուտէրութիւն 161—
162.

Տաշեան Հ. Յ. 51, 161,
166, 259.

Տաշիր գւ. 100, 198.

Տապարաստան գւ. 159—
160.

Տուրուբերան գւ. 117.

Տարսն քղք. 79.

Տարսն գւ. 117, 120, 156.

Տերանց զինուոր 160.

Տերենտիոս Մաւրոս 47.

Տէր խորձենացի 103.

Տէր-Մինասեանց Ե. Վ. 93,
123, 163, 256.

Տէր-Միքէլեան Ա. 255.

Տէր-Մկրտչեան Գ. 42, 177,

— Կ. 73, 76.

Տէր-Մովսէսեան Մ. Վ. 157.

Տէր-Յովհաննէսեան Ա. եպ.
73, 76.

Տիբերիոս Բ. կայսր 100,
114, 115.

Տիգրիս 77.

Տիգրան Մեծ 167.

Տիմոթէոս կուղ 43—44,

— 132, 136, 290.

— երէց Կ. Պոլսեցի 182.

Տիւրսն քղք 35, 119, 154,

157, 163, 259.

Տիւրոս 77, 294.

Տոզայ Լեւոն 52.

Տոխրոստան գւ. 162.

Տրապիզոն 277.

Տրդատ Մեծ 60, 70.

Տրպատունիք 117.

Տփղիս քղք. 28, 30, 31,

34, 55, 65, 116, 165,

182, 179, 199, 203—206,

277.

Ցագարելի 273.

Յորտաւի, տևս Յուրտաւ.

Յուրտաւ քղք. 42, 45, 55,

63, 66, 7, 88—89, 199—

200, 25, 222, 263.

Յուրտաւագեա 199

Յրտաւ, տևս Յուրտաւ.

Փայտակարան 78, 117.

Փառնաւաղ թգ. Վրաց

104.

Փառէն եպ. Վրաց 23, 85,

- Փաւստոս Բիւզանդ 11, 12, 17, 85.
- Փարսման թՏ. Կակաղեցի 78, — Կաթ. Վրաց 19, 21.
— Չ. Թգ. Վրաց 22.
- Փիլիպպոս թՏ. 56, 59.
- Փիլոքսենոս եպ. 290.
- Փղարխանոս եպ. Անտիոքայ 92—93.
- Փոկաս Կայսր 7, 31, 33, 124, 129, 133, 147, 234.
- Փոտ պատրիարք 115, 121.
- Փուրք գիւղ 168.
- Ք**աղկեդոն 8, 14, 20, 23, 33, 43, 74, 77, 81, 91, 92, 94, 97, 100, 111, 115, 119, 121, 128, 129, 135, 137, 140, 143, 145—6, 195, 6, 213, 217, 223—227, 239, 268, 279, 291.
- Քաղկեդոնականք 153—5, 203, 249.
- Քաջ նահապետ 199.
- Քառասուն Մարտիրոսաց Վանք 168.
- Քասաղ գետ 211.
- Քարա-Հիսար թղթ. 167.
- Քարթալինա վերին 276, 7.
- Քուշանք 159, 162, 222.
- Քչիկ Հայր Վրթանիսի 131, 297.
- Քրիստափոր եպ. Ապազու-նեաց 144.
— եպ. Ռչտունեաց 149.
— եպ. Սիւնեաց 138, 248.
— Կաթ. 149.
- Ս**կրովեդերով Յ. Լ. 104.
Օրպէլեան, տես Ստեփանոս.
- Ֆ**ինկ Ֆ. Ն. 6, 101, 103.

Ա Ջ Գ Ը Յ Ի Ն Մ Ը Տ Ե Ն Ը Գ Ը Բ Ը Ն

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանի ղառաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհաստանի հին իրաւունքը: 2. Գոլեք, իրաւունք շայոց: 1890: Էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիչեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1890: Էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի նպիսկոսոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: Էջ ԺԵ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Տաւ Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: Էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Տըվլիկ Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գարիեք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—

- Թ. Գալիկ մքեարեանն Հ. Գ. Վ., Պատմութիւնն հարագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: Էջ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Հննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոյլրիկեանն Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսարեթուպոլիս Դրանսիլումնիոյ 1680—1779: (1 զընկատիւ.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեանն Գր., Զննոր Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ+78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեանն Փ., Հայ զիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլլզիկճեան: (6 տխտիկ. 55 պտիկ:) 1894: Էջ Ը+103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեանն Ա., Նորագոյն աղքեքք Մովսիսի Խորենացոյ, Հտր. Բ. կամ Եաւելում: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Էջ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեանն Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխանեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւլլճեան, Սեմական փոխանեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլմանն Կ., Եոնական փոխանեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւլլճեան, Հայկական Եատուկ անուանք: 1894: Էջ Թ+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեանն Հ. Ե. Վ., Մատնագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. Մանն Ա: Ա-Զ. Նեմեսիոս, Պրոկղ Դիաղոխոս, Խոսրովիկ, ԳիրքՀերձուածոց, Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ+296: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեանն Հ. Ե. Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնք հայազէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ. ծանօթութեամբք: 1895: Էջ Թ+202: Ֆր. 2.5
- ԺԸ. Տիգրեանն Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքք: 1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—

- ԺԹ. Գովրիիկեան Հ. Գ. Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբազարի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352: Փր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Յ. Վ., «Վարդապետութիւն արարելոց» անվանեցական կանոնաց մատենանը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: Էջ Թ+442: Փր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1896: Էջ Է+62: Փր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1897: Էջ ԺԵ+107: Փր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897: Էջ Ը+272: Փր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը: 273—522: Փր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեկ Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք 1. Ցանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրքը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Փր. 1.50
- ԻԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած) զրեւու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: Էջ Է+118: Փր. 1-25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ Է+53: Փր. 1.—

114. *Տաշեան Հ. Յ. Վ., Անասրէ մը նայ ննագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով): 1898: Էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50*
115. *Դադրաշեան Յ., Փ. Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Քննութիւն Մ. Խորենացու աղբիւրների մասին: 1898: Էջ Թ+175: Ֆր. 2.50*
116. *Մսերեան Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899: Էջ Է+26: Ֆր. —.50*
117. *Թօսեան Հ. Յ. Վ., Հայր Ի Զմիւնիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւնիա եւ Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—*
118. *Թօսեան Հ. Յ. Վ., Հայր Ի Զմիւնիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ Ժ+161: Ֆր. 2.50*
119. *Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայր յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899: Էջ Է+554: Ֆր. 5.—*
120. *Գազանձեան Յ., Եղովկոյ Հայոց գաւառաքարքառը: 1899: Էջ Է+120: Ֆր. 1.—*
121. *Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով): 1899: Էջ 43: Ֆր. —.70*
122. *Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մատի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Ֆր. 2.50*
123. *Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ.*

- Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր
 Յորդորականք առ Յուսիմիանոս, Թղթակցութիւն
 Արզարու եւ Զրիստոսի բստ նորագիւտ արծանա-
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ վեց-
 օրեայք: 1901: էջ ԺԲ+384: Փր. 4.50
- ԼԸ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: էջ
 Լ+110: Փր. 1.50
- ԼԹ. Վէրքէր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 Հ. Բ. Պիլէգիկոսեան: 1901: էջ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտալիեան Յովսէփ Վ., Ատրեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արծանագրութիւնք կամ
 որոնք նաիրի-Ուրարու աշխարհին պատմութեան
 կը վերաբերին: 1901: էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: էջ Լ+72 Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեմէվիչեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
 թիւնը: Հոր Ա.: 1903: էջ Լ+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Յ., Հայ Բղեսաշխը: Թրգմ. Հ. Թ.
 Կէտիկեան: 1903: էջ 39: Փր. — 75
- ԽԴ. Գեղեկ Ն., Սկզբնատրութիւնք Բիւզանդեան քա-
 նակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ.
 Գ. Գարսնֆիլեան: 1903: էջ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւրէսեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ
 Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
 նասիրութիւն: (1 քարտէզով): 1904: էջ Լ+117:
 Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւրէսեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովաննէս Պատ-
 րիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսում-
 նասիրութիւն: 1904: էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեղեքսըն Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
 մութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1904:
 էջ Լ+87: Փր. 1.25

- ԽԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. եւ Ամսոնեան Հ. Ե.,
 Հննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայնորայգիւտ
 ծնոագրին: 1904: էջ Է+105: Ֆր. 1-50
- ԽԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայր յնդիսարեթուպոլիս:
 Գ. Հտր. 1825-1904: էջ Ժ+658: Ֆր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Էրզաստան եւ արեւ-
 մտեան Պարսկաստան քարելսկան-ասորեստանեայ
 սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
 ծեան: 1904: էջ Է+222: Ֆր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեան Գր., Հայ Արշակունիք ըստ
 Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրու-
 թիւններ Մովս. Խորենացոյ ասին: Թրգմ. Արսէն
 Ս. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը+124: Ֆր. 1-50
- ԺԲ. Պէդեքսըն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները:
 Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ+257:
 Ֆր. 5.—
- ԺԳ. Հիւքչմաւ Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները:
 Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկծեան: 1907: էջ ԺԶ+443:
 Ֆր. 7.—
- ԺԴ. Պէդեքսըն Հ., Հին հայերէնի ցուցական դերանուն-
 ները: Թրգմ. Հ. Ե. Տաշեան: 1907: էջ Է+90:
 Ֆր. 2.—
- ԺԵ. Գալեմքեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն
 Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամա-
 նակին հայ կաթողիկեայր: 1908: էջ ԺԳ+433:
 Ֆր. 5.—
- ԺԶ. Ամսոնեան Հրաչեայ, Հայերէն Նոր քտոնր
 Նորայգիւտ Մնացորդաց գրոցմէջ: 1908: էջ 38:
 Ֆր. —.60
- ԺԷ. Կիւլեւեքեան Բարգեւ Ժ. Վ., Եղիշէ քննա-
 կան ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458:
 Ֆր. 7.—

- ԺԸ. Ակիանան շ. Ն., Ա. Տիմոթէոս Կուզ հայ ժա-
տենագրութեան մէջ: էջ 1—60: Բ. Ամառնան
շր., Հայերէն Նոր քառեր Տիմոթէոս Կուզի Հա-
կամատութեան մէջ: 1909: էջ 61—106: Փր. 1.50
- ԺԹ. Ակիանան շ. Ն., Զարարիս Եպիսկոպոս
Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87:
Փր. 1.—
- Կ. Ակիանան շ. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց:
1910: էջ ԻԷ+315: Փր. 5.—

